

Ш К І Л Ь Н А Б І Б Л І О Т Е К А

Т. ШЕВЧЕНКО

ГАЙДАМАКИ

Тарас
ШЕВЧЕНКО

ГАЙДАМАКИ

ПРИЧИННА¹

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі
То виринав, то потопав.
Ще треті півні не співали²,
Ніхто нігде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів.

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає.
Може, вийшла русалонька
Матері шукати,
А може, жде козаченька,
Щоб залоскотати.
Не русалонька блукає:
То дівчина ходить,
Й сама не зна (бо причинна),
Що такеє робить.
Так ворожка поробила,
Щоб менше скучала,
Щоб, бач, ходя опівночі,
Спала й виглядала
Козаченька молодого,
Що торік покинув.

Обіщався вернутися,
Та, мабуть, і згинув!
Не китайкою³ покрились
Козацькї очі,
Не вимили біле личко
Слізоньки дівочі:
Орел вийняв карі очі
На чужому полі,
Біле тіло вовки з'їли —
Така його доля.
Дарма щоніч дівчинонька
Його виглядає.
Не вернеться чорнобривий
Та й не привітає,
Не розплете довгу косу,
Хустку не зав'яже,
Не на ліжку, в домовину
Сиротою ляже!

Така її доля... О Боже мій милий!
За що ж ти караєш її, молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькї очі?.. Прости сироту!
Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки,
Одна, як та пташка в далекім краю.
Пошли ж ти їй долю — вона молоденька,
Бо люде чужї її засміють.
Чи винна ж голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив?
Сумує, воркує, білим світом нудить,
Літає, шукає, дума — заблудив.
Щаслива голубка: високо літає,
Полине до Бога — милого питать.
Кого ж сиротина, кого запитає,
І хто їй розкаже, і хто теє знає,
Де милий ночує: чи в темному гаю,
Чи в бистрім Дунаю коня напова,
Чи, може, з другою, другу кохає,
Її, чорнобриву, уже забува?
Якби-то далися орлині крила,
За синім би морем милого знайшла;
Живого б любила, другу б задушила,

А до неживого у яму б лягла.
Не так серце любить, щоб з ким поділитися,
Не так воно хоче, як Бог нам дає:
Воно жить не хоче, не хоче журиться.
«Журись», — каже думка, жалю завдає.
О Боже мій милий! така твоя воля,
Таке її щастя, така її доля!

Вона все ходить, з уст ні пари.
Широкий Дніпр не гомонить:
Розбивши вітер чорні хмари
Ліг біля моря одпочить.
А з неба місяць так і сяє;
І над водою, і над гаєм,
Кругом, як в усі, все мовчить.
Аж гульк — з Дніпра повіринали
Малії діти, сміючись.
«Ходімо гріться! — закричали. —
Зійшло вже сонце!» (Голі скрізь;
З осоки коси, бо дівчата).

.....
«Чи всі ви тут? — кличе мати. —
Ходім шукати вечерять.

Пограємось, погуляймо
Та пісеньку заспіваймо:
Ух! Ух!

Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила⁴.
Місяченьку!

Наш голубоньку!
Ходи до нас вечеряти:
У нас козак в очереті,
В очереті, в осоці,
Срібний перстень на руці;
Молоденький, чорнобровий,
Знайшли вчора у діброві.
Світи довше в чистім полі,
Щоб нагулятись доволі.
Поки відьми ще літають,
Поки півні не співають,
Посвіти нам... Он щось ходить!

Он під дубом щось там робить.

Ух! Ух!

Солом'яний дух, дух!

Мене мати породила,

Нехрещену положила».

Зареготались нехрещені...

Гай обізвався; галас, зик.

Орда мов ріже. Мов скажені,

Летять до дуба... Нічичирк...

Схаменулись нехрещені,

Дивляться — мелькає,

Щось лізе вверх по стовбуру

До самого краю.

Ото ж тая дівчинонька,

Що сонна блудила:

Отаку-то їй причину

Ворожка зробила!

На самий верх на гіллячці

Стала... В серце коле!

Подивилась на всі боки

Та й лізе додолу.

Кругом дуба русалоньки

Мовчки дожидали;

Взяли її, сердешную,

Та й залоскотали.

Довго, довго дивовались

На її уроду...

Треті півні: кукуріку! —

Шелеснули в воду.

Защебетав жайворонок,

Угору летючи;

Закувала зозуленька,

На дубу сидячи;

Защебетав соловейко —

Пішла луна гаєм;

Червоніє за горою;

Плугатар співає.

Чорніє гай над водою,

Де ляхи ходили;

Засиніли понад Дніпром

Високі могили;
Пішов шелест по діброві;
Шепчуть густі лози.
А дівчина спить під дубом
При битій дорозі.
Знає, добре спить, що не чує,
Як кує зозуля,
Що не лічить, чи довго жить...
Знає, добре заснула.

А тим часом із діброви
Козак виїзжає;
Під ним коник вороненький
Насилу ступає.
«Ізнемігся, товаришу!
Сьогодні спочинем:
Близько хата, де дівчина
Ворота одчинить.
А може, вже одчинила —
Не мені, другому...
Швидче, коню, швидче, коню,
Поспішай додому!»
Утомився вороненький,
Іде, спотикнеться, —
Коло серця козацького
Як гадина в'ється.
«Ось і дуб той кучерявий...
Вона! Боже милий!
Бач, заснула, виглядавши,
Моя сизокрила!»
Кинув коня та до неї:
«Боже ти мій, Боже!»
Кличе її та цілує...
Ні, вже не pomoже!
«За що ж вони розлучили
Мене із тобою?»
Зареготавсь, розігнався —
Та в дуб головою!

Ідуть дівчата в поле жати
Та, знай, співають ідучи,
Як провозжала сина мати,

Як бивсь татарин уночі.
Ідуть — під дубом зелененьким
Кінь замордований стоїть,
А біля його молоденький
Козак та дівчина лежить.
Цікаві (нігде правди діти)
Підкралися, щоб ізлякати;
Коли подивляться, що вбитий, —
З переполоху ну втікати!

Збиралися подруженьки,
Слізоньки втирають;
Збиралися товариші
Та ями копають;
Прийшли попи з корогвами,
Задзвонили дзвони.
Поховали громадою
Як слід, по закону.
Насипали край дороги
Дві могили в житі.
Нема кому запитати,
За що їх убито.
Посадили над козаком
Явір та ялину,
А в головах у дівчини
Червону калину.
Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
Щоніч щебетати;
Виспіває та щебече,
Поки місяць зійде,
Поки тії русалоньки
З Дніпра грітись вийдуть.

[1837, С.-Петербург]

Думка

Тече вода в синє море,
Та не витікає,
Шука козак свою долю,
А долі немає.

Пішов козак світ за очі;
Грає синє море,
Грає серце козацькеє,
А думка говорить:
«Куди ти йдеш, не спитавшись?
На кого покинув
Батька, неньку старенькую,
Молоду дівчину?
На чужині не ті люде —
Тяжко з ними жити!
Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити».

Сидить козак на тім боці,
Грає синє море.
Думав, доля зустрінеться —
Спіткалося горе.
А журавлі летять собі
Додому ключами.
Плаче козак — шляхи биті
Заросли тернами.

[1838, С.-Петербург]

Думка

Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш,
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море.
Воно знає, де мій милий,
Бо його носило,
Воно скаже, синє море,
Де його поділо.
Коли милого втопило
Розбий синє море;
Піду шукать миленького,
Втоплю своє горе,
Втоплю свою недоленьку,
Русалкою стану,
Пошукаю в чорних [хвилях],
На дно моря кану.

Найду його, пригорнуся,
На серці зомлію.
Тогді, хвиле, неси з милим,
Куди вітер віє!
Коли ж милий на тім боці,
Буйнесенький, знаєш,
Де він ходить, що він робить,
Ти з ним розмовляєш.
Коли плаче, то й я плачу,
Коли ні — співаю,
Коли ж згинув чорнобривий,
То й я погибаю.
Тогді неси мою душу
Туди, де мій милий,
Червоною калиною
Постав на могилі.
Буде легше в чужім полі
Сироті лежати,
Буде над ним його мила
Квіткою стояти.
І квіткою, й калиною
Цвісти над ним буду,
Щоб не пекло чуже сонце,
Не топтали люде.
Я ввечері посумую,
А вранці поплачу,
Зійде сонце — утру сльози,
Ніхто й не побачить.
Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш,
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море...

[1838, С.-Петербург]

Думка

Тяжко-важко в світі жити
Сироті без роду,
Нема куди прихилиться —

Хоч з гори та в воду.
Утопився б молоденький,
Щоб не нудить світом,
Утопився б — тяжко жити,
А нема де дітись.
В того доля ходить полем,
Колоски збирає,
А моя десь, ледащиця,
За морем блукає.
Добре тому багатому,
Його люди знають,
А зо мною зострінуться —
Мов недобачають.
Багатого губатого
Дівчина шанує,
Надо мною, сиротою,
Сміється, кепкує.
Чи я ж тобі не вродливий,
Чи не в тебе вдався,
Чи не люблю тебе ширю,
Чи з тебе сміявся?
Люби ж собі, моє серце,
Люби, кого знаєш,
Та не смійся надо мною,
Як коли згадаєш.
А я піду на край світа,
На чужій сторонці
Найду кращу або згину,
Як той лист на сонці.
Пішов козак, сумуючи,
Нікого не кинув.
Шукав долі в чужім полі
Та там і загинув.
Умираючи, дивився,
Де сонечко сяє.
Тяжко-важко умирати
У чужому краю...

Гатчина,
24 ноября 1838 року

Думка

Нащо мені чорні брови,
Нащо карі очі,
Нащо літа молодії,
Веселі, дівочі?
Літа мої молодії
Марно пропадають,
Очі плачуть, чорні брови
Од вітру линяють.
Серце в'яне, нудить світом,
Як пташка без волі.
Нащо ж мені краса моя,
Коли нема долі?
Тяжко мені сиротою
На сім світі жити;
Свої люде — як чужії,
Ні з ким говорити;
Нема кому розпитати,
Чого плачуть очі;
Нема кому розказати,
Чого серце хоче,
Чого серце, як голубка,
День і ніч воркує;
Ніхто його не питає,
Не знає, не чує.
Чужі люде не спитають —
Та й нащо питати?
Нехай плаче сиротина,
Нехай літа тратить!
Плач же, серце, плачте, очі,
Поки не заснули,
Голосніше, жалібніше,
Щоб вітри почули,
Щоб понесли буйнесенькі
За синєє море
Чорнявому зрадливому
На лютеє горе!

ТАРАСОВА НІЧ⁵

На розпутті кобзар сидить
Та на кобзі грає,
Кругом хлопці та дівчата,
Як мак процвітає.
Грає кобзар, виспіває,
Вимовля словами,
Як москалі, орда, ляхи
Бились з козаками,
Як збиралась громадонька
В неділеньку вранці,
Як ховали козаченька
В зеленім байраці.
Грає кобзар, виспіває,
Аж лихо сміється...

«Була колись Гетьманщина,
Та вже не вернеться!..

Встає хмара з-за Лиману,
А другая з поля,
Зажурилась Україна —
Така її доля!⁶
Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Ніхто її не рятує...
Козачество гине,
Гине слава, батьківщина,
Немає де дітись.
Виростають нехрещені
Козацькії діти,
Кохаються невінчані,
Без попа ховають,
Запродана жидам віра,
В церкву не пускають!
Як та галич поле криє,
Ляхи, уніяти⁷
Налітають — нема кому
Порадоньки дати.

Обізвався Наливайко⁸ —
Не стало кравчини⁹!
Обізвався козак Павлюга¹⁰ —
За нею полинув!
Обізвався Тарас Трясило
Гіркими сльозами:
«Бідна моя Україно,
Стоптана ляхами!
Україно, Україно!
Ненько моя, ненько!
Як згадаю тебе, краю,
Заплаче серденько...
Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля?
Бунчуки? Гетьмани?
Де поділося? Згоріло?
А чи затопило
Синє море твої гори,
Високі могили?..
Мовчать гори, грає море,
Могили сумують,
А над дітьми козацькими
Поляки панують.
Грай же, море, мовчїть, гори,
Гуляй, буйний, полем —
Плачте, діти козацькїї,
Така ваша доля!»

Обізвався Тарас Трясило
Віру рятовати,
Обізвався, орел сизий,
Та й дав ляхам знати!
Обізвався пан Трясило:
«А годі журиться!
А ходім лиш, пани-брати,
З поляками биться!»

Вже не три дні, не три ночі
Б'ється пан Трясило.

Од Лимана¹¹ до Трубайла¹²
Трупом поле крилось.
Ізнемігся козаченько,
Тяжко зажурився,
А поганий Конецпольський¹³
Дуже звеселився.
Зібрав шляхту всю докупи
Та й ну частовати.
Зібрав Тарас козаченьків
Поради прохати.
«Отамани товариші,
Брати мої, діти!
Дайте мені порадоньку,
Що будем робити?
Бенкетують вражі ляхи
Наше безголов'я».
«Нехай собі бенкетують,
Нехай на здоров'я!
Нехай, кляті, бенкетують,
Поки сонце зайде,
А ніч-мати дасть пораду —
Козак ляха знайде».

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата,
Прокинулись ляшки-панки —
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки
Та й не повставали.
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали.

Червоною гадюкою
Несе Альта¹⁴ вісті,
Щоб летіли круки з поля
Ляшків-панків їсти.
Налетіли чорні круки
Вельможних будити,

Зібралось козачество
Богу помолитись.
Закрякали чорні круки,
Виймаючи очі.
Заспівали козаченьки
Пісню тії ночі,
Тії ночі кривавої,
Що славою стала
Тарасові, козачеству,
Ляхів що приспала.

Над річкою, в чистім полі,
Могила чорніє,
Де кров текла козацькая,
Трава зеленіє.
Сидить ворон на могилі
Та з голоду кряче...
Згада козак Гетьманщину,
Згада та й заплаче!
«Було колись, панували,
Та більше не будем!
Тії слави козацької
Повік не забудем!..»¹⁵

Умовк кобзар, сумуючи:
Щось руки не грають.
Кругом хлопці та дівчата
Слізеньки втирають.
Пішов кобзар по улиці —
З журби як заграє!
Кругом хлопці навприсядки,
А він вимовляє:
«Нехай буде отакечки!
Сидіть, діти, у запічку,
А я з журби та до шинку,
А там найду свою жінку,
Найду жінку, почастую,
З вороженьків покепкую».

[6 ноября 1838,
С.-Петербург]

На вічну пам'ять Котляревському¹⁶

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину,
Над водою гне з вербою
Червону калину,
На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питай, не знає.
Згадай лихо, та й байдуже...
Минулось... Пропало...
Згадай добре — серце в'яне,
Чому не осталося?
Отож гляну та згадаю:
Було, як смеркає,
Защебече на калині —
Ніхто не минає.
Чи багатий, кого доля,
Як мати дитину,
Убирає, доглядає,
Не мине калину.
Чи сирота, що до світа
Встає працювати,
Опиниться, послухає,
Мов батько та мати
Розпитують, розмовляють, —
Серце б'ється, любо...
І світ Божий як Великдень,
І люди як люди!
Чи дівчина, що милого
Щодень виглядає,
В'яне, сохне сиротою,
Де дітись, не знає,
Піде на шлях подивитись,
Поплакати в лози,
Защебече соловейко —
Сохнуть дрібні сльози.
Послухає, усміхнеться,
Піде темним гаєм...

Ніби з милим розмовляла...
А він, знай, співає,

Та дрібно, та рівно, як Бога благає,
Поки вийде злодій на шлях погулять
З ножем у халяві, — піде руна¹⁷ гаєм,
Піде та замовкне — нащо щебетать?
Запеклюю душу злодія не спинить,
Тільки стратить голос, добру не навчить.
Нехай же лютує, поки сам загине,
Поки безголов'я ворон прокричить.

Засне долина. На калині
І соловейко задріма.
Повіє вітер по долині —
Пішла дібровою руна,
Руна гуляє, Божа мова.
Встануть сердеги працювать,
Корови підуть по діброві,
Дівчата вийдуть воду брать,
І сонце гляне — рай, та й годі!
Верба сміється, свято скрізь!
Заплаче злодій, лютий злодій.
Було так перш — тепер дивись:

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину,
Над водою гне з вербою
Червону калину,
На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питай, не знає.

Недавно, недавно у нас в Україні
Старий Котляревський отак щебетав;
Замовк, неборака, сиротами кинув
І гори, і море, де перше витав,
Де ватагу пройдисвіта
Водив за собою¹⁸, —
Все осталось, все сумує,
Як руїни Трої¹⁹.

Все сумує — тільки слава
Сонцем засіяла.
Не вмере кобзар, бо навіки
Його привітала.
Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

Праведная душе, прийми мою мову
Не мудру, та щиру, прийми, привітай.
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоть на одно слово
Та про Україну мені заспівай.
Нехай усміхнеться серце на чужині,
Хоть раз усміхнеться, дивлячись, як ти
Всю славу козацьку за словом єдиним
Переніс в убогу хату сироти.
Прилинь, сизий орле, бо я одинокий
Сирота на світі, в чужому краю.
Дивлюся на море широке, глибоке,
Поплив би на той бік — човна не дають.
Згадаю Енея, згадаю родину,
Згадаю, заплачу, як тая дитина.
А хвилі на той бік ідуть та ревуть.
А може, я й темний, нічого не бачу,
Злая доля, може, по тім боці плаче,
Сироту усюди люде осміють.
Нехай би сміялись, та там море грає,
Там сонце, там місяць ясніше сія,
Там з вітром могила в степу розмовляє²⁰,
Там не одинокий був би з нею й я.
Праведная душе, прийми мою мову
Не мудру, та щиру, прийми, привітай.
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одно слово
Та про Україну мені заспівай.

КАТЕРИНА

Василию Андреевичу Жуковскому²¹
на память 22 апреля 1838 года²²

I

Кохайтесь, чорнобриві,
Та не з москалями²³,
Бо москалі — чужі люде,
Роблять лихо з вами.
Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине...
Якби сама, ще б нічого,
А то й стара мати,
Що привела на світ Божий,
Мусить погибати.
Серце в'яне співаючи,
Коли знає, за що;
Люде серця не побачать,
А скажуть — ледащо!
Кохайтесь ж, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люде,
Згнущаються вами.

Не слухала Катерина
Ні батька, ні неньки,
Полюбила москалика,
Як знало серденько.
Полюбила молодого,
В садочок ходила,
Поки себе, свою долю
Там занастила.
Кличе мати вечеряти,
А донька не чує;
Де жартує з москаликом,
Там і заночує.
Не дві ночі карі очі
Любо цілувала,
Поки слава на все село

Недобра стала.
Нехай собі тії люде,
Що хотять, говорять:
Вона любить, то й не чує,
Що вкралося горе.
Прийшли вісті недобрії —
В поход затрубили.
Пішов москаль в Туреччину;
Катрусю накрыли²⁴.
Незчулася, та й байдуже,
Що коса покрита:
За милого, як співати,
Любо й потужити.
Обіцявся чорнобривий,
Коли не загине,
Обіцявся вернутися.
Тойді Катерина
Буде собі московкою,
Забудеться горе;
А поки що, нехай люде,
Що хотять, говорять.
Не журиться Катерина —
Слізоньки втирає,
Бо дівчата на улиці
Без неї співають.
Не журиться Катерина —
Вмиється сльозою,
Возьме відра, опівночі
Піде за водою,
Щоб вороги не бачили;
Прийде до криниці,
Стане собі під калину,
Заспіває Г р и ц я²⁵.
Виспівує, вимовляє,
Аж калина плаче.
Вернулася — і раденька,
Що ніхто не бачив.
Не журиться Катерина
І гадки не має —
У новенькій хустиночці
В вікно виглядає.

Виглядає Катерина...
Минуло півроку;
Занудило коло серця,
Заколело в боку.
Нездужає Катерина,
Ледве-ледве дише...
Вичуняла, та в запічку
Дитину колише.
А жіночки лихо дзвонять,
Матері глузують,
Що москалі вертаються
Та в неї ночують:
«В тебе дочка чорнобрива,
Та ще й не єдина,
А муштрує у запечку
Московського сина.
Чорнобривого придбала...
Мабуть, сама вчила...»
Бодай же вас, цокотухи,
Та злидні побили,
Як ту матір, що вам на сміх
Сина породила.

Катерино, серце моє!
Лишенько з тобою!
Де ти в світі подінешся
З малим сиротою?
Хто питає, привітає
Без милого в світі?
Батько, мати — чужі люде,
Тяжко з ними жити!

Вичуняла Катерина,
Одсуне квартиру,
Поглядає на улицу,
Колише дитинку;
Поглядає — нема, нема...
Чи то ж і не буде?
Пішла б в садок поплакати,
Так дивляться люде.
Зайде сонце — Катерина

По садочку ходить,
На рученьках носить сина,
Очиці поводить:
«Отут з муштри виглядала,
Отут розмовляла,
А там... а там... сину, сину!»
Та й не доказала.

Зеленіють по садочку
Черешні та вишні;
Як і перше виходила,
Катерина вийшла.
Вийшла, та вже не співає,
Як перше співала,
Як москаля молодого
В вишник дожидала.
Не співає чорнобрива,
Кляне свою долю.
А тим часом вороженьки
Чинять свою волю —
Кують речі недобрії.
Що має робити?
Якби милий чорнобривий,
Умів би спинити...
Так далеко чорнобривий,
Не чує, не бачить,
Як вороги сміються їй,
Як Катруся плаче.
Може, вбитий чорнобривий
За тихим Дунаєм;
А може, вже в Московщині
Другую кохає!
Ні, чорнявий не убитий,
Він живий, здоровий...
А де ж найде такі очі,
Такі чорні брови?
На край світа, в Московщині,
По тім боці моря,
Нема нігде Катерини;
Та здалась на горе!..

Вміла мати брови дати,
Карі оченята,
Та не вміла на сім світі
Щастя-долі дати.
А без долі біле личко —
Як квітка на полі:
Пече сонце, гойда вітер,
Рве всякий по волі.
Умивай же біле личко
Дрібними сльозами,
Бо вернулись москалики
Іншими шляхами.

II

Сидить батько кінець стола,
На руки схилився,
Не дивиться на світ Божий:
Тяжко зажурився.
Коло його стара мати
Сидить на ослоні,
За сльозами ледве-ледве
Вимовляє доні:
«Що весілля, доню моя?
А де ж твоя пара?
Де світилки з друженьками,
Старости, бояре?»²⁶
В Московщині, доню моя!
Іди ж їх шукати,
Та не кажи добрим людям,
Що є в тебе мати.
Проклятий час-годинонька,
Що ти народилась!
Якби знала, до схід сонця
Була б утопила...
Здалась тоді б ти гадині,
Тепер — москалеві...
Доню моя, доню моя,
Цвіте мій рожевий!
Як ягодку, як пташечку,
Кохала, ростила

На лишенько... Доню моя,
Що ти наробила?..
Оддячила!.. Іди ж, шукай
У Москві свекрухи.
Не слухала моїх річей,
То її послухай.
Іди, доню, знайди її,
Знайди, привітайся,
Будь щаслива в чужих людях,
До нас не вертайся!
Не вертайся, дитя моє,
З далекого краю...
А хто ж мою головоньку
Без тебе сховає?
Хто заплаче надо мною,
Як рідна дитина?
Хто посадить на могилі
Червону калину?
Хто без тебе грішну душу
Поминати буде?
Доню моя, доню моя,
Дитя моє любе!
Іди од нас...»

Ледве-ледве

Поблагословила:
«Бог з тобою!» — та, як мертва,
На діл повалилась...
Обізвався старий батько:
«Чого ждеш, небого?»
Заридала Катерина,
Та бух йому в ноги:
«Прости мені, мій батечку,
Що я наробила!
Прости мені, мій голубе,
Мій соколе милий!»
«Нехай тебе Бог прощає
Та добрії люде;
Молись Богу та йди собі —
Мені легше буде».

Ледве встала, поклонилась,
Вийшла мовчки з хати;
Осталися сиротами
Старий батько й мати.
Пішла в садок у вишневий,
Богу помолилась,
Взяла землі під вишнею,
На хрест почепила,
Промовила: «Не вернуся!
В далекому краю
В чужу землю чужі люде
Мене заховують;
А своєї ся крихотка
Надо мною ляже
Та про долю, моє горе,
Чужим людям скаже...
Не розкажуй, голубонько!
Де б не заховали,
Щоб грішної на сім світі
Люде не займали.
Ти не скажеш... Ось хто скаже,
Що я його мати!
Боже ти мій!.. Лихо моє!
Де мені сховатись?
Заховаюсь, дитя моє,
Сама під водою,
А ти гріх мій спокутуєш
В людях сиротою,
Безбатченком!..»

Пішла селом,
Плаче Катерина;
На голові хустиночка,
На руках дитина.
Вийшла з села — серце мліє;
Назад подивилась,
Покивала головою
Та й заголосила.
Як тополя, стала в полі
При битій дорозі;

Як роса та до схід сонця,
Покапали сльози.
За сльозами за гіркими
І світа не бачить,
Тільки сина пригортає,
Цілує та плаче.
А воно, як янгелятко,
Нічого не знає,
Маленькими ручицями
Пазухи шукає.
Сіло сонце, з-за діброви
Небо червоніє;
Утерлася, повернулася,
Пішла... Тільки мріє.
В селі довго говорили
Дечого багато,
Та не чули вже тих річей
Ні батько, ні мати...

Отаке-то на сім світі
Роблять людям люде!
Того в'яжуть, того ріжуть,
Той сам себе губить...
А за віщо? Святий знає.
Світ, бачся, широкий,
Та нема де прихилитись
В світі самотнім.
Тому доля запродала
Од краю до краю,
А другому оставила
Те, де заховують.
Де ж ті люде, де ж ті добрі,
Що серце збиралось
З ними жити, їх любити?
Пропали, пропали!

Єсть на світі доля,
А хто її знає?
Єсть на світі воля,
А хто її має?

Єсть люде на світі —
Сріблом-злотом сяють,
Здається, панують,
А долі не знають —
Ні долі, ні волі!
З нудьгою та з горем
Жупан надівають,
А плакати — сором.
Возьміть срібло-злото
Та будьте багаті,
А я візьму сльози —
Лихо вилити;
Затоплю недолю
Дрібними сльозами,
Затопчу неволю
Босими ногами!
Тоді я веселий,
Тоді я багатий,
Як буде серденько
По волі гуляти!

III

Кричать сови, спить діброва,
Зіроньки сіяють,
Понад шляхом, ширицею,
Ховрашки гуляють.
Спочивають добрі люде,
Що кого втомило:
Кого — щастя, кого — сльози,
Все нічка покрила.
Всіх покрила темнісінька,
Як діточок мати;
Де ж Катрусю пригорнула:
Чи в лісі, чи в хаті?
Чи на полі під копою
Сина забавляє,
Чи в діброві з-під колоди
Вовка виглядає?
Бодай же вас, чорні брови,
Нікому не мати,

Коли за вас таке лихо
Треба одбувати!
А що даліше спіткається?
Буде лихо, буде!
Зострінуться жовті піски
І чужії люде;
Зострінеться зима люта...
А той чи зостріне,
Що пізнає Катерину,
Привітає сина?
З ним забула б чорнобрива
Шляхи, піски, горе;
Він, як мати, привітає,
Як брат, заговорить...

Побачимо, почуємо...
А поки — спочину
Та тим часом розпитаю
Шлях на Московщину.
Далекий шлях, пани-брати,
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись —
Щоб його не мірять!..
Розказав би про те лихо,
Та чи то ж повірять!
«Бреше, — скажуть, — сякий-такий!»
(Звичайно, не в очі.)
«А так тільки псує мову
Та людей морочить».
Правда ваша, правда, люде!
Та й нащо те знати,
Що сльозами перед вами
Буду виливати?
Нащо воно? У всякого
І свого чимало...
Цур же йому!.. А тим часом
Кете²⁷ лиш кресало
Та тютюну, щоб, знаєте,

Дома не журились.
А то лихо розказувать,
Щоб бридке приснилось!
Нехай його лихий візьме!
Лучче ж поміркую,
Де-то моя Катерина
З Івасем мандрує.

За Києвом, та за Дніпром,
Попід темним гаєм,
Ідуть шляхом чумаченьки,
Пугача²⁸ співають.
Іде шляхом молодиця,
Мусить бути, з прощі.
Чого ж смутна, невесела,
Заплакані очі?
У латаній свитиночці,
На плечах торбина,
В руці ціпок, а на другій
Заснула дитина.
Зострілася з чумаками,
Закрила дитину,
Питається: «Люде добрі,
Де шлях в Московщину?»
«В Московщину? Оцей самий.
Далеко, небого?»
«В саму Москву. Христа ради,
Дайте на дорогу!»
Бере шага²⁹, аж труситься:
Тяжко його брати!..
Та й навіщо?.. А дитина?
Вона ж його мати!
Заплакала, пішла шляхом,
В Броварях³⁰ спочила
Та синові за гіркого
Медяник купила.
Довго, довго, сердешная,
Все йшла та питала;
Було й таке, що під тином
З сином ночувала...

Бач, на що здалися карі оченята:
Щоб під чужим тином сльози вилити!
Отож-то дивіться та кайтесь, дівчата,
Щоб не довелося москаля шукать,
Щоб не довелося, як Катря шукає...
Тоді не питайте, за що люде лають,
За що не пускають в хату ночувать.

Не питайте, чорнобриві,
Бо люде не знають;
Кого Бог кара на світі,
То й вони карають...
Люде гнуться, як ті лози,
Куди вітер віє.
Сиротині сонце світить
(Світить, та не гріє) —
Люде б сонце заступили,
Якби мали силу,
Щоб сироті не світило,
Сльози не сушило.
А за віщо, Боже милий!
За що світом нудить?
Що зробила вона людям,
Чого хотять люде?
Щоб плакала!.. Серце моє!
Не плач, Катерино,
Не показуй людям сльози,
Терпи до загину!
А щоб личко не марніло
З чорними бровами,
До схід сонця в темнім лісі
Умийся сльозами.
Умиєшся — не побачать,
То й не засміються;
А серденько одпочине,
Поки сльози ллються.

Отаке-то лихо, бачите, дівчата.
Жартуючи кинув Катрусю москаль.
Недоля не бачить, з ким їй жартувати,
А люде хоч бачать, та людям не жаль:
«Нехай, — кажуть, — гине ледача дитина,
Коли не зуміла себе шанувать».

Шануйтеся ж, любі, в недобру годину
Щоб не довелося москаля шукать.

Де ж Катруся блудить?
Попідтинню ночувала,
Раненько вставала,
Поспішала в Московщину;
Аж гульк — зима впала.
Свище полем заверюха,
Іде Катерина
У личаках — лихо тяжке! —
І в одній свитині.
Іде Катря, шкандибає;
Дивиться — щось мріє...
Либонь, ідуть москалики...
Лихо!.. Серце мліє...
Полетіла, зострілася,
Пита: «Чи немає
Мого Йвана чорнявого?»
А ті: «Мы не знаєм».
І, звичайно, як москалі,
Сміються, жартують:
«Ай да баба! Ай да наши!
Кого не надують!»
Подивилась Катерина:
«І ви, бачу, люде!
Не плач, сину, моє лихо!
Що буде, то й буде.
Піду дальше — більш ходила...
А може, й зостріну;
Оддам тебе, мій голубе,
А сама загину».

Реве, стогне хуртовина,
Котить, верне полем;
Стоїть Катря серед поля,
Дала сльозам волю.
Утомилась заверюха,
Де-де позіхає;
Ще б плакала Катерина,
Та сліз більш немає.

Подивилась на дитину —
Умите сльозою,
Червоніє, як квіточка
Вранці під росою.
Усміхнулась Катерина,
Тяжко усміхнулась:
Коло серця — як гадина
Чорна повернулась.
Кругом мовчки подивилась;
Бачить — ліс чорніє;
А під лісом, край дороги,
Либонь, курінь мріє.
«Ходім, сину, смеркається;
Коли пустять в хату,
А не пустять, то й надворі
Будем ночувати.
Під хатою заночуєм,
Сину мій Іване!
Де ж ти будеш ночувати,
Як мене не стане?
З собаками, мій синочку,
Кохайся надворі!
Собаки злі, покусують,
Та не заговорять,
Не розкажуть, сміючися...
З псами їсти й пити...
Бідна моя головонько!
Що мені робити?»

Сирота-собака має свою долю,
Має добре слово в світі сирота;
Його б'ють і лають, закують в неволю,
Та ніхто про матір на сміх не пита;
А Йвася питають, заранне питають,
Не дадуть до мови дитині дожить.
На кого собаки на улиці лають?
Хто голий, голодний під тинном сидить?
Хто лобуря водить? Чорняві байстрята...
Одна його доля — чорні бровенята.
Та й тих люде заздрі не дають носити.

IV

Попід горою, ярмом, долом,
Мов ті діди високочолі,
Дуби з Гетьманщини³¹ стоять.
У яру гребля, верби в ряд,
Ставок під кригою в неволі
І ополонка — воду брать...
Мов покотьоло³² червоніє,
Крізь хмару сонце зайнялось.
Надувся вітер; як повіє —
Нема нічого: скрізь біліє...
Та тільки лісом загуло.

Реве, свище заверюха.
По лісу завило;
Як те море, біле поле
Снігом покотилось.
Вийшов з хати карбівничий³³,
Щоб ліс оглядіти,
Та де тобі! Таке лихо,
Що не видно й світа.
«Еге, бачу, яка фуга!
Цур же йому з лісом!
Піти в хату... Що там таке?
От їх достобіса!
Недобра їх розносила,
Мов справді за ділом.
Ничипоре! Дивись лишень,
Які побілілі!»
«Що, москалі?..» — «Де москалі?»
«Що ти? Схаменися!»
«Де москалі-лебедики?»
«Та он, подивися».
Полетіла Катерина
І не одяглася.
«Мабуть, добре Московщина
В тямку їй далася!
Бо уночі тільки й знає,
Що москаля кличе».

Через пеньки, заметами,
Летить, ледве дише.
Боса стала серед шляху,
Втерлась рукавами.
А москалі їй назустріч,
Як один верхами.
«Лихо моє! Доле моя!»
До їх... Коли гляне —
Попереду старший їде.
«Любий мій Іване!
Серце моє коханеє!
Де ти так барився?»
Та до його... За стремена...
А він подивився,
Та шпорами коня в боки.
«Чого ж утікаєш?
Хіба забув Катерину?
Хіба не пізнаєш?
Подивися, мій голубе,
Подивись на мене —
Я Катруся твоя люба.
Нащо рвеш стремена?»
А він коня поганяє,
Нібито й не бачить.
«Постривай же, мій голубе!
Дивись — я не плачу.
Ти не пізнав мене, Іване?
Серце, подивися,
Їй же богу, я Катруся!»
«Дура, отвяжися!
Возьміть прочь безумную!»
«Боже мій! Іване!
І ти мене покидаєш?
А ти ж присягався!»
«Возьміть прочь! Что ж вы стали?»
«Кого? Мене взяти?
За що ж, скажи, мій голубе?
Кому хоч оддати
Свою Катрю, що до тебе
В садочок ходила,

Свою Катрю, що для тебе
Сина породила?
Мій батечку, мій братику!
Хоч ти не цурайся!
Наймичкою тобі стану...
З другою кохайся...
З цілим світом... Я забуду,
Що колись кохалась,
Що од тебе сина мала,
Покриткою стала...
Покриткою... Який сором!
І за що я гину!
Покинь мене, забудь мене,
Та не кидай сина.
Не покинеш?.. Серце моє,
Не втікай од мене...
Я винесу тобі сина».
Кинула стремена
Та в хатину. Вертається,
Несе йому сина.
Несповита, заплакана
Сердешна дитина.
«Осьде воно, подивися!
Де ж ти? Заховався?
Утік!.. нема!.. Сина, сина
Батько одцурався!
Боже ти мій!.. Дитя моє!
Де дінусь з тобою?
Москалики! голубчики!
Возьміть за собою;
Не цурайтесь, лебедики:
Воно сиротина;
Возьміть його та оддайте
Старшому за сина.
Возьміть його... бо покину,
Як батько покинув, —
Бодай його не кидала
Лихая година!
Гріхом тебе на світ Божий

Мати породила;
Виростає же на сміх людям! —
На шлях положила. —
Оставайся шукать батька,
А я вже шукала».
Та в ліс з шляху, як навісна!
А дитя осталося,
Плаче, бідне... А москалям
Байдуже; минули.
Воно й добре; та на лихо
Лісничі почули.

Біга Катря боса лісом,
Біга та голосить;
То проклина свого Йвана,
То плаче, то просить.
Вибігає на возлісся;
Кругом подивилась,
Та в яр... біжить... Серед ставу
Мовчки опинилась.
«Прийми, Боже, мою душу,
А ти — моє тіло!»
Шубовствь в воду!.. Попід льодом
Геть загуркотіло.

Чорнобрива Катерина
Найшла, що шукала.
Дунув вітер понад ставом —
І сліду не стало.

То не вітер, то не буйний,
Що дуба ламає,
То не лихо, то не тяжке,
Що мати вмирає;
Не сироти малі діти,
Що неньку сховали —
Їм зосталась добра слава,
Могила зосталась.
Засміються злії люде
Малій сиротині;

Вилле сльози на могилу —
Серденько спочине.
А тому, тому на світі,
Що йому зосталось,
Кого батько і не бачив,
Мати одцуралась?
Що зосталось байстриюкові?
Хто з ним заговорить?
Ні родини, ні хатини;
Шляхи, піски, горе...
Панське личко, чорні брови...
Нащо? Щоб пізнали!
Змальовала, не сховала...
Бодай полиняли!

V

Ішов кобзар до Києва
Та сів спочивати;
Торбинками обвішаний
Його повожатий,
Мале дитя, коло його
На сонці куняє,
А тим часом старий кобзар
І с у с а³⁴ співає.
Хто йде, їде — не минає:
Хто бублик, хто гроші;
Хто старому, а дівчата
Шажок міхоноші³⁵.
Задивляться чорноброві —
І босе і голе.
«Дала, — кажуть, — бровенята,
Та не дала долі!»

Їде шляхом до Києва
Берлин³⁶ шестернею.
А в берліні господиня
З паном і сем'єю.
Опинився против старців —
Курява лягає.

Побіг Івась, бо з віконця
Рукою махає.
Дає гроші Івасеві,
Дивується пані.
А пан глянув... Одвернувся...
Пізнав, препоганий,
Пізнав тії карі очі,
Чорні бровенята...
Пізнав батько свого сина,
Та не хоче взяти.
Пита пані, як зоветься?
«Івась». — «Какой милый!»
Берлин рушив, а Івася
Курява покрила...
Полічили, що достали,
Встали сіромахи,
Помолились на схід сонця,
Пішли понад шляхом.

[1838, С.-Петербург]

Перебендя³⁷

Перебендя старий, сліпий —
Хто його не знає?
Він усюди вештається
Та на кобзі грає.
А хто грає, того знають
І дякують люде:
Він їм тугу розганяє,
Хоть сам світом нудить.
Попідтинню сіромаха
І днює й ночує;
Нема йому в світі хати;
Недоля жартує
Над старою головою,
А йому байдуже...
Сяде собі, заспіває:
«Ой не шуми, луже!»³⁸

Заспіває та й згадає,
Що він сиротина,
Пожуриться, посумує,
Сидячи під тином.

Отакий-то Перебендя,
Старий та химерний!
Заспіває про Ч а л о г о³⁹ —
На Г о р л и ц ю⁴⁰ зверне;
З дівчатами на вигоні —
Г р и ц я⁴¹ та в е с н я н к у,
А у шинку з парубками —
С е р б и н а⁴², Ш и н к а р к у⁴³;
З жонатими на бенкеті
(Де свекруха злая) —
Про тополю, лиху долю⁴⁴,
А потім — У г а ю⁴⁵;
На базарі — про Л а з а р я⁴⁶,
Або, щоб те знали,
Тяжко-важко заспіває,
Як Січ руйновали⁴⁷.
Отакий-то Перебендя,
Старий та химерний!
Заспіває, засміється,
А на сльози зверне.

Вітер віє-повіває,
По полю гуляє.
На могилі кобзар сидить
Та на кобзі грає.
Кругом його степ, як море
Широке, синіє:
За могилою могила,
А там — тільки мріє.
Сивий ус, стару чуприну
Вітер розвіває;
То приляже та послуха,
Як кобзар співає,

Як серце сміється, сліпі очі плачуть...
Послуха, повіє...

Старий заховавсь
В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,

Щоб вітер по полю слова розмахав,
Щоб люде не чули, бо то Боже слово,
То серце по волі з Богом розмовля,
То серце щебече Господнюю славу⁴⁸,
А думка край світа на хмарі гуля.
Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо блакитне широкими б'є;
Спочине на сонці, його запитає,
Де воно ночує, як воно встає;
Послухає моря, що воно говорить,
Спита чорну гору: чого ти німа?
І знову на небо, бо на землі горе,
Бо на їй, широкій, куточка нема
Тому, хто все знає, тому, хто все чує:
Що море говорить, де сонце ночує —
Його на сім світі ніхто не прийма;
Один він між ними, як сонце високе,
Його знають люде, бо носить земля;
А якби почули, що він, самотній,
Співа на могилі, з морем розмовля, —
На Божее слово вони б насміялись,
Дурним би назвали, од себе б прогнали.
Нехай понад морем, сказали б, гуля!

Добре єси, мій кобзарю,
Добре, батьку, робиш,
Що співати, розмовляти
На могилу ходиш!
Ходи собі, мій голубе,
Поки не заснуло
Твоє серце, та виспівуй,
Щоб люде не чули.
А щоб тебе не цурались,
Потурай їм, брате!
Скачи, враже, як пан каже:
На те він багатий.

Отакий-то Перебендя,
Старий та химерний!
Заспіває весільної,
А на журбу зверне.

Тополя

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.
Стан високий, лист широкий
Марне зеленіє.
Кругом поле, як те море
Широке, синіє.
Чумак іде, подивиться
Та й голову схилить,
Чабан вранці з сопілкою
Сяде на могилі,
Подивиться — серце ниє:
Кругом ні билини.
Одна, одна, як сирота
На чужині, гине!

Хто ж викохав тонку, гнучку
В степу погибати?
Постривайте — все розкажу.
Слухайте ж, дівчата!⁴⁹

Полюбила чорнобрива
Козака дівчина.
Полюбила — не спинила:
Пішов — та й загинув...
Якби знала, що покине —
Було б не любила;
Якби знала, що загине —
Було б не пустила;
Якби знала — не ходила б
Пізно за водою,
Не стояла б до півночі
З милим під вербою.
Якби знала!..

І то лихо —

Попереду знати,
Що нам в світі зострінеться...

Не знайте, дівчата!
Не питайте свою долю!..
Само серце знає,
Кого любить. Нехай в'яне,
Поки закопають,
Бо не довго, чорнобриві!
Карі оченята,
Біле личко червоніє —
Не довго, дівчата!
До полудня, та й зав'яне,
Брови полиняють.
Кохайтесь ж, любіться,
Як серденько знає.

Защебече соловейко
В лузі на калині,
Заспіває козаченько,
Ходя по долині.
Виспіває, поки вийде
Чорнобрива з хати,
А він її запитає,
Чи не біла мати.
Стануть собі, обіймуться —
Співа соловейко;
Послухають, розійдуться,
Обоє раденькі...
Ніхто того не побачить,
Ніхто не питає:
«Де ти була, що робила?»
Сама собі знає...
Любилася, кохалася,
А серденько мліло —
Чуло серце недоленьку,
Сказати не вміло.
Не сказало — осталася,
День і ніч воркує,
Як голубка без голуба,
А ніхто не чує...

Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою,
Не співає — сиротою
Білим світом нудить:
Без милого батько, мати —
Як чужії люди⁵⁰,
Без милого сонце світить —
Як ворог сміється,
Без милого скрізь могила...
А серденько б'ється.

Минув і рік, минув другий —
Козака немає;
Сохне вона, як квіточка;
Мати не питає:
«Чого в'янеш, моя доню?»
Стара не спитала,
За сивого, багатого
Тихенько єднала.
«Іди, доню, — каже мати, —
Не вік діувати!
Він багатий, одинокий —
Будеш панувати».
«Не хочу я панувати,
Не піду я, мамо!
Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму.
Нехай попи заспівають,
А дружки заплачуть,
Легше, мамо, в труні лежать,
Ніж його побачить».

Не слухала стара мати,
Робила, що знала —
Дивилася чорнобрива,
Сохла і мовчала,
Пішла вночі до ворожки,
Щоб поворожити,

Чи довго їй самотній
На сім світі жити?
«Бабусенько, голубонько,
Серце моє, ненько,
Скажи мені щирю правду,
Де милий-серденько?
Чи жив-здоров, чи він любить?
Чи забув-покинув?
Скажи ж мені, де мій милий?
Край світа долину!
Бабусенько, голубонько!
Скажи, бо [ти] знаєш...
Мене мати хоче дати
За старого заміж.
Любить його, моя сиза,
Серце не навчити!
Пішла б же я утопилась —
Жаль душу згубити...
Коли не жив чорнобривий,
Зроби, моя пташко!
Щоб додому не вернулась...
Тяжко мені, тяжко!
Там старий жде з старостами...
Скажи ж мою долю».
«Добре, доню! Спочинь трошки.
Чини ж мою волю.
Сама колись дівувала —
Теє лихо знаю;
Минулося — навчилася:
Людам помагаю.
Твою долю, моя доню!
Позаторік знала,
Позаторік і зіллячка
Для того придбала».
Пішла стара, мов каламар
Достала з полиці.
«Ось на тобі сього дива,
Піди до криниці,
Поки півні не співали,

Умийся водою,
Випий трошки сього зілля —
Все лихо загоїть.
Вип'єш — біжи якомога;
Що б там не кричало,
Не оглянься⁵¹, поки станеш
Аж там, де прощалась.
Одпочинеш; а як стане
Місяць серед неба,
Випий ще раз; не приїде —
Втретє випить треба.
За перший раз, як за той рік,
Будеш ти такою;
А за другий — серед степу
Тупне кінь ногою, —
Коли живий козаченько,
То зараз прибуде...
А за третій, моя доню!
Не питай, що буде...
Та ще, чуєш, не хрестися —
Бо все піде в воду...
Тепер же йди, подивися
На торішню вроду».

Взяла зілля, поклонилась:
«Спасибі, бабусю!»
Вийшла з хати — чи йти, чи ні?..
«Ні! Вже не вернуся!»
Прийшла... Вмилась, напилася,
Тихо усміхнулась,
Вдруге, втретє напилася
І не оглянулась.
Полетіла, мов на крилах,
Серед степу пала,
Пала, стала, заплакала
І... і заспівала:

«Плавай, плавай, лебедонько!
По синьому морю —
Рости, рости, тополенько!

Все вгору та вгору,
Рости гнучка та висока,
До самої хмари,
Спитай Бога, чи діжду я,
Чи не діжду пари?
Рости, рости, подивися
За синєє море:
По тім боці — моя доля,
По сім боці — горе.
Там десь милий чорнобривий
Співає, гуляє,
А я плачу, літа трачу,
Його виглядаю.
Скажи йому, моє серце!
Що сміються люди,
Скажи йому, що загину,
Коли не прибуде!
Сама хоче мене мати
В землю заховати...
А хто ж її головоньку
Буде доглядати?
Хто догляне, розпитає,
На старість pomoже?
Мамо моя!.. Доле моя!..
Боже милий, Боже!..
Подивися, тополенько!
Як нема — заплачеш,
До схід сонця, ранісінько,
Щоб ніхто не бачив...
Рости ж, серце-тополенько,
Все вгору та вгору;
Плавай, плавай, лебедонько!
По синьому морю».

Отак тая чорнобрива
Плакала, співала...
І на диво серед поля
Тополею стала.

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

[1839, С.-Петербург]

До Основ'яненка⁵²

Б'ють пороги; місяць сходить,
Як і перше сходив...
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив!
Нема Січі; очереті
У Дніпра питають:
«Де-то наші діти ділись,
Де вони гуляють?»
Чайка скиглить літаючи,
Мов за дітьми плаче;
Сонце гріє, вітер віє
На степу козачім.
На тім степу скрізь могили
Стоять та сумують;
Питаються у буйного:
«Де наші панують?»⁵³
Де панують, бенкетують?
Де ви забарились?
Верніться! Дивіться —
Жита похилились,
Де п'аслися ваші коні,
Де тирса шуміла,
Де кров ляха, татарина
Морем червоніла...
Верніться!» — «Не вернуться! —
Заграло, сказало
Синє море. — Не вернуться,
Навіки пропали!»
Правда, море, правда, синє!
Такая їх доля:
Не вернуться сподівані,

Не вернеться воля.
Не вернуться запорожці,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани!
Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче;
Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить...
Тільки ворог, що сміється...
Смійся, лютий враже!
Та не дуже, бо все гине —
Слава не поляже;
Не поляже, а розкаже⁵⁴,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда
І чиї ми діти⁵⁵.
Наша дума, наша пісня⁵⁶
Не вмре, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!
Без золота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово.
Чи так, батьку отамане?
Чи правду співаю?
Ех, якби-то!.. Та що й казати?
Кебети не маю.
А до того — Московщина,
Кругом чужі люде...
«Не потурай», — може, скажеш,
Та що з того буде?
Насміються на псалом той,
Що виллю сльозами;
Насміються... Тяжко, батьку,
Жити з ворогами!
Поборовся б і я, може,

Якби малось сили;
Заспівав би — був голосок,
Та позички з'їли.
Отаке-то лихо тяжке,
Батьку ти мій, друже!
Блужу в снігах та сам собі:
«Ой не шуми, луже!»⁵⁷
Не втну більше. А ти, батьку,
Як сам здоров знаєш,
Тебе люде поважають,
Добрый голос маєш;
Співай же їм, мій голубе,
Про Січ, про могили,
Коли яку насипали,
Кого положили.
Про старину, про те диво,
Що було, минуло...
Утни, батьку, щоб нехотя
На весь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погібала,
За що слава козацькая
На всім світі стала!
Утни, батьку, орле сизий!
Нехай я заплачу,
Нехай свою Україну
Я ще раз побачу,
Нехай ще раз послухаю,
Як те море грає,
Як дівчина під вербою
Г р и ц я⁵⁸ заспіває.
Нехай ще раз усміхнеться
Серце на чужині,
Поки ляже в чужу землю,
В чужій домовині.

I

Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю;
Минулося — осталися
Могили на полі.
Високії ті могили,
Де лягло спочити
Козацькеє біле тіло,
В китаїку повите.
Високії ті могили
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять⁶⁰.
Свідок слави дідівщини
З вітром розмовляє,
А внук кóсу несе в рóсу,
За ними співає.

Було колись — в Україні
Лихо танцювало,
Журба в шинку мед-горілку
Поставцем кружала.
Було колись добре жити
На тій Україні...⁶¹
А згадаймо! Може, серце
Хоч трохи спочине.

II

Чорна хмара з-за Лиману
Небо, сонце криє.
Синє море звірюкою
То стогне, то виє.

Дніпра гирло затопило.
«Ануге, хлоп'ята,
На байдаки! Море грає —
Ходім погуляти!»
Висипали запорожці —
Лиман човни вкрили.
«Граї же, море!» — заспівали,
Запінились хвилі.
Кругом хвилі, як ті гори:
Ні землі, ні неба.
Серце мліє, а козакам
Того тільки й треба.
Пливуть собі та співають;
Рибалка літає...
А попереду отаман
Веде, куди знає.
Похожає вздовж байдака,
Гасне люлька в роті;
Поглядає сюди-туди —
Де-то будь роботі?
Закрутивши чорні уси,
За ухо чуприну,
Підняв шапку — човни стали.
«Нехай ворог гине!
Не в Синопу⁶², отамани,
Панове молодці,
А у Царград⁶³, до султана,
Поїдемо в гості!»
«Добре, батьку отамане!» —
Кругом заревіло.
«Спасибі вам!»

Надів шапку.

Знову закипіло
Синє море; вздовж байдака
Знову похожає
Пан отаман та на хвилю
Мовчки поглядає.

Думи мої, думи мої,
 Лихо мені з вами!
 Нащо стали на папері
 Сумними рядами?..
 Чом вас вітер не розвіяв
 В степу, як пилину?
 Чом вас лихо не приспало,
 Як свою дитину?..

Бо вас лихо на світ на сміх породило,
 Поливали сльози... Чом не затопили,
 Не винесли в море, не розмили в полі?
 Не питали б люди, що в мене болить,
 Не питали б, за що проклинаю долю,
 Чого нужу світом? «Нічого робить», —
 Не сказали б на сміх...

Квіти мої, діти!
 Нащо вас кохав я, нащо доглядав?
 Чи заплаче серце одно на всім світі,
 Як я з вами плакав?.. Може, і вгадав...
 Може, знайдеться дівоче
 Серце, карі очі,
 Що заплачуть на сі думи —
 Я більше не хочу...
 Одну сльозу з очей карих —
 І... пан над панамі!..
 Думи мої, думи мої!
 Лихо мені з вами!

За карії оченята,
 За чорнії брови
 Серце рвалося, сміялось,
 Виливало мову,
 Виливало, як уміло,
 За темнії ночі,
 За вишневий сад зелений,
 За ласки дівочі...

За степи та за могили,
Що на Україні,
Серце мліло, не хотіло
Співать на чужині...
Не хотілось в снігу, в лісі,
Козацьку громаду
З булавами, з бунчугами
Збирать на пораду...
Нехай душі козацькїї
В Україні витають —
Там широко, там весело
Од краю до краю...
Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий — море,
Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори.
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля;
Там шляхтою, татарами
Засівала поле,
Засівала трупом поле,
Поки не остило...
Лягла спочить... А тим часом
Виросла могила,
А над нею орел чорний
Сторожем літає,
І про неї добрим людям
Кобзарі співають,
Все співають, як діялось,
Сліпі небораки,
Бо дотепні... А я... А я
Тільки вмію плакать,
Тільки сльози за Україну...
А слова — немає...
А за лихо... Та цур йому!
Хто його не знає!..
А надто той, що дивиться
На людей душою —
Пекло йому на сім світі,
А на тім...

Журбою

Не накличу собі долі,
Коли так не маю.
Нехай злидні живуть три дні⁶⁴ —
Я їх заховаю,
Заховаю змію люту
Коло свого серця,
Щоб вороги не бачили,
Як лихо сміється...
Нехай думка, як той ворон,
Літає та кричє,
А серденько соловейком
Щебече та плаче
Нишком — люди не побачуть,
То й не засміються...
Не втирайте ж мої сльози,
Нехай собі ллються,
Чуже поле поливають
Щодня і щоночі,
Поки, поки... не засиплють
Чужим піском очі...
Отаке-то... А що робить?
Журба не pomoже.
Хто ж сироті завидує —
Карай того, Боже!

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас —
Де ж мені вас діти?..⁶⁵
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню, сиротами,
А я тут загину.
Там знайдете шире серце
І слово ласкаве,
Там знайдете шириу правду,
А ще, може, й славу..⁶⁶

Привітай же, моя ненько!
Моя Україно!
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину.

[1839, С.-Петербург]

Н. Маркевичу⁶⁷

Бандуристе, орле сизий⁶⁸,
Добре тобі, брате,
Маєш крила, маєш силу,
Є коли літати.
Тепер летиш в Україну,
Тебе виглядають.
Полетів би за тобою,
Та хто привітає?
Я й тут чужий, одинокий,
І на Україні
Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині.
Чого ж серце б'ється, рветься?
Я там одинокий.
Одинокий... А Україна!
А степи широкі!
Там повіє буйнесенький,
Як брат заговорить,
Там в широкім полі воля,
Там синєє море
Виграває, хвалить Бога,
Тугу розганяє,
Там могили з буйним вітром
В степу розмовляють,
Розмовляють сумуючи,
Отака їх мова:
«Було колись — минулося,
Не вернеться знову».
Полетів би, послухав би,
Заплакав би з ними.

Та ба, доля приборкала
Меж людьми чужими.

С.-Петербург,
9 травня 1840 року

На неза́будь Штернбергові⁶⁹

Поїдеш далеко,
Побачиш багато;
Задивишся, зажуришся, —
Згадай мене, брате!

[Травень — червень 1840
С.-Петербург]

ГАЙДАМАКИ⁷⁰

Все йде, все минає — і краю немає,
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... Одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало,
І зорі червоні, як перше пили,
Попливуть і потім, і ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок⁷¹, криницю
І в море безкрає і будеш сіять,
Як над Вавилоном⁷², над його садами⁷³,
І над тим, що буде з нашими синами;
Ти вічний без краю!.. Люблю розмовлять,
Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою,
Співать тобі думу, що ти ж нашептав.
Порай мені ще раз, де дітись з журбою?
Я не одинокий, я не сирота —
Єсть у мене діти, та де їх подіти?

Заховать з собою? Гріх, душа жива!
А може, їй легше буде на тім світі,
Як хто прочитає ті сльози-слова,
Що так вона щиро колись виливала,
Що так вона нишком над ними ридала.
Ні, не заховаю, бо душа жива.
Як небо блакитне — нема йому краю,
Так душі почину і краю немає.
А де вона буде? Химерні слова!
Згадай же хто-небудь її на сім світі —
Безславному тяжко сей світ покидать.
Згадайте, дівчата, — вам треба згадать!
Вона вас любила, рожевії квіти,
І про вашу долю любила співать.

Поки сонце встане, спочивайте, діти,
А я поміркую, ватажка де взять.

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля —
Ідїть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі.
Сини мої невеликі,
Нерозумні діти,
Хто вас щиро без матері
Привітає в світі?
Сини мої! орли мої!
Летїть в Україну —
Хоч і лихо зострінеться,
Так не на чужині.
Там найдеться душа щира,
Не дасть погибати,
А тут... а тут... Тяжко, діти!
Коли пустять в хату,
То, зострівши, насміються⁷⁴ —
Такі, бачте, люди:
Все письменні, дрюковані,
Сонце навіть гудять:
«Не відтіля, — каже, — сходить,
Та не так і світить,

Отак, — каже, — було б треба...»
Що маєш робити?
Треба слухать, може, й справді
Не так сонце сходить,
Як письменні начитали...
Розумні та й годі!
А що ж на вас вони скажуть?
Знаю вашу славу!
Поглузують, покепкують
Та й кинуть під лаву.
«Нехай, — скажуть, — спочивають,
Поки батько встане
Та розкаже по-нашому
Про свої гетьмани.
А то дурень розказує
Мертвими словами
Та якогось-то Ярему
Веде перед нами
У постолах. Дурень! дурень!
Били, а не вчили.
Од козацтва, од гетьманства
Високі могили —
Більш нічого не осталося,
Та й ті розривають;
А він хоче, щоб слухали,
Як старці співають.
Дарма праця, пане-брате:
Коли хочеш грошей
Та ще й слави, того дива,
Співай про Матрьошу,
Про Парашу, радість нашу⁷⁵,
Султан, паркет, шпори, —
От де слава! А то співа:
«Грає синє море»,
А сам плаче, за тобою
І твоя громада
У сіряках!..» Правда, мудрі!

Спасибі за раду.
Теплий кожух, тільки шкода
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.
Вибачайте... кричіть собі,
Я слухать не буду
Та й до себе не покличу:
Ви розумні люди —
А я дурень; один собі
У моїй хатині
Заспіваю, заридаю,
Як мала дитина.
Заспіваю — море грає,
Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє.
Заспіваю — розвернулась
Висока могила,
Аж до моря запорожці
Степ широкий вкрили.
Отамани на вороних
Перед бунчуками
Вигравають... А пороги
Меж очеретами
Ревуть, стогнуть, розсердились,
Щось страшне співають.
Послухаю, пожурюся,
У старих питаю:
«Чого, батьки, сумуєте?»
«Невесело, сину!
Дніпро на нас розсердився,
Плаче Україна...»
І я плачу. А тим часом
Пишними рядами
Виступають отамани,
Сотники з панами
І гетьмани — всі в золоті,
У мою хатину

Прийшли, сіли коло мене
І про Україну
Розмовляють, розказують,
Як Січ будували,
Як козаки на байдаках
Пороги минали,
Як гуляли по синьому,
Грілися в Скутарі⁷⁶
Та як, люльки закуривши
В Польщі на пожарі,
В Україну верталися,
Як бенкетовали.
«Грай, кобзарю, лий, шинкарю!»
Козаки гукали.
Шинкар знає, наливає
І не схаменеться;
Кобзар вшкварив, а козаки —
Аж Хортиця⁷⁷ гнеться —
Метелиці та гопака
Гуртом оддирають;
Кухоль ходить, переходить,
Так і висихає.
«Гуляй, пане, без жупана,
Гуляй, вітре, полем,
Грай, кобзарю, лий, шинкарю,
Поки встане доля».
Взявшись в боки, навприсідки
Парубки з дідами.
«Отак, діти! добре, діти!
Будете панами»,
Отамани на бенкеті,
Неначе на раді,
Похожають, розмовляють;
Вельможна громада
Не втерпіла, ударила
Старими ногами.
А я дивлюсь, поглядаю,
Сміюся сльозами.

Дивлюся, сміюся, дрібні утираю —
Я не самотній, є з ким у світі жити;
У моїй хатині, як у степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить,
У моїй хатині синє море грає,
Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько Г р и ц я⁷⁸ дівчина співає —
Я не самотній, є з ким вік дожить.

От де моє добро, гроші,
От де моя слава,
А за раді спасибі вам,
За раді лукаву.
Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова,
Щоб виливати журбу, сльози.
Бувайте здорові,
Піду синів випровожать
У далеку дорогу.
Нехай ідуть — може, найдуть
Козака старого,
Що привіта моїх діток
Старими сльозами.
Буде з мене. Скажу ще раз:
Пан я над панами.

Отак, сидя в кінці стола,
Міркую, гадаю:
Кого просить? хто поведе?
Надворі світає;
Погас місяць, горить сонце.
Гайдамаки встали,
Помолились, одяглися,
Кругом мене стали.
Сумно, сумно, як сироти,
Мовчки похилились.
«Благослови, — кажуть, — батьку,
Поки маєм силу;
Благослови шукать долю
На широкім світі».
«Постривайте... світ — не хата,

А ви малі діти,
Нерозумні. Хто ватажком
Піде перед вами?
Хто проведе? Лихо, діти,
Лихо мені з вами!
Викохав вас, вигодував,
Виросли чималі,
Йдете в люди, а там тепер
Все письменне стало.
Вибачайте, що не вивчив,
Бо й мене хоч били,
Добре били, а багато
Дечому навчили!
Тма, мна⁷⁹ знаю, а оксію⁸⁰
Не втну таки й досі.
Що ж вам скажуть? Ходім, сини,
Ходімо, попросим.
Єсть у мене щирий батько⁸¹
(Рідного немає) —
Дасть він мені раду з вами,
Бо сам здоров знає,
Як то тяжко блукать в світі
Сироті без роду;
А до того — душа щира,
Козацького роду,
Не одцуравсь того слова,
Що мати співала,
Як малого повивала,
З малим розмовляла⁸²;
Не одцуравсь того слова,
Що про Україну
Сліпий старець, сумуючи,
Співає під тином.
Любить її, думу правди,
Козацькую славу,
Любить її — ходім, сини,
На раду ласкаву.
Якби не він спіткав мене
При лихій годині,

Давно б досі заховали
В снігу на чужині;
Заховали б та й сказали:
«Так... якесь ледащо...»
Тяжко, важко нудить світом,
Не знаючи за що.
Минулося, щоб не снилось!..
Ходімо, хлоп'ята,
Коли мені на чужині
Не дав погібати,
То й вас прийме, привітає,
Як свою дитину.
А од його, помолившись,
Гайда в Україну!»
Добрідень же, тату, в хату,
На твоім порозу,
Благослови моїх діток
В далеку дорогу.

С.-Петербург, 1841, апреля 7

Інтродукція⁸³

Була колись шляхетчина,
Вельможная пані;
Мірялася з москалями,
З ордою, з султаном,
З німотою... Було колись...
Та що не минає?
Було, шляхта, знай, чваниться,
День і ніч гуляє
Та королем коверзує...
Не кажу Степаном⁸⁴
Або Яном Собієським⁸⁵:
Ті два незвичайні —
А іншими. Небораки
Мовчки панували.
Сейми, сеймики⁸⁶ ревіли,
Сусіди мовчали,

Дивилися, як королі
Із Польщі втікають⁸⁷,
Та слухали, як шляхетство
Навісне гукає.
«Nie pozwalam! Nie pozwalam!»⁸⁸
Шляхта репетує,
А магнати палять хати,
Шабельки гартують.
Довго таке творилося,
Поки не в Варшаві
Запановав над ляхами
Понятовський жвавий⁸⁹.

Запановав та й думав шляхту
Приборкать трошки... Не зумів!
Добра хотів, як дітям мати,
А може, й ще чого хотів.
Єдине слово «nie pozwalam»
У шляхти думав одібратъ,
А потім!.. Польща запалала,
Панки сказилися... Кричать:
«Гонору слово, дарма праця!
Поганець, наймит москаля!»⁹⁰
На гвалт Пулавського⁹¹ і Паца⁹²
Встає шляхетська земля,
І разом сто конфедерацій⁹³.

Розбрілись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні⁹⁴;
Розбрілися та й забули
Волю рятувати,
Полигалися з жидами,
Та й ну руйнувати.
Руйнували, мордували,
Церквами топили...
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили.

Галайда⁹⁵

«Яремо! герш-ту⁹⁶, хамів сину?
Піди кобилу приведи,
Подай патинки⁹⁷ господині
Та принеси мені води,
Вимети хату, внеси дрова,
Посип індикам, гусям дай,
Піди до льоху, до корови,
Та швидче, хаме!.. Постривай!
Упоравшись, біжи в Вільшану⁹⁸:
Їмості треба. Не барись».
Пішов Ярема, похилився.

Отак уранці жид поганий
Над козаком коверзував.
Ярема гнувся, бо не знав,
Не знав, сіромаха, що вирости крила,
Що неба достане, коли полетить,
Не знав, нагинався...

О Боже мій милий!

Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить
Або чорнобрива в гаю заспіває...
О Боже мій милий, як весело жить!

Сирота Ярема, сирота убогий:
Ні сестри, ні брата, нікого нема!
Попихач жидівський, виріс у порогу;
А не клене долі, людей не займа.
Та й за що їх лаять? Хіба вони знають,
Кого треба гладить, кого катувать?
Нехай бенкетують... У їх доля дбає,
А сироті треба самому придбать.
Трапляється, часом тихенько заплаче,
Та й то не од того, що серце болить:
Що-небудь згадає або що побачить...
Та й знову за працю. Отак треба жить!

Нащо батько, мати, високі палати,
Коли нема серця з серцем розмовлять?
Сирота Ярема — сирота багатий,
Бо є з ким заплакати, є з ким заспівати:
Єсть карії очі — як зіроньки сяють,
Білі рученята — мліють-обнімають,
Єсть серце єдине, серденько дівоче,
Що плаче, сміється, і мре, й оживає,

Святим духом серед ночі

Понад ним витає.

Отакий-то мій Ярема,

Сирота багатий.

Таким і я колись-то був.

Минуло, дівчата...

Минулося, розійшлося,

І сліду не стало.

Серце мліє, як згадаю...

Чому не осталося?

Чому не осталося, чому не вітало?

Легше було б сльози, журбу виливати.

Люди одібрали, бо їм було мало.

«Нащо йому доля? треба закопати:

Він і так багатий...»

Багатий на лати

Та на дрібні сльози — бодай не втирати!

Доле моя, доле! Де тебе шукати?

Вернися до мене, до моєї хати,

Або хоч приснися... Не хочеться спати.

Вибачайте, люди добрі:

Може, не до ладу,

Та прокляте лихо-злидні

Кому не завадить?

Може, ще раз зустрінемося,

Поки шкандибаю

За Яремою по світу,

А може... й не знаю.

Лихо, люди, всюди лихо.

Нігде пригорнуться:

Куди, каже, хилить доля,
Туди й треба гнуться —
Гнуться мовчки, усміхаться,
Щоб люди не знали,
Що на серці заховано,
Щоб не привітали.
Бо їх ласка... Нехай сниться
Тому, в кого доля,
А сироті щоб не снилась,
Не снилась ніколи!
Тяжко, нудно розказувать,
А мовчать не вмію.
Виливайся ж, слово-сльози:
Сонечко не гріє,
Не висушить. Поділюся
Моїми сльозами...
Та не з братом, не з сестрою —
З німими стінами
На чужині... А поки що —
До корчми вернуся,
Що там робиться.

Жидюга

Дрижить, зігнувшись
Над каганцем: лічить гроші
Коло ліжка, клятий.
А на ліжку... ох, аж душно!..
Білі рученята
Розкидала, розкрилася...
Як квіточка в гаю,
Червоніє; а пазуха...
Пазухи немає —
Розірвана... Мабуть, душно
На перині спати
Одинокій, молоденькій;
Ні з ким розмовляти, —
Одна шепче. Несказанно
Гарна нехрещена!
Ото дочка, а то батько —
Чортова кишенья.

Стара Хайка лежить долі,
В перинах поганих.
Де ж Ярема? Взявши торбу,
Потяг у Вільшану.

Конфедерати

«Одчиняй, проклятий жиде!
Бо будеш битий... Одчиняй!
Ламайте двері, поки вийде
Старий паскуда!»

«Постривай!

Стривайте, зараз!»

«Нагаями

Свиняче ухо! Жартувать,
Чи що, ти хочеш?»

«Я? з панами?

Крий Боже! Зараз, дайте встать,
Ясновельможні (нишком — свині)».

«Пане полковнику, ламай!»

Упали двері... А нагай

Малює вздовж жидівську спину.

«Здоров, свине, здоров, жиде,

Здоров, чортів сину!»

Та нагаєм, та нагаєм.

А жид зогнув спину:

«Не жартуйте, мості-пане!»

«Добривечір в хату!

Ще раз шельму! ще раз!.. Годі!

Вибачай, проклятий!

Добривечір! А де дочка?»

«Умерла, панове».

«Лжеш, Іудо! Нагаями!»

Посипались знову.

«Ой паночки-голубчики,

Єй-богу, немає!»

«Брешеш, шельмо!»

«Коли брешу,

Нехай Бог карає!»

«Не Бог, а ми. Признавайся!»
«Нащо б мав ховати,
Якби жива? Нехай, Боже,
Щоб я був проклятий!..»
«Ха-ха-ха-ха!.. Чорт, панове,
Літаню⁹⁹ співає.
Перехрестись!»

«Як же воно?

Далєбі, не знаю».

«Отак, дивись...»

Лях хреститься,

А за ним Іуда.

«Браво! браво! Охрестили.

Ну, за таке чудо

Могоричу, мості-пане!

Чуєш, охрещений?

Могоричу!»

«Зараз, зараз!»

Ревуть, мов скажені,

Ревуть ляхи, а поставець¹⁰⁰

По столу гуляє.

«Єще Польща не згінєла!»¹⁰¹ —

Хто куди гукає.

«Давай, жиде!»

Охрещений

Із льоху та в хату,

Знай, шмигляє, наливає,

А конфедерати,

Знай, гукають: «Жиде! меду!»

Жид не схаменеться.

«Де цимбали? Грай, псявіро!»

Аж корчма трясеться —

Краков'яка оддирають,

Вальса та мазура.

І жид гляне, та нищечком:

«Шляхетська натура!»

«Добре, годі! Тепер співай!»

«Не вмю, ей-богу!»

«Не божись, собача шкуро!»

«Яку ж вам? Н е б о г у?»

Була собі Гандзя,
Каліка-небога,
Божилася,
Молилася,
Що боліли ноги;
На панщину не ходила,
А за парубками
Тихесенько,
Гарнесенько,
Поміж бур'янами»¹⁰².

«Годі! годі! Це погана:
Схизмати¹⁰³ співають».
«Якої ж вам? Хіба оцю?
Стривайте, згадаю...

Перед паном Хведором
Ходить жид ходором
І задком,
І передком

Перед паном Хведірком»¹⁰⁴.
«Добре, годі! Тепер плати!»
«Жартуєте, пане:
За що платить?»
«Що слухали.
Не кривись, поганий!
Не жартуєм. Давай гроші!»
«Де мені їх взяти?
Ні шеляга¹⁰⁵; я панською
Ласкою багатий».
«Лжеш, собако! Признавайся!
Ануге, панове,
Батогами!»

Засвистіли,
Хрестять Лейбу знову.
Періщили, періщили,
Аж пір'я летіло...
«Єй же богу, ні шеляга!
Їжте моє тіло!
Ні шеляга! Гвалт! Рятуйте!»

«Ось ми порятуєм».

«Постривайте, я щось скажу».

«Почуєм, почуєм,

Та не бреши, бо, хоч здохни,

Брехня не поможе».

«Ні, в Вільшаній...»

«Твої гроші?»

«Мої!.. ховай Боже!

Ні, я кажу, що в Вільшаній...

Вільшанські схизмати

По три сем'ї, по чотири

Живуть в одній хаті».

«Ми це знаєм, бо ми самі

Їх так очухрали».

«Та ні, не те... вибачайте...

Щоб лиха не знали,

Щоб вам гроші приснилися...

Бачте, у Вільшаній

У костьолі... у титаря...

А дочка Оксана!

Ховай Боже! Як панночка!

Що-то за хороше!

А червінців! хоч не його,

Так що? Аби гроші».

«Аби гроші, однаково!

Правду Лейба каже;

А щоб певна була правда,

Нехай шлях покаже.

Одягайся!»

Поїхали

Ляхи у Вільшану.

Один тільки під лавою

Конфедерат п'яний

Нездужа встать, а курника,

П'яний і веселий:

«Му zyjemy, ты zyjemy,

Polska nie zginęła»¹⁰⁶.

Титар

«У гаю, гаю
Вітру немає;
Місяць високо,
Зіроньки сяють.
Вийди, серденько, —
Я виглядаю;
Хоч на годину,
Моя рибчино!
Виглянь, голубко,
Та поворкуєм,
Та посумуєм;
Бо я далеко
Сю ніч мандрую.
Виглянь же, пташко,
Моє серденько,
Поки близенько,
Та поворкуєм...
Ох, тяжко, важко!»

Отак, ходя попід гаєм,
Ярема співає,
Виглядає; а Оксани
Немає, немає.
Зорі сяють; серед неба
Горить білолиций;
Верба слуха соловейка,
Дивиться в криницю;
На калині, над водою,
Так і виливає,
Неначе зна, що дівчину
Козак виглядає.
А Ярема по долині
Ледве-ледве ходить,
Не дивиться, не слухає...

«Нашо мені врода,
Коли нема долі, нема талану!
Літа молодії марно пропадуть.
Один я на світі без роду, і доля —
Стеблина-билина на чужому полі.

Стеблину-билину вітри рознесуть:
Так і мене люде не знають, де діти.
За що ж одцурались? Що я сирота.
Одно було серце, одно на всім світі,
Одна душа щира, та бачу, що й та,
Що й та одцуралась».

І хлинули сльози.

Поплакав сердега, утер рукавом.
«Оставайсь здорова. В далекій дорозі
Найду або долю, або за Дніпром
Ляжу головою... А ти не заплачеш,
А ти не побачиш, як ворон клює
Ті карії очі, ті очі козачі,
Що ти цілувала, серденько моє!
Забудь мої сльози, забудь сиротину,
Забудь, що клялася; другого шукай;
Я тобі не пара; я в сірій свитині,
А ти титарівна. Кращого вітай,
Вітай, кого знаєш... Така моя доля.
Забудь мене, пташко, забудь, не журись.
А коли почуєш, що на чужім полі
Поляг головою, — нишком помолись.

Одна, серце, на всім світі
Хоч ти помолися!»

Та й заплакав сіромаха,
На кий похилившись,
Плаче собі тихесенько...

Шелéст!.. Коли гляне:

Попід гаєм, мов ласочка,
Крадеться Оксана.

Забув, побіг, обнялися.

«Серце!» — та й зомліли.

Довго-довго тільки «серце» —

Та й знову німіли.

«Годі, пташко!»

«Ще трошечки,

Ще... ще... сизокрилий!

Вийми душу!.. ще раз... ще раз...

Ох, як я втомилась!»

«Одпочинь, моя ти зоре!
Ти з неба злетіла!»
Послав свитку. Як ясочка,
Усміхнулась, сіла.
«Сідай же й ти коло мене».
Сів, та й обнялися.
«Серце моє, зоре моя,
Де це ти зоріла?»
«Я сьогодні забарилась:
Батько занедужав;
Коло його все поралась...»
«А мене й байдуже?»
«Який-бо ти, ей же богу!»
І сльози блиснули.
«Не плач, серце, я жартую».
«Жарти!»

Усміхнулась,
Прихилилась головою
Та й ніби заснула.
«Бач, Оксано, я жартую,
А ти й справді плачеш.
Ну не плач же, глянь на мене:
Завтра не побачиш.
Завтра буду я далеко,
Далеко, Оксано...
Завтра вночі у Чигрині¹⁰⁷
Свячений достану.
Дасть він мені срібло-злото,
Дасть він мені славу;
Одягну тебе, обую,
Посажу, як паву,
На дзиглику, як гетьманшу,
Та й дивитись буду;
Поки не вмру, дивитимусь».
«А може, й забудеш?
Розбагатієш, у Київ
Поїдеш з панами,
Найдеш собі шляхтяночку,
Забудеш Оксану!»

«Хіба краща є за тебе?»
«Може, й є — не знаю».
«Гнівиш Бога, моє серце:
Кращої немає
Ні на небі, ні за небом,
Ні за синім морем
Нема кращої за тебе!»
«Що се ти говориш?
Схаменися!»

«Правду, рибко!»

Та й знову, та й знову.
Довго вони, як бачите,
Меж мови-розмови
Цілувались, обнімались
З усієї сили;
То плакали, то божились,
То ще раз божились.
Йй Ярема розказував,
Як жить вони будуть
Укупочці, як золото
І долю добуде,
Як виріжуть гайдамаки
Ляхів в Україні,
Як він буде панувати,
Коли не загине.
Аж обридло, слухаючи,
Далєбі, дівчата!
«Ото який! Мов і справді
Обридло!»

А мати

Або батько як побачать,
Що ви, мої любі,
Таке диво читаєте, —
Гріха на всю губу!
Тоді, тоді... Та цур йому,
А дуже цікаве!
А надто вам розказать би,
Як козак чорнявий
Під вербою, над водою,
Обнявшись, сумує;
А Оксана, як голубка,

Воркує, цілує;
То заплаче, то зомліє,
Головоньку схилить:
«Серце моє, доле моя!
Соколе мій милий!
Мій!..» Аж верби нагинались
Слухати твою мову.
Ото мова! Не розкажу,
Мої чорноброві,
Не розкажу против ночі,
А то ще присниться.
Нехай собі розійдуться
Так, як ізійшлися, —
Тихесенько, гарнесенько,
Щоб ніхто не бачив
Ні дівочі дрібні сльози,
Ні щирі козачі.
Нехай собі... Може, ще раз
Вони на сім світі
Зострінуться... Побачимо...

А тим часом світить
З усіх вікон у титаря.
Що-то там твориться?
Треба глянуть та розказати...
Бодай не дивиться!

Бодай не дивитись, бодай не казати!
Бо за людей сором, бо серце болить.
Гляньте, подивіться: то конфедерати,
Люде, що зібрались волю боронить¹⁰⁸.
Боронять, прокляті... Будь проклята мати,
І день, і година, коли понесла,
Коли породила, на світ привела!
Дивіться, що роблять у титаря в хаті
Пекельнії діти.

У печі пала

Огонь і світить на всю хату,
В кутку собакою дрижить
Проклятий жид; конфедерати
Кричать до титаря: «Хоч жить?»

Скажи, де гроші?»

Той мовчить.

Налигачем скрутили руки,
Об землю вдарили — нема,
Нема ні слова.

«Мало муки!

Давайте приску! Де смола?
Кропи його! Отак! Холоне?
Мерщій же приском посипай!
Що? скажеш, шельмо?.. І не стогне!
Завзята бестія! Стривай!»
Насипали в халяви жару...
«У тім'я цвяшок закатай!»
Не витерпів святої кари,
Упав, сердега. Пропадай,
Душа, без сповіді святої!
«Оксано, дочко!» — та й умер.
Ляхи задумалися, стоя,
Хоч і запеклі.

«Що ж тепер?

Панове, ради! Поміркуєм,
Тепер з ним нічого робить.
Запалим церкву!»

«Гвалт! рятуйте!

Хто в Бога вірує!» — кричить
Надворі голос що є сили.
Ляхи зомліли. «Хто такий?»
Оксана в двері: «Вбили! вбили!»
Та й пада крижем. А старший
Махнув рукою на громаду.
Понура шляхта, мов хорти,
За двері вийшли. Сам позаду
Бере зомлілюю...

Де ж ти,

Яremo, де ти? подивися!
А він, мандруючи, співа,
Як Наливайко¹⁰⁹ з ляхом бився.
Ляхи пропали; нежива
Пропала з ними і Оксана.

Собаки де-де по Вільшаній
Загавкають та й замовчать.
Біліє місяць; люде сплять,
І титар спить... Не рано встане:
Навіки, праведний, заснув.
Горіло світло, погасало
Погасло... Мертвий мов здригнув.
І сумно-сумно в хаті стало.

Свято в Чигирині

Гетьмани, гетьмани, якби то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.

Базари, де військо, як море червоне
Перед бунчуками, бувало, горить,
А ясновельможний, на воронім коні,
Блисне булавою — море закипить...

Закипить — і розлилося

Степами, ярами;

Лихо мліє перед ними...

А за козаками...

Та що й казати? Минулося;

А те, що минуло,

Не згадуйте, пани-брати,

Бо щоб не почули.

Та й що з того, що згадаєш?

Згадаєш — заплачеш.

Ну, хоч глянем на Чигирин,

Колись-то козачий.

Із-за лісу, з-за туману

Місяць впливає,

Червоніє, круглолиций,

Горить, а не сяє,

Неначе зна, що не треба

Людам його світу,

Що пожари Україну
Нагріють, освітять.
І смерклося, а в Чигрині,
Як у домовині,
Сумно-сумно. (Отак було
По всій Україні
Против ночі Маковія,
Як ножі святили.)¹¹⁰
Людей не чуть; через базар
Кажан костокрилий
Перелетить; на вигоні
Сова завиває.
А де ж люде?.. Над Тясмином¹¹¹,
У темному гаю,
Зібралися; старий, малий,
Убогий, багатий
Поєднались — дожидають
Великого свята.

У темному гаю, в зеленій діброві,
На припоні коні отаву скубуть;
Осідлані коні, вороні готові.
Куди-то поїдуть? кого повезуть?
Он кого, дивіться. Лягли по долині,
Неначе побиті, ні слова не чуть.
Ото гайдамаки. На гвалт України
Орли налетіли; вони рознесуть
Ляхам, жидам кару;
За кров і пожари
Пеклом гайдамаки ляхам оддадуть.

Попід дібровою стоять
Вози залізної тарані;
То щедрої гостинець пані¹¹².
Уміла що кому давать,
Невроку їй, нехай царствує;
Нехай не вадить, як не чує!
Поміж возами нігде стать:
Неначе в ірій налетіло
З Смілянщини, з Чигирина
Просте козацтво, старшина,

На певне діло налетіли.
Козацьке панство похожає
В киреях¹¹³ чорних, як один,
Тихенько ходя розмовляє
І поглядає на Чигрин.

Старшина первий
Старий Головатий¹¹⁴ щось дуже коверзує.

Старшина другий

Мудра голова, сидить собі в хуторі, ніби не знає нічого,
а дивишся — скрізь Головатий. «Коли сам, — каже, — не
повершу, то синові передам».

Старшина третій

Та й син же штука! Я вчора зострівся з Залізником¹¹⁵; таке
розказує про його, що цур йому! «Кошовим, — каже, — буде,
та й годі; а може, ще і гетьманом, коли тее...»

Старшина другий

А Гонта¹¹⁶ нашо? А Залізник? До Гонти сама... сама писала:
«Коли, — каже...»¹¹⁷

Старшина первий

Цитьте лишень, здається, дзвонять!

Старшина другий

Та ні, то люде гомонять.

Старшина первий

Гомонять, поки ляхи почують. Ох, старі голови та розумні;
химерять, химерять, та й зроблять з лемеша швайку. Де
можна лантух, там торби не треба. Купили хрину, треба з'їсти;
плачте, очі, хоч повилазьте: бачили, що купували — грошам
не пропадуть! А то думають, думають, ні вголос ні мовчки; а
ляхи догадаються — от тобі й пшик! Що там за рада? Чом вони
не дзвонять? Чим спиниш народ, щоб не гомонів? Не десять
душ, а, слава Богу, вся Смілянщина, коли не вся Україна. Он,
чуєте? співають.

Старшина третій

Справді співа щось; піду спиню.

Старшина первий

Не спиняй, нехай собі співає, аби не голосно.

Старшина другий

Ото, мабуть, Волох!¹¹⁸ Не втерпів-таки старий дурень: треба, та й годі.

Старшина третій

А мудро співає! Коли не послухаєш, усе іншу. Підкрадьмось, братці, та послухаємо, а тим часом задзвонять.

Старшина первий і другий

А що ж? То й ходімо!

Старшина третій

Добре, ходімо.

Старшини нишком стали за дубом, а під дубом сидить сліпий кобзар; кругом його за порождці і гайдамаки. Кобзар співає з повагою і неголосно.

Ой волохи, волохи,
Вас осталося трохи;
І ви, молдавани,
Тепер ви не пани¹¹⁹;
Ваші господарі —
Наймити татарам,
Турецьким султанам,
В кайданах, в кайданах!
Годі ж, не журіться;
Гарно помоліться,
Братайтеся з нами,
З нами, козаками;
Згадайте Богдана,
Старого гетьмана;
Будете панами,
Та, як ми, з ножами,
З ножами святими,
Та з батьком Максимом
Сю ніч погуляєм,
Ляхів погойдаєм,

Та так погуляєм,
Що аж пекло засміється,
Земля затрясється,
Небо запалає...
Добре погуляєм!

Запорожець

Добре погуляєм! Правду старий співа, як не бреше. А що б то з його за кобзар був, якби не волох!

Кобзар

Та я й не волох; так тільки — був колись у Волощині, а люде й зовуть Волохом, сам не знаю за що.

Запорожець

Ну, та дарма; утни ще яку-небудь. Ану лишень про батька Максима ушквар.

Гайдамака

Та не голосно, щоб не почула старшина.

Запорожець

А що нам ваша старшина? Почує, так послуха, коли має чим слухати, та й годі. У нас один старший — батько Максим; а він як почує, то ще карбованця дасть. Співай, старче Божий, не слухай його.

Гайдамака

Та воно так, чоловіче; я це й сам знаю, та ще ось що; не так пани, як підпанки, або — поки сонце зійде, то роса очі виїсть.

Запорожець

Брехня! Співай, старче Божий, яку знаєш, а то й дзвона не діждемо — поснемо.

Гуртом

Справді поснемо; співай яку-небудь.

Кобзар

(співає)

Літа орел, літа сизий
Попід небесами;

Гуля Максим, гуля батько
Степами-лісами.
Ой літає орел сизий,
А за ним орлята;
Гуля Максим, гуля батько,
А за ним хлоп'ята.
Запорожці ті хлоп'ята,
Сини його, діти,
Поміркує, загадає,
Чи бити, чи пити,
Чи танцювать, то й ушкварять,
Аж земля трясеться.
Заспіває — заспівають,
Аж лихо сміється.
Горілку, мед не чаркою —
Поставцем черкає,
А ворога, заплющившись,
Катá, не минає.
Отакий-то наш отаман,
Орел сизокрилий!
І воює і гарцює
З усієї сили —
Нема в його ні оселі,
Ні саду, ні ставу...
Степ і море; скрізь битий шлях,
Скрізь золото, слава.
Шануйтеся ж, вражі ляхи,
Скажені собаки:
Йде Залізняк Чорним шляхом¹²⁰,
За ним гайдамаки.

З а п о р о ж е ц ь

Оце-то так! Вчистив, нічого сказати: і до ладу, і правда.
Добре, далєбі, добре! Що хоче, то так і втне. Спасибі, спасибі.

Г а й д а м а к а

Я щось не второпав, що він співав про гайдамаків?

З а п о р о ж е ц ь

Який-бо ти бевзь і справді! Бачиш, ось що він співав: щоб ляхи погані, скажені собаки, каялись, бо йде Залізник Чорним шляхом з гайдамаками, щоб ляхів, бачиш, різати...

Г а й д а м а к а

І вішати, і мордувати! Добре, ей-богу, добре! Ну, це так! Далєбі, дав би карбованця, якби був не пропив учора! Шкода! Ну, нехай стара в'язне, більше м'яса буде. Поборгуй, будь ласкав, завтра оддам. Утни ще що-небудь про гайдамаків.

К о б з а р

До грошей я не дуже ласий. Аби була ласка слухати, поки не охрип, співатиму; а охрипну — чарочку-другу тії ледащиці-живиці, як то кажуть, та й знову. Слухайте ж, панове громадо!

Ночували гайдамаки
В зеленій діброві,
На припоні пасли коні,
Сідлані, готові,
Ночували ляшки-панки
В будинках з жидами,
Напилися, простяглися
Та й...

Г р о м а д а

Цить лишень! Здається, дзвонять. Чуєш?.. Ще раз... о!..
«Задзвонили, задзвонили!» —
Пішла луна гаєм.
«Ідіть же ви та молітесь,
А я dospіваю».

Повалили гайдамаки,
Аж стогне діброва;
Не повезли, а на плечах
Чумацькі воліві
Несуть вози. А за ними
Сліпий Волох знову:
«Ночували гайдамаки
В зеленій діброві».

Шкандибає, курникає,
І гич не до речі.
«Ну лиш іншу, старче Божий!» —
З возами на плечах
Кричать йому гайдамаки.
«Добре, хлопці, нате!
Отак! Отак! Добре, хлопці!
Ануте, хлоп'ята,
Ушкваримо!»

Земля гнеться,
А вони з возами
Так і ріжуть. Кобзар грає,
Додає словами:
«Ой гоп, таки так!
Кличе Гандзю козак:
«Ходи, Гандзю, пожартую,
Ходи, Гандзю, поцілую;
Ходім, Гандзю, до попа
Богу помолиться;
Нема жита ні снопа,
Вари варениці».
Оженився, зажурився —
Нічого немає;
У ряднині ростуть діти,
А козак співає:
«І по хаті ти-ни-ни,
І по сінях ти-ни-ни,
Вари, жінко, лини,
Ти-ни-ни, ти-ни-ни!»¹²¹
«Добре! Добре! Ще раз! Ще раз!» —
Кричать гайдамаки.

«Ой гоп, того дива!
Наварили ляхи пива¹²²,
А ми будем шинкувать,
Ляшків-панків частувать.
Ляшків-панків почастиуєм,
З панянками пожартуєм.
Ой гоп, таки так!

Кличе панну козак:
«Панно, пташко моя!
Панно, доле моя!
Не соромся, дай рученьку,
Ходім погуляймо;
Нехай людям лихо сниться,
А ми заспіваймо.
А ми заспіваймо,
А ми посідаймо,
Панно, пташко моя,
Панно, доле моя!»

«Ще раз, ще раз!»

«Якби таки або так, або сьак,
Якби таки запорозький козак,
Якби таки молодий, молодий,
Хоч по хаті б поводив, поводив.
Страх мені не хочеться
З старим дідом морочиться.
Якби таки...»

«Цу-цу, скажені! Схаменіться!
Бач, розходилися! А ти,
Стара собако, де б молиться,
Верзеш тут погань. От чорти!» —
Кричить отаман. Опинились;
Аж церков бачать. Дяк співа,
Попи з кадилами, з кропилом;
Громада — ніби нежива,
Анітелень... Поміж возами
Попи з кропилами пішли;
За ними корогви несли,
Як на Великдень над пасками.
«Молітесь, братія, молітесь! —
Так благочинний¹²³ начина. —
Кругом святого Чигрина
Сторожа стане з того світу,
Не дасть святого розпинать.
А ви Україну ховайте:

Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать.
Од Конашевича¹²⁴ і досі
Пожар не гасне, люде мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі...
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти; а дівчата!..
Землі козацької краса
У ляха в'яне, як перш мати,
І непокрита коса
Стидом січеться; карі очі
В неволі гаснуть; розковать
Козак сестру свою не хоче,
Сам не соромиться конать
В ярмі у ляха... Горе, Горе!
Молітесь, діти! Страшний суд
Ляхи в Україну несуть —
І заридають чорні гори.
Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана¹²⁵?
Де Остряницина¹²⁶ стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили¹²⁷.
Де той Богун¹²⁸, де та зима?
Інгул¹²⁹ щозиму замерзає —
Богун не встане загатить
Шляхетським трупом. Лях гуляє!
Нема Богдана червонить
І Жовті Води, й Рось зелену.
Сумує Корсунь староденний:
Нема журбу з ким поділить.
І Альта плаче: «Тяжко жити!
Я сохну, сохну... Де Тарас¹³⁰?
Нема, не чуть... Не в батька діти!»
Не плачте, братія: за нас
І душі праведних, і сила
Архістратиґа Михаїла.
Не за горами карі час.

Молітьсь, братія!»

Молились,
Молились щиро козаки,
Як діти, щиро; не журились,
Гадали тее... а зробилось...
Над козаками хусточки!¹³¹
Одно добро, одна слава —
Біліє хустина,
Та й ту знімуть...

А диякон:

«Нехай ворог гине!
Беріть ножі! Освятили».
Ударили в дзвони,
Реве гаєм: «Освятили!»
Аж серце холоне!
Освятили, освятили!
Гине шляхта, гине!
Розібрали, заблищали
По всій Україні.

Треті півні

Ще день Україну катували
Ляхи скажені; ще один,
Один останній сумували
І Україна, і Чигрин.
І той минув — день Маковія,
Велике свято в Україні.
Минув — і лях, і жидовин
Горілки, крові упивались,
Кляли схизмата, розпинали,
Кляли, що нічого вже взять.
А гайдамаки мовчки ждали,
Поки поганці ляжуть спать.
Лягли, і в голови не клали,
Що вже їм завтра не вставать.
Ляхи заснули, а Іуди
Ще лічать гроші уночі,
Без світла лічать бариші,
Щоб не побачили, бач, люде.

І ті на золото лягли
І сном нечистим задрімали.
Дрімають... навіки бодай задрімали!
А тим часом місяць пливе оглядять
І небо, і зорі, і землю, і море,
Та глянуть на люде, що вони моторять,
Щоб Богові вранці про те розказать.
Світить білолиций на всю Україну,
Світить... а чи бачить мою сиротину,
Оксану з Вільшани, мою сироту?
Де її мордують, де вона воркує?
Чи знає Ярема? Чи знає, чи чує?
Побачимо потім, а тепер не ту,
Не ту заспіваю, іншої заграю;
Лихо — не дівчата — буде танцювать.
Недолю співаю козацького краю;
Слухайте ж, щоб дітям потім розказать,
Щоб і діти знали, внукам розказали,
Як козаки шляхту тяжко покарали
За те, що не вмiла в добрі панувать.

Гомонiла Україна,
Довго гомонiла,
Довго, довго кров степами
Текла-червонiла.
Текла, текла та й висохла.
Степи зеленiють;
Дiди лежать, а над ними
Могили синiють.
Та що з того, що високi?
Нiхто їх не знає,
Нiхто щиро не заплаче,
Нiхто не згадає.
Тiльки вiтер тихесенько
Повiє над ними,
Тiльки роси ранесенько
Сльозами дрiбними
Їх умиють. Зiйде сонце,
Осушить, пригрiє;
А унуки? Їм байдуже,
Жито собi сiють.

Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила,
Мученика праведного
Де похоронили?¹³²
Де Залізник, душа щира,
Де одпочиває?
Тяжко! важко! Кат панує,
А їх не згадають.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла-червоніла.
І день і ніч гвалт, гармати;
Земля стогне, гнеться;
Сумно, страшно, а згадаєш —
Серце усміхнеться.

Місяцю мій ясний! З високого неба
Сховайся за гору, бо світу не треба;
Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось,
І Альту, і Сену, і там розлилось,
Не знать за що, крові широкее море¹³³.
А тепер що буде! Сховайся ж за гору;
Сховайся, мій друже, щоб не довелось
На старість заплакати...

Сумно-сумно серед неба
Сяє білолиций.
Понад Дніпром козак іде,
Може, з вечорниці.
Іде смутний, невеселий,
Ледве несуть ноги.
Може, дівчина не любить
За те, що убогий?
І дівчина його любить,
Хоч лата на латі,
Чорнобривий, а не згине,
То буде й багатий.
Чого ж смутний, невеселий
Іде — чуть не плаче?

Якусь тяжку недоленьку
Віщує козаче.
Чує серце, та не скаже,
Яке лихо буде.
Мине лихо... Кругом його
Мов вимерли люде.
Ані півня, ні собаки:
Тільки із-за гаю
Десь далеко сіроманці
Вовки завивають.
Байдуже! Іде Ярема,
Та не до Оксани,
Не в Вільшану на досвітки —
До ляхів поганих
У Черкаси¹³⁴. А там третій
Півень заспіває...
А там... а там... Йде Ярема,
На Дніпр поглядає.

«Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий!
Багато ти, батьку, у море носив
Козацької крові; ще понесеш, друже!
Червонив ти синє, та не напоїв;
А сю ніч уп'єшся. Пекельнее свято
По всій Україні сю ніч зареве;
Потече багато, багато-багато
Шляхетської крові. Козак оживе;
Оживуть гетьмани в золотім жупані;
Прокинеться доля; козак заспіва:
«Ні жида, ні ляха»¹³⁵, а в степах України —
О Боже мій милий — блисне булава!»

Так думав, ідучи в латаній свитині,
Сердега Ярема з свяченим в руках.
А Дніпр мов підслухав: широкий та синій,
Підняв гори-хвилі; а в очеретах
Реве, стогне, завиває,
Лози нагинає;
Грім гогоче, а блискавка
Хмару роздирає.
Іде собі наш Ярема,
Нічого не бачить;

Одна думка усміхнеться,
А друга заплаче.
«Там Оксана, там весело
І в сірій свитині;
А тут... а тут... що ще буде?
Може, ще загину».
А тим часом із байрака
Півень — кукуріку!
«А, Черкаси!.. Боже милий!
Не вкороги віку!»

Червоний бенкет

Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні;
Закричали гайдамаки:
«Гине шляхта, гине!¹³⁶
Гине шляхта! Погуляєм
Та хмару нагрієм!»
Зайнялася Смілянщина,
Хмара червоніє.
А найперша Медведівка¹³⁷
Небо нагріває.
Горить Сміла¹³⁸, Смілянщина
Кров'ю підпливає.
Горить Корсунь¹³⁹, горить Канів¹⁴⁰,
Чигирин, Черкаси;
Чорним шляхом запалало,
І кров полилася
Аж у Волинь. По Поліссі
Гонта бенкетує,
А Залізник в Смілянщині
Д о м а х у¹⁴¹ гартує,
У Черкасах, де й Ярема
Пробує свячений.
«Отак, отак! Добре, діти,
Мордуйте скажених!
Добре, хлопці!» — на базарі
Залізник гукає.
Кругом пекло; гайдамаки
По пеклу гуляють.

Провітри, Миколо!»
Провітрився. «Батьку! брате!
Чом я не сторукий?
Дайте ножа, дайте силу,
Муки ляхам, муки!
Муки страшної, щоб пекло
Тряслося та мліло!»
«Добре, сину, ножі будуть
На святеє діло.
Ходім з нами у Лисянку¹⁴²
Ножі гартувати!»
«Ходім, ходім, отамане,
Батьку ти мій, брате,
Мій єдиний! На край світу
Полечу, достану,
З пекла вирву, отамане...
На край світу, пане...
На край світу, та не найду,
Не найду Оксани!»
«Може, й найдеш. А як тебе
Зовуть? Я не знаю».

«Яремою».

«А прізвище?»
«Прізвища немає!»
«Хіба байстрюк? Без прізвища...
Запиши, Миколо,
У реєстер. Нехай буде...
Нехай буде Голий,
Так і пиши!»

«Ні, погано!»

«Ну, хіба Бідою?»
«І це не так».

«Стривай лишень,
Пиши Галайдою».
Записали.

«Ну, Галайдо,
Поїдем гуляти.
Найдеш долю... А не найдеш...
Рушайте, хлоп'ята».
І Яремі дали коня

Зайвого з обозу.
Усміхнувся на воронім
Та й знову у сльози.
Виїхали за царину;
Палають Черкаси...
«Чи всі, діти?»
«Усі, батьку!»

«Гайда!»
Простяглася
По діброві понад Дніпром
Козацька ватага.
А за ними кобзар Волох
Переваги-ваги
Шкандибає на конику,
Козакам співає:
«Гайдамаки, гайдамаки,
Залізник гуляє».

Поїхали... А Черкаси
Палають, палають.
Байдуже, ніхто й не гляне,
Сміються та лають
Кляту шляхту. Хто балака,
Хто кобзаря слуха.
А Залізник попереду
Нашорошив уха;
Їде собі, люльку курить,
Нікому ні слова.
А за ним німий Ярема.
Зелена діброва,
І темний гай, і Дніпр дужий,
І високі гори,
Небо, зорі, добро, люде
І лютеє горе —
Все пропало, все! Нічого
Не знає, не бачить,
Як убитий. Тяжко йому,
Тяжко, а не плаче.
Ні, не плаче: змія люта,
Жадна випиває

Його сльози, давить душу,
Серце роздирає.
«Ой ви сльози, дрібні сльози!
Ви змиєте горе;
Змийте його... тяжко! Нудно!
І синього моря,
І Дніпра, щоб вилить люте,
І Дніпра не стане.
Занапастить хіба душу?
Оксано, Оксано!
Де ти, де ти? Подивися,
Моя ти єдина,
Подивися на Ярему.
Де ти? Може, гине,
Може, тяжко клене долю,
Клене, умирає,
Або в пана у кайданах
У склепу конає.
Може, згадує Ярему,
Згадує Вільшану.
Кличе його: «Серце моє,
Обніми Оксану!
Обнімемось, мій соколе!
Навіки зомлієм.
Нехай ляхи згнущаються, —
Не почуєм...» Віє,
Віє вітер з-за Лиману,
Гне тополю в полі —
І дівчина похилиться,
Куди гне недоля.
Посумує, пожуриться,
Забуде... і може...
У жупані сама пані,
А лях... Боже, Боже!
Карай пеклом мою душу,
Вилий муки море,
Розбий кару надо мною,
Та не таким горем
Карай серце: розірветься,
Хоч би було камень.

Доле моя! серце моє!
Оксано, Оксано!
Де ти ділася, поділась?»
І хлинули сльози;
Дрібні-дрібні полилися.
Де вони взялися!
А Залізник гайдамакам
Каже опинитись:
«У ліс, хлопці! вже світає,
І коні пристали:
Попасемо». І тихенько
У лісі сховались.

Гупалівщина¹⁴³

Зійшло сонце; Україна
Де палала, тліла,
А де шляхта, запершися
У будинках, мліла.
Скрізь по селах шибениці;
Навішано трупу —
Тільки старших, а так шляхта —
Купою на купі.
На улицах, на розпуттях
Собаки, ворони
Гризуть шляхту, клюють очі;
Ніхто не боронить.
Та й нікому: осталися
Діти та собаки —
Жінки навіть з рогачами
Пішли в гайдамаки¹⁴⁴.

Отаке-то було лихо
По всій Україні!
Гірше пекла... А за віщо,
За що люде гинуть?
Того ж батька, такі ж діти —
Жити б та брататься.
Ні, не вміли, не хотіли,
Треба роз'єднатись!
Треба крові, брата крові,
Бо заздро, що в брата

Є в коморі і на дворі,
І весело в хаті!
«Уб'єм брата! Спалим хату!» —
Сказали, і сталося.
Все б, здається; ні, на кару
Сироти остались.
В сльозах росли та й вирости;
Замучені руки
Розв'язались — і кров за кров¹⁴⁵,
І муки за муки!
Болить серце, як згадаєш:
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, єзуїти.

Мандрували гайдамаки
Лісами, ярами,
А за ними і Галайда
З дрібними сльозами.
Вже минули Воронівку¹⁴⁶,
Вербівку¹⁴⁷; в Вільшану
Приїхали. «Хіба спитать,
Спитать про Оксану?
Не спитаю, щоб не знали,
За що пропадаю».
А тим часом гайдамаки
Й Вільшану минають.
Питається у хлопчика:
«Що, титаря вбили?»¹⁴⁸
«Ба ні, дядьку; батько казав,
Що його спалили
Оті ляхи, що там лежать,
І Оксану вкрали.
А титаря на цвинтарі
Вчора поховали».
Не дослухав... «Неси, коню!»
І поводи кинув.
«Чом я вчора, поки не знав,
Вчора не загинув!
А сьогодні, коли й умру,
З домовини встану

Ляхів мучить. Серце моє!
Оксано! Оксано!
Де ти?»

Замовк, зажурився,
Поїхав ходою.
Тяжко-важко сіромасі
Боротись з нудьгою.
Догнав своїх. Боровиків
Вже хутір минають¹⁴⁹.
Корчма тліє з стодолюю,
А Лейби немає.
Усміхнувся мій Ярема,
Тяжко усміхнувся.
Отут, отут позавчора
Перед жидом гнувся,
А сьогодні... Та й жаль стало,
Що лихо минуло.
Гайдамаки понад яром
З шляху повернули.
Наганяють півпаробка.
Хлопець у свитині
Полатаній, у постолах;
На плечах торбина.
«Гей, старченя! Стривай лишень!»
«Я не старець, пане!
Я, як бачте, гайдамака».
«Який же поганий!
Відкіля ти?»

«З Керелівки»¹⁵⁰.

«А Будища¹⁵¹ знаєш?
І озеро коло Будищ?»
«І озеро знаю,
Отам воно; оцим яром
Втрапите до його».
«Що, сьогодні ляхів бачив?»
«Нігде ні одного;
А вчора було багато.
Вінки не святити:
Не дали ляхи прокляті.
Зате ж їх і били,

І я й батько святим ножем;
А мати нездужа,
А то й вона б».
«Добре, хлопче.
Ось на ж тобі, друже,
Цей дукачик, та не згуби».
Узяв золотого,
Подивився: «Спасибі вам!»
«Ну, хлопці, в дорогу!
Та чуєте? Без гомону.
Галайдо, за мною!
В оцім яру є озеро
Й ліс попід горою,
А в лісі скарб. Як приїдем,
То щоб кругом стали,
Скажи хлопцям. Може, льохи
Стерегти осталась
Яка погань».

Приїхали,
Стали кругом ліса;
Дивляться — нема нікого...
«Ту їх достобіса!
Які груші уродили!
Збивайте, хлоп'ята!
Швидче! швидче! Отак! отак!» —
І конфедерати
Посипалися додолу,
Груші гнилобокі.
Позбивали, упорались;
Козакам нівроку,
Найшли льохи, скарб забрали,
У ляхів кишені
Потрусили, та й потягли
Карати мерзенних
У Лисянку.

Бенкет у Лисянці

Смеркалося. Із Лисянки
Кругом засвітило:
Ото Гонта з Залізняком
Люльки закурили.

Страшно, страшно закурили!
І в пеклі не вміють
Отак курить. Гнилий Тікич¹⁵²
Кров'ю червоніє
Шляхетською, жидівською;
А над ним палають
І хатина, і будинок;
Мов доля карає
Вельможного й неможного.
А серед базару
Стоїть Гонта з Залізняком,
Кричать: «Ляхам кари!
Кари ляхам, щоб каялись!»
І діти карають.
Стогнуть, плачуть; один просить,
Другий проклинає;
Той молиться, сповідає
Гріхи перед братом,
Уже вбитим. Не милують,
Карають, завзяті.
Як смерть люта, не вважають
На літа, на вроду
Шляхтяночки й жидівочки.
Тече кров у воду.
Ні каліка, ані старий,
Ні мала дитина
Не остались — не вблагали
Лихої години.
Всі полягли, всі покотом;
Ні душі живої
Шляхетської й жидівської.
А пожар удвоє
Розгорівся, розпалався
До самої хмари.
А Галайда, знай, гукає:
«Кари ляхам, кари!»
Мов скажений, мертвих ріже,
Мертвих віша, палить.
«Дайте ляха, дайте жида!
Мало мені, мало!

Дайте ляха, дайте крові
Наточить з поганих!
Крові море... мало моря...
Оксано! Оксано!
Де ти?» — крикне й сховається
В полум'ї, в пожарі.
А тим часом гайдамаки
Столи вздовж базару
Поставили, несуть страву,
Де що запопали,
Щоб засвітла повечерять.
«Гуляй!» — загукали.
Вечеряють, а кругом їх
Пекло червоніє.
У полум'ї, повішані
На кроквах, чорніють
Панські трупи. Горять крокви
І падають з ними.
«Пийте, діти! пийте, лийте!
З панами такими,
Може, ще раз зострінемось,
Ще раз погуляєм».
І поставець одним духом
Залізник черкає.
«За прокляті ваші трупи,
За душі прокляті
Ще раз вип'ю! Пийте, діти!
Вип'єм, Гонто, брате!
Вип'єм, друже, погуляєм
Укупочці, в парі.
А де ж Волох? Заспівай лиш
Нам, старий кобзарю!
Не про дідів, бо незгірше
Й ми ляхів караєм;
Не про лихо, бо ми його
Не знали й не знаєм.
Веселої утни, старче,
Щоб земля ломилась, —
Про вдовицю-молодицю,
Як вона журилась».

(Кобзар грає й приспівує.)

Од села до села
Танці та музики:
Курку, яйця продала —
Маю черевики.
Од села до села
Буду танцювати:
Ні корови, ні вола —
Осталася хата.
Я оддам, я продам
Кумові хатину,
Я куплю, я зроблю
Яточку під тином;
Торгувать, шинкувать
Буду чарочками,
Танцювать та гулять
Таки з паробками.
Ох ви, дітки мої,
Мої голуб'ята,
Не журіться, подивіться,
Як танцює мати.
Сама в найми піду,
Діток в школу оддам,
А червоним черевичкам
Таки дам, таки дам!

«Добре, добре! Ну, до танців,
До танців, кобзарю!»
Сліпий вшкварив — навприсядки
Пішли по базару.
Земля гнеться. «Нумо, Гонто!»
«Нум, брате Максиме!
Ушкваримо, мій голубе,
Поки не загинем!»

«Не дивуйтеся, дівчата,
Що я обідрався;
Бо мій батько робив гладко,
То й я в його вдався»¹⁵³.

«Добре, брате, ей же богу!»

«Ану ти, Максиме!»

«Постривай лиш!»

«Отак чини, як я чиню:

Люби дочку абичию —

Хоч попову, хоч дякову,

Хоч хорошу мужикову».

Всі танцюють, а Галайда

Не чує, не бачить.

Сидить собі кінець стола,

Тяжко-важко плаче,

Як дитина. Чого б, бачся?

В червонім жупані,

У золоті, слава є,

Та нема Оксани;

Ні з ким долю поділити,

Ні з ким заспівати;

Один, один сиротою

Мусить пропадати.

А того, того й не знає,

Що його Оксана

По тім боці за Тікичем

В будинку з панами,

З тими самими ляхами,

Що замордували

Її батька. Недолюди,

Тепер заховались

За мурами та дивитесь,

Як жиди конають,

Брати ваші! А Оксана

В вікно поглядає

На Лисянку засвічену.

«Де то мій Ярема?» —

Сама думає. Не знає,

Що він коло неї,

У Лисянці, не в свитині —

В червонім жупані,

Сидить один та думає:

«Де моя Оксана?
Де вона, моя голубка
Приборкана, плаче?»
Тяжко йому.

А із яру
В киреї козачій
Хтось крадеться.

«Хто ти такий?» —

Галайда питає.
«Я посланець пана Гонти.
Нехай погуляє,
Я подожду».

«Ні, не діждеш,
Жидівська собако!»
«Ховай Боже, який я жид!
Бачиш? Гайдамака!
Ось копійка... подивися...
Хіба ти не знаєш?»
«Знаю, знаю», — і свячений
З халяви виймає.
«Признавайсь, проклятий жиде,
Де моя Оксана?»
Та й замахнувся.

«Ховай Боже!..

В будинку... з панами
Вся в золоті...»

«Виручай же!

Виручай, проклятий!»
«Добре, добре... Які ж бо ви,
Яremo, завзяті!

Іду зараз і виручу:
Гроші мур ламають.
Скажу ляхам — замість Паца...»
«Добре, добре! Знаю.

Іди швидче!»

«Зараз, зараз!

Гонту забавляйте
З півупруга, а там нехай.
Ідїть же гуляйте...
Куди везти?»

«У Лебедин!»¹⁵⁴

У Лебедин — чуєш?»

«Чую, чую».

І Галайда

З Гонтою танцює.

А Залізник бере кобзу:

«Потанцюй, кобзарю,

Я заграю».

Навприсядки

Сліпий по базару

Оддирає постоломи,

Додає словами:

«На городі постернак, постернак;

Чи я ж тобі не козак, не козак?

Чи я ж тебе не люблю, не люблю?

Чи я ж тобі черевичків не куплю?

Куплю, куплю, чорнобрива,

Куплю, куплю того дива.

Буду, серце, ходить,

Буду, серце, любить.

Ой гоп, гопака!

Полюбила козака,

Та рудого, та старого —

Лиха доля така.

Іди ж, доле, за журбою,

А ти, старий, за водою,

А я — так до шинку.

Вип'ю чарку, вип'ю другу,

Вип'ю третю на потугу,

П'яту, шосту, та й кінець.

Пішла баба у танець,

А за нею горобець,

Викрутасом-вихилясом...

Молодець горобець!

Старий рудий бабу кличе,

А та йому дулі тиче:

«Оженився, сатано, —

Заробляй же на пшоно;

Треба діток годувать,
Треба діток одягать.
А я буду добувать,
А ти, старий, не гріши,
Та в запічку колиши,
Та мовчи, не диши».

Як була я молодою преподобницею,
Повісила хвартушину над віконницею;

Хто йде — не мине,
То кивне, то моргне.
А я шовком вишиваю,
В кватирочку виглядаю:
«Семени, Івани,
Надівайте жупани,
Та ходімо погуляймо,
Та сядемо заспіваймо».

Заганяйте квочку в бочку,
А курчата в вершу¹⁵⁵

.
.

І... гу!

Загнув батько дугу,
Тягне мати супоню;
«А ти зав'яжи, доню».

«Чи ще? чи годі?»

«Ще, ще!

Хоч погану! Самі ноги носять».

«Ой сип сирівець
Та криши опеньки:
Дід та баба,
То й до ладу, —
Обоє раденькі.

Ой сип сирівець
Та криши петрушку:

.
.

Ой сип сирівець

Та накриши хрину:

.....
.....

Ой сип воду, воду

Та пошукай броду, броду...»

«Годі! годі! — кричить Гонта, —
Годі, погасає.

Світла, діти!.. А де Лейба?

Ще його немає?

Найти його та повісить.

Петелька свиняча!

Гайда, діти! Погасає

Каганець козачий».

А Галайда: «Отамане!

Погуляймо, батьку!

Дивись — горить; на базарі

І видко, і гладко.

Потанцюєм. Грай, кобзарю!»

«Не хочу гуляти!

Огню, діти! дьогтю, клоччя!

Давайте гармати;

В потайники пустіть огонь!

Думають, жартую!»

Заревіли гайдамаки:

«Добре, батьку! Чуєм!»

Через греблю повалили,

Гукають, співають.

А Галайда кричить: «Батьку!

Стійте!.. пропадаю!

Постривайте, не вбивайте:

Там моя Оксана.

Годиночку, батьки мої!

Я її достану!»

«Добре, добре!.. Залізниче,

Гукни, щоб палили.

Преподобиться з ляхами...

А ти, сизокрилий,

Найдеш іншу».

Оглянувся —

Галайди немає.
Ревуть гори — і будинок
З ляхами гуляє
Коло хмари. Що осталося,
Пеклом запалало...
«Де Галайда?» — Максим кличе.
І сліду не стало...
Поки хлоп'ята танцювали,
Ярема з Лейбою прокрались
Аж у будинок, в самий льох;
Оксану вихопив чуть живу
Ярема з льоху та й полинув
У Лебедин...

Лебедин

«Я сирота з Вільшаної,
Сирота, бабусю.
Батька ляхи замучили,
А мене... боюся,
Боюсь згадать, моя сиза...
Узяли з собою,
Не розпитуй, бабусенько,
Що було зо мною.
Я молилась, я плакала,
Серце розривалось,
Сльози сохли, душа мерла...
Ох, якби я знала,
Що побачу його ще раз,
Що побачу знову, —
Вдвоє, втрое б витерпіла
За єдине слово!
Вибачай, моя голубко!
Може, я грішила,
Може, Бог за те й карає,
Що я полюбила —
Полюбила стан високий
І карії очі —
Полюбила, як уміла,
Як серденько хоче.
Не за себе, не за батька

Молилась в неволі —
Ні, бабусю, а за його,
За милого долю.
Карай, Боже! Твою правду
Я витерпіть мушу.
Страшно сказати: я думала
Занапастить душу.
Якби не він, може б... може,
І занапастила.
Тяжко було! Я думала:
«О Боже мій милий!
Він сирота — хто без мене
Його привітає?
Хто про долю, про недолю,
Як я, розпитає?
Хто обійме, як я, його?
Хто душу покаже?
Хто сироті убогому
Добре слово скаже?»
Я так думала, бабусю,
І серце сміялось:
«Я сирота: без матері,
Без батька осталась,
І він один на всім світі,
Один мене любить;
А почує, що я вбилась,
То й себе погубить».
Так я думала, молилась,
Ждала, виглядала:
«Нема його, не прибуде,
Одна я осталась...»
Та й заплакала. Черниця,
Стоя коло неї,
Зажурилась.

«Бабусенько!

Скажи мені, де я?»

«В Лебедині, моя пташко,
Не вставай: ти хвора».

«В Лебедині! Чи давно я?»

«Ба ні, позавчора».

«Позавчора?... Стривай, стривай...»

Пожар над водою...
Жид, будинок, Майданівка...¹⁵⁶
Зовуть Галайдою...»
«Галайдою Яремою
Себе називає
Той, що привіз...»
«Де він, де він?
Тепер же я знаю!..»
«Через тиждень обіцявся
Прийти за тобою».
«Через тиждень! через тиждень!
Раю мій, покою!
Бабусенько, минулася
Лихая година!
Той Галайда — мій Ярема!..
По всій Україні
Його знають. Я бачила,
Як села горіли;
Я бачила — кати ляхи
Трусилися, мліли,
Як хто скаже про Галайду.
Знають вони, знають,
Хто такий і відкіля він,
І кого шукає!..
Мене шукав, мене найшов,
Орел сизокрилий!
Прилітай же, мій соколе,
Мій голубе сизий!
Ох, як весело на світі,
Як весело стало!
Через тиждень, бабусенько...
Ще три дні осталось.
Ох, як довго!..
Загібай, мамо, жар, жар,
Буде тобі дочки жаль, жаль...¹⁵⁷
Ох, як весело на світі!
А тобі, бабусю,
Чи весело?»
«Я тобою,
Пташко, веселюся».

«А чом же ти не співаєш?»

«Я вже одспівала...»

Задзвонили до вечерні;

Оксана осталась,

А черниця, помолившись,

В храм пошкандибала.

Через тиждень в Лебедині

У церкві співали:

І с а і я, л и к у й!¹⁵⁸ Вранці

Ярему вінчали;

А ввечері мій Ярема

(От хлопець звичайний!),

Щоб не сердить отамана,

Покинув Оксану:

Ляхів кінча; з Залізняком

Весілля справляє

В Уманщині, на пожарах.

Вона виглядає —

Виглядає, чи не їде

З боярами в гості —

Перевезти із келії

В хату на помості.

Не журися, сподівайся

Та Богу молися.

А мені тепер на Умань

Треба подивитись.

Гонта в Умані

Хвалилися гайдамаки,

На Умань ідучи:

«Будем драти, пане-брате,

З китайки онучі»¹⁵⁹.

Минають дні, минає літо,

А Україна, знай, горить;

По селах голі плачуть діти —

Батьків немає. Шелестить

Пожовкле листя по діброві;

Гуляють хмари; сонце спить;

Нігде не чуť людської мови;

Тільки звір виє по селу,
Гризучи трупи. Не ховали,
Вовків ляхами годували,
Аж поки снігом занесло
Огризки вовчі...
Не спинила хуртовина
Пекельної кари:
Ляхи мерзли, а козаки
Грілись на пожарі.
Встала й весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рясом,
Барвінком укрила;
І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зустрічають...
Рай, та й годі! А для кого?
Для людей. А люде?
Не хочать на його й глянуть,
А глянуть — огудять.
Треба кров'ю домальовать,
Освітить пожаром:
Сонця мало, рясту мало
І багато хмари.
Пекла мало!.. Люде, люде!
Коли то з вас буде
Того добра, що маєте?
Чудні, чудні люде!

Не спинила весна крові,
Ні злості людської.
Тяжко глянуть; а згадаєм —
Так було і в Трої¹⁶⁰.
Так і буде.

Гайдамаки

Гуляють, карають;
Де проїдуть — земля горить,
Кров'ю підпливає.
Придбав Максим собі сина

На всю Україну.
Хоч не рідний син Ярема,
А щира дитина.
Максим ріже, а Ярема
Не ріже — лютує:
З ножем в руках, на пожарах
І днює й ночує.
Не милує, не минає
Нігде ні одного;
За титаря ляхам платить,
За батька святого;
За Оксану... Та й зомліє,
Згадавши Оксану.
А Залізник: «Гуляй, сину,
Поки доля встане!
Погуляєм!»

Погуляли —
Купою на купі
Од Києва до Умані
Лягли ляхи трупом.

Як та хмара, гайдамаки
Умань обступили
Опівночі; до схід сонця
Умань затопили;
Затопили, закричали:
«Карай ляха знову!»
Покотились по базару
Кінні п а г о д о в і¹⁶¹;
Покотились малі діти
І каліки хворі.
Гвалт і галас. На базарі,
Як посеред моря
Кровавого, стоїть Гонто
З Максимом завзятим.
Кричать удвох: «Добре, діти!
Отак їх, проклятих!»
Аж ось ведуть гайдамаки
Ксьондза єзуїта
І двох хлопців: «Гонто, Гонто!

Оце твої діти.
Ти нас ріжеш — заріж і їх:
Вони католики.
Чого ж ти став? Чом не ріжеш?
Поки невеликі,
Заріж і їх, бо виростуть,
То тебе заріжуть...»
«Убийте пса! А собачат
Своєю заріжу.
Клич громаду. Признавайтесь:
Що, ви католики?»
«Католики... бо нас мати...»
«Боже мій великий!
Мовчіть, мовчіть! Знаю, знаю!»
Зібралась громада.
«Мої діти — католики...
Щоб не було зради,
Щоб не було поговору,
Панове громадо!
Я присягав, брав свячений
Різати католика.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ви ляха не ріжете?...»
«Будем різати, тату!»
«Не будете! не будете!
Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?
Менше б гріха: ви б умерли
Не католиками;
А сьогодні, сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю,
А присяга». Махнув ножом —
І дітей немає!¹⁶²
Попадали зарізані.

«Тату! — белькотали. —
Тату, тату... ми не ляхи!
Ми...» — та й замовчали.
«Поховать хіба?»

«Не треба!

Вони католики.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ворога не різали?
Чом матір не вбили,
Ту прокляту католичку,
Що вас породила?..
Ходім, брате!»

Взяв Максима,
Пішли вздовж базару,
І обидва закричали:
«Кари ляхам, кари!»
І карали: страшно, страшно
Умань запалала.
Ні в будинку, ні в костьолі,
Нігде не осталось,
Всі полягли. Того лиха
Не було ніколи,
Що в Умані робилося.
Базиліан школу,
Де учились Гонти діти,
Сам Гонта руйнує¹⁶³:
«Ти поїла моїх діток! —
Лукає, лютує, —
Ти поїла невеликих,
Добру не навчила!..
Валіть стіни!»

Гайдамаки

Стіни розвалили —
Розвалили, об каміння
Ксьондзів розбивали,
А школярів у криниці
Живих поховали.

До самої ночі ляхів мордували;
Душі не осталось. А Гонта кричить:
«Де ви, людоїди? Де ви поховались?
З'їли моїх діток — тяжко мені жити!
Тяжко мені плакати! ні з ким говорити!
Сини мої любі, мої чорноброві!
Де ви поховались? Крові мені, крові!
Шляхетської крові, бо хочеться пити,
Хочеться дивитись, як вона чорніє,
Хочеться напитись... Чом вітер не віє,
Ляхів не навіє?.. Тяжко мені жити!
Тяжко мені плакати! Праведнії зорі!
Сховайтесь за хмару: я вас не займав,
Я дітей зарівав!.. Горе мені, горе!
Де я прихилюся?»

Так Гонта кричав,
По Умані бігав. А серед базару,
В крові, гайдамаки ставили столи:
Де що запопали, страви нанесли
І сіли вечерять. Остатня кара,
Остатня вечеря!

«Гуляйте, сини!
Пийте, поки п'ється, бийте, поки б'ється! —
Залізник гукає. — Ану, навісний,
Ушквар нам що-небудь, нехай земля гнеться,
Нехай погуляють мої козаки!»

І кобзар ушкварив:

«А мій батько орандар,
Чоботар;
Моя мати пряха
Та сваха;
Брати мої, соколи,
Привели
І корову із діброви,
І намиста нанесли.
А я собі Христа
В намисті,
А на лиштві листя
Та листя,
І чоботи і підкови.

Вийду вранці до корови,
Я корову напою,
 Подою,
З паробками постою,
 Постою.

Ой гоп по вечері,
Замикайте, діти, двері,
А ти, стара, не журись
Та до мене пригорнись!»

Всі гуляють. А де ж Гонта?
Чом він не гуляє?
Чому не п'є з козаками?
Чому не співає?
Нема його; тепер йому,
Мабуть, не до неї,
Не до співи.

 А хто такий
У чорній киреї
Через базар переходить?
Став; розрива купу
Ляхів мертвих: шука когось.
Нагнувся, два трупи
Невеликих взяв на плечі
І, позад базару,
Через мертвих переступа,
Криється в пожарі
За костьолом. Хто ж це такий?
Гонта, горем битий,
Несе дітей поховати,
Землею накрити,
Щоб козацьке мале тіло
Собаки не їли.
І темними улицями,
Де менше горіло,
Поніс Гонта дітей своїх,
Щоб ніхто не бачив,
Де він синів поховає
І як Гонта плаче.
Виніс в поле, геть од шляху;

Свячений виймає,
І свяченим копа яму.
А Умань палає,
Світить Гонті до роботи
І на дітей світить.
Неначе сплять одягнені.
Чого ж страшні діти?
Чого Гонта ніби краде
Або скарб ховає?
Аж труситься. Із Умані
Де-де чуть — гукають
Товариші гайдамаки;
Гонта мов не чує,
Синам хату серед степу
Глибоку будує.
Та й збудував. Бере синів,
Кладе в темну хату,
Й не дивиться, ніби чує:
«Ми не ляхи, тату!»
Поклав обох; із кишені
Китайку виймає;
Поцілував мертвих в очі,
Хрестить, накриває
Червоною китайкою
Голови козачі.
Розкрив, ще раз подивився...
Тяжко-важко плаче:
«Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Дивітеся: ви за неї
Й я за неї гину.
А хто мене поховає?
На чужому полі
Хто заплаче надо мною?
Доле моя, доле!
Доле моя нещаслива!
Що ти наробила?
Нащо мені дітей дала?
Чом мене не вбила?
Нехай вони б поховали,
А то я ховаю».

Поцілував, перехрестив,
Покрив, засипає:
«Спочивайте, сини мої,
В глибокій оселі!
Сука мати не придбала
Нової постелі.
Без васильків і без рути
Спочивайте, діти,
Та благайте, просіть Бога,
Нехай на сім світі
Мене за вас покарає,
За гріх сей великий.
Просіть, сини! Я прощаю,
Що ви католики».
Зрівняв землю, покрив дерном,
Щоб ніхто не бачив,
Де полягли Гонти діти,
Голови козачі.
«Спочивайте, виглядайте,
Я швидко прибуду.
Укоротив я вам віку,
І мені те буде.
І мене вб'ють... коли б швидче!
Та хто поховає?
Гайдамаки!.. Піду ще раз,
Ще раз погуляю!..»

Пішов Гонта, похилившись;
Іде, спотикнеться,
Пожар світить; Гонта гляне,
Гляне — усміхнеться.
Страшно, страшно усміхався,
На степ оглядався.
Утер очі... Тільки мріє
В диму, та й сховався.

Епілог

Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в ряднині, я колись блукав,
Без свити, без хліба, по тій Україні,
Де Залізник, Гонта з свяченим гуляв.

Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки, малими ногами
Ходив я, та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили. Я тепер згадав,
Згадав, та й жаль стало, що лихо минуло.
Молодее лихо! Якби ти вернулось,
Проміняв би долю, що маю тепер.
Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю...
Дідусь ще гуляє, а батько вже вмер¹⁶⁴.
Бувало, в неділю, закривши Мінею¹⁶⁵,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало.
Як Залізник, Гонта ляхів покарав.
Столітнії очі, як зорі, сіяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла.
Сусіди од страху, од жалю німили.
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав.

Вибачайте, люде добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжної справи.
Так дід колись розказував,
Нехай здоров буде!
А я за ним. Не знав старий,
Що письменні люде
Тії речі прочитають.
Вибачай, дідусю —
Нехай лають; а я поки
До своїх вернуся
Та доведу вже до краю,
Доведу — спочину,
Та хоч крізь сон подивлюся

На ту Україну,
Де ходили гайдамаки
З святими ножами,
На ті шляхи, що я міряв
Малими ногами.

Поголяли гайдамаки,
Добре поголяли:
Трохи не рік шляхетською
Кров'ю наповали
Україну та й замовкли —
Ножі пощербили.
Нема Гонти; нема йому
Хреста, ні могили.
Буйні вітри розмахали
Попіл гайдамаки,
І нікому помолитись,
Нікому заплакати.
Один тільки брат названий
Оставсь на всім світі,
Та й той — почув, що так страшно
Пекельнії діти
Його брата замучили,
Залізник заплакав
Вперше зроду; сльозі не втер,
Умер неборака.
Нудьга його задавила
На чужому полі,
В чужу землю положила:
Така його доля!
Сумно-сумно гайдамаки
Залізную силу
Поховали; насипали
Високу могилу;
Заплакали, розійшлися,
Відкіля взялися.

Один тільки мій Ярема
На кий похилився,
Стояв довго. «Спочинь, батьку,
На чужому полі,

Бо на своїм нема місця,
Нема місця волі...
Спи, козаче, душа щира!
Хто-небудь згадає».

Пішов степом сіромаха,
Сльози утирає.
Довго, довго оглядався,
Та й не видко стало.
Одна чорна серед степу
Могила осталась.

Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали.
Що мусим робити?
Нема правди, не виросла;
Кривда повиває...¹⁶⁶
Розійшлися гайдамаки,
Куди який знає:
Хто додому, хто в діброву,
З ножем у халяві,
Жидів кінчать. Така й досі
Осталася слава.
А тим часом стародавню
Січ розруйновали:
Хто на Кубань, хто за Дунай¹⁶⁷,
Тільки і остались,
Що пороги серед степу.
Ревуть-завивають:
«Поховали дітей наших,
І нас розривають».
Ревуть собі й ревітимуть.
Їх люде минули;
А Україна навіки,
Навіки заснула.
З того часу в Україні
Жито зеленіє;
Не чуть плачу, ні гармати,
Тільки вітер віє,
Нагинає верби в гаї,

А тирсу на полі.
Все замовкло. Нехай мовчить;
Така Божа воля.

Тільки часом увечері,
Понад Дніпром, гаєм
Ідуть старі гайдамаки,
Ідучи, співають:

«А в нашого Галайди хата на помості.
Грай, море! добре, море!
Добре буде, Галайда!»¹⁶⁸

[Квітень — листопад 1841,
С.-Петербург]

* * *

Вітер з гаєм розмовляє,
Шепче з осокою,
Пливе човен по Дунаю
Один за водою.
Пливе човен, води повен,
Ніхто не спиняє,
Кому спинить — рибалоньки
На світі немає.
Поплив човен в синє море,
А воно заграло,
Погралися гори-хвилі —
І скіпок не стало.

Недовгий шлях — як човнові
До синього моря —
Сиротині на чужину,
А там і до горя.
Пограються добрі люди,
Як холодні хвилі,
Потім собі подивляться,
Як сирота плаче,
Потім спитай, де сирота, —
Не чув і не бачив.

[1841, С.-Петербург]

МАР'ЯНА-ЧЕРНИЦЯ

Оксані К.....ко¹⁶⁹

На пам'ять того, що давно минуло

Вітер в гаї нагинає
Лозу і тополю,
Лама дуба, котить полем
Перекотиполе.
Так і доля: того лама,
Того нагинає;
Мене котить, а де спинить,
І сама не знає —

У якому краю мене заховують,
Де я прихилюся, навіки засну.
Коли нема щастя, нема талану́,
Нема кого й кинуть, ніхто не згадає,
Не скаже хоть на сміх: «Нехай спочиває,
Тільки його й долі, що рано заснув».
Чи правда, Оксано? чужа чорнобрива!
І ти не згадаєш того сироту,
Що в сірій свитині, бувало, щасливий,
Як побачить диво — твою красоту.
Кого ти без мови, без слова навчила
Очима, душею, серцем розмовлять.
З ким ти усміхалась, плакала, журилась,
Кому ти любила П е т р у с я¹⁷⁰ співать.
І ти не згадаєш. Оксано! Оксано!
А я й досі плачу, і досі журюсь,
Виливаю сльози на мою Мар'яну,
На тебе дивлюся, за тебе молюсь.
Згадай же, Оксано, чужа чорнобрива,
І сестру Мар'яну рястом уквітчай,
Часом на Петруся усміхнись, щаслива,
І хоч так, як жарти, колишне згадай.

Санкт-Петербург,
ноября 22 1841 року

I

У неділю на вигоні
Дівчата гуляли,

Жартували з парубками,
Деякі співали —
Про досвітки-вечірниці
Та як була мати,
Щоб з козаком не стояла.
Звичайне, дівчата...
То про своє все й співають,
Яка про що знає...
Аж ось з хлопцем старий кобзар
В село шкандибає.
В руках чоботи, на плечах
Латана торбина
У старого; а дитина!
Сердешна дитина!
Обідране; ледви-ледви
Несе ноженнята...
(Достеменний син Катрусі¹⁷¹.)
Дивляться дівчата...
«Кобзар іде! Кобзар іде!»
Та всі якомога,
Хлопців кинули, побігли
Зострічать сліпого!
«Діду, серце, голубчику,
Заграй яку-небудь.
Я шага дам». — «Я — черешень».
«Всього, чого треба, —
Всього дамо... Одпочинеш,
А ми потанцюєм...
Заграй же нам яку-небудь».
«Чую, любі, чую...
Спасибі вам, мої квіти,
За слово ласкаве.
Заграв би вам, та, бачите,
Справи нема... справи.
Учора був на базарі,
Кобза зопсувалась...
Розбилася...» — «А струни є?»
«Тільки три осталось».
«Та хоч на трьох яку-небудь».
«На трьох... Ох, дівчата!

І на одній колись-то грав,
Та ба, вже не грати...
Постривайте, мої любі,
Трошки одпочину.
Сядьмо, хлопче». Посідали.
Розв'язав торбину,
Вийняв кобзу, разів зо два
Ударив по рваних.
«Що б вам заграць? Постривайте...
Черницю Мар'яну
Чи чували?» — «Ні, не чули».
«Слухайте ж, дівчата,
Та кайтеся... Давно колись
Була собі мати,
Був і батько, та не стало;
Осталась вдовою,
Та й не молодую,
І з волами,
І з возами,
Й малою дочкою.
Росла дочка Мар'яна,
А виросла, як панна, —
Кароока
І висока,
Хоч за пана гетьмана.
Стала мати гадати
Та за пана єднати.
А Мар'яна
Не до пана
Виходила гуляти,
Не до пана старого,
Усатого, товстого,
А з Петрусем
В гаю, в лузі
Щовечора святого
Розмовляла,
Жартувала,
Обнімала, мліла...
А іноді усміхалась,
Плакала, німіла...

«Чого ж плачеш, моє серце?» —
Петро запитає;
Вона гляне, усміхнеться:
«І сама не знаю...»
«Може, думаєш, покину?»
Ні, моя рибчино,
Буду ходити, буду любити,
Поки не загину!..»
«Хіба було коли в світі,
Щиро що кохались,
Розійшлися, не взялися
Й живими осталися?»
Ні, не було, мій голубе.
Ти чув, що співають...
То кобзарі вигадують,
Бо, сліпі, не знають,
Бо не бачать, що є брови
Чорні, карі очі,
І високий стан козачий,
І гнучкий дівочий.
Що є коси, довгі коси,
Козацька чуприна...
Що на мову на Петрову
В глухій домовині
Усміхнуся; скажу йому:
«Орле сизокрилий,
Люблю тебе й на сім світі,
Як на тім любила».
Отак, серце, обнімемось,
Отак поцілую,
Нехай вкупі закопають...
Умру... не почую.
Не почую...» Обнялися,
Обнялись, зомліли...
Отак вони любилися!
На той світ хотіли
Обнявшись переступить;
Та не по їх стало!
Щовечора сходилися,
І мати не знала,

Де Мар'яна до півночі
І з ким розмовляє?
«Воно мале ще, дитина,
Нічого не знає».
Угадала стара мати,
Та не все вгадала,
Знать, забула, що колись-то
Сама дівувала.

Угадала мати: Мар'яна — дитина,
Не знає, як треба на сім світі жить.
Думала — ні люди, ані домовина
З Петром не розрізнять... Уміла любить.
Думала, що тільки кобзарі співають,
Бо, сліпі, не бачать карих оченят;
Що тільки лякають молодих дівчат...
Лякають, дівчата, правдою лякають!
І я вас лякаю, бо те лихо знаю,
Бодай його в світі нікому не знать —
Того, що я знаю... Минуло, дівчата!
Серце не заснуло, я вас не забув.
Люблю вас і досі, як діточок мати,
Буду вам співати, поки не засну.
Тойді ж, мої любі, як мене не стане,
Згадайте про мене, про мою Мар'яну;
Я вам з того світа, любі, усміхнусь.
Усміхнуся...» Та й заплакав.

Дивились дівчата,
Не питали, чого плаче.
Та й нащо питати?
Минулося. Помагало
Ласкаве дівоче
Щире слово... «Вибачайте... —
Утер сліпі очі. —
Вибачайте, мої любі,
Нехотя журюся.
Так от, бачите, Мар'яна
З убогим Петрусем
Щовечора розмовляла,
І мати не знала,
Дівувалась, що се таке

Мар'яну спіткало,
Чи не пристріт?¹⁷² Сяде шити —
Не те вишиває;
Замість Г р и ц я¹⁷³, задумавшись,
П е т р у с я співає.
Часом сонна розмовляє,
Подушку цілує...
Мати спершу сміялася,
Думала — жартує,
Потім бачить, що не жарти.
Та й каже: «Мар'яно!
Треба буде старостів ждять,
Та, може, й од пана!
Ти вже виросла, нівроку,
Уже й дівувала;
Я вже думаю, що, бачиш...»
Насилу сказала.
«Що вже й заміж, коли тее...»
«А за кого, мамо!?»
«Хто вподоба, тому й оддам».
Співає Мар'яна:

«Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого,
Оддай мене, моє серце,
Та за молодого.
Нехай старий бурлакує,
Гроші заробляє,
А молодий мене любить,
Долі не шукає.
Не шукає, не блукає
Чужими степами:
Свої воли, свої вози,
А між парубками,
Як маківка меж квітками,
Цвіте, розцвітає,
Має поле, має волю,
Та долі не має.
Його щастя, його доля —
Мої чорні брови,

Довгі вії, карі очі,
Ласкавеє слово.
Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого,
Оддай мене, моє серце,
Та за молодого».

«Дочко моя, Мар'яно,
Оддам тебе за пана,
За старшого, багатого,
За сотника Івана».
«Умру, серце-мамо,
За сотником Іваном».
«Не вмреш, будеш панувати,
Будеш діток годувати».
«Піду в найми, піду в люди,
А за сотником не буду».
«Будеш, дочко Мар'яно,
За сотником Іваном».
Заплакала, заридала
Сердешна Мар'яна.
«За старого... багатого...
За сотника Івана...» —
Сама собі розмовляла,
А потім сказала:
«Я ще, мамо, не виросла,
Ще не дівувала.
Бо ти мене не пускала
Вранці до криниці,
Ні жита жать, ні льону брать,
Ні на вечірниці,
Де дівчата з парубками
Жартують, співають
Та про мене, чорнобриву,
Нишком розмовляють:
«Багатого дочка батька,
Шляхетського роду».
Тяжко мені. Тяжко, мамо!
Нащо дала вроду?
Нащо брови змальовала,
Дала карі очі?

Ти все дала, тільки долі,
Долі дати не хочеш!
Нащо ж мене годувала?
Нащо доглядала?
Поки лиха я не знала,
Чом не заховала?»
Не слухала стара мати,
Лягла спочивати.
А Мар'яна за сльозами
Ледви вийшла з хати.

II

«Ой гоп, не пила,
На весіллі була,
До господи не втрапила,
До сусіда зайшла,
А в сусіда
До обіда
В льоху спати лягла.

Із льоху та в льох
Завертали в горох,
І в коморі і надворі
З нежонатим удвох
Пустували,
Жартували,
Зопсували горох.

Ой гоп, не сама —
Напоїла кума
І привела до господи.
Не побачив Хома.
Хомо, в хаті
Ляжем спати.
Хоми дома нема.

Тряси ж тебе трясця, Хомо!
Я не ляжу спати дома,
А до кума
До Наума
Піду в клуню на солому.

Ануге, напилась!
Наша, наша придалась!
Червоніє хвартушина;
Роду чесного дитина».

Отак ордою йшли придани¹⁷⁴,
Співали п'яні; а Мар'яна
Крізь тин дивилася на те,
Не додивилася, упала
І тяжко-тяжко заридала.
Таке-то лихо, і за те,
Що щиро любить. Тяжко, діти,
Вік одинокому прожить,
А ще гірше, мої квіти,
Нерівню в світі полюбить.

Дивіться на мене: я виплакав очі.
Мені їх не шкода, мені їх не жаль.
Ні на що дивіться: ті очі дівочі...
Що колись... колись-то... Думи та печаль,
А більше нічого не мав я й не маю,
А з грішми такими тяжко в світі жить.
Під тином ночую, з вітром розмовляю,
Соромляться люди у хату пустить
І привітатъ словом старого каліку.
Укороти, Боже, молодого віку
Тому, хто не має талану любить.
Легше, мої любі, покритъся землею,
Ніж ба[чить], як другий, багатий, старий,
Цілує за гроші, вінчається з нею...
О Боже! мій Боже! Волею Своєю
Розбий моє тіло і душу розбий».

Заридав кобзар, заплакав
Сліпими очима.

Дивувалися дівчата:
Вже смерть за плечима,
А він, сліпий, сивоусий,
Про колишне плаче.
Не дивуйтеся, дівчата,
На старі козачі
Щирі сльози. То не роса
Вранці при дорозі

На спориші і не ваші
Дуже дрібні сльози.
Наплакався. Струни рвані
Три перебирає.
«Аж до вечора Мар'яна
У темному гаю
Проплакала; прийшов Петрусь,
Вона розказала
Все, що чула од матері
І що сама знала.
І не втерпіла, сказала,
Як п'яні придани
Йшли по улиці, співали.
«Мар'яно! Мар'яно!

Чом ти не убога! Чом я не багатий!
Чом у мене коней вороних нема?
Не питала б мати, де ходиш гуляти,
З ким коли стояла. Питала б сама,
Сама свого серця; дала б йому волю
Любить, кого знає. Я б тебе сховав
Далеко! далеко! щоб ніхто не знав,
Щоб ніхто не бачив, де витає доля,
Моя доля, моє щастя,
Ти, моя Мар'яно.
Чом не ти в сірій свитині,
Чом я не в жупані?»
А Мар'яна, як дитина
Без матері, плаче.
Петро стоїть коло неї,
Нічого не бачить —
Тільки сльози Мар'янині;
А сльози дівочі
І серед дня лихо роблять.
А що ж серед ночі?
«Не плач, серце, єсть у мене
І сила, і воля,
Люби мене, моє серце,
Найду свою долю.
За високими горами,
За широкими степами,

На чужому полі,
По волі-неволі
Найду свою долю!
Не в свитині, а сотником
До тебе вернуса,
Не в бур'яні — серед церкви
Обнімеш Петруся,
Обнімемось, поцілую
Дивуйтеся, люди!
А ти стоїш, червонієш...»
«Коли то те буде?»
«Швидко, швидко, моя рибко,
Молись тільки Богу.
Іди в хату, лягай спати.
А я край дороги
Серед степу помолюся
Зорям яснооким,
Щоб без мене доглядали
Тебе, одиноку.
Серед степу одпочину».
«Хіба сю ніч кинеш?
Хіба зараз?..» — «Я жартую.
Тепер Україну
Ні москалі, ні татари —
Ніхто не воює».
«А я чула, що ляхи йдуть».
«То вони жартують.
Розійдемося, моє серце,
Поки не світає.
Чого ж знову заплакала?»
«І сама не знаю».

[1841, С.-Петербург]

Утоплена

Вітер в гаї не гуляє —
Вночі спочиває,
Прокинеться — тихесенько
В осоки питає:
«Хто се, хто се по сім боці

Чеше косу? Хто се?..
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?..
Хто се, хто се?» — тихесенько
Спитає-повіє,
Та й задріма, поки неба
Край зачервоніє.

«Хто се, хто се?» — питаєте,
Цікаві дівчата.
Ото дочка по сім боці,
По тім боці — мати.

Давно колись те діялось
У нас на Україні.
Серед села вдова жила
У новій хатині,
Білолиця, кароока
І станом висока,
У жупані; кругом пані,
І спереду, й збоку.
І молода, нівроку їй,
А за молодую,
А надто ще за вдовою,
Козаки ордою
Так і ходять. І за нею
Козаки ходили,
Поки вдова без сорома
Дочку породила.
Породила, та й байдуже;
Людям годувати
В чужім селі покинула:
Отака-то мати!..
Постривайте, що ще буде!
Годували люде
Малу дочку, а вдовиця
В неділю і в будень
З жонатими, з парубками
Пила та гуляла,
Поки лихо не спіткало,
Поки не та стала;

Незчулася, як минули
Літа молодії...
Лихо, лихо! Мати в'яне,
Дочка червоніє,
Виростає... Та й виросла
Ганна кароока,
Як тополя серед поля,
Гнучка та висока.
«Я Ганнусі не боюся!» —
Співає матуся;
А козаки, як хміль отой,
В'ються круг Ганнусі.
А надто той рибалонька,
Жвавий, кучерявий,
Мліє, в'яне, як зостріне
Ганнусю чорняву.
Побачила стара мати,
Сказилася люта:
«Чи бач, погань розхристана,
Байстрия необуте!
Ти вже виросла, дівуєш,
З хлопцями гуляєш...
Постривай же, ось я тобі!..
Мене зневажаєш?
Ні, голубко!»

І од злості
Зубами скрегоче.
Отака-то бува мати!..
Де ж серце жіноче?
Серце матері?.. Ох, лихо,
Лишенько, дівчата!
Мати стан гнучкий, високий,
А серця не мати.
Ізогнеться стан високий,
Брови полиняють,
І незчується; а люде
Сміючись згадають
Ваші літа молодії,
Та й скажуть — ледащо!
Тяжко плакала Ганнуся
І не знала, за що,

За щó мати згну́щається,
Лає, проклинає,
Своє дитя без сорома
Байстрам нарікає.
Катувала, мордувала,
Та не помагало:
Як маківка на городі,
Ганна розцвітала;
Як калина при долині
Вранці під росою,
Так Ганнуся червоніла,
Милася сльозою.
«Заворожена!.. Стривай же! —
Шепче люта мати. —
Треба трути роздобути,
Треба йти шукати
Стару відьму!»

Найшла відьму,
І трути достала,
І трутою до схід сонця
Дочку наповала.
Не допомгло... Кляне мати
Той час і годину,
Коли на світ породила
Нелюбу дитину.
«Душно мені; ходім, дочко,
До ставка купатись».
«Ходім, мамо».

На березі
Ганна роздяглася,
Роздяглася, розкинулась
На білій сорочці;
Рибалонька кучерявий
Мліє на тім боці...
І я колись... Та цур йому!
Сором — не згадаю.
Як дитина, калиною
Себе забавляє,
Гне стан гнучкий, розгинає,
На сонечку гріє.

Мати дивиться на неї,
Од злості німіє;
То жовтіє, то синіє;
Розхристана, боса,
З роту піна; мов скажена,
Рве на собі коси.
Кинулася до Ганнусі
І в коси впилася.
«Мамо! мамо! Що ти робиш?»
Хвиля роздалася,
Закипіла, застогнала —
І обох покрила.
Рибалонька кучерявий
З усієї сили
Кинувсь в воду; пливе, синю
Хвилю роздирає,
Пливе, пливе... От-от доплив!
Пірнув, виринає —
І утоплену Ганнусю
На берег виносить,
Із рук матері заляклих
Вириває коси.
«Серце моє! доле моя!
Розкрий карі очі!
Подивися, усміхнися!
Не хочеш!.. не хочеш!..»
Плаче, пада коло неї,
Розкрива, цілує
Мертві очі. «Подивися!..
Не чує, не чує!»
Лежить собі на пісочку,
Білі рученята
Розкидала; а за нею
Стара люта мати:
Очі вивело із лоба
Од страшної муки,
Втербила в пісок жовтий
Старі сині руки.
Довго плакав рибалонька:
«Нема в мене роду,

Нема долі на сім світі —
Ходім жити в воду!»
Підняв її, поцілював...
Хвиля застогнала,
Розкрилася, закрилася,
І сліду не стало...

З того часу ставок чистий
Заріс осокою;
Не купаються дівчата,
Обходять горою;
Як угледять, то хрестяться
І зовуть заклитим...
Сумно-сумно кругом його...
А вночі, дівчата,
Впливає з води мати,
Сяде по тім боці;
Страшна, синя, розхристана
І в мокрій сорочці,
Мовчки дивиться на сей бік,
Рве на собі коси...
А тим часом синя хвиля
Ганнусю виносить.
Голісінька, стрепенеться,
Сяде на пісочку...
І рибалка випливає,
Несе на сорочку
Баговиння зеленого;
Поцілує в очі —
Та і в воду: соромиться
На гнучкий дівочий,
На стан голий подивиться...
І ніхто не знає
Того дива, що твориться
Серед ночі в гаї,
Тільки вітер з осокою
Шепче: «Хто се, хто се
Сидить сумно над водою,
Чеше довгі коси?»

С.-Петербург,
декабря 8, 1841 року

Песня караульного у тюрьмы

(из драмы «Невеста»)

Старый гордый воевода
Ровно на четыре года
Ушел на войну.
И дубовыми дверями,
И тяжелыми замками
Запер он жену.
Старый, стало быть, ревнивый,
Бьется долго и ретиво.
Кончилась война,
И прошли четыре года.
Возвратился воевода.
А жена? Она
Погрустила и решила:
Окно в двери превратила.
И проходит год —
Пеленает сына Яна,
Да про старого про пана
Песенку поет:

«Ой баю, баю, сын мой, Ян мой милый!
Когда б воеводу татары убили,
Татары убили или волки съели!
Ой баю, баю, на мягкой постели».

[Грудень 1841 р.,
С.-Петербург]

СЛЕПАЯ

(Поэма)

«Кого, рыдая, призову я¹⁷⁵
Делить тоску, печаль мою,
В чужом краю кому, тоскуя,
Родную песню пропою?
Угасну, бедный, я в неволе...
Тоску мою, печаль мою
О прежней воле, прежней доле

Немым стенам передаю.
О, если б стон моей печали
И звук заржавленных цепей,
Святые ветры, вы домчали
На лоно родины моей
И в мирной куще¹⁷⁶ повторили,
Где мой отец и мать моя
Меня лелеяли, любили!
А братья! Грешная семья,
Иноплеменникам за золото
От стада, елея и вина
Родного продали вы брата,
Как на заклятие овна.
О Боже, Боже Иудеи,
Благий Творителю земли,
Не наказуй родных злодеев,
А мне смирение пошли!»

Такую песню тихо пела,
Сердечной грусти предана,
Слепая нищая; она
У барского двора сидела
У незатворенных ворот.
Но из ворот никто не идет,
Никто не едет, опустели
Хоромы барские давно,
Широкий двор порос травой¹⁷⁷,
Село забвенью предано
С патриархальной простотою,
С отцовской славою святою —
Забыто все. Село молчит,
Никто села не посетит,
Не оживит его молвою.
Как у кладбища, у ворот
Сидит скорбящая слепая
И псалму грустную поет.
Она поет, а молодая
Дочь несчастливцы моей
Головкой смуглою прильнула
К коленам матери своей,

Тоски не ведая, заснула
Сном непорочной простоты.
В одежде грубой нищеты
Она прекрасна; полдень ясный
Моей Украины прекрасной
Позолотил, любя, лелея,
Свое прекрасное дитя.
Ужели тщетно пролетят
Дни упоения над нею
И светлой радостью своею
Ея тоски не усладят?
Она прекрасна, мать — калека,
Кто будет ей руководить?
Придет пора, пора любить,
И злое сердце человека
Ея любви не пощадит.

.....
..... невинным сном

Оксана спит, а мать слепая,
Уныло-тихо напевая,
И каждый шорох сторожит.
И если ветер, пролетая,
Упавший лист пошевелит,
Она немеет, и дрожит,
И робко к сердцу прижимает
Свое единое дитя,
Свою единую отраду,
Незрящей памятью следя
Давно минувших дней усладу
Печальной юности своей.
Она изведала людей...
И у забытой сей ограды
Они ее не пощадят,
Они готовы растерзать
Ея дряхлеющие руки,
Для их невнятен стон разлуки,
Чужда им матери любовь.
Они твердят — закон таков:
«Не должно в прахе пресмыкаться
И подаянием питаться

Прекрасной юной сироте;
И мы ее оденем золотом,
Внесем в высокие палаты
И поклонимся красоте,
Раскроем мир иных видений,
Иных страстей высокий мир,
Потом... потом...» И ваш кумир,
Богиня ваших поклонений,
От фимиама упилась
И закоптела от курений;
А ваша мудрость отреклась
От обещанья; горстью золота,
Великодушно бросив ей,
Затмили блеск ея очей,
И вот она в грязи разврата,
Во славу дряхлых ваших дней,
Перед толпою черни пьяной
Пьет кубок
И запивает сердца раны.
Не вы виновны, но она!
Вы дали все, что должно было
Наложнице презренной дать.
А сон девичий обновили,
А возвратили ль благодать
Ея невинных помышлений?
Ея невинную любовь,
И радость тихих упоений,
И целомудренную кровь
Вы обновили ль? Не могли!
Но, чада грешные земли!
Вы дали ль ей восторг объятий
Родного, милого дитяти,
Кому бы, бедная, она
Себя в сей мир переливала
И тайну жизни открывала,
Сердечной грусти предана?
Развратной, бедной вашей кровью
Вы не могли ей повторить
Восторги девственной любви,
Ее пустили вы влачить

Остаток дней в мирской пустыне;
И о родном, едином сыне
Ей не придется получить
Отрадной весточки сдалека.
Чужие дети напоят
Ее в предсмертный час жестокий,
И одинокий гроб с упреком
Чужие дети понесут.
Но если ей судьба судила,
Чтобы родимая рука
Очи уснувшие закрыла,
Тесна ее тогда могила,
Постеля вечная жестка!
Ея малютка за позором
Безмолвно по миру пойдет,
И в светлый праздник у забора
Яичко красное возьмет,
И со слезами и укором
Свою родную помянет.

Осенний полдень, полдень ясный
Родимой, милой той земли,
Мои где годы расцвели,
Где так напрасно, так несчастно
В недоле бедной протекли;
Осенний полдень, полдень ясный,
Как друга юности, любя,
Чужими звуками тебя
Позволь приветствовать, прекрасный!
Ты тот же тихий, так же милый,
Не знаешь времени, а я...
Не то я стал, что прежде было,
И путь унылый бытия,
И ноша тяжкая моя
Меня ужасно изменили.
Я тайну жизни разгадал,
Раскрыл я сердце человека,
И не страдаю, как страдал,
И не люблю я: я — калека!
Я трепет сердца навсегда

Оледенил в снегах чужбины,
И только звуки Украины
Его тревожат иногда,
Как эхо памяти невинной.
В их узнаю мою весну,
Мои унылые досуги,
И в их [я] таю, в их тону,
И сердца тяжкие недуги,
Как благодатною росой,
Врачую ими, и молюся,
И непритворною слезой
С моей Украиной делюся.
Но глухо все в родном раю!
Я тщетно голос подаю,
Мне эха нету из дубровы
Моей козачки чернобровой.
Там все уснуло. Пустота
Растлила сердце человека,
И я на смех покинут веком,
Я — одинокий сирота!

Осенний полдень, догорая,
Поля нагие освещал,
И лист увядший, упавая,
Уныло грустное шептал
О здешней жизни человеку.
Такой порой моя калека,
Слепая нищая моя,
И дочь красавица ея —
Она спала, а мать сидела
И тихо, грустно-тихо пела,
Как пел Иосиф про свой род,
Сидя в египетской темнице¹⁷⁸,
А в поднебесье вереницей
С дубров украинской земли
На юг летели журавли.
Чему ж бы ей, как вольной птице,
Туда, где лучше, не лететь
И веселее не запеть?
Какая тайна приковала

К жилищу мрачной тишины?
Своей сердечной глубины
Она еще не открывала
Ни даже дочери своей;
Она лишь пела и грустила,
Но звуки дочерних речей
В ней радость тихую будили,
Быть может, прежних светлых дней.
Или ограда и тополи,
Что грустно шепчут меж собой,
Свидетели минувшей доли,
Или дубовый пень сухой,
Плющом увянувшим повитый,
Как будто временем забытый,
Ея свидетель? Все молчит!
Она поет, она грустит
И в глубине души рыдает,
Как будто память отпевает
О днях минувших, молодых,
О прошлых радостях святых.
И эти звуки выходили
Из сердца бедного ея,
И в этих звуках много было
Ея земного бытия.
И в сотый раз она кончала
Псалом невольничий глухой,
Поникла смуглой головой,
Вздохнула тяжело и сказала:

«Ах песня, песня, песня горя,
Ты неразлучная моя.
В моем житейском бурном море
Одна ты тихая струя.
Тебя, и день и ночь рыдая,
Я всякий час пою, пою
И в край далекий посылаю
Тебя, унылую мою.
Но ветер буйный, легкокрылый,
Что прежде весело летал,
Теперь так тихо, так уныло,

Как будто друга потерял,
Как будто люди научили,
Чтобы не слушал он меня
И не домчал он в край далекий
Тебя, унылая моя!
Не видя вас, не зная дня
В моей печали одинокой,
Чем оскорбить я вас могла?
Что я вам сделала? Любила,
За ваши грешные дела
Творца Небесного молила,
Молила, плакала... А вы
В моей тоске, в моей печали,
Как кровожаждущие львы,
Упреком сердце растерзали,
Растлили ядом мою кровь
И за молитвы, за любовь
Мое дитя, мое родное,
Тяжелым словом понесли,
И непотребницей слепою
Меня со смехом нарекли!
Я вам простила, я забыла,
Я вашей славы не взяла,
Я подаянием кормила
Мое дитя!» И залилась
Слезами, горькими слезами.
Она рыдает, а Оксана
Раскрыла черные глаза:
Скорбящей матери слеза
Прервала сон отроковицы;
С улыбкой черные ресницы
Она закрыла. «Какой сон
Смешной и глупый, и как живо...»
И покраснелась стыдливо,
Сама не зная отчего.
«Как холодно, а ты все плачешь!
Уж скоро вечер; для чего
Ты мне печали не расскажешь?
И я бы плакала с тобою,
А то...» И хлынули рекою

Слезы невинной красоты.
«И ты заплакала... Прости,
Что о моих сердечных ранах
Я не беседую с тобой,
Я скоро плакать перестану,
Моею тяжкою слезой
Я не прерву твой сон прекрасный,
И о судьбе моей несчастной
Узнаешь ты не от меня.
Тебе расскажут злые люди,
Они тебя не пощадят,
И много, много горя будет.
А горе даром не пройдет.
Озlobит сердце пустотою,
Оно возьмет любовь с собою
И все наилучшее возьмет.
Не плачь, Оксано!» И, рыдая,
Она Оксану утешает:
«Не плачь, дитя мое, усни,
Ты рано плакать начинаешь.
Придет пора твоей весны,
И тайну слез моих узнаешь;
Свои прольешь, прольешь одна,
Одна бездомной сиротою,
И будет то моя вина,
Что не поделишь...» — «А с тобою?
Разве тебя я не люблю!
Ах, мне с тобой и горе люблю,
Я все с тобою разделю.
Не понесу я чужим людям
Мою сердечную слезу —
К тебе на грудь я принесу.
Только не плачь, делись со мною
Своею тяжкою тоскою,
Не плачь одна, откройся мне,
И будет легче. Ах, послушай!
О том, что видела во сне,
Я расскажу тебе.

Чаще, гуще

Как будто лес, а мы вдвоем

Так наобум себе идем.
Потом темно, потом светло,
Потом гляжу — тебя не стало,
Я — ну бежать, кричать, устала,
Села и плачу. Вдруг — село,
Большая улица, большая,
И я по улице иду,
Мне грустно так, тоска такая,
Я спотыкаюсь, упаду;
Мне тяжело, мне давит грудь,
А люди смотрят и смеются,
Мне больно стало, а взглянуть
Я будто на людей боюсь.
Потом отáман мне кричит:
«Вот я тебя!» Я испугалась
И ну бежать... бегу... упала.
А сын отáмана стоит
Как будто, грустный, над водою
И тихо машет мне рукою.
Вот я к нему и подошла,
А он схватил меня руками.
«Зачем в лесу ты не жила?
Зачем ты в поле не росла? —
Такими он сказал словами. —
И мне нельзя тебя любить,
Нельзя с тобою мне венчаться:
Над нами будут все смеяться;
А без тебя мне скучно жить,
Я утоплюся...» — он сказал
И так меня поцеловал!
Не так, как ты... И я проснулась.
Не правда ли, мудреный сон?
Должно быть, худо значит он.

Или не худо — ты не знаешь?
Мне страх как хочется узнать.
О чем же снова ты вздыхаешь?
Или боишься рассказать,
Что значит сон? Ах, расскажи!
Ну, что же делать? Если худо —
Мы в лес уйдем и будем жить

С тобой вдвоем, и будет любо
С тобою вместе мне грустить.
Ну что ж? Расскажешь?» — «Да, — сказала,
Вздыхнув, слепая, — рассказать
Тебе должна я. Я устала,
Устала горе выливать
Неразделенными слезами.
Тебе уже пятнадцать лет.
Твой сон зловещий, сон ужасный!
Ты встретишь горестный привет
Своей весне, своей несчастной.
Не вспоминай меня, прости
И на просторе и на воле
С унылым ветром погрусти,
Как я грустила, тосковала,
Мою вседневную печаль
Как я лишь ветру поверяла;
Но и ему меня не жаль,
Он даже слез сушить не хочет,
А их так много сердце точит.
Оксано, выслушай меня
И помолись душой незлобной
Пречистой Деве в час прискорбный
И за его, и за меня.
Неправдой люди все живут,
Ты их не слушай! Сказкой злою
Они мой жребий понесут
И посмеются над тобою.
И ты не будешь правды знать;
На суд ты будешь призывать
Свою родную — а ты знаешь,
Что слезы горько проливать,
Коли вины своей не знаешь.
Узнай же все: всю жизнь мою
Я расскажу, не потаю,
С ея весельями и мукой,
Да будет для тебя наукой!

Своих родных не знала я,
В чужой семье я выросла.

Чужая добрая семья
Меня любила. Я слыхала,
Когда я стала вырастать,
Что мать родная, умирая,
Просила их не покидать
Меня, малютку, покидая.
Но кто она, ее как звали,
Потом узнать я не могла.
И я росла себе, росла;
Меня сироткой называли,
Потом красавицей слыла;
Меня любили и ласкали,
И даже сватали! Но я...
Ах, знать, моя такая доля!
Перед людьми гордилась я
Своей красою. Свою волю,
Девичью волю, берегла.
Как тяжело люди отплатили!
Недолго косу я плела —
Ее накрыли. Вот как было.
Весною умер дидыч старый,
А летом дидыч молодой
В село приехал. Злые чары
Он из Московщины с собой
Привез, красавец, для меня;
И я веселье разлюбила,
И Маковеевого дня¹⁷⁹
Я не забуду до могилы.
Как ясно солнышко светило,
Как закатилось... и ночь!..
Мое дитя! моя ты дочь!
Не обвиняй меня, несчастной,
Я стыд и горе понесла,
И Маковеев день ужасный,
И день рожденья прокляла!
Мы были в поле, жито жали;
Окончив жатву, шли домой,
Подруги пели и плясали,
А я с распущенной косой,
В венке из жита и пшеницы

Вела перед, была царица.
Нас встретил дидыч молодой.
Никто так мной не любовался!
Я трепетала, тихо шла,
А он смотрел и улыбался,
О, как я счастлива была!
Какою сладкою мечтою
Забилось сердце у меня...
На третий день... О мой покою!
Зачем покинул ты меня?
На третий день... и я в палатах
Была, как пани на пиру.
Недолго я была богата.
Зимою рано поутру
Проснулась я — все пусто было,
И сердце холодом заныло.
А слуги... Бог им судия!
С насмешкой выгнали меня
И двери заперли за мною.
Я села здесь, под этим пнем,
И долго плакала... Потом
Едва протоптанной тропою
В село забытое пошла
И долю горшую нашла:
Меня и в хату не пустили,
Все посмеялись надо мной
И хусткой черною простой
Косу шелковую накрыли.
И я, рыдая, из села
Иной дорогою пошла
В село чужое. Ах, Оксано!
И в шитом шелковом жупане,
И в серой свyti люди злы.
Я из села в село ходила,
А горе шло передо мной.
Я горько плакала, молилась,
И все смеялись надо мной.
Покрыткой, дурой называли,
И даже нищие чуждались.
Во всей Украине родной

Мне места не было одной.
В лесу дремучем, в чистом поле
Я не боялась ночевать:
Там без свидетелей, на воле
Могла свободно петь, рыдать.
А песня горе облегчает,
Хоть и унылая она.
Спасибо, нищая одна,
Такая же, как я, слепая,
Меня учила песню петь,
И я пою ее, рыдая,
И до могилы буду петь.
Дитя мое! Моя Оксано!
Я скоро плакать перестану,
Запомни песню ты мою
И пой ее, как я пою,
Она умалит сердца рану.
Пришла и красная весна,
Запели пташки, все проснулось,
Все засмеялось — я одна
Святой весне не улыбнулась.
Она мне слезы принесла.
Занемогла я на дороге,
Кой-как до хутора дошла...
И ты на хуторе убогом
Узрела милый Божий свет.
О, сколько радостей у Бога
Для наших слез, для наших бед!
Твой первый звук... Ах нет, не стану...
Нет... Поцелуй меня, Оксано!
Я не умею рассказать
Про ту святую благодать,
Что только матери избранной
Душою можно понимать —
То выше счастья людского.
И как несчастлива, убога
Жена бесплодная... С тобой
Мне снова счастье возвратилось,
Я любовалася весной,
Цветы я снова полюбила,

Цветы я снова берегла.
С восходом солнца я вставала.
Ты на груди моей спала.
Никем невидима, бывало,
Прокрадусь в лес, найду цветков
И сяду у цветка с тобою.
Ты тихо спишь, а он цветет,
И я гордилася тобою
Пред распускавшимся цветком.
Бывало, я сорву тайком
Листочек розовый, румяный
И тихо-тихо положу
Тебе на щечку... погляжу
И оболью тебя слезами.
Была ты розовой цветка
И утренней зари румяней.
Так мне Господь добро творил
В тебе и розовых листках.
Но... как тебя не забавляла,
Какие песни не певала,
Как не играла я с тобой,
А злая доля шла за мной.
Я не могла тобой гордиться:
Мне было не с кем поделиться
Твоею детскою красой.
Ты слово «мамо» лепетала,
Но слова лучшего не знала,
Как и теперь не знаешь ты.
Я не могла с тобой итти
Через село, я не стыдилась —
Пусть люди смотрят, как хотят!
Я стыд любовью заменила.
Тебе боялась показать,
Как дети меж собой играют,
Боялась видеть, как дитя
Отца усталого ласкает.
Так время шло; ты вырастала,
И любо было мне смотреть,
Когда ходить ты начинала.
Но горе горькое терпеть

Судил Господь мне до могилы
За юность грешную мою.
Свет гаснуть стал... О Боже милый!
Я над могилою стою,
Пошли мне мудростью Своею
Взглянуть на милый Божий свет,
Проститься с грешною землею,
Хотя на место посмотреть,
Где я усну, усну навеки!

.....
И я ослепла. Слезы-реки,
Молитвы теплые — ничто,
Ничто Творца не умилило,
И все, что душу веселило,
Как будто в гробе заперто.
Потом что было, я не знаю,
Смеялись люди или нет.
Мои беды вспоминая,
Мне только жаль, что Божий свет
Не скрылся в юности беспечной;
Тогда б не знала ничего:
Ни сладкой доли скоротечной,
Ни даже сердца своего.
Теперь к печали бесконечной
Пристала горшая печаль.
Ты хороша собой, Оксано,
Я это знаю, и мне жаль —
Твой сон недобрый очень рано
Тебе приснился».

О к с а н а

Разве он
Какое зло нам предвещает?

С л е п а я

Он для меня всех бед страшнее,
А для тебя еще ужасней.
И ты погибнешь от людей,
Как я погибла. Ты не знаешь,
Что скоро встретишь между ими
Змию, ужасную змию!

И ты пойдешь за нею следом,
Покинешь голову мою,
Как я покинула, забыла
Меня вскормившую семью.

О к с а н а

Ведь ты не знала, что так будет,
Что насмеются злые люди,
Что он недобрый человек,
Что он покинет. Мамо, мамо,
Ты говорила все такое,
Что страшно стало. Где же он,
Мой злой отец? Ты говорила,
Что здесь увижу я его.
И сколько лет уже с тобою
Сижу я здесь — его все нет.
Он не приедет, он покинул,
Тебя он, видно, не любил.
Зачем же ты его любила?
Уйдем из этого села,
Мне страшно стало.

С л е п а я

Ах, Оксано!
Куда уйдем мы от людей?
Где твою молодость укрою?
А он приедет, и тогда,
Тогда спокойно я умру.

Слепая грустно замолчала.
Оксана с детской тоской
К ней на колени тихо клала
Головку смуглую свою.
«Усни, Оксано, — говорила, —
Я тихо песенку спою,
Спою любимую твою,
Как братья брата продавали
В чужую, дальнюю страну¹⁸⁰».
И отходящую ко сну,

Лелея, нежно целовала,
Читая тихо сей псалом:

«Храни тебя, Святая Дева,
От злых напастей, бурь земных!
Да будет сон твой сладок, тих,
Как непорочные напевы
Небесных ангелов святых.

Да не дерзает искунитель
В сердечну храмину войти,
И по терновому пути
Да волит ангел-охранитель
На лоно Рая привести.

Храни тебя, Святая Дева,
От злых напастей, вражьих ков,
Свой найбожественный покров
Пошли тебе, Святая Дева,
Мое дитя, моя любовь!»

Наутро юная Оксана,
Как утро осени в тумане,
Скорбя невинною душой,
У ног страдалицы слепой
Уныла, бледная сидела.
Слепая ту же песню пела,
И тот же в сердце непокой.
Не скоро дни текут над ними.
Не ясно солнышко горит.
Пришла весна, и двор пустынный
Вдруг оживился, все кипит
Веселой жизнью, как бывало.
Приехал дидыч на покой,
Чету страдалиц разлучили.
Оксана в доме заперта,
А одинокую слепую
Одеть велели и прогнать
С наказом строгим не шататься
Вокруг господского двора.
И рада, бедная, была,

Что так сбылось, как мечтала.
«Теперь, — так думала слепая, —
Теперь Оксаночка моя
Укрылась от непогоды,
Будет счастливою». И шла
С любимой песней из села,
Из обновленного села,
Моля Небесную Царицу,
Да благо дщерино хранит.

.....

Оксана грустная сидит
В роскошно убранной светлице,
Одета бархатом, парчой,
И не любит себя собой
Перед большими зеркалами.
Проходят месяцы за днями.
Как панне, все готово ей,
И ходит сторож у дверей.
Сам дидыч сласти ей приносит,
Дарит алмазом, жемчугом
И на коленях ее просит
Не звать ни паном, ни отцом.

.....

Зачем все это?! И рыдала...
Запел весною соловей,
Запел не так, как он, бывало,
Поет пред утренней зарей,
Когда малюточка Оксана,
Пока покоилось село,
Шалашик делает с бурьяну,
Чтоб маму солнце не пекло,
Когда ходила умываться
Она в долину и потом
Барвинком, рутой наряжаться
И ненароком повстречаться
С черночупринным козаком.
Печальный вечер ночь сменила
Еще печальней. Тяжко ей,
Она сидела и грустила
О прошлой бедности своей.

И слышит песню за оградой,
Знакомый голос ей поет
Печально, тихо:

«Текла речка в чистом поле,
Орлы воду пили.
Росла дочка у матери,
Козаки любили.
Все любили, все ходили,
И все сватать стали,
И одного между ими
Козака не стало.
Куда скрылся, дивилися,
И никто не знает.
Поселился в темной хатке
За тихим Дунаем».

Оксана молча трепетала,
Ей каждый звук рождал мечту.
«Он не забыл, — она шептала, —
Он не покинет сироту...»
За каждым звуком вылетает
Из сердца черная тоска,
Она себя воображает
Уже в объятьях козака.
Уже за садом, за оградой,
Уже на поле... воля... рай...

.....
«Держи! держи! лови! стреляй!» —
Раздался хриплый голос пана.
И выстрел поле огласил.
«Убили!! — вскрикнула Оксана. —
Убили!! Он меня любил.
Любил!!» И замертво упала.
То был не сон. То пел козак,
Удалый, вольный гайдамак.
Оксана долго дождала
Любимца сердца своего
И не дождалася его.
Отрадный звук не повторился,

Надежды вновь не прошептал,
Он только снился, часто снился
И юный разум разрушал
Мечтой бесплодною...

«Птицы, вольные сестрицы,
Полетите в край далекий,
Где мой милый кароокий,
Где родная край дороги.
Болят руки, болят [ноги],
А я долю проклинаяю,
С поля воли дожидаю!»

Так пела бедная Оксана
Зимой в светлице у окна.
Неволя стерла цвет румяный,
Слезой смылась белизна.
«Быть может, здесь, — она шептала, —
Зимой проснулась мать моя,
А я... дитя ее... а я...»

И, содрогаясь, замолчала.
Темнело поле. Из тумана
Луна кровавая взошла.
Взглянула с трепетом Оксана
И быстро молча отошла
От неприветного окна,
Страшась кровавого светила.

.....
Завыли псы, рога трубили,
И шум, и хохот у ворот —
Охота с поля возвратилась,
И пан к страдалнице идет
Бесстыдно пьяный...

.....
Слепая, бедная, не знала
Недоли дочери своей,
С чужим вожатым спотыкалась
Меж неприязненных людей.
Ходила в Киев и Почаев¹⁸¹
Святых угодников молить

И душу страстную, рыдая,
Молитвой думала смирить.
И возвратилась зимою
В село страдания тайком.
Сердце недобрым чем-то ныло,
Вещало тайным языком
Весть злополучия и горя.
Со страхом в сердце и тоскою
Тихонько крадется она
Давно изведанной тропею.
Кругом, как в гробе, тишина.
Печально бледная луна
С глубокой вышины сияла
И белый саван озаряла
На мертвой грешнице земле.
И вдруг открылась вдали
Картина страшная пожара.
Слепая, бедная, идет,
Не видя наших зол и кары,
И очутилась у ворот,
Весною кинутых. О Боже!
Что она слышит? Треск, и гром,
И визг, и крик, и гул протяжный,
И жаром хлынуло в лицо.
Она трепещет. Недалеко
Вдруг слышит голос... Боже мой!
Чей это голос ты узнала?
Узнала... страшно... то Оксана!
На месте том, где столько лет
Они вдвоем, грустя, сидели,
Она, несчастная, сидит;
Едва одетая, худая,
И на руках, как бы дитя,
Широкий нож в крови качает.
И страшно шепчет:
«Молчи, дитя мое, молчи,
Пока спекутся калачи,
Будем медом запивать,
Будем пана поминать».

(Поет.)

«А у пана два жупана,
А третья свита,
 За то пана
 Утром рано
В дуброве убито.
А убили гайдамаки,
Жупаны делили:
Тому жупан, тому жупан,
А третьему свита,
И остался без свиты пан
В снег белый зарытый.
 Ай да гайдамаки!»

С л е п а я

Оксано! Где ты?

О к с а н а

Ах, молчи!

Дай убаюкать мне сынка!

(Поет.)

«Баю-баю, дитя мое,
В дремучем лесу,
А я тебе с поля волю,
Долю принесу.

Баю-баю, дитя мое,
Во сыром бору,
А я пойду погуляю,
Ягод наберу.

Баю-баю, дитя мое,
Край битой дороги,
Переломят люди руки
И белые ноги.

Баю-баю, дитя мое,
У гробу дубовом,
Полиняют кари очи
И черные брови.

Усни, дитя, усни, дитя,
Усни ты навеки,
А я одна на базар пойду,
У жида крови наточу
И тебя полечу».

А... уснул! Теперь возьми.
У! какой черный... посмотри!

С л е п а я

Оксано! Где ты? Что с тобою?

О к с а н а

(быстро подходит к ней)

А ты где ходишь? Посмотри,
Какой веселый пир у пана!
Да пан не будет пировать —
Я уложила его спать.
Тебя одной недоставало.
Я подождала, пойдём плясать.

(Поет и медленно пляшет.)

«Гой, гой, не беда!
Слезы тоже вода,
Слезы гасят печаль,
А печали мне жаль,
Жаль мне грусти моей,
Жаль подруги моей,
Моей черной тоски...»

Моей... моей... Ах нет, не то...
Теперь так весело, светло,
А я как будто на поклонах.

(Поет и пляшет.)

«Посеяла лебеду на беду,
А долина калиною поросла.
А у меня, красавицы,
Змии-серьги в ушах

Через плечи висят,
И шипят, и шипят.
Козак верно любил,
Козак серьги дарил.
Мать в могиле спала,
А я, знай себе, шла,
Шла дорогой большой,
А за мной, все за мной
По четыре, по три
Косари, косари
Бурьян косят, поют...»

С л е п а я

Оксано бедная, молися,
Молися Богу, ты поешь
Все песни страшные такие!

О к с а н а

А ты смеяться, мамо, хочешь?
Э, полно, мамо, столько лет
Ты хохотала, я смеялась —
Поплакать можно одну ночь.

С л е п а я

Дитя мое, моя ты дочь!
Опомнись, грех тебе, Оксано,
Ты насмеялася.

О к с а н а

Кто? Я?

Не насмеялася! Смотри!
Смотри, как падают стропила.
Гу!.. гу!.. гу!.. Ха-ха-ха-ха!
Пойдем плясать, его уж нет,
Он не разлучит нас с тобою.

(Поет и пляшет.)

«По дороге осока,
А в болоте груши,

Полюбила козака,
Запродала душу.
 А козак
 Так и сяк,
 Не любил,
 Задушил,
В сыру землю зарыл.
В темной хате сырой
Спать ложилась со мной
Ведьма черная,
 И смеялась,
 Обнималась,
Ела, грызла меня,
Подложила огня,
И запела, заплясала,
И скакала, и кричала:
«Жар, жар, жар!
 Через яр
 На пожар
 Все слетались,
 Любовались
 И смеялись:
Хи-хи-хи, тра-ла-ла-ла,
Не осталось ни кола,
Смоляная черту свечка!
Через яр идет овечка.
Не ходи, козак, в дуброву,
 Не ходи, Ивашечко,
 Торною дорожкой,
 Не носи гостинчики
 Змии, черной гадине.
 Чародейка лютая
 Сотрет брови черные,
 Выжжет очи карие».

С л е п а я

Опомнись, дочь моя, Оксано!
Ты все недоброе поешь,
Пойдем в село — здесь страшно стало!

О к с а н а

Пойдем в село, здесь душно мне,
Я босиком, как на огне,
На розовом снегу танцую,
Пойдем в село, переночуем.
А кто нас пустит ночевать?
Ведь люди, знаешь, нас боятся.
Пойдем мы в лес волков ласкать,
Ведь люди врут, что волки злят[ся],
Волки нас любят — право, так!

А помнишь, ты мне говорила...
Ах нет... не то... постой, забыла!
Я все забыла... Мой козак,
Мой кароокий... Я любила,
И он, козак, меня любил,
И темной ночью он ходил
В зеленый сад, где я гуляла.
Ах, как там весело бывало!
Как он, лаская, целовал,
Какие речи он шептал!
Ты так меня не целовала,
Как он, мой милый, дорогой,
Мой ненаглядный, мой сердечный!

.....

Ты говорила, он не злой,
А он, твой пан, бесчеловечный,
Твой пан-палач его убил
За то, что я его любила,
За то, что он меня любил.
Злодей, в железа заковал.
Об этом я не говорила
С тобою даже. Он пропал,
Пропал без вести, как пропала
Моя девичья краса.
А ты слыхала чудеса...
Он в гайдамаках отаманом
И этот нож мне подарил.
Он приходил...

С л е п а я

Пойдем скорее!
Веди меня!

О к с а н а

Куда вести?

В болото, в лес? Постой, постой!
Я поведу тебя в село,
Где все бурьяном поросло,
Где вместо хат кресты, могилы,
Где поселился друг мой милый
В светелке темной и сырой.

С л е п а я

Пойдем скорее. Бог с тобой!
Перекрестися!

О к с а н а

Я крестилась,
Я горько плакала, молилась,
Но Бог отверг мои кресты,
Мои сердечные молитвы.
Да, он отверг. А помнишь ты?
Нет, ты не помнишь, ты забыла.
А я так помню, ты учила
Меня, малютку, кровь сосать,
Да «Отче наш» еще читать.

С л е п а я

Оксано, Боже мой, молись,
Ты страшно говоришь!

О к с а н а

Да-да.

Я страшно говорю, так что же!
Ты не боялася сидеть
Осенней ночью у забора
И просидела двадцать лет —
Пойдем опять туда сидеть.
Пойдем же, мамо, будем петь,
Пока народ не пробудился.
И будем петь, как снарядился

Козак с ордою воевать,
И как покинул он девчину,
И как другую полюбил.
Ведь это весело — покинуть
В чужой далекой стороне
Листок с любистка на огне.

(Поет тихо.)

«Плыви, плыви, лодочка, за Дунай,
За Дунаем погуляю молода
С козаками-молодцами мертвыми,
С козаками-мертвецами».
Чур меня! Чур меня! Чур меня!
Пойдем скорее. Ах, постой!
Я потеряла башмаки.
А башмаки ведь дорогие,
Да ноги жгли мне, все равно
Мне их не жаль, и босиком
Дойдем до гроба...

(Поет.)

«Полетела пташечка
Через поле в гай,
Уронила перышко
На тихий Дунай.
Плыви-плыви, перышко,
Плыви за водой!..»¹⁸²
Я все молчала, все молчала,
А он шептал и целовал.
Сулил намисто с дукачами.
Зачем ты не велела брать?
Ведь им бы можно удавиться.
А знаешь что, пойдем к реке
Купаться просто, и утонем,
И будем щуками в воде.
И пташкам воля в чистом поле,
И пташкам весело летать,
А мне так весело в неволе

Девичью молодость терять.
Я разве грешница какая,
Отраву, что ли, я варю?
Нет, я не грешница, ты знаешь,
Всему я верила, всему,
Но кто поверил моей вере?
Теперь не то. Летит! Летит!
Нет, ты не вылетишь, проклятый,
Я задушу тебя! Держите —
Красный змий! Красный змий!
Он рассыплется потом...
Га! га! ги!!!..

И, будто мщение живое,
Она с распущенной косой,
С ножом в руках, крича, летела
И с визгом скрылась в огне¹⁸³.
Вдруг крик пронзительный. Вздогнула
Слепая молча и, крестясь,
«Аминь, аминь, аминь!» — шептала.
И крик сменил протяжный гул,
Стена упала, гул ревел
И смолк в долине безучастной,
Как в глубине души бесстрастной.
Пожар, лютея, пламенел,
Слепая, бедная, стояла
В дыму и пыли снеговой,
Она Оксаны дождала
И «Со святыми упокой»¹⁸⁴
Невольно с трепетом шептала.
И не дождалася слепая
Своей Оксаночки; ушла
Из погорелого села,
Псалом любимый напевая:
«Кого, рыдая, призову я
Делить тоску, печаль мою?
В чужом краю кому, тоскуя,
Родную песню пропою?»

ГАМАЛІЯ

«Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі
Із нашої України!
Чи там раду радять, як на турка стати,
Не чуємо на чужині.
Ой повій, повій, вітре, через море
Та з Великого Лугу¹⁸⁵,
Суши наші сльози, заглуши кайдани,
Розвій нашу тугу.
Ой заграй, заграй, синесеньке море,
Та під тими байдаками,
Що пливуть козаки, тільки мріють шапки,
Та на сей бік за нами.
Ой Боже наш, Боже, хоч і не за нами,
Неси Ти їх з України.
Почуємо славу, козацькую славу,
Почуємо та й загинем».

Отак у Скутарі¹⁸⁶ козаки співали,
Співали, сердеги, а сльози лились,
Лилися козацькі, тугу домовляли.
Босфор аж затрявся, бо зроду не чув
Козацького плачу застогнав широкий
І шкурою, сірий бугай, стрепенув,
І хвилю, ревучи, далеко-далеко
У синее море на ребрах послав.
І море ревнуло Босфорову мову,
У Лиман погнало, а Лиман Дніпрові
Тую журбу-мову на хвилі подав.
Зареготався дід наш дужий,
Аж піна з уса потекла.
«Чи спиш, чи чуєш, брате Луже?
Хортице-сестро?»
Загула
Хортиця з Лугом: «Чую, чую!»
І Дніпр укрили байдаки,
І заспівали козаки:

«У туркені, по тім боці,
Хата на помості.

Гай, гай! Море, грай,
Реви, скелі ламай!
Поїдемо в гості.

У туркені у кишені
Таляри, дукати.
Не кишені трусить,
Їдем різати, палить,
Братів визволяти.

У туркені яничари¹⁸⁷
І баша¹⁸⁸ на лаві.
Гой-ги, вороги!
Ми не маєм ваги!
Наша воля й слава!»

Пливуть собі, співаючи,
Море вітер чує.
Попереду Гамалія
Байдаком керує.
Гамалію, серце мліє:
Сказилося море,
Не злякає! І сховались
За хвилі — за гори.

Дрімає в харемі¹⁸⁹ — в раю Візантія¹⁹⁰.
І Скутар дрімає; Босфор клекотить,
Неначе сказаний; то стогне, то виє:
Йому Візантію хочеться збудить.
«Не буди, Босфоре: буде тобі горе;
Твої білі ребра піском занесу,
У мул поховаю! — реве синє море. —
Хіба ти не знаєш, яких я несу
Гостей до султана?»

Так море спиняло
(Любило завзятих чубатих слав'ян).
Босфор схаменувся. Туркеня дрімала.
Дрімав у харемі ледачий султан.
Тільки у Скутарі, в склепу, не дрімають
Козаки-сердеги. Чого вони ждуть?
По-своєму Бога в кайданах благають,
А хвилі на той бік ідуть та ревуть.

«О милий Боже України!
Не дай пропасти на чужині,
В неволі вольним козакам!
І сором тут, і сором там —
Вставать з чужої домовини,
На суд Твій праведний прийти,
В залізах руки принести,
І перед всіми у кайданах
Стать козакові...»

«Ріж і бий!

Мордуй невіру-бусурмана!» —
Кричать за муром. Хто такий?

Гамалію, серце мліє:

Скутар скаженіє!

«Ріжте! бийте!» — на фортеці

Кричить Гамалія.

Реве гарматами Скутара,
Ревуть, лютують вороги,
Козацтво преться без ваги —
І покотились яничари.

Гамалія по Скутарі —

По пеклу гуляє,

Сам хурдигу¹⁹¹ розбиває,

Кайдани ламає.

«Вилітайте, сірі птахи,

На базар до паю!»

Стрепенулись соколята,

Бо давно не чули

Хрещеної тії мови.

І ніч стрепенулась:

Не бачила стара мати

Козацької плати.

Не лякайся, подивися

На бенкет козачий.

Темно всюди, як у будень,

А свято чимале.

Не злодії з Гамалієм

Їдять мовчки сало

Без шашлика. «Засвіtimo!»

До самої хмари

З щоглистими кораблями
Палає Скутара.
Візантія пробуркалась,
Витріщає очі,
Переплива на допомогу,
Зубами скрегоче.

Реве, лютує Візантія,
Руками берег достає;
Достала, зикнула, встає —
І на ножах в крові німіє.
Скутар, мов пекло те, палає,
Через базари кров тече,
Босфор широкий доливає.
Неначе птахи чорні в гаї,
Козацтво сміливе літає.
Ніхто на світі не втече!
Огонь запеклих не пече.
Руйнують мури, срібло, золото
Несуть шапками козаки
І насипають байдаки.
Горить Скутар, стиха робота,
І хлопці сходяться, зійшлись,
Люльки з пожару закурили,
На байдаки — та й потягли,
Рвучи червоні гори-хвилі.

Пливуть собі, ніби з дому,
Так, буцім гуляють,
Та, звичайне запорожці,
Пливучи співають:

«Наш отаман Гамалія,
Отаман завзятий,
Забрав хлопців та й поїхав
По морю гуляти,
По морю гуляти,
Слави добувати,
Із турецької неволі
Братів визволяти.
Ой приїхав Гамалія
Аж у ту Скутару,

Сидять брати-запорожці,
Дожидають кари.
Ой як крикнув Гамалія:
«Брати, будем жити,
Будем жити, вино пити,
Яничара бити,
А курені килимами,
Оксамитом крити!»
Вилітали запорожці
На лан жито жати,
Жито жали, в копи клали,
Гуртом заспівали:
«Слава тобі, Гамаліє,
На весь світ великий,
На весь світ великий,
На всю Україну,
Що не дав ти товариству
Згинуть на чужині!»

Пливуть співаючи; пливе
Позад завзятий Гамалія:
Орел орлят мов стереже.
Із Дарданелів¹⁹² вітер віє,
А не женеться Візантія:
Вона боїться, щоб Чернець¹⁹³
Не засвітив Галату¹⁹⁴ знову
Або гетьман Іван Підкова¹⁹⁵
Не кликнув в море на ралець¹⁹⁶.
Пливуть собі, а з-за хвилі
Сонце хвилю червонить,
Перед ними море миле
Гомонить і клекотить.
Гамаліє, вітер віє...
Ось-ось наше море!..
І сховалися за хвилі —
За рожеві гори.

[Жовтень — перша половина
листопада 1842. На
Балтійському морі
по дорозі в Стокгольм]

ТРИЗНА

На память 9-го ноября 1843 года
княжне Варваре Николаевне Репниной¹⁹⁷

Посвящение

Душе с прекрасным назначеньем
Должно любить, терпеть, страдать;
И дар Господний, вдохновенье,
Должно слезами поливать.
Для вас понятно это слово!..
Для вас я радостно сложил
Свои житейские оковы,
Священнодействовал я снова
И слезы в звуки перелил.
Ваш добрый ангел осенил
Меня бессмертными крылами
И тихостройными речами
Мечты о рае пробудил.

Яготин, 11 января 1843

Души ваши очистивше в послушании
истины духом, в братолюбии нелице-
мерно, от чиста сердца друг друга любите
прилежно: порождени не от семени
истленна, но не истленна, словом жи-
ваго Бога и пребывающаго вовеки. Зане
всяка плоть яко трава и всяка слава че-
ловеча яко цвет травный: изсше трава,
и цвет ея отпаде. Глагол же Господень
пребывает вовеки. Се же есть глагол,
благовествованный в вас.

*Соборное послание первое
святаго апостола Петра,
1, 22—25*

Двенадцать приборов на круглом столе,
Двенадцать бокалов высоких стоят;

И час уж проходит,
Никто не приходит,
Должно быть, друзьями
Забыты оне.

Они не забыты — в урочную пору,
Обет исполняя, друзья собрались,
И в е ч н у ю п а м я т ь¹⁹⁸ пропели собором,
Отправили тризну — и все разошлись.
Двенадцать их было; все молоды были,
Прекрасны и сильны; в прошедшем году
Наилучшего друга они схоронили
И другу поминки в тот день учредили,
Пока на свиданье к нему не сойдут.
«Счастливое братство! Единство любви
Почтили вы свято на грешной земли;
Сходитесь, други, как ныне сошлись,
Сходитесь долго и песнею новой
Воспойте свободу на рабской земли!»

Благословен твой малый путь,
Пришлец убогий, неизвестный!

Ты силой Господа чудесной
Возмог в сердца людей вдохнуть
Огонь любви, огонь небесный.
Благословен! Ты Божью волю
Короткой жизнью освятил;
В юдоли рабства радость воли
Безмолвно ты провозгласил.
Когда брат брата алчет крови —
Ты сочетал любовь в чужих;
Свободу людям — в братстве их
Ты проявил великим словом:
Ты миру мир благовестил;
И, отходя, благословил
Свободу мысли, дух любви!
Душа избранная, зачем
Ты мало так у нас гостила?
Тебе здесь тесно, трудно было!
Но ты любила здешний плен,

Ты, непорочная, взирала,
Скорбя, на суетных людей.
Но ангела недоставало
У Вечного Царя царей¹⁹⁹;
И ты на небе в вечной славе
У трона Божия стоишь,
На мир наш, темный и лукавый,
С тоской невинною глядишь.
Благоговею пред тобою,
В безмолвном трепете дивлюсь;
Молюсь тоскующей душою,
Как перед ангелом молюсь!
Сниди, пошли мне исцеленье!
Внуши, навей на хладный ум
Хоть мало светлых, чистых дум;
Хоть на единое мгновенье
Темницу сердца озари
И мрак строптивых помышлений
И разгони, и усмири.
Правдиво, тихими речами,
Ты Расскажи мне все свое
Земное благо-житие
И научи владеть сердцами
Людей кичливых и своим,
Уже растленным, уже злым...
Скажи мне тайное ученье
Любить гордящихся людей
И речью кроткой и смиреньем
Смягчать народных палачей,
Да провещаю гимн пророчий,
И долу правду низведу²⁰⁰,
И погасающие очи
Без страха к небу возведу.
И в этот час последней муки
Пошли мне истинных друзей
Сложить хладеющие руки
И бескорыстия елей
Пролить из дружеских очей.
Благословлю мои страданья,
Отрадно смерти улыбнусь,

И к вечной жизни с упованием
К тебе на небо вознесусь.

Благословен твой малый путь,
Пришлец неславленный, чудесный!

В семье убогой, неизвестной
Он вырастал; и жизни труд,
Как сирота, он встретил рано;
Упреки злые встретил он
За хлеб насущный... В сердце рану
Змея прогрызла... Детский сон
Исчез, как голубь боязливый;
Тоска, как вор, нетерпеливо,
В разбитом сердце притаясь,
Губами жадными впилась
И кровь невинную сосала...
Душа рвалась, душа рыдала,
Просила воли... Ум горел,
В крови гордыня клокотала...
Он трепетал... Он цепенел...
Рука, сжимаяся, дрожала...
О, если б мог он шар земной
Схватить озлобленной рукой,
Со всеми гадами земными;
Схватить, измять и бросить в ад!..
Он был бы счастлив, был бы рад.
Он хохотал, как демон лютый,
И длилась страшная минута,
И мир пылал со всех сторон;
Рыдал, немел он в исступленьи,
Душа терзалась страшным сном,
Душа мертвела, а кругом
Земля, Господнее творенье,
В зеленой ризе и цветах,
Весну встречая, ликовала.
Душа отрадно пробуждалась,
И пробудилась... Он в слезах
Упал и землю лобызает,
Как перси матери родной!..

Он снова чистый ангел Рая²⁰¹,
И на земле он всем чужой.
Взглянул на небо: «О, как ясно,
Как упоительно-прекрасно!
О, как там вольно будет мне!..»
И очи в чудном полусне
На свод небесный устремляет
И в беспредельной глубине
Душой невинной утопает.

По высоте святой, широкой,
Платочком белым, одинока,
Прозрачна тучка вдаль плывет.
«Ах, тучка, тучка, кто несет
Тебя так плавно, так высоко?
Ты что такое? И зачем
Так пышно, мило нарядилась?
Куда ты послана и кем?..»
И тучка тихо растопилась
На небе светлом. Взор унылый
Он опустил на темный лес...
«А где край света, край небес,
Концы земли?..»²⁰² И вздох глубокий,
Недетский вздох, он испустил;
Как будто в сердце одиноком
Надежду он похоронил.

В ком веры нет — надежды нет!
Надежда — Бог, а вера — свет.

«Не погасай, мое светило!
Туман душевный разгоняй,
Живи меня Твоею силой,
И путь тернистый, путь унылый
Небесным светом озаряй.
Пошли на ум Твою святыню,
Святым наитием напой,
Да провещаю благостыню,
Что заповедана Тобой!..»

Надежды он не схоронил,
Воспрянул дух, как голубь горний,
И мрак сердечный, мрак юдольный
Небесным светом озарил;
Пошел искать он жизни, доли,
Уже прошел родное поле,
Уже скрывалось село...
Чего-то жаль внезапно стало,
Слеза ресницы пробивала,
Сжималось сердце и рвалось.
Чего-то жаль нам в прошлом нашем,
И что-то есть в земле родной...
Но он, бедняк, он всем не свой,
И тут и там. Планета наша,
Прекрасный мир наш, рай земной,
Во всех концах ему чужой.
Припал он молча к персти милой
И, как родную, лобызал,
Рыдая, тихо и уныло
На путь молитву прочитал...
И твердой, вольною стопою
Пошел... И скрылся за горою.
За рубежом родной земли
Скитаясь нищим, сиротою,
Какие слезы не лились!
Какой ужасною ценою
Уму познания купил,
И девство сердца сохранил.

Без малодушной укоризны
Пройти мытарства трудной жизни,
Измерять пропасти страстей,
Понять на деле жизнь людей,
Прочсть все черные страницы,
Все беззаконные дела...
И сохранить полет орла
И сердце чистой голубицы!
Се человек!..²⁰³ Без крова жить
(Сирот и солнышко не греет),
Людей изведать — и любить!

Незлобным сердцем сожалея
О недостойных их делах
И не кощунствуя впотьмах,
Как царь ума. Убогим, нищим,
Из-за куска насущной пищи,
Глупцу могучему годить
И мыслить, чувствовать и жить!..
Вот драма страшная, святая!..
И он прошел ее, рыдая,
Ее он строго разыграл
Без слова; он не толковал
Своих вседневных приключений
Как назидательный роман;
Не раскрывал сердечных ран
И тьму различных сновидений,
И байронический туман
Он не пускал²⁰⁴; толпой ничтожной
Своих друзей не поносил²⁰⁵;
Чинов и власти не казнил,
Как N, глашатай осторожный,
И тот, кто мыслит без конца
О мыслях Канта²⁰⁶, Галилея²⁰⁷,
Космополита-мудреца,
И судит люди, не жалея
Родного брата и отца;
Тот лжепророк! Его сужденья —
Полуидеи, полувздор!..

Провидя жизни назначенье,
Великий Божий приговор,
В самопытливом размышленьи
Он подымал слезящий взор
На красоты святой природы.
«Как все согласно!» — он шептал
И край родной воспоминал;
У Бога правды и свободы
Всему живущему молил,
И кроткой мыслию следил
Дела минувшие народов,
Дела страны своей родной,

И горько плакал... «О святая!
Святая родина моя!
Чем помогу тебе, рыдая?
И ты закована, и я.
Великим словом Божью волю
Сказать тиранам — не поймут!
И на родном прекрасном поле
Пророка камнем побьют!
Сотрут высокие могилы
И понесут их словом зла!
Тебя убили, раздавили;
И славословить запретили
Твои великие дела!
О Боже! Сильный и правдивый,
Тебе возможны чудеса.
Исполни славой небеса
И сотвори святое диво:
Воспрянуть мертвым повели,
Благослови всеильным словом
На подвиг новый и суровый,
На искупление земли,
Земли поруганной, забытой,
Чистейшей кровию политой,
Когда-то счастливой земли».

Как тучи, мысли расходились,
И слезы капали, как дождь!..

Блажен тот на свете, кто малую долю,
Кроху от трапезы волен уделить
Голодному брату и злобного волю
Хоть властью суровой возмог укротить!
Блажен и свободен!.. Но тот, кто не оком,
А смотрит душою на козни людей,
И может лишь плакать в тоске одинокой —
О Боже правдивый, лиши Ты очей!..

Твои горы, Твое море,
Все красы природы
Не искупят его горя,
Не дадут свободы.

И он, страдалец жизни краткой,

Все видел, чувствовал и жил,
Людей, изведавши, любил
И тосковал о них украдкой.
Его и люди полюбили,
И он их братьями звал;
Нашел друзей и тайной силой
К себе друзей причаровал;
Между друзьями молодыми
Порой задумчивый... порой,
Как волхв, вещатель молодой
Речами звучными, живыми
Друзей внезапно изумлял;
И силу дружбы между ними,
Благословляя, укреплял.
Он говорил, что обще благо
Должно любовью купить
И с благородною отвагой
Стать за народ и зло казнить.
Он говорил, что праздник жизни,
Великий праздник, Божий дар,
Должно пожертвовать отчизне,
Должно поставить под удар.
Он говорил о страсти нежной,
Он тихо, грустно говорил,
И умолкал!.. В тоске мятежной
Из-за стола он выходил
И горько плакал. Грусти тайной,
Тоски глубокой, не случайной
Ни с кем страдалец не делил.
Друзья любили всей душою
Его, как кровного; но он
Непостижимою тоскою
Был постоянно удручен,
И между ними вольной речью
Он пламенел. Но меж гостей,
Когда при тысяче огней
Мелькали мраморные плечи,
О чем-то тяжко он вздыхал
И думой мрачною летал²⁰⁸
В стране родной, в стране прекрасной,

Там, где никто его не ждал,
Никто об нем не вспоминал,
 Ни о судьбе его неясной.
И думал он: «Зачем я тут?
И что мне делать между ними?
Они все пляшут и поют,
Они родня между родными,
Они все равны меж собой,
А я!..» — И тихо он выходит,
Идет задумавшись домой;
Никто из дому не выходит
Его встречать; никто не ждет,
Везде один... Тоска, томленье!..
И светлый праздник Воскресенья
Тоску сторичную несет.

И вянет он, вянет, как в поле былина,
Тоскою томимый в чужой стороне;
И вянет он молча... Какая кручина
Запала в сердечной его глубине?
«О горе мне, горе! Зачем я покинул
Невинности счастье, родную страну?
Зачем я скитался, чего я достигнул?
Утехи познаний?.. Клянусь их, клянусь!
Они-то мне, черви, мой ум источили,
С моим тихим счастьем они разлучили!
Кому я тоску и любовь расскажу?
Кому сердца раны в слезах покажу?
Здесь нету мне пары, я нищий меж ними,
Я бедный поденщик, работник простой;
Что дам я подруге моими мечтами?
Любовь... Ах, любви, любви одной!
С нее на три века, на вечность бы стало!
В своих бы объятьях ее растопил!
О, как бы я нежно, как нежно любил!»
И крупные слезы, как искры, низались,
И бледные щеки, и слабую грудь
Росили и сохли. «О дайте вздохнуть,
Разбейте мне череп и грудь разорвите, —
Там черви, там змеи, — на волю пустите!
О дайте мне тихо, навеки заснуть!»

Страдал несчастный сирота
Вдали от родины счастливой,
И ждал конца нетерпеливо.
Его любимая мечта —
Полезным быть родному краю²⁰⁹, —
Как цвет, с ним вместе увядает!
Страдал он. Жизни пустота
Пред ним могилой раскрывалась:
Приязни братской было мало,
Не грела теплота друзей —
Небесных солнечных лучей
Душа парящая алкала.
Огня любви, что Бог зажег
В стыдливом сердце голубином
Невинной женщины, где б мог
Полет превыспренний, орлиный
Остановить и съединить
Пожар любви, любви невинной;
Кого бы мог он приютить
В светлице сердца и рассудка,
Как беззащитную голубку,
От жизни горестей укрыть;
И к персям юным, изнывая,
Главой усталою прильнуть;
И, цепenea и рыдая,
На лоне жизни, лоне рая
Хотя минуту отдохнуть.
В ее очах, в ее томленьe
И ум, и душу утопить,
И сердце в сердце растопить,
И утонуть в самозабвеньe.

Но было некого любить;
Сочетаваться не с кем было;
А сердце плакало, и ныло,
И замирало в пустоте.
Его тоскующей мечте
В грядущем что-то открывалось,
И в беспредельной высоте
Святое небо улыбалось.

Как воску ярого свеча,
Он таял тихо, молчаливо,
И на задумчивых очах
Туман ложился. Взор стыдливый
На нем красавица порой
Покою, тайно волновалась
И симпатической красой
Украдкой долго любовалась.
И, может, многие грустили
Сердца девичие о нем,
Но тайной волей, высшей силой
Путь одинокий до могилы
На камнях острых проведен.
Изнемогал он, грудь болела,
Темнели очи, за крестом
Граница вечности чернела
В пространстве мрачном и пустом.
Уже в постели предмогильной
Лежит он тих, и гаснет свет.
Друзей тоскующий совет
Тревожит дух его бессильный.
Поочередно ночевали
У друга верные друзья;
И всякой вечер собиралась
Его прекрасная семья.
В последний вечер собрались
Вокруг предсмертного одра
И просидели до утра.
Уже рассвет смыкал ресницы,
Друзей унылых сон клонил,
И он внезапно оживил
Их грустный сон огнем бывалым
Последних пламенных речей;
И други друга утешали,
Что через семь или восемь дней
Он будет петь между друзей.
«Не пропою вам песни новой
О славе родины моей.
Сложите вы псалом суровый
Про сонм народных палачей;

И вольным гимном помяните
Предтечу, друга своего.
И за грехи... грехи его
Усердно Богу помолитесь...
И С о с в я т ы м и у п о к о й²¹⁰
Пропойте, други, надо мной!»

Друзья вокруг его стояли,
Он отходил, они рыдали,
Как дети... Тихо он вздыхал,
Вздыхнул, вздыхнул... Его не стало!
И мир пророка потерял,
И слава сына потеряла.

Печально други понесли
Наутро в церковь гроб дубовый,
Рыдая, предали земли
Останки друга; и лавровый
Венок зеленый, молодой,
Слезами дружбы оросили
И на могиле положили;
И С о с в я т ы м и у п о к о й
Запели тихо и уныло.

В трактире за круглым, за братским столом
Уж под вечер други сидели кругом;
Печально и тихо двенадцать сидело:
Их сердце одною тоскою болело.
Печальная тризна, печальны друзья!..
Ах, тризну такую отправил и я.

Согласьем общим положили,
Чтоб каждый год был стол накрыт
В день смерти друга; чтоб забыт
Не мог быть друг их за могилой.
И всякой год они сходились
В день смерти друга поминать.

Уж многих стало не видать:
Приборы каждый год пустели,
Друзья все больше сиротели —

И вот один, уж сколько лет,
К пустым приборам на обед
Старик печальный приезжает;
Печаль и радость юных лет
Один, грустя, воспоминает.
Сидит он долго, мрачен, тих,
И поджидает: нет ли брата
Хоть одного еще в живых?
И одинокий в путь обратный
Идет он молча... И теперь,
Где круглый стол стоит накрытый,
Тихонько отворилась дверь,
И брат, что временем забытый,
Вошел согбенный!.. Грустно он
Окинул стол потухшим взором
И молвил с дружеским укором:
«Лентяи! Видишь, как закон
Священный братский исполняют!
Вот и сегодня не пришли,
Как будто за море ушли! —
И слезы молча утирает,
Садясь за братский круглый стол. —
Хоть бы один тебе пришел!»
Старик сидит и поджидает...

Проходит час, прошел другой,
Уж старику пора домой.
Старик встает: «Да, изменили!
Послушай, выпей, брат, вино, —
Сказал слуге он, — все равно,
Я не могу; прошло, что было, —
Да поминай за упокой;
А мне пора уже домой!»
И слезы снова покатались.
Слуга вино, дивясь, выпил.
«Дай шляпу мне... Какая лень
Идти домой!..» — и тихо вышел.

И через год в урочный день
Двенадцать приборов на круглом столе,
Двенадцать бокалов высоких стоят,

И день уж проходить,
Никто не приходит,
Навеки, навеки забыты оне.

[1843, Яготин]

Розрита могила

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно,
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?
Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась,
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?
«Молилася, турбувалась,
День і ніч не спала,
Малих діток доглядала,
Звичаю навчала.
Виростали мої квіти,
Мої добрі діти,
Панувала і я колись
На широкім світі,
Панувала...²¹¹ Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну,
Що, колишучи, співала
Про свою недолю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колиці б задушила,
Під серцем приспала.
Степи мої запродані
Жидові, німоті²¹²,
Сини мої на чужині,
На чужій роботі.
Дніпро, брат мій, висихає,

Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває...
Нехай риє, розкопує,
Не своє шукає,
А тим часом перевертні
Нехай підростають
Та допоможуть москалеві
Господарювати,
Та з матері полатану
Сорочку знімати.
Помагайте, недолюдки,
Матір катувати».

Начетверо розкопана,
Розрита могила.
Чого вони там шукали?
Що там схоронили
Старі батьки? Ех, якби-то,
Якби-то нашли те, що там схоронили,
Не плакали б діти, мати не журилась.

9 октября 1843,
Березань

* * *

Чигрине²¹³, Чигрине,
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина, лине
За вітрами холодними,
В хмарі пропадає,
Над землею летять літа,
Дніпро висихає,
Розсипаються могили,
Високі могили —
Твоя слава... і про тебе,
Старче малосилий,
Ніхто й слова не промовить,
Ніхто й не покаже,
Де ти стояв? Чого стояв?
І на сміх не скаже!!

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списами
Московські ребра?? Засівали,
І рудію поливали...
І шаблями скородили.
Що ж на ниві уродилось??!
Уродила рута... рута...
Волі нашої отрута.

А я, юродивий, на твоїх руїнах
Марно сльози трачу; заснула Україна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала.

А надію...
Вітер по полю розвіяв,
Хвиля морем рознесла.

Нехай же вітер все розносить
На неукраєнім крилі,
Нехай же серце плаче, просить
Святої правди на землі.

Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний,
Проспав еси степи, ліси
І всю Україну.
Спи ж, повитий жидовою,
Поки сонце встане,
Поки тії недолітки
Підростуть, гетьмани.
Помолившись, і я б заснув...

Так думи прокляті
Рвуться душу запалити,
Серце розірвати.
Не рвіть, думи, не паліте,
Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Моє тихе слово.

Може, викую я з його
До старого плуга
Новий леміш і чересло.
І в тяжкі упруги...
Може, зорю переліг той,
А на перелозі...
Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може, зійдуть, і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне...
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!!

Може... може... а меж тими
Меж ножами рута
І барвінок розів'ється —
І слово забуте,
Моє слово тихо-сумне,
Богобоязливе,
Згадається — і дівоче
Серце боязливе
Стрепенеться, як рибонька,
І мене згадає...
Слово моє, сльози мої,
Раю ти мій, раю!

Спи, Чигрине, нехай гинуть
У ворога діти.
Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі.

19 февраля 1844, Москва

Сова

Породила мати сина
В зеленій діброві,
Дала йому карі очі
І чорнії брови.

Китайкою повивала,
Всіх святих благала,
Та щоб йому всі святії
Талан-долю слали.
«Пошли тобі Матер Божа
Тії благодати,
Всього того, чого мати
Не зуміє дати».
До схід сонця воду брала,
В барвінку купала,
До півночі колихала,
До світа співала:

«Е... е... лю-лі,
Питала зозулі,
Зозуля кувала,
Правдоньку казала.
Буду сто літ жити,
Тебе годувати,
В жупані ходити,
Буду панувати.
Ой виростеш, сину,
За півчварта року,
Як княжа дитина,
Як ясен високий,
Гнучкий і дебелий,
Щасливий, веселий
І не одинокий.
Найду тобі рівню
Хоч за морем синім,
Або крамарівну,
Або сотниківну,
Таки панну, сину.
У червоних черевиках,
В зеленім жупані
По світлиці похожає,
Як пава, як пані,
Та з тобою розмовляє.
В хаті, як у Раї!!
А я сижу на покуті,
Тільки поглядаю.

Ой сину мій, сину,
Моя ти дитино,
Чи є кращий на всім світі,
На всій Україні!
Нема кращого й не буде.
Дивуйтеся, люди!
Нема кращого!.. А долю...
Долю роздобуде».

Ой зозуле, зозуленько,
Нащо ти кувала,
Нащо ти їй довгі літа,
Сто літ накувала?
Чи є ж таки на сім світі
Слухняная доля?
Ох, якби то... Вміла б мати
З німецького поля
Своїм діточкам закликать
І долю, і волю,
Та ба... А зле безталання
Зострінеться всюди,
І на шляху і без шляху,
Усюди, де люди.

Кохалася мати сином,
Як квіткою в гаї,
Кохалася... А тим часом
Батько умирає.
Осталася удовою,
Хоч і молодою
І не одна... Та все ж тяжко...
З горем та нудьгою
Пішла вона до сусідів
Поради просити...
Присудили сусідоньки
У наймах служити.
Ізнищіла, ізмарніла,
Кинула госпóду,
Пішла в найми... Не минула
Лихої пригоди.

І день і ніч працювала,
Подушне платила...
І синові за три копи
Жупанок купила.
Щоб і воно, удовине,
До школи ходило.

Ой талане-талане,
Удовиний поганий,
Чи ти в полі, чи ти в гаї,
Обідраний цигане,
З бурлаками гуляєш?
Тече вода і на гору
Багатому в хату.
А вбогому в яру треба
Криницю копати.
У багатих ростуть діти —
Верби при долині,
А у вдови одним одно,
Та й те, як билина.

Діждалася вдова долі,
Зросту того сина.
І письменний, і вродливий —
Квіточка дитина!
Як у Бога за дверима,
Вдова панувала,
А дівчата лицялися
І рушники дбали.
Полюбила багатая —
Не поцілувала,
Вишивала шовком хустку —
Не подарувала.
Крались злидні із-за моря
В удовину хату
Та й підкрались... Стали хлопців
В кайдани кувати
Та повезли до прийому
Битими шляхами²¹⁴.
Пішла й вдова з матерями
З дрібними сльозами.

Де на ніч ставали,
Сторожу давали,
Стару вдову до обозу
Та й не допускали.

Ой привезли до прийому
Чуприни голити.
Усе дрібні, усе малі,
Все багатих діти.
Той каліка-недоріка,
Той не вміє стати,
Той горбатий, той багатий,
Тих чотири в хаті.
Усі невлад, усіх назад,
В усіх доля мати.

А у вдови один син,
Та й той якраз під аршин²¹⁵.

Покинула знову хату,
Синову господу,
Пішла в найми, за хліб черствий
Жидам носить воду.
Бо хрещені не приймають:
«Стара, — кажуть, — стала,
Нездужає...» І огризок
В вікно подавали
Христа ради... Не дай, Боже,
Такого дожити,
Не дай, Боже, в багатого
І пить попросити.
По копійці заробляла,
Копу назбирала.
Та до сина лист писала,
У військо послала —
Полегшало. Минає рік,
І другий минає,
І четвертий, і десятий,
А чутки немає.
Нема чутки; що тут робить?
Треба торбу брати
Та йти... іти собак дражнить

Од хати до хати²¹⁶.
Взяла торбу, пішла селом,
На вигоні сіла
І в село вже не верталась,
День і ніч сиділа
Коло коворот. А літо
За літом минає.
Помарніла, скалічила,
Ніхто й не пізнає.
Та й кому там пізнавати
Каліку убогу?
Сидить собі та дивиться
В поле на дорогу.
І світає, і смеркає,
І знову смеркає,
А москаля, її сина,
Немає, немає.

Понад ставом увечері
Хитається очерет.
Дожидає сина мати
До досвіта вечерять.
Понад ставом увечері
Шепочеться осока,
Дожидає в темнім [гаї]
Дівчинонька козака.
Понад ставом вітер віє,
Лози нагинає.
Плаче мати одна в хаті,
А дівчина в гаї.
Поплакала чорнобрива
Та й стала співати.
Поплакала стара мати
Та й стала ридати.
І молилась, і ридала,
Кляла все на світі.
Ох, тяжкі ви, безталанні
У матері діти!

Скалічені старі руки
До Бога здіймала,

Свою долю проклинала,
Сина вимовляла.
То од жалю одходила
І мовчки журилась
Та на шлях той, на далекий,
Крізь сльози дивилась.
І день і ніч дивилася
Та й стала питати:
«Чи не чув хто, чи не бачив
Москаля-салдата,
Мого сина?..» Ніхто не чув,
Ніхто і не бачив.
Сидить вона, не йде в село,
Не пита й не плаче.
Одуріла!.. І цеглину
Муштрує, то лає,
То годує, як дитину,
Й сином називає,
І нищечком тихесенько
Крізь сльози співає:

«Змія хату запалила,
Дітям каші наварила,
Поморщила постоли,
Полетіли москалі.
Сірі гуси в ірій, ірій
По чотири, по чотири
Полетіли — гел-гел!
На могилі орел,
На могилі серед ночі
У козака вийма очі,
А дівчина в темнім гаї
Його з війська виглядає».

Вдень лазила на смітниках,
Черепки збирала,
Примовляла, що синові
Гостинця ховала.
А уночі розхристана
І простоволоса
Селом ходить — то співає,

То страшно голосить.
Люди лаяли... Бо, бачте,
Спать їм не давала
Та кропиву під їх тином
І бур'ян топтала.
Діти бігали з паліччям
Удень за вдовою
По улицах та, сміючись,
Дражнили С о в о ю.

6 мая 1844, СПб

Дівичії ночі

Висушили карі очі
Дівичії ночі.

«Черниця Мар'яна»

Розплелася густа коса
Аж до пояса,
Розкрилися перси-гори —
Хвилі серед моря,
Засіяли карі очі —
Зорі серед ночі,
Білі руки простяглися —
Так би й обвилися
Кругом стану, і в подушку
Холодну впилися,
Та й залякли, та й замерли,
З плачем рознялися.

«Нащо мені коса-краса,
Очі голубині,
Стан мій гнучкий... коли нема
Вірної дружини?
Немає з ким полюбитись,
Серцем поділитись...
Серце моє! Серце моє!
Тяжко тобі битись
Одинокому. З ким жити,
З ким, світе лукавий,

Скажи мені... Нащо мені
Тая слава... слава?
Я любить, я жити хочу
Серцем, не красою!
А мені ще й завидують,
Гордою і злою
Злії люди нарікають.
А того й не знають,
Що я в серці заховала...
Нехай нарікають,
Гріх їм буде... Боже милий,
Чому Ти не хочеш
Укоротить свої темні,
Тяжкі мені ночі!..
Бо я вдень не одинока —
З полем розмовляю,
Розмовляю і недолю
В полі забуваю,
А вночі...» Та й оніміла,
Сльози полилися...
Білі руки простяглися,
В подушку впилися.

18 мая 1844,
СПБ

СОН

(Комедія)

Духъ истины, его же мѣръ
не можетъ прѣяти, яко не
видитъ его, ниже знаетъ
его.

Иоанна, глава 14, стих 17

У всякого своя доля²¹⁷
І свій шлях широкий,
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком

За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.
Той тузами обирає
Свата в його хаті,
А той нишком у куточку
Гострить ніж на брата.
А той, тихий та тверезий,
Богобоязливий,
Як кішечка підкрадеться,
Вижде нещасливий
У тебе час та й запустить
Пазурі в печінки, —
І не благай: не вимолять
Ні діти, ні жінка.
А той, щедрий та розкошний,
Все храми мурує;
Та отечество так любить,
Так за ним бідкує,
Так із його, сердешного,
Кров, як воду, точить!..
А братія мовчить собі,
Витріщивши очі!
Як ягнята. «Нехай, — каже, —
Може, так і треба».
Так і треба! бо немає
Господа на небі!
А ви в ярмі падаєте
Та якогось Раю
На тім світі благаєте?
Немає! немає!
Шкода й праці, схаменіться.
Усі на сім світі —
І царята, і старчата —
Адамові діти²¹⁸.
І той... і той... А що ж то я?
Ось що, добрі люди:
Я гуляю, бенкетую

В неділю і в будень.
А вам нудно! жалкуєте!

Єй-богу, не чую.
І не кричить! Я свою п'ю,
А не кров людськую!

Отак, ідучи попідтинню
З бенкету п'яний уночі,
Я міркував собі йдучи,
Поки доплентавсь до хатини.

А в мене діти не кричать

І жінка не лає,

Тихо, як у Раї,

Усюди Божа благодать —

І в серці, і в хаті.

Отож я ліг спати.

А вже підпилий як засне,

То хоч коти гармати —

І усом не моргне.

Та й сон же, сон, напричуд дивний,

Мені приснився —

Найтверезіший би упився,

Скупий жидюга дав би гривню,

Щоб позирнуть на ті дива.

Та чорта з два!

Дивлюся: так буцім сова

Летить лугами, берегами, та нетрями,

Та глибокими ярами,

Та широкими степами,

Та байраками.

А я за нею та за нею,

Лечу й прощаюся з землею.

Прощай, світе, прощай, земле,

Неприятний краю,

Мої муки, мої люті

В хмарі заховаю.

А ти, моя Україно,

Безталанна вдово,

Я до тебе літатиму

З хмари на розмову.

На розмову тихо-сумну,

На раду з тобою;

Опівночі падатиму
Рясною росою.
Порадимось, посумуєм,
Поки сонце встане,
Поки твої малі діти
На ворога стануть.
Прощай же ти, моя нене,
Удово-небого,

Годуй діток; жива правда
У Господа Бога!

Летим. Дивлюся, аж світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Меж ярами над ставами
Верби зеленіють.
Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем.
І все-то те, вся країна
Повита красою,
Зеленіє, вмивається
Дрібною росою,
Споконвіку вмивається,
Сонце зустрічає...
І нема тому почину,
І краю немає²¹⁹!
Ніхто його не додбає
І не розруйнує...
І все-то те... Душе моя,
Чого ти сумуєш?
Душе моя убогая,
Чого марне плачеш,
Чого тобі шкода? Хіба ти не бачиш,
Хіба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися; а я полечу

Високо, високо за синії хмари;
Немає там власті, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чуть²²⁰.
Он глянь, у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обуць
Княжат недорослих; а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! в військо оддають!
Бо його, бач, трохи! А онде під тином
Опухла дитина, голоднее мре,
А мати пшеницю на панщині жне.

А он бачиш? Очі! Очі!
Нащо ви здалися,
Чом ви змалку не висохли,
Слізьми не злилися?
То покритка попідтинню
З байстрям шкандибає,
Батько й мати одцурались
Й чужі не приймають!
Старці навіть цураються!!
А панич не знає,
З двадцятую, недоліток,
Душі пропиває!

Чи Бог бачить із-за хмари
Наші сльози, горе?
Може, й бачить, та помага,
Як і оті гори
Предковічні, що політі
Кровію людською!..
Душе моя убогая!
Лишенько з тобою.
Уп'ємося отрутою,
В кризі ляжем спати,
Пошлем думу аж до Бога,
Його розпитати,
Чи довго ще на сім світі
Катам панувати?

Лети ж, моя думо, моя люта муко,
Забери з собою всі лиха, всі зла,
Своє товариство — ти з ними росла,
Ти з ними кохалась, їх тяжкії руки
Тебе повивали. Бери ж їх, лети
Та по всьому небу орду розпусти.

Нехай чорніє, червоніє,
Полум'ям повіє,
Нехай знову рига змії,
Трупом землю криє²²¹.
А без тебе я де-небудь
Серце заховаю
Та тим часом пошукаю
На край світа раю.

І знов лечу понад землею,
І знов прощаюся я з нею.
Тяжко матір покидати
У безверхій хаті,
А ще гірше дивитися
На сльози та лати.

Лечу, лечу, а вітер віє,
Передо мною сніг біліє,
Кругом бори та болотá,
Туман, туман і пустотá.
Людей не чуть, не знать і сліду
Людської страшної ноги.
І вороги й невороги,
Прощайте, в гості не приїду!
Упивайтесь, бенкетуйте —
Я вже не почую,
Один собі навік-віки
В снігу заночую.
І поки ви дознаєтесь,
Що ще є країна,
Не полита сльозьми, кров'ю,
То я одпочину...
Одпочину... Аж слухаю —
Загули кайдани
Під землею... Подивлюся...

О люде поганий!
Де ти взявся? Що ти робиш?
Чого ти шукаєш
Під землею? Ні, вже, мабуть,
Я не заховаюсь
І на небі!.. За що ж кара,
За що мені муки?
Кому я що заподіяв?
Чиї тяжкі руки
В тілі душу закували,
Серце запалили
І галичі силу
Думи розпустили??
За що, не знаю, а караюсь,
І тяжко караюсь!
І коли я спокутую,
Коли діжду краю,
Не бачу й не знаю!!

Заворушилася пустиня.
Мов із тісної домовини
На той остатній Страшний суд
Мертвці за правдою встають.
То не вмерлі, не убиті,
Не суда просити!
Ні, то люди, живі люди,
В кайдани залиті.
Із нор золото виносять,
Щоб пельку залити
Неситому!.. То каторжні.
А за що? Те знає...
Вседержитель... А може, ще
Й Він не добачає.

Онде злодій штемпований
Кайдани волочить;
Он розбойник катований
Зубами скрегоче,
Недобитка товариша
Зарізати хоче!

А меж ними, запеклими,
В кайдани убраний,
Цар всесвітній! Цар волі, цар,
Штепом увінчаний!²²²
В муці, в катарзі не просить,
Не плаче, не стогне!
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!

А де ж твої думи, рожеві квіти,
Доглядані, смілі, викохані діти,
Кому ти їх, друже, кому передав?
Чи, може, навіки в серці поховав?
О не ховай, брате! Розсип їх, розкидай!
Зійдуть, і ростимуть, і у люди вийдуть!

Чи ще митарство?²²³ чи вже буде?
Буде, буде, бо холодно,
Мороз розум будить.

І знов лечу. Земля чорніє.
Дрімає розум, серце мліє.

Дивлюся: хати над шляхами
Та городі з стома церквами,
А в городах, мов журавлі,
Замоштрували москалі;
Нагодовані, обуті
І кайданами окуті,
Моштруються... Далі гляну:
У долині, мов у ямі,
На багнищі город мріє;
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий... Долітаю —
То город безкрайї.

Чи то турецький,
Чи то німецький,
А може, те, що й московський.
Церкви, та палати,
Та пани пузаті,
І ні однісінької хати²²⁴.

Смеркалося... огонь огнем
Кругом запалало,
Аж злякався я... «Ура! ура!
Ура!» — закричали.
«Цу-цу, дурні! схаменіться!
Чого се ви раді!
Що горите?» — «Экой хохол!
Не знает параду.
У нас парад! Сам изволит
Сегодня гуляти!»
«Та де ж вона, тая цяця?»
«Вон видишь — палаты». —
Штовхаюсь я; аж землячок,
Спасибі, признався,
З циновими гудзиками:
«Де ты здесь узялся?»
«З України». — «Так як же ти
Й говорить не вмієш
По-здешньому?» — «Ба ні, — кажу, —
Говорить умію,
Та не хочу». — «Экой чудак!
Я всі входи знаю,
Я тут служу, коли хочеш,
В дворец попытаюсь
Ввесты тебе. Только, знаєш,
Мы, брат, просвищенны, —
Не поскупись полтинкою...»
Цур тобі, мерзенний
Каламарю... І зробився
Я знову незримий
Та й пропхався у палати.
Боже мій єдиний!!
Так от де рай! Уже нащо
Золотом облиті
Блюдолизи; аж ось і сам,
Високий, сердитий,
Виступає²²⁵; обок його
Цариця-небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,

Та ще, на лихо, сердешне
Хита головою²²⁶.
Так оце-то та богиня!
Лишенько з тобою.
А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяце, й разу,
Та й повірив т у п о р и л и м
Твоїм віршемазам.
Ото дурний! а ще й битий,
На квиток повірив
Москалеві; от і читай,
І йми ти їм віри!
За богами — панства, панства
В сребрі та златі,
Мов кабани годовані,
Пикаті, пузаті!..
Аж потіють, та товпляться,
Щоб то ближче стати
Коло с а м и х: може, вдарять
Або дулю дати
Благоволять; хоч маленьку,
Хоч півдулі, аби тільки
Під самую пику.
І всі уряд поставали
Ніби без'язики —
Анітелень. Цар цвенькає;
А диво-цариця,
Мов та чапля меж птахами,
Скаче, бадьориться.
Довгенько вдвох похожали,
Мов сичі надуті.
Та щось нишком розмовляли —
Здалека не чути —
О отечестві, здається,
Та нових п е т л и ц я х,
Та о муштрах ще новіших!..
А потім цариця
Сіла мовчки на дзиглику.
Дивлюсь, цар підходить
До найстаршого... та в пику
Його як затопить!..

Облизався неборака;
Та меншого в пузо —
Аж загуло!.. А той собі
Ще меншого туза
Межи плечі; той меншого,
А менший малого,
А той дрібних, а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по улицях,
Та й давай місити
Недобитків православних,
А ті голосити;
Та верещать; та як ревнуть:
«Гуля наш батюшка, гуля!
Ура!.. ура!.. ура! а-а-а...»
Зареготався я, та й годі;
А й мене давнули
Таки добре. Перед світом
Усе те заснуло,
Тіль[ки] де-де православні
По углах стогнали
Та, стогнучи, за батюшку
Господа благали.
Сміх і сльози! От пішов я
Город озирати.
Там ніч, як день. Дивлюся:
Палати, палати
Понад тихою рікою;
А берег ушитий
Увесь каменем. Дивуюсь,
Мов несамовитий!
Як-то воно зробилося
З калюжі такої
Таке диво?.. Отут крові
Пролито людської —
І без ножа. По тім боці
Твердиня й дзвіниця²²⁷,
Мов та швайка загострена,
Аж чудно дивиться.
І дзигарі теленькають.

От я повертаюсь —
Аж кінь летить, копитами
Скелю розбиває!
А на коні сидить охляп,
У свиті — не свиті,
І без шапки. Якимсь листом
Голова повита.
Кінь басує — от-от річку,
От... от... перескочить.
А він руку простягає,
Мов світ увесь хоче
Загарбати²²⁸. Хто ж це такий?
От собі й читаю,
Що на скелі наковано:
П е р в о м у — в т о р а я²²⁹
Таке диво наставила.
Тепер же я знаю:
Це той п е р в и й, що розпинав
Нашу Україну,
А в т о р а я доканала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Наїлись обоє,
Накралися; а що взяли
На той світ з собою?
Тяжко-тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.
Стою, замираю...
А тим часом тихо, тихо
Та сумно співає
Щось такеє невидіме:

«Із города із Глухова
Полки виступали²³⁰
З заступами на лінію,
А мене послали
На столицю з козаками
Наказним гетьманом!²³¹
О Боже наш милосердий!

О царю поганий,
Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями;
Поставив столицю
На їх трупах катованих²³²!
І в темній темниці
Мене, вольного гетьмана,
Голодом замучив
У кайданах. Царю! царю!
І Бог не розлучить
Нас з тобою. Кайданами
Скований зо мною
Навік-віки. Тяжко мені
Витать над Невою.
України далекої,
Може, вже немає.
Полетів би, подивився,
Так Бог не пускає.
Може, Москва випалила
І Дніпро спустила
В синє море, розкопала
Високі могили —
Нашу славу. Боже милий,
Зжалься, Боже милий».
Та й замовкло; дивлюся я:
Біла хмара криє
Сіре небо. А в тій хмарі
Мов звір в гаї виє.
То не хмара — біла пташка
Хмарою спустилась
Над царем тим мусянджовим²³³
І заголосила:
«І ми сковані з тобою,
Людоїде, змію!
На Страшному на с'удищі
Ми Бога закриєм
Од очей твоїх неситих.

Ти нас з України
Загнав, голих і голодних,
У сніг на чужину
Та й порізав; а з шкур наших
Собі багряницю
Пошив жилами твердими
І заклав столицю
В новій рясі. Подивися:
Церкви та палати!
Веселися, лютий кате,
Проклятий! проклятий!»²³⁴

Розлетілись, розсипались,
Сонечко вставало,
А я стояв, дивувався,
Та аж страшно стало.
Уже вбогі ворушились,
На труд поспішали,
І москалі на розпуттях
Уже моштрувались.
Покрай улиць поспішали
Заспані дівчата,
Та не з дому, а додому!
Посилала мати
На цілу ніч працювати,
На хліб заробляти.
А я стою, похилившись,
Думаю, гадаю,
Як то тяжко той насущний
Люди заробляють.
От і братія сипнула
У сенат писати,
Та підписувать, та драти
І з батька і брата.
А меж ними і землячки
Де-де проглядають.
По-московській так і ріжуть,
Сміються та лають
Батьків своїх, що змалечку
Цвенькать не навчили

По-німецькій — а то тепер
І кисни в чорнилах!
П'явки! п'явки! Може, батько
Остатню корову
Жидам продав, поки вивчив
Московської мови.
Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом політі.
Московською блекотою
В німецьких теплицях
Заглушені!.. Плач, Україно!
Бездітна вдовице!

Піти лишень подивиться
До царя в палати,
Що там робиться. Приходжу,
Старшина пузата
Стоїть рядом; сопе, хропе,
Та понадувалось,
Як індики, і на двері
Косо поглядало.
Аж ось вони й одчинились.
Неначе з берлоги
Медвідь виліз, ледве-ледве
Переносить ноги.
Та одутий, аж посинів,
Похмілля прокляте
Його мучило. Як крикне
На са́мих пузатих —
Всі пузаті до о́дного
В землю провалились!
Він вилупив баньки з лоба —
І все затрусилось,
Що осталось; мов скажений,
На менших гукає —
І ті в землю; він до дрібних —
І ті пропадають!
Він до челяді — і челядь,
І челядь пропала;

До москалів — москалики,
Тільки застогнало,
Пішли в землю; диво дивне
Сталося на світі.
Дивлюся я, що дальш буде,
Що буде робити
Мій медведик! Стоїть собі,
Голову понурив,
Сіромаха. Де ж ділася
Медвежа натура?
Мов кошенья, такий чудний.
Я аж засміявся.
Він і почув, та як зикне —
Я перелякався
Та й прокинувсь... Отаке-то
Приснилося диво.
Чудне якесь!.. таке тільки
Сниться юродивим
Та п'яницям. Не здивуйте,
Брати любі, милі,
Що не своє розказав вам,
А те, що приснилось.

8 юля 1844, С.-Петербург

* * *

У неділю не гуляла
Та на шовки заробляла,
Та хустину вишивала,
Вишиваючи, співала.
«Хустиночко мережана,
Вишиваная,
Вигаптую, подарую,
А він мене поцілує,
Хустино моя
Мальованая.
Здивуються вранці люди,
Що в сироти хустка буде
Мережаная,
Мальованая.

А я косу розплітаю,
З дружиною похожаю.
Доленько моя,
Матінко моя».

Отак вона вишивала,
У віконце поглядала,
Чи не ревуть круторогі,
Чи не йде чумак з дороги.
Іде чумак з-за Лиману
З чужим добрим, безталанний,
Чужі воли поганяє,
Поганяючи, співає:
«Доле моя, доле²³⁵,
Чом ти не така,
Як інша, чужая?
Чи я п'ю, гуляю,
Чи сили не маю,
Чи до тебе доріженьки
У степу не знаю?
Чи до тебе свої дари
Я не посилаю?

Є у мене дари —
Очі мої карі.
Молодую мою силу
Багаті купили,
Може, й дівчину без мене
З іншим заручили...
Навчи ж мене, моя доле,
Гуляти навчи».

Та й заплакав, сіромаха,
Степом ідучи.
Ой застогнав сивий пугач
В степу на могилі,
Зажурились чумаченьки,
Тяжко зажурились.
«Благослови, отамане,
Коло села стати,
Та понесем товариша
В село причащати».

Сповідали, причащали
Й ворожки питали —
Не допомгло... з незцілénним
В дорогу рушали.
Чи то праця задавила
Молодую силу,
Чи то нудьга невсипуща
Його з ніг звалила.
Чи то люди поробили
Йому, молодому,
Що привезли його з Дону
На возі додому.
Благав Бога, щоб дівчину...
Хоч село побачить.
Не доблагав... Поховали,
Ніхто й не заплаче!

Поставили громадою
Хрест над сиротою
Й розійшлися... Як билина,
Як лист за водою,
Пішов козак з сього світа,
Все забрав з собою.
А де ж тая мальована,
Шитая хустина,
А де ж тая веселая
Дівчина-дитина?!

На новому хресті хустку
Вітер розвіває²³⁶,
А дівчина у черниці
Косу розплітає.

18 октября 1844,
С.-Петербург

* * *

Чого мені тяжко, чого мені нудно,
Чого серце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голодне? Серце моє трудне,
Чого ти бажаєш, що в тебе болить?

Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш?
Засни, моє серце, навіки засни,
Невкрите, розбите — а люд навісний
Нехай скаженіє... Закрий, серце, очі.

13 ноября 1844,
СПБ

* * *

Заворожи мені, волхве²³⁷,
Друже сивоусий,
Ти вже серце запечатав,
А я ще боюся.
Боюся ще погорілу
Пустку руйновати,
Боюся ще, мій голубе,
Серце поховати.
Може, вернеться надія
З тією водою
Зцілющою й живущою,
Дрібною сльозою.
Може, вернеться з-за світа
В пустку зимовати,
Хоч всередині обілить
Горілу хату.
І витопить, і нагріє,
І світло засвітить...
Може, ще раз прокинуться
Мої думи-діти.
Може, ще раз помолюся,
З дітками заплачу,
Може, ще раз сонце правди²³⁸
Хоч крізь сон побачу...
Стань же братом, хоч одури,
Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тім'я розбити??!

13 декабря 1844,
С.-Петербург

За думою дума роєм вилітає,
 Одна давить серце, друга роздирає,
 А третя тихо, тихесенько плаче
 У самому серці, може, й Бог не бачить.

Кому ж її покажу я,
 І хто тую мову
 Привітає, угадає
 Великеє слово?
 Всі оглухли — похилились
 В кайданах... байдуже...
 Ти смієшся, а я плачу,
 Великий мій друже.
 А що вродить з того плачу?
 Богилова²⁴⁰, брате...
 Не заревуть в Україні
 Вольнії гармати.
 Не заріже батько сина,
 Своєї дитини,
 За честь, славу, за братерство,
 За волю України²⁴¹.
 Не заріже — викохає
 Та й продасть в різницю
 Москалеві. Це б то, бачиш,
 Лепта удовиці²⁴²
 Престолові-отечеству
 Та німоті плата.
 Нехай, брате. А ми будем
 Сміяться та плакати.

30 декабря 1844,
 С.-Петербург

* * *

Не завидуй багатому,
 Багатий не знає
 Ні приязні, ні любові —
 Він все те наймає.
 Не завидуй могучому,

Бо той заставляє.
Не завидуй і славному,
Славний добре знає,
Що не його люди люблять,
А ту тяжку славу,
Що він важкими сльозами
Вилив на забаву.
А молоді як зйдуться,
Та любо та тихо,
Як у раї, — а дивишся:
Ворушиться лихо.
Не завидуй же нікому,
Дивись кругом себе,
Нема раю на всій землі,
Та нема й на небі.

4 октября 1845,
Миргород

* * *

Не женися на багатій,
Бо вижене з хати,
Не женися на убогій,
Бо не будеш спати.
Оженись на вольній волі,
На козацькій долі,
Яка буде, така й буде,
Чи гола, то й гола.
Та ніхто не докучає
І не розважає —
Чого болить і де болить,
Ніхто не питає.
Удвох, кажуть, і плакати
Мов легше неначе;
Не потурай: легше плакати,
Як ніхто не бачить.

4 октября 1845,
Миргород

Запалили у сусіда
Нову добру хату
Злі сусіди; нагрілися
Й полягали спати,
І забули сірий попіл
По вітру розвіять.
Лежить попіл на розпутті,
А в попелі тліє
Іскра огню великого.
Тліє, не вгасає,
Жде підпалу, як той месник,
Часу дожидає,
Злого часу. Тліла іскра,
Тліла, дожидала
На розпутті широкому,
Та й гаснути стала.

Отак німота запалила
Велику хату. І сім'ю,
Сім'ю слав'ян роз'єдiniла
І тихо, тихо упустила
Усобищ лютую змію²⁴⁵.

Полилися ріки крові,
Пожар загасили.
А німчики пожарище
Й сирот розділили.
Виростали у кайданах
Слав'янські діти,
І забули у неволі,
Що вони на світі!
А на давнім пожарищі
Іскра братства тліла,
Дотлівала, дожидала
Рук твердих та смілих.
І дождалась... Прозрів еси

В попелі глибоко
Огонь добрий смілим серцем,
Смілим орлім оком!
І засвітив, любомудре,
Світоч правди, волі...
І слав'ян сім'ю велику
Во тьмі і неволі
Перелічив до одного,
Перелічив трупи,
А не сла́в'ян. І став еси
На великих купах,
На розпутті всесвітньому
Іезекіілем²⁴⁶,
І — о диво! трупи встали
І очі розкрили,
І брат з братом обнялися
І проговорили
Слово тихої любові
Навіки і віки!
І потекли в одно море
Слав'янської ріки!²⁴⁷

Слава тобі, любомудре,
Чеху-слав'янине!
Що не дав ти потонути
В німецькій пучині
Нашій правді. Твоє море
Слав'янськеє, но́ве!
Затого вже буде повне,
І попливе човен
З широкими вітрилами
І з добрим кормилом,
Попливе на вільнім морі,
На широких хвилях.
Слава тобі, Шафарику,
Вовіки і віки!
Що звів еси в одно море
Слав'янської ріки!

Привітай же в своїй славі
І мою убогу

Лепту-думу немудрую
Про чеха святого,
Великого мученика,
Про славного Гуса²⁴⁸.
Прийми, отче. А я тихо
Богу помолюся,
Щоб усі слав'яне стали
Добрими братами,
І синами сонця правди,
І єретиками
Отакими, як констанцький
Єретик великий!
Мир мирові подарують
І славу вівіки!

22 ноябрю 1845,
в Переяславі

Камень, его же небрегоша
зиждущі, сей бысть въ гла-
ву угла: отъ Господа бысть
сей, и есть дивень во оче-
сѣхъ нашихъ.

Псалом 117, стих 22

«Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить.
І на апостольськiм престолі
Чернець годований сидить.
Людською кровію шинкує
І Рай у найми оддає!
Небесний Царю! Суд Твій всеу,
І всеу царствіє Твоє.
Розбойники, людоїди
Правду побороли,
Осміяли Твою славу,
І силу, і волю.
Земля плаче у кайданах,
Як за дітьми мати.
Нема кому розкувати,

Одностайне стати
За Євангеліє правди²⁴⁹,
За темнії люде!
Нема кому! Боже! Боже!
Чи то ж і не буде?
Ні, настане час великий
Небесної карі.
Розпадуться три корони
На гордій тіарі²⁵⁰!
Розпадуться! Благослови
На месть і на муки,
Благослови мої, Боже,
Нетвердії руки!»

Отак у келії правдивий
Іван Гус думав розірвать
Окови адові!.. і диво,
Святеє диво показать
Очам незрящим. «Поборюсь...
За мене Бог!.. да совершиться!»
І в Віфліємськую каплицю²⁵¹
Пішов молитись добрий Гус.

«Во ім'я Господа Христа,
За нас розп'ятого на дереві,
І всіх апостолів святих,
Петра і Павла особливе,
Ми розрїшаємо грїхи
Святою буллою сією
Рабині Божїй...»
«Отїй самїй,
Що водили по улицях
В Празі позавчора;
Отїй самїй, що хилялась
По шинках, по станях,
По чернечих переходах,
По келїях п'яна!
Ота сама заробила
Та буллу купила —
Те[пе]р свята!..²⁵² Боже! Боже!
Великая сило!

Великая славо! зглянься на людей,
Одпочинь од кари у світлому Раї.
За що пропадають? за що Ти караєш
Своїх і покорних, і добрих дітей?

За що закрив їх добрі очі,
І вольний розум окував
Кайданами лихої ночі!..
Прозріте, люди, день настав!
Розправте руки, змийте лүду.
Прокиньтесь, чехи, будьте люди,
А не посмішище ченцям!
Розбойники, кати в тіарах
Все потопили, все взяли,
Мов у Московії татаре,
І нам, сліпим, передали
Свої догмати!.. кров, пожари,
Всі зла на світі, війни, чвари,
Пекельних мук безкрайї ряд...
І повен Рим байстрят²⁵³!
От їх догмати і їх слава.
То явна слава... А тепер
Отим положено конглавом²⁵⁴:
Хто без святої булли вмер —
У пекло просто; хто ж заплатить
За буллу вдвоє, ріж хоч брата,
Окриме папи і ченця,
І в Рай іди! Конець концям!
У злодія вже злодій краде,
Та ще й у церкві. Гади! гади!
Чи напилися ви, чи ні
Людської крові?.. Не мені,
Великий Господи, простому,
Судить великіє діла
Твоєї волі. Люта зла
Не дієш без вини нікому.
Молюся, Господи, помилуй,
Спаси Ти нас, святая сило,
Язви язик мій за хули
Та язви мира ізціли.
Не дай згнуцятися лукавим

І над Твоєю вічно-славою,
Й над нами, простими людьми!..»

І плакав Гус, молитву дія,
І тяжко плакав. Люд мовчав
І дивувався: що він діє,
На кого руку підійма!

«Дивіться, люде: осьде булла,
Що я читав...» — і показав
Перед народом. Всі здрогнули:
Іван Гус буллу розідрав!!
Із Віфліємської каплиці
Аж до всесвітньої столиці²⁵⁵
Луна, гогочучи, неслась.
Ченці ховаються... Мов кара,
Луна в конглові оддалась —
І похилилася тіара!

Зашипіли, мов гадюки,
Ченці в Ватикані,
Шепочеться Авіньйона²⁵⁶
З римськими ченцями,
Шепочуться антипапи²⁵⁷,
Аж стіни трясуться
Од шопоту. Кардинали,
Як гадюки, в'ються
Круг тіари. Та нищечком,
Мов коти, гризуться
За мишеня... Та й як паки?
Однієї шкури
Така сила... а м'ясива!
Аж здригнули мури,
Як згадали, що у Празі
Загелкали гуси
Та з орлами летять биться...
Конглав схаменувся,
Зібрав раду. Положили
Одностайне стати
Против Гуса. І в Констанці
Всіх ворон скликати!²⁵⁸

Та стерегти якомога
І зверху і здолу,
Щоб не втекла сіра птаха
На слав'янське поле.

Як та галич поле крила —
Ченці повалили
До Констанця; степи, шляхи,
Мов сарана, вкрили
Барони, герцоги і дюки,
Псарі, герольди, шинкарі,
І трубадури (кобзарі),
І шляхом військо, мов гадюки.
За герцогинями німота;
Хто з соколами на руках,
Хто пішки, верхи на ослах —
Так аж кишить! Все на охоту,
Мов гад у ірій²⁵⁹, поспіша!
О чеху! Де твоя душа??
Дивись, що сили повалило —
Мов сарацина²⁶⁰ воювать
Або великого А т т і л у!²⁶¹

У Празі глухо гомонять,
І цесаря²⁶², і Вячеслава²⁶³,
І той собор тисячоглавий
Уголос лають! Не хотять
Пускати в Констанц Івана Гуса!
«Жив Бог! жива душа моя!
Брати, я смерті не боюся!
Я докажу отим зміям,
Я вирву їх несите жало!..»
І чехи Гуса провозжали,
Мов діти батька...

Задзвонили у Констанці
Рано в усі дзвони.
Збиралися кардинали,
Гладкі та червоні,
Мов бугаї в загороду,
І прелатів лава.

І три папи, і баронство,
І вінчані глави;
Зібралися, мов Іуди,
На суд нечестивий
Против Христа. Свари, гомін,
То реве, то виє,
Як та орда у таборі,
Або жиди в школі...
І всім разом заціпило!..

Мов кедр серед поля
Ливанського²⁶⁴, у кайданах
Став Гус перед ними!
І окинув нечестивих
Орліми очима.
Затрусилась, побіліли,
Мовчки озирали
Мученика. «Чого мене —
Чи на прою позвали?
Чи дивиться на кайдани??»
«Мовчи, чеше смілий...» —
Гадюкою зашипіли,
Звірем заревіли.
«Ти єретик! ти єретик!
Ти сієш розколи!
Усобища розвіваєш,
Святійшої волі
Не приймаєш!..» — «Одно слово!»
«Ти Богом проклятий!
Ти єретик! ти єретик!.. —
Ревіли прелати. —
Ти усобник!..» — «Одно слово».
«Ти всіми проклятий!..»
Подивився Гус на па́пи
Та й вийшов з палати!..
«Побороли! побороли!» —
Мов обеленіли.
«Автодафе!²⁶⁵ автодафе!..» —
Гуртом заревіли.

І цілу ніч бенкетовали
Ченці, барони... всі пили

І, п'яні, Гуса проклинали,
Аж поки дзвони загули.
І світ настав... Ідуть молитися
Ченці за Гуса. З-за гори
Червоне сонце аж горить.
І сонце хоче подивиться,
Що будуть з праведним творить?!

Задзвонили в усі дзвони,
І повели Гуса
На Голгофу у кайданах.
І не стрепенувся...
Перед огнем; став на йому
І молитву діє:
«О Господи милосердий,
Що я заподіяв
Оцим людям? Твоїм людям!
За що мене судять!
За що мене розпинають?
Люди! добрі люди!
Моліться!.. неповинні —
І з вами те буде!
Моліться! люті звірі
Прийшли в овніх шкурах²⁶⁶
І пазурі розпустили...
Ні гори, ні мури
Не сховають. Розіллється
Червонеє море
Крові! крові з дітей ваших.
О горе! о горе!
Онде вони! в ясных ризах.
Їх лютії очі...
Уже крові...» — «Пали! пали!..»
«Крові! крові хочуть!
Крові вашої!..» І димом
Праведного вкрило.
«Моліться! моліться!
Господи, помилуй,
Прости Ти їм, бо не знають!..»²⁶⁷
Та й не чути стало!

Мов собаки, коло огню
Кругом ченці стали.
Боялися, щоб не виліз
Гадиною з жару
Та не повис на короні
Або на тіарі.
Погас огонь, дунув вітер
І попіл розвіяв.
І бачили на тіарі
Червоного змія
Прості люде²⁶⁸. Пішли ченці
Й Т е Д е и м²⁶⁹ співали,
Розійшлися по трапезах
І трапезували
І день і ніч, аж попухли.
Малою сім'єю
Зійшлись чехи, взяли землі
З-під костра і з нею
Пішли в Прагу. Отак Гуса
Ченці осудили,
Запалили... Та Божого
Слова не спалили,
Не вгадали, що вилетить
Орел із-за хмари
Замість гуся і розклює
Високу тіару²⁷⁰.
Байдуже їм, розлетілись,
Мов тії ворони,
З кровавого того свята.

Ченці і барони
Розвернулись у будинках
І гадки не мають —
Бенкетують та інколи
Т е Д е и м співають.
Все зробили... Постривайте!
Он над головою
Старий Жижка з Таборова²⁷¹
Махнув булавою.

10 октября 1845,
с. Марьинское

СЛІПІЙ

(Поема)

Думи мої молодії,
Поховані діти,
Не літають з того світа
Пустку натопити.
Покинули сиротою
З тобою одною,
Моє серце, моя зоре,
Раю мій, покою!
Ніхто не зна мого раю,
І сама не знаєш,
Що витаєш надо мною,
Як зоря над гаєм.
І дивлюся я, дивлюся,
А ти, моя зоре,
Спускаєшся низесенько,
Тихо заговориш,
Усмінешся, подивишся —
Дивлюсь і не бачу...
Прокинуся — плаче серце,
І очі заплачуть.

Спасибі, зіронько! минає
Неясний день мій, вже смеркає,
Над головою вже трясє
Косою смерть. І поховають,
А там і слід мій занесе
Холодний вітер. Все минає.
І ти случаєм прочитаєш
Вилиту сльозами
Мою думу і тихими,
Тихими речами
Проговориш: «Я любила,
Я його любила,
І він не знав...» Зоре моя,
На мою могилу
Світи, зоре. А я буду
З-за світа літати

І про тебе, моє серце,
На небі співати.

Той блукає за морями,
Світ перепливає,
Шука долі, не знаходить —
Немає, немає!
Мов умерла. Інший рветься
З усієї сили
За долею, от-от догнав
І бебех в могилу!
А в третього, як у старця,
Ні хати, ні поля,
Тільки торба, а з торбини
Виглядає доля —
Як дитинка; а він її
Лає, проклинає
І жидові заставляє —
Ні, не покидає.
Як реп'ях той, учепиться
За латані поли
Та й збирає колосочки
На чужому полі,
А там — снопи... а там — скирти,
А там... у палатах
Сидить собі наш сирота,
Мов у своїй хаті.
Отака-то тая доля,
Хоч і не шукайте.
Кого любить, сама найде,
У колисці найде.

Так коло полудня в неділю,
Та на Зелених ще й святках²⁷²,
Під хатою в сорочці білій
Сидів з бандурою в руках
Старий козак.

«І так, і сяк,
І треба б то, і шкода.
Ні, буде треба, хоч два гола
Нехай по світу поблукає

Та сам своєї пошукає,
Як я шукав колись. Ярино!
А де Степан?» — «А он під тином,
Неначе вкопаний, стоїть».
«А я й не бачу! А ідіть
Лишень сюди; та йдіть обоє!..
Ануге, діти, отакої!» —

І вдарив по струнах.
Старий грає, а Ярина
З Степаном танцює!
Старий грає, примовляє,
Ногами тупцює:

«Якби мені лиха та лиха,
Якби мені свекрівонька тиха,
Якби мені чоловік молодий,
Та другої не любив, не любив.

Ой гоп, чики-чики!
Та червоні черевики,
Та троїсті музики, —
Одвіку довіку
Я любила б чоловіка».

«Ой гоп, заходивсь,
Зробив хату, оженивсь,
І піч затопив,
І вечерять наварив».

«Ану, діти, отак, діти!»
І старий піднявся.
Як ударить, як ушкварить —
Аж у боки взявся.

«Чи так, чи не так,
Уродив пастернак,
А петрушку
Криши в юшку —
Буде смак, буде смак,
Ой так, таки так,
Оженився козак,
Кинув хату
І кімнату
Та й потяг у байрак».

«Ні, вже не те, підтопталась
Моя стара сила,
Утомився; а все це ви
Так розворушили,
О бодай вас! Що то літа!
Ні, вже не до ладу,
Минулося. Іди лишень
Полудновать лагодь,
Гуляючи, як той казав,
Шматок хліба з'їсти.
Іди ж, доню, а ти, сину,
Послухаєш вісти.
Сідай лишень. Як убили
Твого батька Йвана
В Шляхетчині, то ти ще був
Маленьким, Степане;
Ще й не лазив...» — «То я не син,
Я не син ваш, тату?...»
«Та ні, не син; стривай лишень.
От умерла й мати,
Ти й зостався; а я й кажу
Покойній Марині,
Таки жінці: «А знаєш що!
Возьмім за дитину», —
Тебе б то це. «Добре», — каже.
От ми й спарували
Вас з Яриною докупи...
А тепер осталося —
Ось бачиш що? ти на порі,
І Ярина спіє...
Треба буде людей питать!
Та що-небудь діять!
Як ти скажеш?» — «Я не знаю,
Бо я думав теє...»
«Що Ярина сестра твоя?
А воно не теє...
Вона просто, як любитесь,
То й жінкою буде.
Та перш ось що! треба буде
І на чужі люди

Подивитись, як живуть.
Чи орють,
Чи не на ораному сіють
І просто жнуть,
І немолоченеє віють.
Та як і мелють, і їдять —
Все треба знать.
Так от як, брате: треба в люди
На год, на два піти
У наймити;
Тойді й побачимо, що буде.
Бо хто не вміє заробить,
То той не вмітиме й пожить.
А ти як думаєш, небоже?
А коли хочеш, сину, знать,
Де лучше лихом торговать,
Иди ти в Січ, як Бог поможе,
Там наїсишся всіх хлібів.
А я їх їв.
І досі нудно, як згадаю!..
Коли заробиш, принесеш,
А не заробиш, поживеш
Моє добро; та звичаю
Козацького наберешся,
Та побачиш світа, —
Не такого, як у Б р а т с т в і²⁷³,
А живі мисліте
На синьому прочитаєш.
Та по-молодечій
Будеш Богу молитися,
А не по-чернечій
Харамаркать. Отак, сину.
Помолимось Богу
Та сивого осідлаєм —
І гайда в дорогу!
Ходім, лишень, полудновать.
Що ти там, Ярино,
Змайструвала?» — «Уже, тату». «Отак-то, сину!»

Не їсться, не п'ється, і серце не б'ється,
І очі не бачать, не чуть голови,
Неначе немає, ніби неживий,
Замість шматка хліба за кухоль береться;
Дивиться Ярина та нишком сміється:
«Що це йому стало? ні їсти, ні пити
Нічого не хоче! чи не занедужав?
Братику Степане! що в тебе болить?» —
Очима спитала. Старому байдуже,
Нібито й не бачить. «Чи жать, чи не жать,
А сіяти треба, — старий розмовляє,
Нібито до себе. — Анумо вставать.
Може, до вечерні ще пошкандибаю.

А ти, Степане, ляжеш спати,
Бо завтра рано треба встати
Та коня сідлать».

«Степаночку, голубчику!
Чого-бо ти плачеш?
Усміхнися-бо до мене.
Хіба ти не бачиш,
Що й я плачу!.. Розсердився
Бог знає на кого
Та й зо мною не говорить.
Заплачу, ей-богу,
Та й утечу... ось побачиш.
Скажи-бо, Степане!
Може, справді, нездужаєш?
Я зілля достану,
Я побіжу за бабою,
Може, це з пристріту?»
«Ні, Ярино, моє серце,
Рожевий мій квіте!
Я не брат тобі, Ярино!
Я завтра покину...
Тебе й батька сіротами...
Де-небудь загину,
І ти мене не згадаєш,
Забудеш, Ярино,
Свого брата...» — «Перехрестись!

Єй-богу, з пристрігу.
Я не сестра! Хто ж я така?
О Боже мій, світе,
Що тут робить?.. Батька нема,
А він занедужав,
Та й ще умре!.. О Боже мій!
А йому байдуже,
Мов сміється надо мною.
Хіба ти не знаєш,
Що з тобою і татуся
Й мене поховають!..»
«Ні, Ярино, я не умру,
А тільки поїду
Од вас завтра... а приїду...
На той рік приїду,
Вже не братом, з Запорозжя,
А за рушниками...
Чи подаєш?..» — «Та цур тобі
З тими старостами!
Ще й жартує!..» — «Не жартую,
Єй-богу, Ярино!
Не жартую...» — «То це й справді
Ти завтра покинеш
Мене й батька?.. Ні, жартуєш.
Скажи-бо, Степане!
Хіба й справді я не сестра?..»
«Ні, моє кохане!
Моє серце!» — «Боже ти мій,
Чом же я не знала?
Була б тебе не любила
І не ціловала.
Ой, ой, сором! Геть од мене.
Пусти мої руки!
Ти не брат мій! ти не брат мій!
Муко моя! муко!»

І заплакала Ярина,
Як мала дитина,
І крізь сльози промовляє:
«Покине!.. покине!..»

Як той явор над водою,
Степан похилився.
Щирі сльози козацькїї
В серці запеклися!
Мов у пеклі... А Ярина
То клене, то просить,
То замовкне... поцілує,
То знов заголосить!
Незчулися, як і смеркло.
І сестру, і брата,
Мов скованих, обнявшись,
Застав батько в хаті!

І світ настав, а Ярина
Ридає... ридає...
Уже Степан із криниці
Коня напуває.
Взяла відра та й побігла
Нїби за водою
До криниці... А тим часом
Запорозьку зброю
Виніс батько із комори,
Розгляда, радіє,
Приміряє... нїби знову
Старий молодіє!
Та й заплакав... «Зброе моя!
Зброе золотая!
Лїта мої молодїї,
Сило молодая!
Послужи ж, моя ти зброе,
Молодїй ще силі!
Послужи йому так щиро,
Як мені служила!..»

І Ярина дає зброю,
А Степан сїдлає
Коня, свого товариша,
Й жупан одягає.
І шаблюка, мов гадюка,
Й ратище-дрючина,

І самопал семип'ядний
Повис за плечима.
Аж зомліла, як узріла,
І старий заплакав,
Як побачив на коневі
Такого ю н а к а.

Веде коня за поводи
Та плаче Ярина.
Старий батько іде рядом,
Наставляє сина.
Як у ві[й]ську пробувати,
Старших шанувати,
Товариство поважати,
В табор не ховатись.
«Нехай тебе Бог заступить!» —
Як за селом стали,
Сказав старий, та всі тро[є]
Разом заридали.
Степан свиснув, і курява
Шляхом піднялася.
«Не барися, мій синочку,
Швидче повертайся!..» —
Старий сказав та й заплакав.
Мов тая ялина
При долині, похилилась,
Замовкла Ярина;
Тільки сльози утирає,
На шлях поглядає.
Із куряви щось вигляне
І знов пропадає.
Ніби шапка через поле
Котиться, чорніє...
Ховається... мошечкою
Тільки... тільки... мріє,
Та й пропало... Довго, довго
Стояла Ярина
Та дивилась, чи не вирне
Знову комашина.
Не вірнула; похилилась,

Заплакала знову...
А за нею й старий батько,
Та й пішли додому.

Минають дні, минає літо²⁷⁴,
Наста[ла] осінь, шелестить
Пожовкле листя; мов убитий,
Старий під хатою сидить;
Дочка́ нездужає Ярина,
Його єдина дитина
Покинуть хоче; з ким дожить?
Добити віку вікового?
Згадав Степана молодого,
Згадав свої благі літа,
Згадав та й заплакав
Багатий сивий сирота.
Мов лату на латі,
На серце печалі нашили літа.
«В Твоїх руках все на світі.
Твоя свята воля!
Нехай буде так, як буде —
Така моя доля!»

І барвінком, і рутою,
І рястом квітчає
Весна землю; мов дівчину
В зеленому гаї.
І сонечко серед неба
Опинилось, стало,
Мов жених той молодую,
Землю оглядало.
І Ярина вийшла з хати
На світ Божий глянуть,
Ледве вийшла... Усміхнеться,
То піде, то стане,
Розглядає, дивується,
Та любо та тихо,
Ніби вчора народилась...
А лютеє лихо...
В самім серці повернулось

І світ заступило.
Як билина підкошена,
Ярина схилилась;
Як з квіточки роса вранці,
Сльози полилися.
Старий батько коло неї,
Як дуб, похилився.

У Києві великому
Всіх святих благала;
У Межигорського Спаса²⁷⁵
Тричі причащалась.
У Почаєві святому²⁷⁶
Ридала, молилась,
Щоб Степан той, тая доля,
Їй хоча приснилась!..
Не снилося. Вернулася.
Знову забіліла
Зима біла. Знову весна
Рястом червоніла;
Знов Ярина вийшла з хати
На світ дивуватись.
Та не святих вже благати —
Ворожки питати.

І ворожка ворожила,
Пристріт замовляла,
Талан-долю за три шаги
З воску виливала.
«Он, бачиш, кінь осідланий
Маха головою.
А он їде, а онде йде
Дідусь з бородою.
Ото гроші. Бач, віскривий²⁷⁷,
Якби догадався
Та втер йому; отже й утер.
Дивися — сховався
За могилу, лічить гроші.
Знову іде шляхом,
Заплющившись, з торбинками.

То, бач, ради страху,
Щоб татаре або ляхи
Часом не спіткали...»
І радісінька додому
Ярина верталась.

Уже третій, і четвертий,
І п'ятий минає —
Не малий рік. А Степана
Немає, немає.
І стежечки, доріженьки
Яром та горою,
Що топтані до ворожки,
Поросли травною.
А Ярина у черниці
Косу розплітає;
Старий батько коло неї
Падає, благає,
Хоч годочок, хоч літечко,
Хоч Пётра²⁷⁸ діждати,
Хоч Зелених. Діждалися,
Уквітчали хату
І любистком, і клечанням,
У сорочках білих,
У неділю, мов сироти,
Під хатою сіли.
Сидять собі та сумують,
Слухають — щось грає
За ворітьми, мов на кобзі,
І тихо співає.

«У неділю вранці-рано
Синє море грало,
Товариство кошового
На раді прохало:
«Благослови, отамане,
Чайки попускати
Та за Тендер²⁷⁹ погуляти,
Турка пошукати».
Чайки і байдаки спускали,
Гарматами риштовали,

З широкого гирла Дніпрового випливали.

Серед ночі темної

На морі синьому,

За островом Гендром потопали,

Пропадали...

Один потопає,

Другий виринає,

Козацтву-товариству із синьої хвилі

Рукою махає, гукає:

«Нехай вам, товариство, Бог допомагає!»

І в синій хвилі потопає,

Пропадає.

Тільки три чайки, слава Богу,

Отамана курінного,

Сироти Степана молодого,

Синє море не втопило,

А в турецьку землю, агарянську,

Без вес[е]л і кормиг прибило.

Тойді сироту Степана,

Козака лейстрового,

Отамана молодого,

Турки-яничари ловили,

З гармати гримали,

В кайдани кували,

В Цареградську башту сажали,

В тяжкую роботу завдавали.

Ой Спасе наш чудотворний,

Межигорський Спасе!

І лютому ворогові

Не допусти впасти

В турецькую землю, в тяжкую неволю.

Там кайдани по три пуда,

Отаманам по чотири.

І світа Божого не бачать, не знають,

Під землею камінь ламають,

Без сповіді святої умирають,

Пропадають.

І згадав сирота Степан в неволі

Свою матір Україну,

Нерідного батька старого,

І коника вороного,
І сестру Ярину.
Плаче, ридає,
До Бога руки здіймає,
Кайдани ламає,
Утікає на вольную волю...
Уже на третьому полі
Турки-яничари ловили,
До стовпа в'язали,
Очі виймали,
Гарячим залізом випікали,
В кайдани забили,
В тюрму посадили
І замурували».

Отак на улиці під тином
Ще молодий кобзар стояв
І про невольника співав.
За тином слухала Ярина
І не дослухала, упала.
«Степаночку! Степаночку! —
Ридала, кричала. —
Степаночку, моє серце,
Де ти забарився?
Тату! тату! Це Степан наш!
Ідїть подивіться».
Прийшов батько, розглядає,
Насилу Степана
Розпізнає; отак його
Зробили кайдани.
«Сину ти мій безталанний,
Добрая дитино!
Де ти в світі пробувався,
Сину мій єдиний?»
Плаче старий, обнімає,
І сліпий мій плаче
Невидющими очима,
Мов сонце побачив.
І беруть його під руки,
І ведуть у хату,

І вітає Яриночка,
Мов рідного брата.
І голову йому змила,
І ноги умила,
І в соро[ч]ці тонкій, білій
За стіл посадила.
Годувала, напувала,
Положила спати
На перині... і тихенько
Вийшла з батьком з хати.

«Ні, не тр[е]ба, мій таточку,
Не треба, Ярино!
Подивіться: я загинув,
Навіки загинув.
За що ж свої молодії
Ти літа погубиш
З калікою... Ні, Ярино,
Насміються люди,
І Бог святий покарає
І прожене долі
З цієї хати веселої
На чужеє поле.
Ні, Ярино, Бог не кине,
Ти найдеш дружину,
А я піду в Запорожжя.
Я там не загину,
Мене люблять...» — «Ні, Степане,
Ти моя дитина,
І Бог тебе покарає,
Як мене покинеш».
«Оставайся, Степаночку!
Коли не хоч братись,
То так будем. Я сестрою,
А ти мені братом,
А дітьми йому обоє,
Батькові старому.
Не йди, серце, Степаночку,
Не кидай нас знову.
Не покинеш?..» — «Ні, Ярино...»

І Степан остався;
Зрадів старий, мов дитина,
Аж за кобзу взявся;
Хотів вшкварить навприсідки
З усієї сили...
І на призьбі під хатою
Усі троє сіли.
«Розкажи ж тепер, Степане,
Про свою недолю.
Бо й я таки гуляв колись
В турецькій неволі».

«Отож мене, вже сліпого,
На світ випускали
З козаками... Товариство
На Січ прямувало,
І мене взяли з собою,
І через Балкани
Поспішали в Україну
Вольними ногами.
І на тихому Дунаю
Нас перебігають
Товариші-запорожці
І в Січ завертають²⁸⁰.
І розказують, і плачуть,
Як Січ руйнували,
Як москалі сребро, злато
І свічі забрали
У Покрови²⁸¹. Як козаки
Вночі утікали
І на тихому Дунаї
Новим кошом стали.
Як цариця²⁸² по Києву
З Нечосом²⁸³ ходила
І Межигорського Спаса
Вночі запалила²⁸⁴.
І по Дніпру у золотій
Галері гуляла,
На пожар той поглядала,
Нишком усміхалась.

І як степи запорозькі
Німоті ділила.
Та бахурям і байстрюкам
Люд закрепостила.
Як Кирило²⁸⁵ з старшинами
Пудром осипались
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали.
Отак, тату! Я щасливий,
Що очей не маю,
Що нічого того в світі
Не бачу й не знаю.
Ляхи були — усе взяли,
Кров повипивали!..
А москалі і світ Божий
В путо закували!
Отак-то! тяжко, тату,
Із своєї хати
До нехриста поганого
В сусіди прохатись.
Тепер, кажуть, Головатий²⁸⁶
Останки збирає
Та на Кубань підмовляє,
Черкеса лякає.
Нехай йому Бог поможе,
А що з того буде —
Святий знає. Почуємо,
Що розкажуть люди!..»
Отак вони що день божий
Удвох розмовляли
До півночі, а Ярина
Господарювала.
Згадували Запорожжя,
Козацькую славу
І співали удвох собі
Про Чалого Саву²⁸⁷,
Про Богдана недомудра,
Ледачого сина,
І про Гонту-мученика²⁸⁸,
Й славного Максима²⁸⁹.

А Ярина їх слухала...
Та святих благала.
Ублагала... на всеїдній²⁹⁰
З Степаном побрались.

Оце і вся моя дума.
Не здивуйте, люди.
Те, що було, минулося
І знову не буде.
Минулися мої сльози,
Не рветься, не плаче
Поточене старе серце,
І очі не бачать
Ні тихої хатиночки
В забутому краю,
Ні тихої долиночки,
Ні темного гаю,
Ні дівчини молодої
Й малої дитини
Я не бачу щасливої:
Все плаче, все гине.
І рад би я сховатися,
Але де, не знаю.
Скрізь неправда, де не гляну,
Скрізь Господа лають.
Серце в'яне, засихає,
Замерзають сльози...
І втомивсь я, самотній,
На самій дорозі.
Отак-то! не здивуйте,
Що вороном крячу:
Хмара сонце заступила,
Я світа не бачу.
Ледви, ледви опівночі
Серцем прозираю
І немощну мою думу
За світ посилаю
Зцілющої й живущої
Води пошукати.
Як інколи, то й принесе,

І покропить в хаті,
І засвітить огонь чистий,
І сумно і тихо
Розказує про весілля —
Звертає на лихо.
Тепер мені про сліпого
Сироту кончає,
Але як довести краю,
І сама не знає.
Бо не було того дива,
Може, споконвіку,
Щоб щаслива була жінка
З сліпим чоловіком!
Отже сталось таке диво!
Год, другий минає,
Як побрались, а дивіться —
Вкупочці гуляють
По садочку. Старий батько
Сидить коло хати,
Та вчить внука маленького
Чолом отдавати.

16 октября 1845,
с. Марьинское

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ

(Містерія)²⁹¹

Положилъ еси насъ [поношеніе] со-
сѣдомъ нашимъ, подражненіе и пору-
ганіе сущымъ окрестъ насъ. Положилъ
еси насъ въ притчу во языцѣхъ, поки-
ванію главы въ людѣхъ.

Псалом 43, ст. 14 и 15

Три душі

Як сніг, три пташечки летіли
Через Суботове²⁹² і сіли

На похилённому хресті
На старій церкві. «Бог простить:
Ми тепер душі, а не люди,
А відціля видніше буде,
Як той розкопуватимуть льох.
Коли б вже швидче розкопали,
Тойді б у Рай нас повпускали,
Бо так сказав Петрові Бог:
“Тойді у Рай їх повпускаєш,
Як все москаль позабирає,
Як розкопа великий льох”».

I

Як була я людиною,
То Прісею звалась;
Я отутечки родилась,
Тут і виростала,
Отут, було, на цвинтарі
Я з дітьми гуляю
І з Юрусем-гетьманенком²⁹³
У піжмурки граєм.
А гетьманша²⁹⁴, було, вийде
Та й кликне в будинок,
Онде клуня. А там мені
І фіг і родзинок —
Всього мені понадає
І на руках носить...
А з гетьманом як приїдуть
Із Чигрина гості,
То це й шлють, було, за мною.
Одягнуть, обують,
І гетьман бере на руки,
Носить і цілує.
Отак-то я в Суботові
Росла, виростала!
Як квіточка; і всі мене
Любили й вітали.
І нікому я нічого,
Ніже злого слова,

Не сказала. Уродлива
Та ще й чорноброва.
Всі на мене залицялись
І сватати стали,
А у мене, як на теє,
Й рушники вже ткались.
От-от була б подавала,
Та лихо зостріло!
Вранці-рано, в Пилипівку,
Якраз у неділю,
Побігла я за водою...
Вже й криниця тая
Замуліла і висохла!
А я все літаю!..
Дивлюсь — гетьман з старшиною.
Я води набрала
Та вповні шлях і перейшла;
А того й не знала,
Що він їхав в Переяслов
Москві присягати!..²⁹⁵
І вже ледви я, наледви
Донесла до хати
Оту воду... Чом я з нею
Відер не побила!
Батька, матір, себе, брата,
Собак отруїла
Тію клятою водою!
От за що караюсь,
От за що мене, сестрички,
І в Рай не пускають.

II

А мене, мої сестрички,
За те не впустили,
Що цареві московському
Коня напоїла
В Батурині, як він їхав
В Москву із Полтави²⁹⁶.
Я була ще недолітком,

Як Батурин славний
Москва вночі запалила²⁹⁷,
Чечеля²⁹⁸ убила,
І малого, і старого
В Сеймú потопила.
Я меж трупами валялась
У самих палатах
Мазепиних...²⁹⁹ Коло мене
І сестра, і мати
Зарізані, обнявшись,
Зо мною лежали;
І насилу-то, насилу
Мене одірвали
Од матері неживої.
Що вже я просила
Московського копитана,
Щоб і мене вбили.
Ні, не вбили, а пустили
Москалям на грище!
Насилу я сховалася
На тім пожарищі.
Одна тільки й осталася
В Батурині хата!
І в тій хаті поставили
Царя ночувати,
Як вертавсь із-під Полтави.
А я йшла з водою
До хатини... а він мені
Махає рукою.
Каже коня напоїти,
А я й напоїла!
Я не знала, що я тяжко,
Тяжко согрішила!
Ледве я дійшла до хати,
На порозі впала.
А назавтра, як цар вийшов,
Мене поховали
Та бабуся, що осталась
На тій пожарині,
Та ще й мене привітала
В безверхій хатині.

А назавтра й вона вмерла
Й зотліла у хаті,
Бо нікому в Батурині
Було поховати.
Уже й хату розкидали
І сволок з словами
На угілля попалили!..
А я над ярами
І степами козацькими
І досі літаю!
І за що мене карають,
Я й сама не знаю!
Мабуть, за те, що всякому
Служила, годила...
Що цареві московському
Коня напоїла!..

III

А я в Каневі³⁰⁰ родилась.
Ще й не говорила,
Мене мати ще сповиту
На руках носила,
Як їхала Катерина
В Канів по Дніпрові.
А ми з матір'ю сиділи
На горі в діброві.
Я плакала; я не знаю,
Чи їсти хотілось,
Чи, може, що в маленької
На той час боліло.
Мене мати забавляла,
На Дніпр поглядала;
І галеру золотую
Мені показала,
Мов будинок. А в галері
Князі, і всі сили,
Воєводи... і меж ними
Цариця сиділа.
Я глянула, усміхнулась...
Та й духу не стало!

Й мати вмерла, в одній ямі
Обох поховали!
От за що, мої сестриці,
Я тепер караюсь,
За що мене на митарство³⁰¹
Й досі не пускають.
Чи я знала, ще сповита,
Що тая цариця —
Лютий ворог України,
Голодна вовчиця!..
Скажіте, сестриці?

«Смеркається. Полетимо
Ночувати в Чуту³⁰².
Як що буде робитися,
Відтіль буде чути».
Схопилися, білесенькі,
І в ліс полетіли,
І вкупочці на дубочку
Ночувати сіли.

Три ворони

1

Крав! крав! крав!
Крав Богдан крам.
Та повіз у Київ,
Та продав злодіям
Той крам, що накрав.

2

Я в Парижі була
Та три злота з Радзивілом
Та Потоцьким пропила³⁰³.

3

Через мост идет черт,
А коза по воде.
Быть беде. Быть беде.

Отак кричали і летіли
Ворони з трьох сторін і сіли
На маяку, що на горі
Посеред лісу, усі три.
Мов на мороз, понадувались,
Одна на другу позирали,
Неначе три сестри старі,
Що дівували, дівували,
Аж поки мохом поросли.

1

Оце тобі, а це тобі.
Я оце літала
Аж у Сибір та в одного
Декабриста вкрала
Тро[хи] жовчі. От, бачите,
Й є чим розговоріться!
Ну, а в твоїй Московщині
Є чим поживиться?
Чи чортма й тепер нічого?

[3]

Э... сестрица, много:
Три указа накаркала
На одну дорогу...³⁰⁴

1

На яку це? На ковану?
Ну, вже наробила...

3

Да шесть тысяч в одной версте
Душ передушила...

1

Та не бреши, бо тільки п'ять,
Та й то з фоном Корфом³⁰⁵.
Ще й чваниться, показує
На чужу роботу!

Капусниця! закурена...
А ви, мості-пані?
Бенкетуєте в Парижі,
Поганці погані!
Що розлили з річку крові
Та в Сибір загнали
Свою шляхту, то вже й годі,
Уже й запишались.
Ач, яка вельможна пава...

2 і 3

А ти що зробила??

1

А дзуськи вам питать мене!
Ви ще й не родились,
Як я отут шинкувала
Та кров розливала!
Дивись, які! Карамзіна,
Бачиш, прочитали!³⁰⁶
Та й думають, що ось-то ми!
А дзусь, недоріки!
В колодочки ще не вбились,
Безпері каліки!..

2

Ото яка недотика!
Не та рано встала,
Що до світа упилася...
А та, що й проспалась!

1

Упилася б ти без мене
З своїми ксьондзами?
Чортма хисту! Я спалила
Польщу з королями;
А про тебе, щебетухо,
І досі б стояла.
А з вольними козаками

Що я виробляла?
Кому я їх не наймала,
Не запродавала?
Та й живуці ж, проклятуці!
Думала, з Богданом
От-от уже поховала.
Ні, встали, погані,
Із шведською приблудою...³⁰⁷
Та й тойді ж творилось!
Аж злішаю, як згадаю...
Батурин спалила,
Сулу в Ромні³⁰⁸ загатила
Тільки старшинами
Козацькими... а такими,
Просто козаками,
Фінляндію засіяла;
Насипала бурта
На Орелі³⁰⁹ ... на Ладугу
Так гурти за гуртом
Виганяла та цареві
Болота гатила.
І славного Полуботка
В тюрмі задушила³¹⁰.
Отойді-то було свято!
Аж пекло злякалось.
Матер Божа у Ржавиці
Вночі заридала³¹¹.

3

И я таки пожила:
С татарами помутила,
С мучителем³¹² покутила,
С Петрухою³¹³ попила
Да немцям запродала.

1

Та ти добре натворила:
Так кацапів закрепила
У німецькі кайдани —
Хоч лягай та й засни.

А в мене ще, враг їх знає,
Кого вони виглядають.
Вже ж і в крепость завдала,
І дворянства страшну силу
У мундирах розплодила,
Як тих вошей розвела;
Все вельможнії байстрята!
Вже ж і Січ їх бісновата
Жидовою поросла.
Та й москаль незгірша штука:
Добре вміє гріти руки!

І я люта, а все-таки
Того не зумію,
Що москалі в Україні
З козаками діють.
Ото указ надрюкують:
«По милості Божій,
І ви наші, і все наше,
І гоже, й негоже!»
Тепер уже заходились
Д р е в н о с т и шукати
У могилах... бо нічого
Уже в хаті взяти;
Все забрали любісінько.
Та лихий їх знає,
Чого вони з тим поганим
Льохом поспішають.
Трошки, трошки б підождали,
І церква б упала...
Тойді б разом дві руїни
В «Пчеле»³¹⁴ описали...

2 і 3

Чого ж ти нас закликала?
Щоб на льох дивиться?

1

Таки й на льох. Та ще буде
Два дива твориться.
Сю ніч будуть в Україні

Родиться близнята.
Один буде, як той Гонта,
Катів катувати!
Другий буде... оце вже наш!
Катам помагати.
Наш вже в череві щипає...
А я начитала,
Що, як виросте той Гонта,
Все наше пропало!
Усе добро поплюндрує
Й брата не покине!
І розпустить правду й волю
По всій Україні!
Так от бачите, сестриці,
Що тут komponують!
На катів та на все добре
Кайдани готують!

2

Я золотом розтопленим
Залю йому очі!

1

А він клятий недолюдок,
Золота не схоче.

3

Я царевими чинами
Скручу ему руки!..

2

А я зберу з всього світа
Всі зла і всі муки!..

1

Ні, сестриці. Не так треба.
Поки сліпі люде,
Треба його поховати,
А то лихо буде!

Он, бачите, над Києвом
Мігла³¹⁵ простяглася,
І над Дніпром і Тясмином³¹⁶
Земля затряслася?
Чи чуєте? Застогнала
Гора над Чигрином.
О!.. Сміється і ридає
Уся Україна!
То близнята народились,
А навісна мати
Регочеться, що Йванами
Обох буде звати!
Полетімо!.. — Полетіли
Й, летячи, співали:

1

Попливе наш Іван
По Дніпру у Лиман
З кумою.

2

Побіжить наш ярчук³¹⁷
В ірій їсти гадюк
Зо мною.

3

Как хвачу да помчу,
В самый ад полечу
Стрелою.

Три лірники

Один сліпий, другий кривий,
А третій горбатий.
Йшли в Суботов про Богдана
Мирянам співати.

1

Що то сказано, ворони.
Уже й помостили,

Мов для їх те сідало
Москалі зробили.

2

А для кого ж? Чоловіка,
Певне, не посадять
Лічить зорі...

1

Ти то кажеш.
А може, й посадять,
Москалика або німця.
А москаль та німець
І там найдуть хлібець.

3

Що це таке верзете ви?
Які там ворони?
Та москалі, та сідала?
Нехай Бог боронить!
Може, ще нестись заставлять,
Москаля плодити.
Бо чутка є, що цар хоче
Весь світ полонити.

2

А може, й так! Так на чорта ж
Їх на горах ставить?
Та ще такі височенні,
Що й хмари достанеш,
Як вилізти...

3

Так от же що:
Ото потоп буде.
Пани туди повилазять
Та дивиться будуть,
Як мужики тонути будуть.

1

Розумні ви люди,
А нічого не знаєте!
То понаставляли
Ті фігури он для чого:
Щоб люди не крали
Води з річки та щоб нишком
Піску не орали,
Що скрізь отам за Тясьмою.

2

Чортзна-що провадить!
Нема хисту, то й не бреши.
А що, як присядем
Отутечки під берестом
Та трохи спочинем!
Та в мене ще шматків зо два
Є хліба в торбині,
То поснідаем в пригоді,
Поки сонце встане... —
Посідали. — А хто, братця,
Співа про Богдана?

3

Я співаю. І про Ясси³¹⁸,
І про Жовті Води³¹⁹,
І містечко Берестечко³²⁰.

2

В великій пригоді
Нам сьогодні вони стануть!
Бо там коло льоху
Базар люду насходилось,
Та й панства не трохи.
От де нам пожива буде!
Ану, заспіваєм!
Проби ради...

1

Та цур йому!
Лучше полягаєм

Та виспимось. День великий.
Ще будем співати.

3

І я кажу: помолимось
Та будемо спати.

Старці під берестом заснули;
Ще сонце спить, пташки мовчать,
А коло льоху вже проснулись
І заходилися копати.

Копають день, копають два,
На третій насилу
Докопалися до муру
Та трохи спочили.
Поставили к а р а у л и.
Ісправник аж просить,
Щоб нікого не пускали,
І в Чигрин доносить
П о н а ч а л ь с т в у. Приїхало
Н а ч а л ь с т в о мордате,
Подивилось. «Треба, — каже, —
Своди розламати,
Верней дело...» Розламали,
Та й перелякались!
Костяки в льоху лежали
І мов усміхались,
Що сонечко побачили.
От добро Богдана!
Черепок, гниле корито
Й костяки в кайданах!
Якби в ф о р м е н н и х, то добре:
Вони б ще здалися...
Засміялись... А ісправник
Трохи не сказився!
Що нічого, бачиш, взяти,
А він же трудився!
І день і ніч побивався
Та в дурні й убрався.

Якби йому Богдан оце
У руки попався,
У москалі заголив би,
Щоб знав, як дурити
Правительство!! Кричить, біга,
Мов несамовитий.
Яременка³²¹ в пику пише,
По-московській лає
Увесь народ. І на старців
Моїх налітає.
«Вы што делаете, плуты!!»
«Та ми, бачте, пане,
Співаємо про Богдана...»
«Я вам дам Богдана,
Мошенники, дармоеды!
И песню сложили
Про тако[го] ж мошенника...»
«Нас, пане, навчили...»
«Я вас навчу!.. Завалить им!»
Взяли й завалили —
Випарили у московській
Бані-прохолоді.
Отак пісні Богданові
Стали їм в пригоді!!
Так малий льох в Суботові
Москва розкопала!
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась.

Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України,
Широка, глибока.
Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно стало;
Москалики що заздріли,

То все очухрали.
Могили вже розривають
Та грошей шукають,
Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають.
Що й за труди не находять!
Отак-то, Богдане!
Занапастив еси вбогу
Сироту Україну!
За те ж тобі така й дяка.
Церков-домовину
Нема кому полагодить!!
На тій Україні,
На тій самій, що з тобою
Ляха задавила!
Байстриюки Єкатерины
Сараною сіли.

Отак-то, Зіновію,
Олексіів друже!³²²
Ти все оддав приятелям,
А їм і байдуже.
Кажуть, бачиш, що все-то те
Таки й було наше,
Що вони тільки наймали
Татарам на пашу
Та полякам... Може, й справді!
Нехай і так буде!
Так сміються ж з України
Стороннії люди!
Не смійтеся, чужі люде!
Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

21 октября 1845,
Марьинское

НАЙМИЧКА

Пролог

У неділю вранці-рано
Поле крилося туманом;
У тумані, на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая.
Щось до лона пригортає
Та з туманом розмовляє:

«Ой тумане, тумане —
Мій латаний талане!
Чому мене не сховаєш
Отут серед лану?
Чому мене не задавиш,
У землю не вдавиш?
Чому мені злої долі,
Чом віку не збавиш?
Ні, не дави, туманочку!
Сховай тільки в полі,
Щоб ніхто не знав, не бачив
Моєї недолі!..
Я не одна, єсть у мене
І батько, і мати...
Єсть у мене... туманочку,
Туманочку, брате!..
Дитя моє! мій синочку,
Нехрещений сину!
Не я тебе хреститиму
На лиху годину.
Чужі люде хреститимуть,
Я не буду знати,
Як і зовуть... Дитя моє!
Я була багата...
Не лай мене; молитимусь,
Із самого неба
Долю виплачу сльозами
І пошлю до тебе».

Пішла полем, ридаючи,
В тумані ховалась
Та крізь сльози тихесенько
Про вдову співала,
Як удова в Дунаєві
Синів поховала:

«Ой у полі могила;
Там удова ходила,
Там ходила-гуляла,
Трути-зілля шукала.
Трути-зілля не найшла,
Та синів двох привела,
В китаєчку повила
І на Дунай однесла:
«Тихий, тихий Дунай!
Моїх діток забавляй.
Ти, жовтенький пісок,
Нагодуй моїх діток;
І скупай, і сповий,
І собою укрий!»³²³

I

Був собі дід та баба.
З давнього-давна, у гаї над ставом,
Удвох собі на хуторі жили.
Як діточок двоє,
Усюди обоє.
Ще змалечку удвох ягнята пасли.
А потім побралися,
Худоби діждалися,
Придбали хутір, став і млин,
Садок у гаї розвели
І пасіку чималу —
Всього надбали.
Та діточок у їх бігма,
А смерть з косою за плечима.

Хто ж їх старість привітає,
За дитину стане?

Хто заплаче, поховає?
Хто душу спом'яне?
Хто поживе добро чесно
В добрую годину
І згадає, дякуючи,
Як своя дитина?..
Тяжко дітей годувати
У безверхій хаті,
А ще гірше старітисся
У білих палатах,
Старітисся, умирати,
Добро покидати
Чужим людям, чужим дітям
На сміх, на розтрату!

II

І дід, і баба у неділю
На призьбі вдвох собі сиділи
Гарненько, в білих сорочках.
Сіяло сонце, в небесах
Ані хмариночки, та тихо,
Та любо, як у раї.
Сховалося у серці лихо,
Як звір у темнім гаї.

В такім раї, чого б, бачся,
Старим сумувати?
Чи то давнє яке лихо
Прокинулось в хаті?
Чи вчорашнє, задалене
Знов поворушилось,
Чи ще тільки заклюнулось —
І рай запалило?

Не знаю, що і після чого
Старі сумують. Може, вже
Оце збираються до Бога,
Та хто в далеку дорогу
Їм добре коней запряже?

«А хто нас, Насте, поховає,
Як помремо?»

«Сама не знаю!

Я все оце міркувала,
Та аж сумно стало:
Одинокі зостарілись...
Кому понадбали
Добра цього?..»

«Стривай лишень!

Чи чуєш? щось плаче
За ворітьми... мов дитина!
Побіжим лиш!.. Бачиш?
Я вгадував, що щось буде!»

І разом схопились
Та до воріт... Прибігають —
Мовчки зупинились.
Перед самим перелазом
Дитина сповита —

Та й не туго, й новенькою
Свитиною вкрита;
Бо то мати сповивала —
І літом укрила
Останньою свитиною!..
Дивились, молились
Старі мої. А сердешне
Неначе благає:
Випручало рученята
Й до їх простягає
Манюсінькі... і замовкло,
Неначе не плаче,
Тільки пхика.

«А що, Насте?

Я й казав! От бачиш?
От і талан, от і доля,
І не одинокі!
Бери ж лишень та сповивай...
Ач яке, нівроку!
Неси ж в хату, а я верхи

Кинусь за кумами
В Городище...»³²⁴

Чудно якось
Діється між нами!
Один сина проклинає,
З хати виганяє,
Другий свічечку, сердешний,
Потом заробляє
Та, ридаючи, становить
Перед образами —
Нема дітей!.. Чудно якось
Діється між нами!

III

Аж три пари на radoщах
Кумів назбирали
Та ввечері й охрестили
І Марком назвали.
Росте Марко. Старі мої
Не знають, де діти,
Де посадить, де положить
І що з ним робити.
Минає рік. Росте Марко —
І дійна корова
У розкоші купається.
Аж ось чорноброва
Та молода, білолиця
Прийшла молодиця
На той хутір благодатний
У найми проситься.
«А що ж, — каже, — возьмім, Насте».
«Возьмімо, Трохиме,
Бо ми старі, нездужаєм,
Та таки й дитина,
Хоча воно вже й підросло,
Та все ж таки треба
Коло його піклуватись».
«Та воно-то треба.

Бо й я свою вже часточку
Прожив, слава Богу, —
Підтоптався. Так що ж тепер,
Що візьмеш, небого?
За рік, чи як?»

«А що дасте».

«Е, ні! треба знати,
Треба, дочко, лічить плату,
Зароблену плату,
Бо сказано: хто не лічить,
То той і не має.
Так отак хіба, небого?
Ні ти нас не знаєш,
Ні ми тебе. А поживеш,
Роздивишся в хаті,
Та й ми тебе побачимо —
Отоді й за плату,
Чи так, дочко?»

«Добре, дядьку».

«Просимо ж у хату».

Поєднались. Молодиця
Рада та весела,
Ніби з паном повінчалась,
Закупила села.
І у хаті, і надворі,
І коло скотини,
Увечері і вдосвіта;
А коло дитини
Так і пада, ніби мати;
В будень і в неділю
Головоньку йому змиє
Й сорочечку білу
Що день Божий надіває.
Грається, співає,
Робить возики, а в свято —
То й з рук не спускає.
Дивуються старі мої
Та моляться Богу.
А наймичка невсипуща
Щовечір, небога,

Свою долю проклинає,
Тяжко-важко плаче;
І ніхто того не чує,
Не знає й не бачить,
Опріч Марка маленького.
Так воно не знає,
Чого наймичка сльозами
Його умиває.
Не зна Марко, чого вона
Так його цілує —
Сама не з'їсть і не доп'є,
Його нагодує.
Не зна Марко, як в колиці
Часом серед ночі
Прокинеться, ворухнеться —
То вона вже скочить,
І укриє, й перехрестить,
Тихо заколише;
Вона чує з тієї хати,
Як дитина дише.
Вранці Марко до наймички
Ручки простягає
І мамою невсипущу
Ганну величає...
Не зна Марко, росте собі,
Росте, виростає.

IV

Чимало літ перевернулось,
Води чимало утекло;
І в хутір лихо завернуло,
І сліз чимало принесло.
Бабусю Настю поховали
І ледве-ледве одволали
Трохима-діда. Прогуло
Прокляте лихо та й заснуло.
На хутір знову благодать
З-за гаю темного вернулась
До діда в хату спочивать.

Уже Марко чумакує
І восени не ночує
Ні під хатою, ні в хаті...
Кого-небудь треба сватать!
«Кого ж би тут?» — старий дума
І просить поради
У наймички. А наймичка
До царівни б рада
Слать старости: «Треба Марка
Самого спитати».
«Добре, дочко, питаємо,
Та й будемо сватать».

Розпитали, порадились,
Та й за старостами
Пішов Марко. Вернулися
Люде з рушниками,
З святим хлібом обміненим.
Панну у жупані,
Таку кралою висватали,
Що хоч за гетьмана,
То не сором. Отаке-то
Диво запопали!

«Спасибі вам! — старий каже. —
Тепер, щоб ви знали,
Треба краю доводити,
Коли й де вінчати,
Та й весілля. Та ще ось що:
Хто в нас буде мати?
Не дожила моя Настя!..»
Та й заливсь сльозами.
А наймичка у порогу
Вхопилась руками
За одвірок та й зомліла.
Тихо стало в хаті;
Тільки наймичка шептала:
«Мати... мати... мати!»

V

Через тиждень молодиці
Коровай місили

На хуторі. Старий батько
З усієї сили
З молодицями танцює
Та двір вимітає;
Та прохожих, проїжджачих
У двір закликає,
Та вареною частує,
На весілля просить.
Знай, бігає, а самого
Ледве ноги носять.
Скрізь гармидер та реготня,
В хаті і надворі.
І жолоби викотили
З нової комори.
Скрізь порання: печуть, варять,
Вимітають, миють...
Та все чужі. Де ж наймичка?
На прощу у Київ
Пішла Ганна. Блавав старий,
А Марко аж плакав,
Щоб була вона за матір.
«Ні, Марку, ніяко
Мені матір'ю сидіти:
То багаті люде,
А я наймичка... ще й з тебе
Сміятися будуть.
Нехай Бог вам помагає!
Піду помолюся
Усім святим у Києві,
Та й знову вернуся
В вашу хату, як приймете.
Поки маю сили,
Трудитимусь...»

Чистим серцем

Поблагословила
Свого Марка... заплакала
Й пішла за ворота.

Розвернулося весілля.
Музикам робота
І підковам. Вареною
Столи й лави миють.
А наймичка шкандибає,
Поспішає в Київ.
Прийшла в Київ — не спочила,
У міщанки стала,
Найнялася носить воду,
Бо грошей не стало
На молебствіє Варварі³²⁵.
Носила-носила,
Кіп із вісім заробила
Й Маркові купила
Святу шапочку в печерах
У Йвана святого³²⁶,
Щоб голова не боліла
В Марка молодого;
І перстеник у Варвари
Невістці достала,
І, всім святим поклонившись,
Додому верталась.

Вернулася. Катерина
І Марко зостріли
За ворітьми, ввели в хату
Й за стіл посадили;
Наповали й годували,
Про Київ питали,
І в кімнаті Катерина
Одпочить послала.

«За що вони мене люблять?
За що поважають?
О Боже мій милосердний!
Може, вони знають...
Може, вони догадались...
Ні, не догадались;
Вони добрі...»

І наймичка
Тяжко заридала.

VI

Тричі крига замерзала,
Тричі розтавала,
Тричі наймичку у Київ
Катря провозжала,
Так, як матір; і в четвертий
Провела небогу
Аж у поле, до могили,
І молила Бога,
Щоб швиденько верталася,
Бо без неї в хаті
Якось сумно, ніби мати
Покинула хату.

Після Пречистої в неділю,
Та після Першої³²⁷ Трохим
Старий сидів в сорочці білій,
В брилі, на призьбі. Перед ним
З собакою унучок грався,
А внучка в юпку одяглась
У Катрину і ніби йшла
До діда в гості. Засміявсь
Старий і внучку привітав,
Неначе справді молодицю:
«А де ж ти діла паляницю?
Чи, може, в лісі хто одняв?
Чи попросту забула взяти?..
Чи, може, ще й не напекла?
Е, сором, сором, лепська мати!»
Аж зирк — і наймичка ввійшла
На двір. Побіг стрічати
З онуками свою Ганну.
«А Марко в дорозі?» —
Ганна діда питалася.
«В дорозі ще й досі».

«А я ледве додибала
До вашої хати,
Не хотілось на чужині
Одній умирати!
Коли б Марка діждатися...
Так щось тяжко стало!»
І внучатам із клуночка
Гостинці виймала:
І хрестики, й дукачики,
Й намиста разочок
Яриночці, і червоний
З фольги образочок,
А Карпові соловейка
Та коників пару,
І четвертий уже перстень
Святої Варвари
Катерині, а дідові
Із воску святого
Три свічечки; а Маркові
І собі нічого
Не принесла: не купила,
Бо грошей не стало,
А заробить нездужала.
«А ось ще осталось
Півбубличка!»
Й по шматочку
Дітям розділила.

VII

Ввійшла в хату. Катерина
Їй ноги умила
Й полудновать посадила.
Не пила й не їла
Стара Ганна.

«Катерино!

Коли в нас неділя?»

«Післязавтра».

«Треба буде

Акафіст наняти

Миколаєві святому³²⁸
Й на часточку дати³²⁹;
Бо щось Марко забарився...
Може, де в дорозі
Занедужав, сохрвань Боже!»
Й покапали сльози
З старих очей замучених.
Ледве-ледве встала
Із-за стола.

«Катерино!

Не та вже я стала:
Зледащіла, нездужаю
І на ноги встати.
Тяжко, Катре, умирати
В чужій теплій хаті!»

Занедужала небога.
Уже й причащали,
Й маслосвятіє³³⁰ служили —
Ні, не помагало.
Старий Трохим по надвір'ю,
Мов убитий, ходить.
Катерина ж з болящої
І очей не зводить;
Катерина коло неї
І днює й ночує.
А тим часом сичі вночі
Недобре віщують
На коморі. Болящая
Що день, що година,
Ледве чути, питається:
«Доню Катерино!
Чи ще Марко не приїхав?
Ох, якби я знала,
Що діждуся, що побачу,
То ще б подождала!»

VIII

Іде Марко з чумаками.
Ідучи, співає,

Не поспіша до господи —
Воли попасає.
Везе Марко Катерині
Сукна дорогого,
А батькові шитий пояс
Шовку червоного,
А наймиці на очіпок
Парчі золотої
І червону добру хустку
З білою г а б о ю³³¹.
А діточкам черевички,
Фіг та винограду,
А всім вкупі — червоного
Вина з Цареграду
Відер з трое у барилі,
І кав'яру з Дону —
Всього везе, та не знає,
Що діється дома!

Іде Марко, не журиться,
Прийшов — слава Богу!
І ворота одчиняє,
І молиться Богу.
«Чи чуєш ти, Катерино?
Біжи зустрічати!
Уже прийшов! Біжи швидче!
Швидче веди в хату!..
Слава тобі Христе-Боже!
Насилу діждала!»
І О т ч е н а ш тихо-тихо,
Мов крізь сон, читала.

Старий воли випрягає,
Занози³³² ховає
Мережані, а Катруся
Марка оглядає.
«А де ж Ганна, Катерино?
Я пак і байдуже!
Чи не вмерла?»
«Ні, не вмерла,

А дуже нездужа.
Ходім лишень в малу хату,
Поки випрягає
Воли батько: вона тебе,
Марку, дожидає».

Ввійшов Марко в малу хату
І став у порогу...
Аж злякався. Ганна шепче:
«Слава... слава Богу!
Ходи сюди, не лякайся...
Вийди, Катре, з хати:
Я щось маю розпитати,
Дещо розказати».

Вийшла з хати Катерина,
А Марко схилився
До наймички у голови.
«Марку! подивися,
Подивися ти на мене:
Бач, як я змарніла?
Я не Ганна, не наймичка,
Я...»

Та й оніміла.
Марко плакав, дивувався.
Знов очі відкрила,
Пильно, пильно подивилась —
Сльози покотились.
«Прости мене! Я каралась
Весь вік в чужій хаті...
Прости мене, мій синочку!
Я... я твоя мати».
Та й замовкла...

Зомлів Марко,
Й земля задрижала.
Прокинувся... до матері —
А мати вже спала!

13 ноября 1845,
в Переяславі

КАВКАЗ

Искреннему моему Якову де Бальмену³³³

Кто дасть главѣ моѣй воду,
И очесѣмъ моимъ источникъ
слѣзь,
И плачуся и день и ночь
о побиѣнныхъ...

Иеремии. Глава 9, стих 1

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі.

Споконвіку Прометей³³⁴

Там орел карає,
Що день божий довбе ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові —
Воно знову оживає
І сміється знову.
Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не виоре
На дні моря поле.
Не скує душі живої
І слова живого.
Не понесе слави Бога,
Великого Бога.

Не нам на прю з Тобою стати!

Не нам діла Твої судить!

Нам тільки плакати, плакати, плакати

І хліб насущний замісить

Кровавим потом і сльозами.

Кати згнущаються над нами,

А правда наша п'яна спить.

Коли вона прокинеться?

Коли одпочити
Ляжеш, Боже, утомлений?
І нам даси жити!
Ми віруєм Твоїй силі
І духу живому.
Встане правда! встане воля!
І Тобі одному
Помоляться всі язики
Вовіки і віки.
А поки що течуть ріки,
Кроваві ріки!

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі.

Отам-то милостивії ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо. Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? Напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Пролитих тайно серед ночі!
А матерних гарячих сльоз!
А батькових старих, кровавих,
Не ріки — море розлилось,
Огнєнне море! Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава!

І вам слава, сині гори,
Кригою окуті.
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.
Борітеся — поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!

Ч у р е к³³⁵ і с а к л я³³⁶ — все твоє,
Воно не прошене, не дане,
Ніхто й не возьме за своє,
Не поведе тебе в кайданах.
А в нас!.. На те письменні ми,
Читаєм Божії глаголи³³⁷!..
І од глибо[ко]ї тюрми
Та до високого престола —
Усі ми в золоті і голі.
До нас в науку! ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!
Ми християне; храми, школи,
Усе добро, сам Бог у нас!
Нам тільки с а к л я очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана; чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! Чом ви нам
Платить за сонце не повинні!
Та й тільки ж то! Ми не погане,
Ми настоящі християне,
Ми малим ситі!.. А зате!
Якби ви з нами подружили,
Багато б дечому навчились!
У нас же й світа, як на те —
Одна Сибір неісходима,
А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
Од молдованина до фіна
На всіх язиках все мовчить³³⁸,
Бо благоденствує! У нас
Святую Біблію читає
Святий чернець і навчає,
Що цар якийсь-то свині пас
Та дружню жінку взяв до себе,
А друга вбив³³⁹. Тепер на небі.
От бачите, які у нас
Сидять на небі! Ви ще темні,
Святим хрестом не просвіщенні,
У нас навчіться!.. В нас дери,

Дери та дай,
І просто в Рай,
Хоч і рідню всю забери!
У нас! чого то ми не вмієм?
І зорі лічим, гречку сієм,
Французів лаєм. Продаєм
Або у карти програєм
Людей... не негрів... а таких
Таки хрещених... н о п р о с т и х³⁴⁰.
Ми не гішпани; крий нас, Боже,
Щоб крадене перекупать,
Як ті жиди. Ми по закону!..
По закону апостола
Ви любите брата!
Суєслови, лицеміри,
Господом прокляті.
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу!
Та й лупите по закону
Дочці на кожушок,
Байстрюкові на придане,
Жінці на патинки.
Собі ж на те, що не знають
Ні діти, ні жінка!

За кого ж Ти розіп'явся,
Христе, Сине Божий?
За нас, добрих, чи за слово
Істини... чи, може,
Щоб ми з Тебе насміялись?
Воно ж так і сталось.

Храми, каплиці, і ікони,
І ставники, і мирри дим,
І перед обра[зо]м Твоїм
Неутомленніє поклони.
За кражу, за войну, за кров,
Щоб братню кров пролити, просять
І потім в дар Тобі приносять
З пожару вкрадений покров!!

Просвітились! та ще й хочем
Других просвітити,
Сонце правди показати
Сліпим, бачиш, дітям!..
Все покажем! тільки дайте
Себе в руки взяти.
Як і тюрми муровати,
Кайдани кувати,
Як і носити!.. і як плесті
Кнути узловаті —
Всьому навчим; тільки дайте
Свої сині гори
Остатнії... бо вже взяли
І поле і море.

І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролить
Кров добру, не чорну. Довелось запить
З московської чаші московську отруту!
О друже мій добрий! друже незабутий!
Живою душею в Україні витай,
Літай з козаками понад берегами,
Розриті могили в степу назирай.
Заплач з козаками дрібними сльозами
І мене з неволі в степу виглядай.

А поки що мої думи,
Моє люте горе
Сіятому — нехай ростуть
Та з вітром говорять.
Вітер тихий з України
Понесе з росою
Мої думи аж до тебе!..
Братньою сльозою
Ти їх, друже, привітаєш,
Тихо прочитаєш...
І могили, степи, море,
І мене згадаєш.

18 ноября 1845,
в Переяславі

І мертвим, і живим,
і ненарожденним землякам моїм
в Україні і не в Україні
моє дружнєє посланіє

Аще кто речеть, яко лю-
блю Бога, а брата своего
ненавидить, ложь есть.

*Соборно[e] послание Иоанна.
Глава 4, с. 20*

І смеркає, і світає,
День божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянный,
І день і ніч плачу
На розпуттях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає —
Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І Гóспода зневажають,
Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають,
А що вродить? побачите,
Які будуть жніва!
Схаменіться, недолюди,
Діти юродиві!
Подивіться на Рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтесь,
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки

На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претесея на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,
Та й більш нічого. Кричите,
Що Бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..
І хилитесь, як і хилились!
І знову шкуру дерете
З братів незрящих, гречкосіїв,
І сонця-правди дозрівать
В німецькі землі, не чужії,
Претесея знову!.. Якби взяли
І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тойді оставсь би сиротою
З святими горами Дніпро!

Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала,
Не чули б у Бога вашої хули.
І сонце не гріло б смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі.
І люди б не знали, що ви за орли,
І не покивали б на вас головою.
Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,

Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.
Одцурається брат брата
І дитини мати³⁴¹.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!
Умийтеся! образ Божий
Багном не скверніте.
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать...
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко! глибоко!
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура,
Та й засядуть, і премудрих
Немудрі одурять!³⁴²

Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрость би була своя.
А то залізете на небо:
«І ми не ми, і я не я,
І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані Раю.
Немає й Бога, тільки я!
Та куций німець узловатий,
А більш нікого!..» — «Добре, брате,
Що ж ти таке?»

«Нехай скаже

Німець. Ми не знаєм».
Отак-то ви навчаєтесь
У чужому краю!
Німець скаже: «Ви змогли»³⁴³.

«Моголи! моголи!»
Золотого Тамерлана³⁴⁴
Онучата голі.
Німець скаже: «Ви слав'яне».
«Слав'яне! слав'яне!»
Славних прадідів великих
Правнуки погані!
І Коллара³⁴⁵ читаєте
З усієї сили,
І Шафарика³⁴⁶, і Ганка³⁴⁷,
І в слав'янофіли³⁴⁸
Так і претесьь... І всі мови
Слав'янського люду —
Всі знаєте. А своєї
Дас[т]ьбі... Колись будем
І по-своєму глаголять,
Як німець покаже
Та до того й історію
Нашу нам розкаже, —
Отойді ми заходимось!..
Добре заходились
По німецькому показу
І заговорили
Так, що й німець не второпа,
Учитель великий,
А не те, щоб прості люде.
А гвалту! а крику!
«І гармонія, і сила,
Му́зика та й годі.
А історія!.. поема
Вольного народа!
Що ті римляне убогі!
Чортзна-що — не Брути³⁴⁹!
У нас Брути! і Коклеси³⁵⁰!
Славні, незабуті!
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась!»
Кров'ю вона умивалась,

А спала на купах,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах!
Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?..
То й побачите, що ось що
Ваші славні Брути:

Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття — ваші пани
Ясновельможнії гетьмани.
Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучше, як батьки ходили.
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили.

Може, чванитесь, що братство
Віру заступило.
Що Синопом, Трапезондом³⁵¹
Галушки варило.
Правда!.. правда, наїдались.
А вам тепер вадить.
І на Січі мудрий німець
Картопельку садить,
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя.
А чиєю кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картопля родить, —
Вам байдуже. Аби добра
Була для горόδуги!

А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила!

Так от як кров свою лили
Батьки за Моськву і Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!

Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.
Заміс[т]ь пива праведную
Кров із ребер точать.
Просвітити, кажуть, хочуть
Материні очі
Современними огнями.
Повести за віком,
За німцями, недоріку,
Сліпую каліку.
Добре, ведіть, показуйте,
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати.
Показуйте!.. за науку,
Не турбуйтеся, буде
Материна добра плата.
Розпадеться лўда
На очах ваших неситих,
Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих.
Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,

Того діти цураються,
В хату не пускають.
Чужі люди проганяють,
І немає злону
На всій землі безконечній
Веселого дому.
Я ридаю, як згадаю
Діла́ незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.
Отака-то наша слава,
Слава України.
Отак і ви прочитай[те],
Щоб не сонним снились
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників, кого, коли,
За що розпинали!
Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.
І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній
Тихо засіяє...³⁵²
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!

14 декабря 1845,
Вьюнища

Холодний Яр³⁵³

У всякого своє лихо,
І в мене не тихо,
Хоч не своє, позичене,
А все-таки лихо.
Нащо б, бачся, те згадувать,
Що давно минуло,
Будить бознає колишне —
Добре, що заснуло.
Хоч і Яр той, вже до його
І стежки малої
Не осталось; і здається,
Що ніхто й ногою
Не ступив там, а згадаєш,
То була й дорога
З монастиря Мотриного³⁵⁴
До Яру страшного.
В Яру колись гайдамаки
Табором стояли,
Лагодили самопали,
Ратища стругали.
У Яр тойді сходилися,
Мов із хреста зняті,
Батько з сином і брат з братом
Одностайне стати
На ворога лукавого,
На лютого ляха.
Де ж ти дівся, в Яр глибокий
Протоптаний шляху?
Чи сам заріс темним лісом,
Чи то засадили
Нові кати? Щоб до тебе
Люди не ходили
На пораду, що їм діять
З добрими панами,
Людодідами лихими,
З новими ляхами?
Не сховаєте! над Яром
Залізник витає

І на Умань позирає,
Гонту виглядає.
Не ховайте, не топчіте
Святого закона,
Не зовіте преподобним
Лютого Нерона³⁵⁵.
Не славтеся царевою
Святою войною³⁵⁶.
Бо ви й самі не знаєте,
Що царики коять.
А кричите, що несете
І душу і шкуру
За отечество!.. Єй-богу,
Овеча натура;
Дурний шию підставляє
І не знає за що!
Та ще й Гонту зневажає,
Ледаче ледащо!
«Гайдамаки не воїны —
Розбойники, воры.
Пятно в нашей истории...»³⁵⁷
Брешеш, людоморе!
За святую правду-волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну.
Ви — розбойники неситі,
Голодні ворони.
По якому правдивому,
Святому закону
І землею, всім даною,
І сердешним людом
Торгуете? Стережіться ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо!.. Дурить дітей
І брата сліпого,

Дурить себе, чужих людей,
Та не дурить Бога.
Бо в день радості над вами
Розпадеться кара.
І повіє огонь новий
З Холодного Яру.

Вьюнища,
17 декабря 1845

ДАВИДОВІ ПСАЛМИ

1

Блаженний муж на лукаву
Не вступає раду,
І не стане на путь злого,
І з лютим не сяде.
А в законі Господньому
Серце його й воля
Навчається, і стане він,
Як на добрім полі
Над водою посажене
Древо зеленіє,
Плодом вкрите. Так і муж той
В добрі своїм спіє,
А лукавих, нечестивих
І слід пропадає,
Як той попіл над землею
Вітер розмахає.
І не встануть з праведними
Злії з домовини,
Діла́ добрих оновляться,
Діла́ злих загинуть.

12

Чи Ти мене, Боже милий,
Навік забуваєш,
Одвертаєш лице Своє,

Мене покидаєш?
Доки буду мучить душу
І серцем боліти?
Доки буде ворог лютий
На мене дивитись
І сміятись!.. Спаси мене,
Спаси мою душу,
Да не скаже хитрий ворог:
«Я його подужав».
І всі злії посміяться,
Як упаду в руки,
В руки вражі, спаси мене
Од лютої муки.
Спаси мене, помолюся
І воспою знову
Твої блага чистим серцем,
Псалмом тихим, новим.

43

Боже, нашими ушима
Чули Твою славу,
І діди нам розказують
Про давні кроваві
Тії літа: як рукою
Твердою Своєю
Розв'язав Ти наші руки
І покрити землею
Трупи вóрожі. І силу
Твою восхвалили
Твої люде і в покої,
В добрі одпочили,
Славя Господа!.. А нині!..
Покрити еси знову
Срамотою свої люди,
І вороги нові
Розкрадають, як овець, нас
І жеруть!.. Без плати
І без ціни оддав еси
Ворогам проклятим.

Покинув нас на сміх людям,
В наругу сусідам,
Покинув нас, яко в притчу
Нерозумним людям.
І кивають, сміючися,
На нас головами,
І всякий день перед нами
Стид наш перед нами.
Окрадені, замучені,
В путах умираєм,
Не молимося чужим богам,
А Тебе благаєм:
Поможи нам, ізбави нас
Вражої наруги,
Поборов Ти першу силу,
Побори ж і другу,
Ще лютішу!.. Встань же, Боже,
Вскую будеш спати,
Од сльоз наших одвертатись,
Скорби забувати!
Смирилася душа наша,
Жить тяжко в оковах!
Встань же, Боже, поможи нам
Встать на ката знову.

52

Пребезумний в серці скаже,
Що Бога немає,
В беззаконії мерзіє,
Не творить благая.
А Бог дивиться, чи є ще
Взискающий Бога.
Нема добретворящого,
Нема ні одного.
Коли вони, неситії,
Гріхами дознають?
Їдять люди замість хліба,
Бога не згадають,
Там бояться, лякаються,
Де страху й не буде.

Так самі себе бояться
Лукавії люде.
Хто ж пошле нам спасеніє,
Верне добру долю?
Колись Бог нам верне волю,
Розіб'є неволю.
Восхвалимо Тебе, Боже,
Хваленієм всяким;
Возрадується Ізраїль
І святий Іаков³⁵⁸.

53

Боже, спаси, суди мене
Ти по Своїй волі.
Молюсь, Господи, внуши їм
Уст моїх глаголи.
Бо на душу мою встали
Сильнії чужії,
Не зрятъ Бога над собою,
Не знають, що діють.
А Бог мені помагає,
Мене заступає
І їм правдою Своєю
Вертає їх злая.
Помолюся Господеві
Серцем одиноким
І на злих моїх погляну
Незлим моїм оком.

81

Меж царями-судіями
На раді великій
Став земних владик судити
Небесний Владика.
«Доколи будете стяжати
І кров невинну розливать
Людей убогих? а багатим
Судом лукавим помагать?
Вдові убогій поможіте,

Не осудіте сироти
І виведіть із тісноти
На волю тихих, заступіте
Од рук неситих». Не хочуть
Познать, розбити тьму неволі,
І всеє Господа глаголи,
І всеє плачеться земля.

Царі, раби — однакові
Сини перед Богом,
І ви вмрете, як і князь ваш
І ваш раб убогий.
Встань же, Боже, суди землю
І судей лукавих.
На всім світі Твоя правда.
І воля, і слава.

93

Господь Бог лихих карає —
Душа моя знає.
Встань же, Боже, Твою славу
Гордий зневажає.
Вознесися над землею
Високо, високо,
Закрий славою Своєю
Сліпе горде око.
Доки, Господи, лукаві
Хваляться, доколи
Неправдою? Твої люди
Во тьмі і неволі
Закували... Добро Твоє
Кров'ю потопили,
Зарізали прохожого,
Вдову задавили
І сказали: «Не зрить Господь,
Ніже теє знає».
Умудрітєсь, немудрії,
Хто світ оглядає,
Той і серце ваше знає
І думи лукаві.

Дивіться ділам Його,
Його вічній славі.
Благо тому, кого Господь
Карає меж нами,
Не допуска, поки злому
Ізриється яма.
Господь любить свої люди,
Любить, не оставить,
Дожидає, поки правда
Перед ними стане.
Хто б спас мене од лукавих
І діющих злая?
Якби не Бог поміг мені,
То душа б живая
Во тьмі ада потонула,
Проклялась на світі.
Ти, Господи, помагаєш
По землі ходити.
Ти радуєш мою душу
І серце врачуєш,
І перебуєт Твоя воля
І труд Твій не всує.
Вловлять душу праведничу,
Кров добру осудять.
Мені Господь пристанище,
Заступником буде,
І воздасть їм за діла їх
Кроваві, лукаві,
Погубить їх, і їх слава
Стане їм в неславу.

Чи є що краще, краще в світі,
Як укупі жити,
Братам добрим добро певне
Пожить, не ділити?
Яко миро добровонне
З голови честної
На бороду Аароню³⁵⁹
Спадає росю

І на шитії омети³⁶⁰
Ризи дорогої;
Або роси Єрмонській³⁶¹
На святії гори
Високії Сіонській³⁶²
Спадають і творять
Добро тварям земнородним,
І землі, і людям, —
Отак братів благих своїх
Господь не забуде,
Воцариться в дому тихім,
В сім'ї тій великій,
І пошле їм добру долю
Од віка довіка.

136

На ріках круг Вавилона,
Під вербами в полі,
Сиділи ми і плакали
В далекій неволі
І на вербах повішали
Органи глухії,
І нам стали сміятися
Едомляне³⁶³ злії:
«Розкажіть нам пісню вашу,
Може, й ми заплачем.
Або нашу заспівайте,
Невольники наші».
Якої ж ми заспіваєм?..
На чужому полі
Не співають веселої
В далекій неволі.
І коли тебе забуду,
Іерусаліме,
Забвен буду, покинутий
Рабом на чужині.
І язик мій оніміє,
Висохне, лукавий,
Як забуду пом'янути
Тебе, наша славо.

І Господь наш вас пом'яне,
Едомські діти,
Як кричали ви: «Руйнуйте,
Руйнуйте, паліте
Сіон святий!» Вавилоня
Дщере окаянна!
Блаженний той, хто заплатить
За твої кайдани!
Блажен! блажен! Тебе, злая,
В радості застане
І розіб'є дітей твоїх
О холодний камінь!

149

Псалом новий Господеві
І нову славу
Воспоем честним собором,
Серцем нелукавим;
Во псалтирі і тимпані
Воспоем благая,
Яко Бог кара неправих,
Правим помагає.
Преподобнії во славі
І на тихих ложах
Радуються, славословлять,
Хвалять ім'я Боже,
І мечі в руках їх добрі,
Острі обоюду,
На отмщеніє язикам
І в науку людям.
Окують царей неситих
В залізніє пута
І їх славних оковами
Ручними окрутять,
І осудять губителів
Судом своїм правим.
І вівіки стане слава,
Преподобним слава.

19 декабря 1845, Вьюница

Маленькій Мар'яні

Рости, рости, моя пташко,
Мій маковий цвіте,
Розвивайся, поки твоє
Серце не розбите,
Поки люди не дознали
Тихої долини,
Дознаються — пограються,
Засушать та й кинуть.
Ані літа молодії,
Повиті красою,
Ні карії оченята,
Умиті сльозою,
Ані серце твоє тихе,
Добреє дівоче
Не заступить, не закриє
Неситії очі.
Найдуть злії та й окрадуть...
І тебе, убогу,
Кинуть в пекло... Замучишся
І прокленеш Бога.
Не цвіти ж, мій цвіте новий,
Нерозвитий цвіте,
Зов'янь тихо, поки твоє
Серце не розбите.

20 декабрия 1845,
Вьюнища

* * *

Минають дні, минають ночі,
Минає літо, шелестить
Пожовкле листя, гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить,
І все заснуло, і не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь...
Доле, де ти! Доле, де ти?
Нема ніякої,

Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої, злої!
Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись.
А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклинать
І світ запалити!
Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше — спати, спати
І спати на волі,
І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив, чи загинув!
Доле, де ти, доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої! злої!

21 декабрия 1845,
Вьюниша

Три літа

І день не день, і йде не йде,
А літа стрілою
Пролітають, забирають
Все добре з собою.
Окрадають добрі думи,
О холодний камінь
Розбивають серце наше
І співають а́мінь,
Амінь всьому веселому
Однині довіка,
І кидають на розпутті
Сліпого каліку.

Невеликі три літа
Марно пролетіли...
А багато в моїй хаті
Лиха наробили.
Опустошили убоге
Моє серце тихе,
Погасили усе добре,
Запалили лихо,
Висушили чадом-димом
Тії добрі сльози,
Що лилися з Катрусею³⁶⁴
В московській дорозі,
Що молились з козаками
В турецькій неволі³⁶⁵,
І Оксану, мою зорю³⁶⁶,
Мою добру долю,
Що день божий умивали...
Поки не підкрались
Злії літа; та все тее
Заразом украли.
Жаль і батька, жаль і матір,
І вірну дружину,
Молодую, веселую,
Класти в домовину,
Жаль великий, брати мої;
Тяжко годувати
Малих діток неумитих
В нетопленій хаті,
Тяжке лихо, та не таке,
Як тому дурному,
Що полюбить, побереться,
А вона другому
За три шаги продається
Та з його й сміється.
От де лихо! От де серце
Разом розірветься!
Отаке-то злеє лихо
Й зо мною спіткалось:
Серце люди полюбило

І в людях кохалось,
І вони його вітали,
Гралися, хвалили...
А літа тихенько крались
І сльози сушили,
Сльози щирої любові;
І я прозрівати
Став потроху... Доглядаюсь —
Бодай не казати,
Кругом мене, де не гляну,
Не люди, а змії...
І засохли мої сльози,
Сльози молодії.
І тепер я розбитее
Серце ядом гою,
І не плачу, й не співаю,
А вию совою.
Отаке-то, що хочете,
То те і робіте:
Чи голосно зневажайте,
Чи нишком хваліте
Мої думи; однаково
Не вернуться знову
Літа мої молодії,
Веселеє слово.
Не вернеться... І я серцем
До вас не вернуся.
І не знаю, де дінуся,
Де я пригорнуся,
І з ким буду розмовляти,
Кого розважати,
І перед ким мої думи
Буду сповідати?
Думи мої! літа мої,
Тяжкіі три літа,
До кого ви прихилитесь,
Мої злії діти?
Не хилітєсь ні до кого,
Ляжте дома спати...
А я піду четвертий год

Новий зустрічати;
Добридень же, новий годє
В торішній свитині,
Що ти несеш в Україну
В латаній торбині?
«Благоденствіє, указом
Новеньким повите».
Іди ж здоров, та не забудь
Злидням поклонитись.

22 декабрия 1845,
Вьюниша

[Заповіт]

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море
Кров вóрожу... отойді я
І лани і гори —
Все покину, і полину
До самого Бога
Молитися... а до того
Я не знаю Бога.
Поховайте та вставляйте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

25 декабрия 1845,
в Переяславі

За що ми любимо Богдана?
 За те, що москалі його забули,
 У дурні німчики обули
 Великомудрого гетьмана.

[1845—1847]

Лілея

«За що мене, як росла я,
 Люде не любили?
 За що мене, як виросла,
 Молодую вбили?
 За що вони тепер мене
 В палатах вітають,
 Царівною називають,
 Очей не спускають
 З мого цвіту? Дивуються,
 Не знають, де діти!
 Скажи мені, мій братику,
 Королевий Цвіте!»
 «Я не знаю, моя сестро».
 І Цвіт Королевий
 Схилив свою головоньку
 Червоно-рожеву
 До білого пониклого
 Личенька Лілеї.
 І заплакала Лілея
 Росою-сльозою...
 Заплакала і сказала:
 «Брате мій, з тобою
 Ми давно вже кохаємось,
 А я й не сказала,
 Як була я людиною,
 Як я мордувалась».

Моя мати... чоґо вона,
 Вона все журилась
 І на мене, на дитину,
 Дивилась, дивилась

І плакала? Я не знаю,
Мій брате єдиний!
Хто їй лихо заподіяв?
Я була дитина,
Я гралася, забавлялась,
А вона все в'яла,
Та нашого злого пана
Кляла-проклинала.
Та й умерла. А мене пан
Взяв догодувати.
Я виросла, викохалась
У білих палатах.
Я не знала, що байстря я,
Що його дитина.
Пан поїхав десь далеко,
А мене покинув.
І прокляли його люде,
Будинок спалили...
А мене, не знаю за що,
Убити не вбили,
Тільки мої довгі коси
Остригли, накрили
Острижену ганчіркою.
Та ще й реготались.
Жиди навіть нечистії
На мене плювали.
Отаке-то, мій братику,
Було мені в світі.
Молодого, короткого
Не дали дожити
Люде віку. Я умерла
Зимою під тином,
А весною процвіла я
Цвітом при долині,
Цвітом білим, як сніг, білим!
Аж гай звеселила.
Зимою люде... Боже мій!
В хату не пустили.
А весною, мов на диво,
На мене дивились.

А дівчата завітчались
І почали звати
Лілеєю-снігоцвітом;
І я процвітати
Стала в гаї, і в теплиці,
І в білих палатах.
Скажи ж мені, мій братику,
Королевий Цвіте,
Нащо мене Бог поставив
Цвітом на сім світі?
Щоб людей я веселила,
Тих самих, що вбили
Мене й матір?.. Милосердий
Святий Боже милий!»
І заплакала Лілея,
А Цвіт Королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
На білеє пониклеє
Личенько Лілеї.

[Юля 25 1846, Київ]

Русалка

«Породила мене мати
В високих палатах
Та й понесла серед ночі
У Дніпрі скупати.
Купаючи, розмовляла
Зо мною, малою:
«Пливи, пливи, моя доню,
Дніпром за водою.
Та випливи русалкою
Завтра серед ночі,
А я вийду гуляти з ним,
А ти й залоскочеш.
Залоскочи, моє серце,
Нехай не сміється
Надо мною, молодою,
Нехай п'є-уп'ється

Не моїми кров-сльозами —
Синьою водою
Дніпровою. Нехай собі
Гуляє з дочкою.
Пливи ж, моя єдина.
Хвилі! мої хвилі!
Привітайте русалоньку...» —
Та й заголосила,
Та й побігла. А я собі
Плила за водою,
Поки сестри не зостріли,
Не взяли з собою.
Уже з тиждень, як расту я,
З сестрами гуляю
Опівночі. Та з будинку
Батька виглядаю.
А може, вже поєдналась
З паном у палатах?
Може, знову розкошує
Моя грішна мати?» —
Та й замовкла русалочка,
В Дніпро поринула,
Мов пліточка. А лозина
Тихо похитнулась.

Вийшла мати погуляти,
Не спиться в палатах.
Пана Яна нема дома,
Ні з ким розмовляти.
А як прийшла до берега,
То й дочку згадала,
І згадала, як купала
І як примовляла.
Та й байдуже. Пішла собі
У палати спати.
Та не дійшла, довелося
В Дніпрі ночувати.
І незчулась, як зуспіли
Дніпрові дівчата —
Та до неї, ухопили,

Та й ну з нею гратись,
Радісінькі, що піймали,
Грались, лоскотали,
Поки в вершу не запхали...
Та й зареготались.
Одна тільки русалонька
Не зареготалась.

[Київ,
1846, 9 августа]

В КАЗЕМАТІ

Моїм союзникам посвящаю

Згадайте, братія моя...³⁶⁷

Бодай те лихо не верталось,
Як ви гарнесенько і я
Із-за решотки визирали.
І, певне, думали, коли
На раду тиху, на розмову,
Коли ми зійдемося знову
На сій зубоженій землі?
Ніколи, братія, ніколи
З Дніпра укупі не п'ємо!
Розійдемося, рознесемо
В степи, в ліси свою недолю,
Повіруєм ще трохи в волю,
А потім жити почнемо
 Меж людьми як люде.
А поки те буде,
Любіться, брати мої,
Україну любіте
І за неї, безталанну,
Господа моліте.
І його забудьте, други,
І не проклиняйте.
І мене в неволі лютій
Інколи згадайте.

[1847, Орська кріпость]

Ой одна я, одна,
 Як билиночка в полі,
 Та не дав мені Бог
 Ані щастя, ні долі.
 Тільки дав мені Бог
 Красу — карії очі,
 Та й ті виплакала
 В самотині дівочій.
 Ані братика я,
 Ні сестрички не знала,
 Меж чужими зросла,
 І зросла — не кохалась!
 Де ж дружина моя,
 Де ви, добрії люде?
 Їх нема, я сама.
 А дружини й не буде!

[Між 17 квітня і 19 травня
 1847,
 С.-Петербург]

II

За байраком байрак,
 А там степ та могила.
 Із могили козак
 Встає сивий, похилій.
 Встає сам уночі,
 Іде в степ, а йдучі
 Співа, сумно співає:
 — Наносили землі
 Та й додому пішли,
 І ніхто не згадає.
 Нас тут триста як скло!
 Товариства лягло!
 І земля не приймає.
 Як запродав гетьман
 У ярмо християн,
 Нас послав поганяти.
 По своїй по землі

Свою кров розлили
І зарізали брата.
Крові брата впились
І отут полягли
У могилі заклятій. —
Та й замовк, зажурився
І на спис похилився.
Став на самій могилі,
На Дніпро позирав,
Тяжко плакав, ридав,
Сині хвилі голосили.
З-за Дніпра із села
Руна гаєм гула,
Треті півні співали.
Провалився козак,
Стрепенувся байрак,
А могила застогнала.

[Між 17 квітня і 19 травня
1847,
С.-Петербург]

III

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.
В неволі виріс між чужими
І, неоплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру.
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.
І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: — Молись,
Молися, сину, за Вкраїну
Його замучили колись. —
Мені однаково, чи буде

Той син молитися, чи ні...
Та неоднаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

[Між 17 квітня і 19 травня 1847,
С.-Петербург]

IV

«Не кидай матері», — казали,
А ти покинула, втекла,
Шукала мати — не найшла,
Та вже й шукати перестала,
Умерла, плачучи. Давно
Не чуть нікого, де ти гралась,
Собака десь помандрувала,
І в хаті вибито вікно.
В садочку темному ягнята
Удень пасуться. А вночі
Віщують сови та сичі
І не дають сусідам спати.
І твій барвіночок хрещатий
Заріс богилою, ждучи
Тебе не квітчану. І в гаї
Ставочок чистий висихає,
Де ти купалася колись.
І гай сумує, похиливсь.
У гаї пташка не співає —
Й її з собою занесла,
В яру криниця завалилась,
Верба усохла, похилилась,
І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла.
Куда полинула, де ділась?
До кого ти перелетіла?
В чужій землі, в чужій сем'ї
Кого ти радуєш? До кого,
До кого руки приросли?

Віщує серце, що в палатах
Ти розкошуєш, і не жаль
Тобі покинутої хати...
Благаю Бога, щоб печаль
Тебе довіку не збудила,
Щоб у палатах не найшла...
Щоб Бога ти не осудила
І матері не прокляла.

[Між 17 квітня і 19 травня 1847,
С.-Петербург]

V

— Чого ти ходиш на могилу? —
Насилу мати говорила. —
Чого ти плачеш, ідучи,
Чому не спиш ти уночі,
Моя голубко сизокрила? —
— Так, мамо, так. — І знов ходила,
А мати плакала, ждучи.

Не сон-трава на могилі
Вночі процвітає.
То дівчина заручена
Калину сажає,
І сльозами поливає,
І Господа просить,
Щоб послав він дощі вночі
І дрібнії рóси.
Щоб калина прийнялася,
Розпустила віти.
— Може, пташкою прилине
Милий з того світа.
Зов'ю йому кубелечко,
І сама прилину,
І будемо щебетати
З милим на калині.
Будем плакати, щебетати,
Тихо розмовляти,
Будем вкупочці уранці
На той світ літати.

І калина прийнялася,
Віти розпустила.
І три літа на могилу
Дівчина ходила.
На четверте... Не сон-трава
Вночі процвітає,
То дівчина з калиною
Плаче, розмовляє:
— Широкая, високая
Калино моя,
Не водою до схід-сонця
Поливаная.
Широкії ріки-сльози
Тебе полили,
Їх славою лукавою
Люде понесли.
Зневажають подруженьки
Подругу свою,
Зневажають червону
Калину мою.
Повий мою головоньку,
Росою умий.
І вітами широкими
Од сонця закрий.
Вранці найдуть мене люде,
Мене осміють,
Широкії твої віти
Діти обірвуть.
Вранці-рано на калині
Пташка щебетала,
Під калиною дівчина
Спала, не вставала.
Утомилось молодеє,
Навіки спочило...
Вставало сонце з-за могили,
Раділи люде, встаючи.
А мати й спати не лягала,
Дочку вечерять дожидала
І тяжко плакала, ждучи.

[Між 17 квітня і 19 травня 1847,
С.-Петербург]

Ой три шляхи широкії
 Докупи зійшлися.
 На чужину з України
 Брати розійшлися.
 Покинули стару матір.
 Той жінку покинув,
 А той сестру. А найменший —
 Молоду дівчину.
 Посадила стара мати
 Три ясени в полі.
 А невістка посадила
 Високу тополю.
 Три явори посадила
 Сестра при долині...
 А дівчина заручена —
 Червону калину.
 Не прийнялись три ясени,
 Тополя всихала,
 Повсихали три явори,
 Калина зов'яла.
 Не вертаються три брати.
 Плаче стара мати,
 Плаче жінка з діточками
 В нетопленій хаті.
 Сестра плаче, йде шукати
 Братів на чужину...
 А дівчину заручену
 Кладуть в домовину.
 Не вертаються три брати,
 По́ світу блукають,
 А три шляхи широкії
 Терном заростають.

[Між 17 квітня і 19 травня 1847,
С.-Петербурґ]

[VII]

Н. Костомарову³⁶⁸

Веселе сонечко ховалось
 В веселих хмарах весняних.

Гостей закованих своїх
Сердешним чаєм напували
І часових переміняли,
Синемундирих часових.
І до дверей, на ключ замкнутих,
І до решотки на вікні
Привик я трохи, і мені
Не жаль було давно одбутих,
Давно похованих, забутих,
Моїх кровавих тяжких сльоз.
А їх чимало розлилось
На марне поле. Хоч би рута,
А то нічого не зійшло!
І я згадав своє село.
Кого я там, коли покинув?
І батько й мати в домовині...
І жалем серце запеклось,
Що нікому мене згадати!
Дивлюсь — твоя, мій брате, мати³⁶⁹,
Чорніше чорної землі,
Іде, з хреста неначе знята...
Молюся! Господи, молюсь!
Хвалить тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!

1847, мая 19
[С.-Петербург]

VIII

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть.
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають, ідучи, дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сем'я вечерея коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх,
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

[Між 19 і 30 травня 1847,
С.-Петербург]

ІХ

Рано-вранці новобранці
Виходили за село,
А за ними, молодими,
І дівча одно пішло.
Подибала стара мати
Доню в полі доганяти...
І догнала, привела;
Нарікала, говорила.
Поки в землю положила,
А сама в старці пішла.

Минули літа, а село
Не перемінилось.
Тільки пустка на край села
Набік похилилась.
Коло пустки на милиці
Москаль шкандибає.
На садочок позирає,
В пустку заглядає.
Марне, брате, не вигляне
Чорнобрива з хати.
Не покличе стара мати
Вечеряти в хату.
А колись... Давно колись-то!
Рушники вже ткались,
І хустина мережалась,
Шовком вишивалась.
Думав жити, любитися
Та Бога хвалити!

А довелось... Ні до кого
В світі прихилитись.
Сидить собі коло пустки,
Надворі смеркає.
А в вікно, неначе баба,
Сова виглядає.

[Між 19 і 30 травня 1847,
С.-Петербург]

Х

В неволі тяжко, хоча й волі,
Сказати по правді, не було.
Та все-таки якимось жилосьь.
Хоть на чужому, та на полі...
Тепер же злої тії долі,
Як Бога, ждати довелось.
І жду її, і виглядаю,
Дурний свій розум проклинаю,
Що дався дурням одурить,
В калюжі волю утопить.
Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховають,
Що не в Україні буду жить,
Людей і Господа любить.

[Між 19 і 30 травня 1847,
С.-Петербург]

ХІ

Косар

Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори.
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде!

Косаря уночі
Зстрічають сичі.
Тне косар, не спочиває

Й ні на кого не вважає,
Хоч і не проси.

Не благай, не проси,
Не клепає коси.
Чи то пригород, чи город,
Мов бритвою, старий голить.
Усе, що даси.

Мужика, й шинкаря,
Й сироту-кобзаря.
Приспівує старий, косить,
Кладе горами покоси,
Не мина й царя.

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить.
І не пом'яне.

[30 травня 1847,
С.-Петербург]

XII

Чи ми ще зійдемося знову?
Чи вже навіки розійшлись?
І слово правди і любові
В степи і дебрі рознесли!
Нехай і так. Не наша мати,
А довелося поважати.
То воля Гóспода. Годіть!
Смиріться, моліться Богу
І згадуйте один другого.
Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

[Між 19 і 30 травня 1847,
С.-Петербург]

Не спалося, а ніч, як море.
 (Хоч діялось не восени,
 Так у неволі.) До стіни
 Не заговориш ні про горе,
 Ни про младенческие сны³⁷⁰.
 Верчуся, світу дожидаю,
 А за дверима про своє
 Солдатське нежитіє
 Два часовії розмовляють.

1

Така ухабиста собою,
 И меньше белой³⁷¹ не дарила.
 А барин бедненькой такой.
 Меня-то, слышь, и подсмотрили,
 Свезли в Калугу и забрили.
 Так вот те случай-то какой!

2

А я... аж страшно, як згадаю.
 Я сам пішов у москалі;
 Таки ж у нашому селі
 Назнав я дівчину... Вчащаю
 І матір удову єднаю.
 Так пан заклятий не дає.
 «Мала, — каже, — нехай дождуся».
 І, знай, вчащаю до Ганнусі.
 На той рік знову за своє;
 Пішов я з матір'ю просити.
 «Шкода, — каже, — і не проси.
 П'ятсот, — каже, — коли даси,
 Бери хоч зараз...» Що робити!
 Головка бідна! Позичать?
 Та хто таку позичить силу?
 Пішов я, брате, зароблять.
 І де вже ноги не носили,
 Поки ті гроші заробив.
 Я годів зо два проходив
 По Чорноморії, по Дону...

І подарунків накупив
Найдорогіших... От вертаюсь
В село до дівчини вночі —
Аж тільки мати на печі,
Та й та, сердешна, умирає,
А хата пустою гниє.
Я викресав огню, до неї...
Од неї пахне вже землею,
Уже й мене не пізнає!
Я до попа та до сусіди,
Привів попа, та не застав —
Вона вже вмерла. Нема й сліду
Моеї Ганни. Я спитав
Таки сусіду про Ганнусю.
«Хіба ти й досі ще не знаєш?
Ганнуся на Сибір пішла.
До панича, бачиш, ходила,
Поки дитину привела
Та у криниці й затопила».
Неначе згага запекла.
Я ледве-ледве вийшов з хати,
Ще не світало. Я в палати
Пішов з ножем, не чув землі...
Аж панича вже одвезли
У школу в Київ. От як, брате!
Осталися і батько й мати,
А я пішов у москалі.
І досі страшно, як згадаю.
Хотів палати запалить
Або себе занапастить,
Та Бог помилував... А знаєш,
Його до нас перевели
Із армії чи що?

1

Так что же?
Ну, вот теперь и приколи.

2

Нехай собі. А Бог допоможе,
І так забудеться колись.

Вони ще довго говорили,
Я став перёд світом дрімать,
І паничі мені приснились
І не дали, погані, спать.

[Між 19 і 30 травня 1847,
С.-Петербург]

КНЯЖНА

(Поема)

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою.
Розкажи, як за горою
Сонечко сідає,
Як у Дніпра веселочка
Воду позичає.
Як широка сокорина
Віти розпустила...
А над самою водою
Верба похилилась;
Аж по воді розіслала
Зелені віти,
А на вітах гойдаються
Нехрещені діти.
Як у полі на могилі
Вовкулак ночує,
А сич в лісі та на стрісі
Недолю віщує.
Як сон-трава при долині
Вночі розцвітає...
А про людей... Та нехай їм.
Я їх, добрих, знаю.
Добре знаю. Зоре моя!
Мій друже єдиний!
І хто знає, що діється
В нас на Україні?

А я знаю. І розкажу
Тобі; й спать не ляжу.
А ти завтра тихесенько
Богові розкажеш.

Село! І серце одпочине:
Село на нашій Україні —
Неначе писанка, село.
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади, біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
Широколистії тополі,
А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром.
Сам Бог витає над селом.

Село! Село! Веселі хати!
Веселі зда́лека палати,
Бодай ви терном поросли!
Щоб люди й сліду не найшли,
Щоб і не знали, де й шукати.
В тому Господньому селі,
На нашій славній Україні,
Не знаю, де вони взялись, —
Приблуда князь. Була й княгиня.
Ще молоді собі були,
Жили самі. Були багаті,
Високі на горі палати,
Чималий у яру ставок,
Зелений по горі садок,
 І верби, і тополі,
 І вітряки на полі,
І долом геть собі село
Понад водою простяглось.

Колись там весело було.
Бувало, літом і зимою
Музика тне, вино рікою
Гостей неситих налива...
А князь аж синій похожає,

Та сам несмілих наливає,
Та ще й покрикує «віват!».
Гуляє князь, гуляють гості;
І покотились на помості...
А завтра знову ожива,
І знову п'є, і знов гуляє,
І так за днями день минає,
Мужицькі душі аж пишчать.
Судовики благають Бога...
П'яниці, знай собі, кричать:
— І патріот! І брат убогих!
Наш славний князь! Віват! Віват! —
А патріот, убогих брат...
Дочку й теличку однімає
У мужика... І Бог не знає,
А може, й знає, та мовчить.

Княгиня взаперті сидить.
Її і в сіни не пускає
Убогих брат. А що ж робить?
Сама втекла і повінчалась,
І батько й мати не пускали,
Казали: вгору не залазь.
Так ні, за князя. От і князь!
От і пишайсь тепер, княгине!
Загинеш, серденько, загинеш,
Мов ряст весною уночі.
Засхнеш, не знатимеш нічого,
Не знатимеш, як хвалять Бога,
Як люде люблять, живучи.
А жить так, Господи, хотілось!
Хотілось любити,
Хоть годочок, хоть часочок
На світ подивитись.
Не довелось, а все було,
Всього понадбала
Стара мати. Саму тебе
Мов намалювала,
Хоч молись перед тобою,
Мов перед святою...

Красо моя молодая,
Горенько з тобою!
Жить би, жить та славить Бога
І добро творити,
Та Божою красою
Людей веселити.
Так же ні. А молодії
Та карії очі
Щоб марніли в самотині...
Може, Бог так хоче?
Боже! Боже! Даєш волю
І розум на світі,
Красу даєш, серце чисте...
Та не даєш жити.
Не даєш на рай веселий,
На світ твій великий
Надивитись, намолитись
І заснуть навіки.

Невесело на світі жить,
Коли нема кого любить.
Отак і їй, одній-єдиній,
Ще молодій моїй княгині,
Красу і серце засушить
І марне згинуть в самотині.
Аж страшно!.. А вона молилась
І жить у Господа просилась,
Бо буде вже кого любить.
Вона вже матір'ю ходила,
Уже пишалась і любила
Своє дитя. І дав дожить
Господь їй радості на світі.
Узрїть його, поціловать
Своє єдинеє дитя,
І перший крик його почути...
Ох, діти! Діти! Діти!
Велика Божа благодать!
Сльози висохли, пропали,
Сонце просіяло.

І княгиня з дитиною
Не тією стала.
Ніби на світ народилась —
Гралась, веселилась...
І княжні своїй маленькій
Сорочечки шила.
І маленькі рукавчата
Шовком вишивала,
І купала, й колихала,
Сама й годувала.
Бо княгині тільки вміють
Привести дитину.
А годувать та доглядать
Не вміють княгині.
А потім оха: — Забуває
Мене мій Поль або Філат! —
За що ж воно тебе згадає?
За те, хіба, що привела?

А моя свою дитину
Сама доглядала.
А п'яного свого князя
І не допускала.
Мов яблучко у садочку,
Кохалась дитина.
І говорить уже стало,
І вчила княгиня
Тільки «мамо» вимовляти,
А «тато» не вчила...
І книжечок з кунштиками³⁷²
В Ромні³⁷³ накупила.
Забавляла, розмовляла,
І Богу молитись,
І азбуку по кунштиках
Заходила вчити.
І що Божий день купала,
Рано спати клала
І пилиночки на неї
Впасти не давала.
І всю ніченьку над нею
Витала, не спала.

Надивлялась, любувалась
Княжною своєю...
І жениха їй єднала,
І раділа з нею,
І плакала; довгі коси
Уже розплітала
І, лишенько, свого князя
П'яного згадала —
У мундирі. Та й закрила
Заплакані очі.
А дитині ніби сниться,
Мов вимовить хоче:
— Не плач, мамо, не розплітай
Мої довгі коси —
Посічуться... — Що день Божий
Радості приносить
Своїй матері щасливій
Дочка уродлива.
Мов тополя, виростає
Світові на диво.
Виростає... Та недовго
Буде веселити
Свою матір. Бог карає
Княгиню на світі...
А за віщо? Чудно людям,
Бо люде не знають,
Чому добре умирає,
Злеє оживає.
Занедужала княгиня,
І князь схаменувся.
За бабами-знахурками
По селах метнувся.
Наїхали... Заходились.
Лічили, лічили...
Поки її, безталанну,
В труну положили.

Не стало на селі княгині,
І гусла знову загули.
А сирота її в селі,

Її єдина дитина!
Мов одірвалось од гіллі,
Ненагодоване і босе,
Сорочечку до зносу носить.
Спеклося, бідне, на жару.
Лопуцьки їсть, ставочки гатить
В калюжах з дітьми у яру.
Умийся, серденько! Бо мати
Он дивиться й не пізнає
Межи дітьми дитя своє.
І думає: тебе не стало...
Умийся, серце, щоб пізнала
Тебе, єдиную свою...
І Господа б благословляла
За долю добру твою.
Умилася. А добрі люде
Прибрали, в Київ одвезли
У інститут³⁷⁴. А там що буде,
Побачим. Гусла загули,
Гуляє князь, гуляють гості,
Ревуть палати на помості,
А голод стогне на селі.

І стогне він, стогне по всій Україні.
Кара Господева. Тисячами гинуть
Голоднії люде. А скирти гниють.
А пани й полову жидам продають.
Та голоду раді, та Бога благають,
Щоб ще хоч годочок хлібець не рожав.
Тойді б і в Парижі, і іншому краї
Наш брат хуторянин себе показав.
А Бог куняє. Бо се було б диво,
Щоб чути і бачить — і не покарати.
Або вже аж надто долготерпеливий...

Минають літа; люде гинуть,
Лютує голод в Україні,
Лютує в княжому селі.
Скирти вже княжі погнили.

А він байдуже — п'є, гуляє
Та жидка з грішми виглядає.
Нема жидка... Хліби зійшли,
Радіють люде, Бога просять...
Аж ось із Києва привозять
Княжну. Мов сонечко зійшло
Над обікраденим селом.

Чорнобрива, кароока,
Вилитая мати.
Тільки смутна, невесела...
Чого б сумувати?
Або, може, вже такою
Воно й уродилось?
Або, може, молодее
Чи не полюбило
Кого-небудь? Ні, нікого.
Весела гуляла,
Мов ласочка з кубелечка,
На світ виглядала
З того Києва. Аж поки
Побачила села
Знівечені. З того часу
Стала невесела.

Мов сизая голубонька,
Село облетіла.
У всіх була, всіх бачила,
Всі повеселіли.
Там словами привітала,
Там нагодувала...
Що день Божий обходила
Село. Помагала
Усякому. А сироти
До неї в покої
Приходили. І матір'ю
Своєю святою
Її звали. І все село
За неї молилось...
А тим часом жиди в селі

З грішми появились.
Радіє князь, запродає
З половою жито.
І молотить виганяє
Людей недобитих.
Змолотили, нівроку їм,
За одну годину
І з клунею провіяли...
Князь і не спочинув,
На могорич закликає,
Та п'є, та гуляє
Аж у гаї... Бо в покоях
Дочка спочиває.

Гармидер, галас, гам у гаї,
Срамотні співи. Аж лящить
Жіночий регот. Завиває,
Реве хазяїн: — Будем пить,
Аж поки наша доня спить.

А доня взаперті сидить
В своєму сумному покої
І дивиться, як над горою
Червоний місяць аж горить,
З-за хмари тихо виступає.
І ніби гори оживають.
Дуби з діброви, мов дива,
У поле тихо одхожають.
І пугач пуга, і сова
З-під стріхи в поле вилітає,
А жаби крякають, гудуть.
Дивітесь, очі молодії,
Як зорі Божії встають,
Як сходить місяць, червоніє...
Дивіться, поки вас гріє,
А зорі спати не дають.

Головою молодою
На руки схилилась,
До півночі невесела
На зорі дивилась

Княжна моя. Дивилася...
Та й плакати стала.
Може, серце яке лихо
Тихо прошептало?
Та байдуже. Поплакала
Трошки, усміхнулась,
Помолилась та й спать лягла.
І тихо заснула.

В гаю все покотом лежало —
Пляшки і гості, де що впало,
Там і осталося. Сам не впав,
Остатню каплю допивав.
Та й ту допив. Встає, не пада,
Іде в покої... Скверний гаде!
Куда ти лізеш? Схаменись!
Не схаменувся, ключ виймає,
Прийшов, і двері одмикає,
І лізе до дочкі. Прокинься!
Прокинься, чистая! Схопись,
Убий гадюку, покусав!
Убий, і Бог не покарає!
Як тая Ченчіо колись
Убила батька кардинала³⁷⁵
І Саваофа не злякалась.
Ні, не прокинулася, спить,
А Бог хоч бачить, та мовчить,
Гріхам великим потурає.
Не чуть нічого. Час минає.
А потім крик, а потім гвалт,
І плач почули із палат —
Почули сови. Потім знову
Не чуть нічого. І в той час
Скирти і клуня зайнялись,
І зорі зникли. Хоч би слово,
Хоч би де голос обіззавсь.
Пани в гаю не ворушились,
А люде збіглись та дивились,
Як дим до неба підіймався.

Прокинулись вранці гості.
Аж бачать, що лихо,
Покинули свого князя
Та любо та тихо.
Так і ми його покинем,
Так і Бог покине.
Тебе тільки не покине
Лихая година,
Княжно моя безталанна,
Знівечений цвіте.
Ти ще будеш покутовать
Гріхи на сім світі,
Гріхи батькові. О доле!
Лукавая доле!
Покинь її хоть на старість,
Хоть на чужім полі
На безлюдді. Не покинеш,
Поведеш до краю,
До самої домовини,
Сама й поховаєш.

В селі не бачили й не чули,
Де вона поділась.
Думали, на пожарищі
Небога згоріла.

Стоїть село. Невесело
На горі палати
Почорніли. Князь хиріє,
Нездужає встати,
А підвести нема кому,
Ніхто й не загляне
До грішного болящого
В будинки погані.
Люде трохи очуняли,
Господа благають,
Щоб княжна до їх вернулась.

А її немає
І не буде вже, святої...
Де ж вона поділась?

У Києві пресвятому
В черниці постриглась.

Родилась на́ світ жить, любить,
Сіять Господньою красою,
Витать над грішними святою
І всякому добро творить.
А сталось ось як. У черницях
Занапастилося добро...

Блукаючи по Україні,
Прибивсь якось і в Чигирин,
І в монастир отой дівочий,
Що за пісками на болоті
У лозах самотний стоїть³⁷⁶.
Отам мені і розказала
Стара черниця новину́.
Що в монастир до їх зайшла
Княжна якась із-за Дніпра
Позаторік. Одпочивала,
Та й Богу душу оддала...
«Вона була ще молодою
І прехорошая собою.
На сонці дуже запеклась,
Та й занедужала. Лежала
Недовго щось, седмиці з три,
І все до крихти розказала...
Мені і Ксенії-сестрі.
І вмерла в нас. І де ходила,
В яких-то праведних містах!
А в нас, сердешна, опочила.
Оце її свята могила...
Ще не поставили хреста».

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

N. N.

Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє.
Радіють люде, що одпочинуть,

А я дивлюся... і серцем лину
В темний садочок на Україну.
Лину я, лину, думу гадаю,
І ніби серце одпочиває.
Чорніє поле, і гай, і гори,
На синє небо виходить зоря.
Ой зоре! зоре! — і сльози кануть.
Чи ти зійшла вже і на Україні?
Чи очі карі тебе шукають
На небі синім? Чи забувають?
Коли забули, бодай заснули,
Про мою доленьку щоб і не чули.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

N. N.

Мені тринадцятий минало.
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було?
Мені так любо, любо стало,
Неначе в Бога
Уже прокликали до паю,
А я собі у бур'яні
Молюся Богу... І не знаю,
Чого маленькому мені
Тойді так приязно молилось,
Чого так весело було.
Господнє небо, і село,
Ягня, здається, веселилось!
І сонце гріло, не пекло!
Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубее
І те помарніло.

Поглянув я на ягнята —
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати —
Нема в мене хати!
Не дав мені Бог нічого!..
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!.. А дівчина
При самій дорозі
Недалеко коло мене
Плоскінь³⁷⁷ вибирала,
Та й почувала, що я плачу.
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала...

Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє... лани, гаї, сади!..
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.

Бридня!.. А й досі, як згадаю,
То серце плаче та болить,
Чому Господь не дав дожить
Малого віку у тім раю.
Умер би, орючи на ниві,
Нічого б на світі не знав.
Не був би в світі юродивим.
Людей і [Бога] не прокляв!

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

* * *

Не гріє сонце на чужині,
А дома надто вже пекло.
Мені невесело було
Й на нашій славній Україні.
Ніхто любив мене, вітав,
І я хилився ні до кого,
Блукав собі, молився Богу
Та люте панство проклинав.

І згадував літа лихії,
Погані, давнії літа,
Тойді повісили Христа,
Й тепер не втік би син Марії!
Нігде невесело мені,
Та, мабуть, весело й не буде
І на Украй[ні], добрі люде,
Отже таки й на чужині.
Хотілося б... Та й то для того,
Щоб не робили москалі
Труни із дерева чужого,
Або хоч крихотку землі
Із-за Дніпра мого святого
Святії вітри принесли,
Та й більш нічого. Так-то, люде,
Хотілося б. Та що й гадать...
Нащо вже й Бога турбовать,
Коли по-нашому не буде.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

Сон

Гори мої високії,
Не так і високі,
Як хороші, хорошії,
Блакитні здалека.
З Переяслава старого³⁷⁸,
З В и б л о ї м о г и л и³⁷⁹,
Ще старішої... мов ті хмари,
Що за Дніпром сіли.
Іду я тихою ходою,
Дивлюсь — аж он передо мною
Неначе діва виринають,
Із хмари тихо виступають
Обрив високий, гай, байрак;
Хатки біленькі виглядають,
Мов діти в білих сорочках
У піжмурки в яру гуляють,
А долі сивий наш козак

Дніпро з лугами виграває.
А онде, онде за Дніпром
На пригорі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом.

Давно стоїть, виглядає
Запорожця з Лугу...
З Дніпром своїм розмовляє,
Розважає тугу.
Оболонками старими,
Мов мертвець очима
Зеленими, позирає
На світ з домовини.
Може, чаєш оновлення?
Не жди тії слави!
Твої люде окрадені,
А панам лукавим...
Нащо здалась козацькая
Великая слава?!..

І Трахтемиров³⁸⁰ геть горою
Нечéпурні свої хатки
Розкидав з долею лихою,
Мов п'яний старець торбинки.
А он старе Монастирище³⁸¹,
Колись козацькеє село,
Чи те воно тойді було?..
Та все пішло ц[арям] на грище:
І Запорожжя, і село...
І монастир святий, скарбниця, —
Все, все неситі рознесли!..
А ви? ви, гори, оддали!..
Бодай ніколи не дивиться
На вас, проклятіі!! Ні, ні...
Не ви прокляті... а гетьмани,
Усобники, ляхи погані!..
Простіть, високіі, мені!
Високіі! і голубіі!
Найкращі в світі! Найсвятіі!
Простіть!.. Я Богу помолюсь...

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!

Над Трахтемировим високо
На кручі, ніби сирота
Прийшла топитися... в глибокім,
В Дніпрі широкому... отак
Стоїть одним-одна хатина...
З хатини видно Україну
І всю Гетьманщину кругом.
Під хатою дідусь сивенький
Сидить, а сонечко низенько
Уже спустилось над Дніпром.
Сидить, і дивиться, і дума,
А сльози капають... «Гай-гай!.. —
Старий промовив. — Недоуми!
Занапали Божий рай!..

Гетьманщина!!..» І думнеє
Чоло похмаріло...
Мабуть, щось тяжке, тяжке
Вимовить хотілось.
Та не вимовив...

.

«Блукав я по́ світу чимало,
Носив і свиту і жупан...
Нащо вже лихо за Уралом
Отим киргизам, отже, й там,
Єй же богу, лучше жити,
Ніж нам на Україні.
А може, тим, що киргизи
Ще не християни?..
Наробив ти, Христе, лиха!
А переіначив?!
Людей Божих?! Котилися
І наші козачі
Дурні голови за правду,
За віру Христову,

Упивались і чужої
І своєї крові!..
А получшали?.. Ба де то!
Ще гіршими стали,
Без ножа і автодафе³⁸²
Людей закували
Та й мордують... Ой, ой, пани,
Пани-християне!..»

Затих мій сивий, битий тугою,
Поник старою буй-головою.
Вечернє сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило,
Собор Мазепин сяє, біліє³⁸³,
Батька Богдана могила³⁸⁴ мріє,
Київським шляхом верби похилі
Трибратні давні могили³⁸⁵ вкрили.
З Трубайлом Альта меж осокою
Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою.
І все те, все те радує очі,
А серце плаче, глянуть не хоче!

Попрощалось ясне сонце
З чорною землею,
Виступає круглий місяць
З сестрою зорею,
Виступають із-за хмари,
Хмари звеселіли...
А старий мій подивився,
Сльози покотились...
«Молюсь тобі, Боже милий,
Господи великий!
Що не дав мені загинуть,
Небесний Владико.
Що дав мені добру силу
Пересилить горе
І привів мене, старого,
На сі святі гори
Одинокий вік дожити,
Тебе восхвалити,
І Твоєю красою

Серце веселити...
І поховать побитес
Гріхами людськими
На горах оцих високих
І витать над ними...»
Утер сльози нехолодні,
Хоч не молодії...
І згадував літа свої
Давнії, благії...

Де, як, коли і що робилось?
Було що справді, а що снилось,
Які моря перепливав!..
І темний гайок зелененький,
І чорнобривка молоденька,
І місяць з зорями сіяв,
І соловейко на калині
То затихав, то щебетав,
Святого Бога вихваляв;
І все то, все то в Україні!..
І усміхнувся сивий дід...
Бо, може, нігде правди діть,
Було таке, що й женихались,
Та розійшлися, не побрались,
Покинула самого жить,
В хатині віку доживати!..
Старий мій знову зажурився,
Ходив довгенько коло хати,
А потім Богу помоливсь,
Пішов у хату ночувати.
А місяць хмарою повивсь.

Отакий-то на чужині
Сон мені приснився!
Ніби знову я на волю,
На світ народився.
Дай же, Боже, коли-небудь,
Хоч на старість, стати
На тих гóрах окрадених
У маленькій хаті.
Хоча серце замучене,

Поточене горем,
Принести і положити
На Дніпрових горах.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

Іржавець³⁸⁶

Наробили колись шведи
Великої слави,
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави³⁸⁷.
А за ними й Гордієнко...³⁸⁸
Нарадила мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати.
Ой пожали б, якби були
Одностайне стали
Та з фастовським полковником³⁸⁹
Гетьмана єднали.
Не строміли б списи в стрісі
У Петра у свата.
Не втікали б із Хортиці
Славні небожата,
Не спиняв би їх прилуцький
Полковник поганий...³⁹⁰
Не плакала б Матер Божа
В Криму за Україну.
Як мандрували день і ніч,
Як покидали запорожці
Великий Луг і матір Січ,
Взяли з собою Матер Божу,
А більш нічого не взяли,
І в Крим до хана понесли
На нове горе-Запорожжя³⁹¹.

Заступила чорна хмара
Та білу хмару.
Опанував запорожцем
Поганий татарин.
Хоч позволив хан на пісках

Новим кошем стати,
Та наказав запорожцям
Церкву будувати.
У наметі поставили
Образ Пресвятої
І крадькома молилися...

Боже мій з тобою!
Мій краю прекрасний, розкошний, багатий!
Хто тебе не мучив? Якби розказать
Про якого-небудь одного магната
Історію-правду, то перелякать
Саме б пекло можна. А Данта старого³⁹²
Полупанком нашим можна здивувать.
І все то те лихо, все, кажуть, од Бога!
Чи вже ж йому любо людей мордувать?
А надто сердешну мою Україну.
Що вона зробила? За що вона гине?
За що її діти в кайданах мовчать?

Розказали кобзарі нам
Про війни і чвари,
Про тяжкеє лихоліття...
Про лютії кари,
Що ляхи нам завдавали —
Про все розказали.
Що ж діялось по шведчині!
То й вони злякались!
Оніміли з переляку
Сліпі небораки.
Отак її воєводи,
Петрові собаки,
Рвали, гризли... І здалека
Запорожці чули,
Як дзвонили у Глухові³⁹³,
З гармати ревнули.
Як погнали на болото
Город будувати³⁹⁴.
Як плакала за дітками
Старенькая мати.

Як діточки на Орелі³⁹⁵
Лінію копали
І як у тій Фінляндії
В снігу пропадали.
Чули, чули запорожці
З далекого Криму,
Що канає Гетьманщина,
Неповинно гине.
Чули, чули небожата,
Чули, та мовчали.
Бо їм добре на чужині
Мурзи завдавали.
Мордувались сіромахи,
Плакали, і з ними
Заплакала Матер Божа
Сльозами святими,
Заплакала милосерда,
Неначе за сином.
І Бог зглянувсь на ті сльози,
Пречистії сльози!
Побив Петра, побив ката
На наглій дорозі.
Вернулися запорожці,
Принесли з собою
В Гетьманщину той чудовний
Образ Пресвятої.
Поставили в Іржавиці
В мурованім храмі.
Отам вона й досі плаче
Та за козаками.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

N. N.

О думи мої! О славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!..
Люблю, як щиру, вірну дружину,
Як безталанною свою Вкраїну!

Роби, що хочеш, з темним зо мною,
Тільки не кидай, в пекло з тобою
Пошкандибаю

.
Ти привітала
Нерона лютого³⁹⁶, Сарданапала³⁹⁷,
Ірода³⁹⁸, Каїна, Христа, Сократа³⁹⁹,
О непотребная! Кесаря-ката
І грека доброго ти полюбила
Однаковісінько!.. Бо заплатили.
А я, убогий, що принесу я?
За що сіро́му ти поцілуєш?
За пісню-думу?.. Ой гаю, гаю,
Й не такі, як я, дармо співають.
І чудно й нудно, як поміркую,
Що часто котяться голови буї
За теє диво! Мов пси, гризуться
Брати з братами, й не схаменуться.
А теє диво, всіми кохане:
У шинку покритка, а люде п'яні!

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

Полякам

Ще як були ми козаками,
А унії⁴⁰⁰ не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами,
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата.
Пишалася синами мати,
Синами вольними... Росли,
Росли сини і веселили
Старії скорбнії літа...
Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море сльоз і крові,

А сирот іменем Христовим
Замордували, розп'яли...
Поникли голови козачі,
Неначе стоптана трава,
Україна плаче, стогне-плаче!
За головою голова
Додолу пада. Кат лютує,
А ксьондз скаженим язиком
Кричить: «Te Deum!⁴⁰¹ Алілуя!..»

Отак-то, ляше, друже, брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели,
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові
І серце чистее подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай.

[Після 22 червня 1847,
Орська кріпость — 1850,
Оренбург]

Чернець

У Києві на Подолі
Було колись... І ніколи
Не вернеться, що діялось,
Не вернеться сподіване,
Не вернеться... А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жалю серцю завдавати.

У Києві на Подолі
Братерська наша воля
Без холопа і без пана,
Сама собі у жупані
Розвернулася весела,
Аksamитом шляхи стеле,
А єдвабном застилає
І нікому не звертає.

У Києві на Подолі
Козаки гуляють.
Як ту воду, цебром-відром
Вино розливають.
Льохи, шинки з шинкарками.
З винами, медами
Закупили запорожці
Та й тнуть коряками.
А музика реве, грає,
Людей звеселяє.
А із Братства те бурсацтво
Мовчки виглядає.
Нема голій школі волі,
А то б догодила...
Кого ж то там з музикою
Люде обступили?

В червоних штанях аксамитних
Матнею улицю мете.
Іде козак. — Ох, літа! літа!
Що ви творите? — На тоте ж
Старий ударив в закаблуки,
Аж встала курява! Отак!
Та ще й приспівує козак:
— По дорозі рак, рак⁴⁰²,
Нехай буде так, так.
Якби таки молодиці
Посіяти мак, мак.
Дам лиха закаблукам,
Дам лиха закаблам,
Останеться й передам.
А вже ж тії закаблуки
Набралися лиха й муки!
Дам лиха закаблукам,
Дам лиха закаблам,
Останеться й передам!

Аж до Межигорського Спаса⁴⁰³
Потанцював сивий.
А за ним і товариство
І весь святий Київ.

Дотанцював аж до брами,
Крикнув: «Пугу! пугу!
Привітайте, святі ченці,
Товариша з Лугу!»
Свята брама одчинилась,
Козака впустили,
І знов брама зачинилась,
Навік зачинилась
Козакові. Хто ж цей сивий
Попрощався з світом?
Семен Палій⁴⁰⁴, запорожець,
Лихом не добитий.

Ой високо сонце сходить,
Низенько заходить.
В довгій рясі по келії
Старий чернець ходить.
Іде чернець у Вишгород
На Київ дивитись,
Та посидить на пригорі,
Та хоч пожуритись.
Іде чернець Дзвонкову
У яр воду пити
Та згадує, як то тяжко
Було жити в світі.
Іде чернець у келію
Меж стіни німії
Та згадує літа свої,
Літа молодії.
Бере письмо святе в руки,
Голосно читає...
А думкою чернець старий
Далеко літає.

І тихнуть Божії слова
І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива.
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі.
Музика, танці і Бердичів.

Кайдани брязкають... Москва,
Бори, сніги і Єнісей...
І покотились із очей
На рясу сльози... Бий поклони!
І плоть старечу усмиряй.
Святе Писаніє читай,
Читай, читай та слухай дзвона,
А серцеві не потурай,
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило.
Приспи ж його і занехай
Свою Борзну⁴⁰⁵ і Фастовщину,
Загине все, ти сам загинеш.
І не згадають, щоб ти знав...
І старець тяжко заридав.
Читать Писаніє покинув.
Ходив по келії. Ходив,
А потім сів і зажурився:
— Для чого я на світ родився,
Свою Україну любив?
До утрени завив з дзвіниці
Великий дзвін. Чернець мій встав,
Надів клобук, взяв патерицю,
Перехрестився, чотки взяв...
І за Україну молитись
Старий чернець пошкандибав.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

* * *

Один у дрúгого питаєм,
Нащо нас мати привела?
Чи для добра? Чи то для зла?
Нащо живем? Чого бажаєм?
І, не дознавшись, умираєм,
А покидаємо діла...

Які ж мене, мій Боже милий,
Діла осудять на землі?
Коли б ті діти не росли,

Тебе, святого, не гнівили,
Що у неволі народились
І стид на Тебе понесли.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

* * *

Самому чудно. А де ж дітись?
Що діяти і що почать?
Людей і долю проклинать
Не варт, ей-богу. Як же жити
На чужині на самоті?
І що робити взаперті?
Якби кайдани перегризти,
То гриз потроху б. Так не ті,
Не ті їх ковалі кували,
Не так залізо гартували,
Щоб перегризти. Горе нам!
Невольникам і сиротам
В степу безкраім за Уралом.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

* * *

Ой стрічечка до стрічечки
Мережаю три ніченьки,
Мережаю, вишиваю,
У неділю погуляю.

Ой плахотка-червчаточка,
Дивуйтеся, дівчаточка,
Дивуйтеся, парубки,
Запорозькі козаки.

Ой дивуйтеся, лицяйтеся,
А з іншими вінчайтеся.
Подавані рушники...
Отаке-то козаки!

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

Хустина

Чи то на те Божа воля?
Чи така її доля?
Росла в наймах, виростала,
З сиротою покохалась.
Неборак, як голуб, з нею,
З безталанною своєю,
Од зіроньки до зіроньки
Сидять собі у вдівоньки.
Сидять собі, розмовляють,
Пречистої дожидають.
Дождалися... З Чигирина
По всій славній Україні
Заревли великі дзвони,
Щоб сіддали хлопці коні,
Щоб мечі-шаблі гострили
Та збирались на веселля,
На веселе погуляння,
На кроваве залицяння.

У неділеньку та ранесенько
Сурми-труби вигравали.
В поход, у дорогу славні компанійці⁴⁰⁶
До схід сонечка рушали.
Випроважала вдова свого сина,
Ту єдиную дитину.
Випроважала сестра свого брата.
А сірому сиротина
Випроважала: коня напувала
До зірниці із криниці,
Виносила зброю — шаблю золотую
І рушницю-гаківницю.
Випроважала три поля, три милі,
Прощалася при долині.
Дарувала шиту шовками хустину,
Щоб згадував на чужині.

Ой хустино, хустиночко!
Мережана, шита.

Тільки й слави козацької —
Сіделечко вкрити.
Вернулася, журилася,
На шлях битий дивилася.
Квітчалася, прибиралась,
Що день Божий сподівалась.
А в неділеньку ходила
Виглядати на могилу.

Мина літо, мина й друге,
А на третє линуть
Преславнії компанійці
В свою Україну.
Іде військо, іде й друге,
А за третім стиха —
Не дивися, безталанна, —
Везуть тобі лихо.
Везуть труну мальовану,
Китайкою криту.
А за нею з старшиною
Іде в чорній свиті
Сам полковник компанійський,
Характерник з Січі.
За ним ідуть есаули
Та плачуть, ідучи.
Несуть пани есаули
Козацькую зброю:
Литий панцир порубаний,
Шаблю золотую,
Три рушниці-гаківниці
І три самопали...
А на зброї... козацькая
Кров позасихала.
Ведуть коня вороного,
Розбиті копита...
А на йому сіделечко,
Хустиною вкрите.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

А. О. Козачковському⁴⁰⁷

Давно те діялось. Ще в школі,
Таки в учителя-дяка,
Гарненько вкраду п'ятака —
Бо я було трохи не голе,
Таке убоге — та й куплю
Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку. Хрестами
І везерунками з квітками
Кругом листочки обведу.
Та й списую Скворороду⁴⁰⁸
Або «Три царіє со дари»⁴⁰⁹.
Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую та плачу.
І довелося знов мені
На старість з віршами ховатись,
Мережать книжечки, співати
І плакати у бур'яні.
І тяжко плакати. І не знаю,
За що мене Господь карає?
У школі мучилось, росло,
У школі й сивіть довелось,
У школі дурня й поховають.
А все за того п'ятака,
Що вкрав маленьким у дяка,
Отак Господь мене карає.

Ось слухай же, мій голубе,
Мій орле-козаче!
Як канаю я в неволі,
Як я нужу світом.
Слухай, брате, та научай
Своїх малих діток,
Научай їх, щоб не вчились
Змалку віршовати.
Коли ж яке поквапиться,
То нищечком, брате,
Нехай собі у куточку

І віршує й плаче
Тихесенько, щоб Бог не чув,
Щоб і ти не бачив.
Щоб не довелося, брате,
І йому каратись.
Як я тепер у неволі
Караюся, брате.

Неначе злодій, поза валами
В неділю крадуся я в поле.
Тала́ми вийду понад Уралом
На степ широкий, мов на волю.
І болящеє, побите
Серце стрепенеться,
Мов рибонька над водою.
Тихо усміхнеться
І полине голубкою
Понад чужим полем,
І я ніби оживаю
На полі, на волі.
І на гору високою
Вихожу, дивлюся,
І згадую Україну,
І згадать боюся.
І там степи, і тут степи,
Та тут не такі,
Руді-руді, аж червоні,
А там голубії,
Зеленії, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами,
Темними лугами.
А тут бур'ян, піски, тали...
І хоч би на́ сміх де могила
О давнім да́вні говорила.
Неначе люде не жили.
Од споконвіку і донині
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її найшли.

Уже й твердині поробили,
Затого будуть і могили,
Всього наробимо колись!
О доле моя! Моя країно!
Коли я вирвусь з цієї пустині?
Чи, може, крий Боже,
Тут і загину.

І почорніє червоне поле...
— Айда в казарми! Айда в неволю! —
Неначе крикне хто надо мною.
І я прокинусь. Поза горою
Вертаюсь, крадуся понад Уралом,
Неначе злодій той, поза валами.

Отак я, друже мій, святкую
Отут неділеньку святую.

А понеділок?.. Друже-брате!
Ще прийде ніч в смердячу хату,
Ще прийдуть думи. Розіб'ють
На стократ серце, і надію,
І те, що вимовить не вмю...
І все на світі проженуть.
І спинять ніч. Часи літами,
Віками глухо потечуть.
І я кровавими сльозами
Не раз постелю омочу⁴¹⁰.

Перелічу і дні і літа.
Кого я, де, коли любив?
Кому яке добро зробив?
Нікого в світі, нікому в світі.
Неначе по лісу ходив!
А малась воля, малась сила,
Та силу позички зносили,
А воля в гостях упилаась
Та до Миколи⁴¹¹ заблудила...
Та й упиваться зареклась.

Не pomoже милий Боже,
Як то кажуть люде.

Буде каяння на світі,
Вороття не буде.

Благаю Бога, щоб світало,
Мов волі, світу сонця жду.
Цвіркун замовкне; зорю б'ють.
Благаю Бога, щоб смеркало,
Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштровати.
Щоб знав, як волю шанувати,
Щоб знав, що дурня всюди б'ють.

Минають літа молодії,
Минула доля, а надія
В неволі знову за своє,
Зо мною знову лихо діє
І серцю жалю завдає.
А може, ще добро побачу?
А може, лихо переплачу?
Води Дніпрової нап'юсь,
На тебе, друже, подивлюсь.
І може, в тихій твоїй хаті
Я буду знову розмовляти
З тобою, друже мій. Боюсь!
Боюся сам себе спитати, —
Чи се коли сподіється?
Чи, може, вже з неба
Подивлюсь на Україну,
Подивлюсь на тебе.
А іноді так буває,
Що й сльози не стане;
І благав би я о смерті...
Так ти, і Україна,
І Дніпро крутоберегий,
І надія, брате,
Не даєте мені Бога
О смерті благати.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ

Я. Кухаренку⁴¹²

— Не варт, ей-богу, жить на світі!..
— То йди топись! — А жінка? Діти?
— Ото ж то, бачиш, не бреши!
А сядь лишень та напиши
Оцю бувальщину... То, може,
Інако скажете, небоже.

Пиши отак: було

Село.

Та щоб не лізти на чужину,

Пиши: у нас на Україні.

А в тім селі вдова жила,

А у вдови дочка була

І син-семиліток.

Добро, мавши діток

У розкоші, хвалиш Бога...

А вдові убогій,

Мабуть, не до його,

Бо залили за шкуру сала,

Трохи не пропала.

Думала — в черниці

Або йти топиться,

Так жаль маленьких діток стало!

Звичайне, мати, що й казати!

Та, може, снівся-таки й зять,

Бо вже Катруся підростала.

Чи вже ж їй вік продівувать,

Зносити брівоньки нізащо?..

Ні, дівонька вона не та!

Таки ж у тім селі, трудящий
(Бо всюди сироти — ледащо)

У наймах виріс сирота,

Неначе батькова дитина!

То сьак, то так

Придбав сірома грошенят,

Одежу справив, жупанину,
Та ні відсіль і ні відтіль
На ту сирітську копійчину
Купив садочок і хатину,
Подякував за хліб, за сіль
І за науку добрим людям
Та до вдовівни навпростець
Шелесть за рушниками!
Не торгувались з старостами
(Як те буває меж панами),
Не торгувавсь і панотець
Усім на диво та на чудо!
За три копи звінчав у будень...

Просохли очі у вдови.
Отак-то, друже мій, живи,
То й весело на світі буде.
І буде варт на світі жить,
Як матимеш кого любить.
Хоть кажуть от ще що, небоже:
Себе люби, то й Бог поможе.
А доведеться умирать?
Здихать над грішми? Ні, небоже!
Любов — Господня благодать!
Люби ж, мій друже, жінку, діток;
Діли з убогим заробіток,
То легше буде й зароблять.

Одружились небожата.
Дивувались люде,
Як то вони, ті сироти,
Жить на світі будуть?
Минає рік, минув другий,
Знову дивувались,
Де в тих сиріт безталанних
Добро теє бралось?
І в коморі і надворі,
На току й на ниві,
І діточки як квіточки,
Й самі чорнобриві

У жупанах похожують,
Старців закликають
На обіди, а багаті —
То й так не минають.
Не минали, себелюби,
Та все жалкували,
Що сироти таким добром
Старців годували!
«Коли гниє, то спродали б,
Адже ж у їх діти!..»
Ось слухай же, що то роблять
Заздрощі на світі
І ненатля⁴¹³ голодная.
Ходили, ходили,
Поки вночі, жалкуючи,
Хату запалили!

Нехай би вже були непевні
Які вельможі просвіщенні:
То і не жаль було б; чи так?
А то сірісінький сіряк
Отак лютує. Тяжко, брате,
Людей на старість розпізнати.

А ще гірше ззамо[ло]ду
Гадину кохати.
Очарує зміїними
Карими очима...
А пек тобі, забув, дурню,
Що смерть за плечима.

До стебл'а все погоріло,
І діти згоріли,
А сусіди, і багаті
І вбогі, раділи.
Багатії, бач, раділи,
Що багатше стали,
А вбогії тому раді,
Що з ними зрівнялись!
Посходились жалкувати,
Жалю завдавати.

«Шкода, шкода! Якби знаття,
Копійчину б дбати,
То все б таки не так воно...
А що пак, Максиме!
(Бо його Максимом звали.)
Попродай скотину
Та ходи до мене в найми,
Що буде, те й буде.
Будем знов чумакувати,

Поки вийдем в люде,
А там знову...» Подякував
Максим за пораду.
«Побачу ще, як там буде;
Коли не дам ради,
То тойді вже, певне, треба
Іти в найми знову...
Де-то моя Катерина,
Моя чорноброва!..
Вона мене все радила
І тепер порадить!..»
Та остання ся рада
Навіки завадить.
Воли твої і корови
Разом поздихали,
А Катруся з москалями
Десь помандрувала!

Тепер отак пиши, небоже.
Максим подумав, пожурився;
А потім Богу помолився,
Промовив двічі: — Боже! Боже! —
Та й більш нічого.

Од цариці

Прийшов указ лоби голить.
«Не дав вдовиці утопиться,
Не дам же й з торбою ходить.» —
Сказав Максим, і ґрунт покинув.
Бо вдовиного, бачиш, сина
В прийом громада повезла.

Такі-то темнії діла
Творяться нишком на сім світі!
А вас, письменних, треба б бити,
Щоб не кричали: «Ах! Аллах!
Не варт, не варт на світі жити!»
А чом пак темні не кричать?

2

Хіба ж живуть вони? І знають,
Як ви сказали, благодать,
Любов?..

1

Що, що? Недочуваю...

2

Вони, кажу вам, прозябають.
Або, по-вашому, ростуть,
Як та капуста на городі.

1

Отак по-вашому! Ну, годі ж,
Нехай собі і не живуть...
А все скажу-таки як хочеш.
А ви їм жись не даєте,
Бо ви для себе живете,
Заплющивши письменні очі.

2

Отже, як будем так писать,
То ми й до вечора не кончим.
Ну, де той безталанний зять?

Вернувсь вдовіченко додому,
А зять пішов у москалі.
Не жаль було його нікому,
Та ще й сміялись у селі!

Отже, далєбі, не знаю,
Чи вона верталась,

Катерина, до матері,
Чи так і пропала?
Була чутка, що стрижену
В Умані водили
По улицях — украла щось...
Потім утопилась.
Та все то те, знаєш, люде
Втоплять і задушать!
А може, то така правда,
Як на вербі груші.
Знаю тільки, що про неї
І пісню проклали.
Я чув тойді, на досвітках
Дівчата співали:
«Шелесь, шелесь по дубині,
Шапки хлопці погубили,
Тільки наймит не згубив,
Удовівну полюбив...»
Соромітна, нехай їй лихо!
Минали літа тихо, тихо, —
Отак пиши, — і за гріхи
Карались Господом ляхи⁴¹⁴,
І пугав Пугач над Уралом⁴¹⁵.
Пііти в одах вихваляли
Войну й царицю. Тільки ми
Сиділи нишком, слава Богу.

Після великої зими⁴¹⁶
Вернувся і Максим безногий.
В поході, каже, загубив.
Та срібний хрестик заробив!

— Чого він придибав? Нема в його хати,
Ні сестри, ні брата, нікого нема.
Чого ж він приплентав? — А хто його зна!
Чи чув ти, що кажуть, легше умирати
Хоть на пожарині в своїй стороні,
Ніж в чужій в палатах, чи чув ти? — Ба ні.
Ей, дядечку, швидче будемо писати,
Бо хочеться спати і вам і мені.

Зажуривсь москаль-каліка,
Де йому подітись?
Вдовиченко в пікінерах⁴¹⁷,
Вдова на тім світі!
До кого ж він прихилиться?
Де перезимує?
Уже осінь, незабаром
Зима залютує.
Нема його в світі долі,
Полинула в поле!..
Попросився зимувати
До дяка у школу.
Бо таки й письма, спасибі,
Москалі навчили,
І в косі був, бо й москалі
Тойді, бач, носили
Сиві коси з кучерями
Усі до одного,
І борошном посипали,
Бог їх зна для чого!
Максим таки як письменний,
Було, помагає
І на клиросі дякові,
І Псалтир читає
Над покойними. Й хавтури
З школярами носить.
А в Пилипівку, сірома,
Христа ради просить!
Нічого, знай, своє пиши
Та перед людьми не бреши.
Хоч би тобі лихе слово
Почув хто од його.
— І талан і безталання —
Все, — каже, — од Бога.
Ані охне, ні заплаче,
Неначе дитина.
І собаки не кусали
Москаля Максима.
А в неділю або в свято
Мов причепуриться,

Шкандибає на вдовину
Пустку подивиться.
Сяде собі у садочку...
І вдову згадає,
І за її грішну душу
Псалтир прочитає.
Катерину о здоров'ї
Тихенько пом'яне!
Утре сльози — все од Бога —
Й веселенький стане.
А в Петрівку і Спасівку
Не спочине в школі,
Бере заступ і лопату,
Шкандибає в поле...
І край шляху при долині —
Отже, не вгадаєш,
Що каліка виробляє, —
Криницю копає!
Та й викопав. На те літо
Криницю святили,
На са́мого Маковія,
І дуб посадили
На прикмету проїзжачим.
А на друге літо
Москаля, вже неживого,
Найшли в балці діти
Коло самої криниці —
Вийшов подивиться
Останній раз, сіромаха,
На свою криницю.
Громадою при долині
Його поховали,
І долину і криницю
На пам'ять назвали
Москалевою. На Спаса
Або Маковія
І досі там воду святять.
І дуб зеленіє.
Хто йде, їде — не минають
Зеленого дуба,

В холодочку посідають
Та тихо та любо,
П'ючи воду погожую,
Згадують Максима...

Отак живіть, недоуки,
То й жить не остине.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

* * *

Привикне, кажуть, собака
за возом бігти, то біжить і за
саньми.

То так і я тепер пишу,
Папір тільки, чорнило трачу...
А перш! Єй-богу, не брешу!
Згадаю що чи що набачу,
То так утну, що аж заплáчу.
І ніби сам перелечу́
Хоч на годину на Вкраїну,
На неї гляну, подивлюсь,
І, мов добро кому зроблю,
Так любо серце одпочине.
Якби сказать, що не люблю,
Що я Україну забуваю
Або лукавих проклинаю
За те, що я тепер терплю,
Єй-богу, братія, прощаю
І милосердому молюсь,
Щоб ви лихим чим не згадали.
Хоч я вам кривди не робив,
Та все-таки меж вами жив,
То, може, дещо і осталось.

[Кінець 1847, Орська кріпость]

* * *

А нумо знову віршувать.
Звичайне, нишком. Нумо знову,

Поки новинка на основі,
Старинку Божу лицювать.
А сиріч... як би вам сказать,
Щоб не збрехавши. Нумо знову
Людей і долю проклинать.

Людей за те, щоб нас знали
Та нас шанували.
Долю за те, щоб не спала
Та нас доглядала.
А то бач, що наробила:
Кинула малого
На розпутті, та й байдуже,
А воно, убоге,
Молодее, сивоусе, —
Звичайне, дитина, —
І подибало тихенько
Попід чужим тином
Аж за Урал. Опинилось
В пустині, в неволі...
Як же тебе не проклинать,
Лукавая доле?
Не проклену ж тебе, доле,
А буду ховатись
За валами. Та нищечком
Буду віршувати,
Нудить світом, сподіватись
У гості в неволю
Із-за Дніпра широкого
Тебе, моя доле!

[Перша половина 1848,
Орська кріпость]

ВАРНАК⁴⁸

Тиняючи на чужині
Понад Елеком⁴¹⁹, стрів я діда
Вельми старого. Наш земляк
І недомучений варнак
Старий той був. Та у неділю

Якось у полі ми зострілись
Та й забалакались. Старий
Згадав свою Волинь святую
І волю-долю молодую,
Свою бувальщину. І ми
В траві за валом посідали
І розмовляли, сповідались
Один другому. — Довгий вік! —
Старий промовив. — Все од Бога!
Од Бога все! А сам нічого
Дурний не вдіє чоловік!
Я сам, як бачиш, марне, всує,
Я сам занівечив свій вік.
І ні на кого не жалкую,
І ні у кого не прошу я,
Нічого не прошу. Отак,
Мій сину, друже мій єдиний,
Так і загину на чужині
В неволі. — І старий варнак
Заплакав нишком. Сивий брате!
Поки живе надія в хаті,
Нехай живе, не виганяй.

Нехай пустку нетоплену
Іноді нагріє.
І потечуть з очей старих
Сльози молодії,
І умитеє сльозами
Серце одпочине
І полине із чужини
На свою країну.

— Багато дечого не стало, —
Сказав старий. — Води чимало
Із Ікви⁴²⁰ в [море] утекло...
Над Іквою було село,
У тім селі на безталання
Та на погибель виріс я.
Лихая доленька моя!..
У нашої старої пані
Малії паничі були;
Таки однолітки зо мною.

Вона й бере мене в покої
Синкам на виграшку. Росли,
Росли панята, виростали,
Як ті щенята. Покусали
Не одного мене малі.
Отож і вчити почали
Письму панят. На безголов'я
І я учуся. Сльїзми! Кров'ю!
Письмо те полилося... Нас!
Дешевших панської собаки,
Письму учити?!

Молитись Богу
Та за ралом спотикатись,
А більше нічого
Не повинен знать невольник.
Така його доля.

Отож і вивчився я, виріс,
Прошу собі волі —
Не дає. І в москалі,
Проклята, не голить.
Що тут на світі робити?
Пішов я до рала...
А паничів у гвардію
Поопреділяла...

Година тяжкая настала!
Настали тяжкії літа!
Отож працюю я за ралом.
Я був убогий сирота.
А у сусіда виростала
У наймах дівчина. І я...
О доле! Доленько моя!
О Боже мій! О мій єдиний!
Воно тойді було дитина,
Воно... Не нам Твої діла
Судить, о Боже наш великий!
Отож вона мені на лихо
Та на погибель підросла.
Не довелось і надивитись,
А я вже думав одружитись,

І веселитися, і жить,
Людей і Господа хвалить...
А довелось...

Накупили

І краму, й пива наварили,
Не довелось тільки пить.
Старої пані бахур сивий
Окрав той крам. Розлив те пиво,
Пустив покриткою... Дарма.
Минуло, годі... Недоладу
Тепер і згадувать. Нема,
Нема, минулося, пропало...
Покинув ниву я і рало,
Покинув хату і город,
Усе покинув. Чорт нарадив.
Пішов я в писарі в громаду.
То с'як, то так минає год,
Пишу собі, з людьми братаюсь
Та добрих хлопців добираю.
Минув і другий. Паничі
На третє літо поз'їзжались,
Уже засватані. Жили
В дворі, гуляли, в карти грали,
Свого весілля дожидали
Та молодих дівчат в селі,
Мов бугаї, перебирали.
Звичайне, паничі. Ждемо,
І ми ждемо того весілля.
Отож у Клечальну неділю⁴²¹
Їх і повінчано обох,
Таки в домашньому костьолі.
Вони ляхи були. Ніколи
Нічого кращого сам Бог
Не бачив на землі великій,
Як молодії ті були...
Заграла весело музика...
Їх із костьола повели
В возобновленні покої.
А ми й зустріли їх і всіх,
Княжат, панят і молодих,

Всіх перерізали. Рудою
Весілля вмилося. Не втік
Ніже єдиний католик,
Всі полягли, мов поросята
В багні смердячому. А ми,
Упоравшись, пішли шукати
Нової хати, і найшли
Зелену хату і кімнату
У гаї темному. В лугах,
В степах широких, в байрака́х
Крутих, глибоких. Всюди хата,
Було де в хаті погуляти
І одпочити де було.
Мене госпóдарем обрали,
Сем'я моя щодень росла
І вже до сотні доростала.
Мов поросяча, кров лилась.
Я різав все, що паном звалось,
Без милосердя і зла,
А різав так. І сам не знаю,
Чого хотілося мені?
Ходив три года я з ножами,
Неначе п'яний той різник.
До сльоз, до крові, до пожару,
До всього, всього я привик.
Було, мов жабу ту, на списі
Спряжеш дитину на огні
Або панянку білолицю
Розіпнеш голу на коні
Та й пустиш в степ.
Всього, всього тойді бувало,
І все докучило мені...

Одурів я, тяжко стало
У вертепах жити.
Думав сам себе зарізати,
Щоб не нудить світом.
І зарізавав би, та диво,
Диво дивне сталось
Надо мною, недолюдом...
Вже на світ займалось,

Вийшов я з ножем в халяві
З Броварського лісу⁴²²,
Щоб зарізаться. Дивлюся,
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
Святим дивом сяють
Храми Божі, ніби з самим
Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію.
Тихо задзвонили
У Києві, мов на небі...
О Боже мій милий!
Який дивний Ти. Я плакав,
До полудня плакав.
Та так мені любо стало:
І малого знаку
Нудьги тії не осталося,
Мов переродився...
Подивився кругом себе
І, перехрестившись,
Пішов собі тихо в Київ
Святим помолитись
Та суда, суда людського
У людей просити.

[Перша половина 1848,
Орська кріпость]

* * *

Ой гляну я, подивлюся
На той степ, на поле;
Чи не дасть Бог милосердий
Хоч на старість волі.
Пішов би я в Україну,
Пішов би додому,
Там би мене привітали,
Зраділи б старому;
Там би я спочив хоч мало,
Молившись Богу,
Там би я... Та шкода й гадки,
Не буде нічого.

Як же його у неволі
Жити без надії?
Навчіть мене, люди добрі,
А то одурію...

[Перша половина 1848,
Орська кріпость]

* * *

Та не дай, Господи, нікому,
Як мені тепер, старому,
У неволі пропадати,
Марне літа коротати.

Ой піду я степом-лугом
Та розважу свою тугу.
Не йди, кажуть, з цієї хати
Не пускають погуляти.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

У Бога за дверми лежала сокира.
(А Бог тойді з Петром ходив
По світу та дива́ творив.)

А кайзак на хирю
Та на тяжке лихо
Любе́нько та тихо
І вкрав ту сокиру.
Та й потяг по дрóва
В зелену діброву,
Древину вибравши та й цюк!

Як вирветься сокира з рук —
Пішла по лісу косовиця.
Аж страх, аж жаль було дивиться.
Дуби і всякі деревá
Великолітні, мов трава
В покоси стелеться, а з я́ру
Встає пожар, і диму хмара
Святеє сонце покрива,
І стала тьма, і од Уралу

Та до Т и н г и з а⁴²³, до А р а л у
Кипіла в озерах вода,
Палають сѣла, города,
Ридають люди, виють звірі
І за Тоболом⁴²⁴ у Сибірі
В сніга́х ховаються. Сім літ
Сокира Божа ліс стинала
І пожарище не вгасало.
І мер[к] за димом Божий світ.

.
На восьме літо у неділю,
Неначе ляля в льолі білій,
Святеє сонечко зійшло.
Пустиня циганом чорніла,
Де город був або село —
І головня уже не тліла,
І попіл вітром рознесло,
Билини навіть не осталось.
Тільки одним-одно хиталось
Зелене дерево в степу.

Червоніє по пустині
Червона глина та печина,
Бур'ян колючий та будяк,
Та інде тирса з осокою
В яру́ чорніє під горою,
Та дикий інколи кайзак
Тихенько виїде на гору
На тім захилім верблюді.
Непевне діється тойді.
Мов степ до Бога заговорить.
Верблюд заплаче, і кайзак
Понурить голову і гляне
На степ і на К а р а б у т а к⁴²⁵,
С и н г и ч а г а ч⁴²⁶ кайзак вспом'яне,
Тихенько спуститься з гори
І згине в глиняній пустині...

Одним-єдине при долині
В степу край дороги
Стоїть дерево високе,

Покинуте Богом.
Покинуте сокирою,
Огнем непалиме,
Шепочеться з долиною
О давній годині.
І кайзаки не минають
Дерева святого.
На долину заїзжають,
Дивуються з його
І моляться, і жертвами
Дерево благають,
Щоб парости розпустило
У їх біднім краї.

[Перша половина 1848,
по дорозі з Оренбурга до
Раїма]

[Царі]

Старенька сестро Аполлона⁴²⁷,
Якби ви часом хоч на час
Придибали-таки до нас,
Та, як бувало во дні они,
Возвисили б свій Божий глас
До оди пишно-чепурної,
Та й заходилися б обоє
Царів абощо воспівать.
Бо як по правді вам сказать,
То дуже вже й мені самому
Обридли тії мужики,
Та паничі, та покритки.
Хотілося б зогнать оскому
На коронованих главах,
На тих помазаниках Божих...
Так що ж, не втну, а як поможеш
Та як покажеш, як тих птах
Скубуть і патрають, то, може,
І ми б подержали в руках
Святопомазану чуприну.

Покиньте ж свій святий Парнас,
Придибайте хоч на годину
Та хоч старенький Божий глас
Возвисьте, дядино. Та ладом
Та добрим складом хоть на час,
Хоть на годиночку у нас
Ту вінценосную громаду
Покажем спереду і ззаду
Незрячим людям. В добрий час
Заходимось, моя порадо.

I

Не видно нікого в Іерусалимі,
Врата на запорі, неначе чума
В Давидовом⁴²⁸ граді, Господом хранимим,
Засіла на стогнах⁴²⁹. Ні, чуми нема;
А гірша лихая та люта година
Покрила Ізраїль — царева война!
Цареві князі, і всі сили,
І отроки, і весь народ,
Замкнувши в городі ківот⁴³⁰,
У поле вийшли, худосилі,
У полі бились, сиротили
Маленьких діточок своїх.
А в городі младії вдови
В своїх світлицях, чорноброві,
Запершись, плачуть, на малих
Дітей взираючи. Пророка,
Свого неситого царя,
Кленуть Давида-сподаря.
А він собі, узявшись в боки,
По кровлі кедрових палат
В червленій ризі похожає
Та, мов котюга, позирає
На сало, на зелений сад
Сусіди Гурія⁴³¹. А в саді,
В своїм веселім вертограді,
Версавія⁴³² купалася,
Мов у Раї Єва,

Подружжє Гурієво,
Рабиня царева.
Купалася собі з Богом,
Лоно біле мила
І царя свого святого
У дурні пошила.

Надвóрі вже смеркло, і, тьмою повитий,
Дрімає, сумує Іерусалим.

В кедрових палатах, мов несамовитий,
Давид похожає і, о цар неситий,
Сам собі говорить: «Я... Ми повелим!

Я цар над Божієм народом!

І сам я Бог в моїй землі!

Я все!..» — А трохи згодом

Раби вечерю принесли

І кінву доброго сикеру...⁴³³

І цар сказав, щоб на вечерю

Раби рабиню привели,

Таки Версавію. Нівроку,

До Божого царя-пророка

Сама Версавія прийшла,

І повечеряла, й сикеру

З пророком випила, й пішла

Спочити трохи по вечері

З своїм царем. І Гурій спав.

Йому, сердешному, й не снилось,

Що дома нищечком робилось,

Що з дому цар його украв

Не золото, не сребро,

А лучшеє його добро,

Його Версавію украв.

А щоб не знав він тії шкоди,

То цар убив його, та й годі⁴³⁴.

А потім цар перед народом

Заплакав трохи, одурив

Псалмом старого Анафана...⁴³⁵

І, знов веселий, знову п'яний,

Коло рабині заходивсь.

II

Давид, святий пророк і цар,
Не дуже був благочестивий.
Була дочка в його Фамар⁴³⁶
І син Амон⁴³⁷. І се не диво.
Бувають діти і в святих,
Та не такі, як у простих,
А ось які. Амон щасливий,
Вродливий первенець його!
Лежить, нездужає чогось?
Давид стенає та ридає,
Багряну ризу роздирає
І сипле попіл на голову.
— Без тебе я не поживу
І дня єдиного, мій сину,
Моя найкращая дитино!
Без тебе сонця не узрю,
Без тебе я умру! умру! —
І йде, ридаючи, до сина.
Аж тюпає, немов біжить.
А той, бугай собі здоровий,
У храміні своїй кедровій
Лежить, аж стогне, та лежить,
Кепкує з дурня. Аж голосить,
Аж плаче, бідний, батька просить,
Щоб та Фамар, сестра, прийшла.
— Драгий мій отче і мій царю!
Вели сестрі моїй Фамарі,
Щоб коржика мені спекла
Та щоб сама і принесла,
То я, вкусив його, возстану
З одра недуги. — Вранці-рано
Фамар спекла і принесла
Опріснок братові. За руку
Амон бере її, веде
У темну храмину, кладе
Сестру на ліжко. Ламле руки,
Сестра ридає. І, рвучись,
Кричить до брата: — Схаменись,

Амоне, брате мій лукавий!
Єдиний брате мій! Я! Я!
Сестра єдина твоя!
Де дінусь я, де діну славу,
І гріх, і стид? Тебе самого
І Бог і люде прокленуть!.. —
Не помогло-таки нічого⁴³⁸.
Отак царевичі живуть,
Пустуючи, на світі.
Дивітесь, людські діти.

III

І поживе Давид на світі
Немалі літа,
Одрях старий, і покривали
Многими ризами його,
А все-таки не нагрівали
Котюгу блудного свого.
От отроки й домірковались
(Натуру вовчу добре знали),
То, щоб нагрить його, взяли,
Царевен паче красотою,
Дівчат старому навели.
Да гріють кров'ю молодою
Свого царя. І розійшлись,
Замкнувши двері за собою.

Облизавсь старий котюга,
І розпустив слини,
І пазорі простягає
До Самантянини.
Бо була собі на лихо
Найкраща меж ними,
Меж дівчатами; мов крин той
Сельний при долині —
Меж цвітами. Отож вона
І гріла собою
Царя свого, а дівчата
Грались меж собою
Голісінькі. Як там вона

Гріла, я не знаю,
Знаю тільки, що цар грівся,
І... і не позна ю⁴³⁹.

IV

По двору тихо похожає
Старий веселий Рогволод⁴⁴⁰.
Дружина, отроки, народ
Кругом його во златі сяють.
У князя свято, виглядає
Із Літви князя-жениха
За рушниками до Рогніди⁴⁴¹.

Перед богами Лель і Лад⁴⁴²
Огонь Рогніда розвела;
Драгим елеєм полила
І сипала в огнище ладан.
Мов ті валькірії⁴⁴³, круг неї
Танцюють, граються дівчата
І приспівують:
«Гой, гоя, гоя!
Новії покої
Нумо лиш квітчати,
Гостей сподіватись».

За Полоцьком, неначе хмара,
Чорніє курява. Біжать
І отроки, й старі бояра
Із Літви князя зустрічать.
Сама Рогніда з Рогволодом
Пішла з дівчатами, з народом.

Не із Літви йде князь сподіваний,
Ще не знаємий, давно жаданий;
А із Києва туром-буйволом
Іде веприщем за Рогнідою
Володимир-князь⁴⁴⁴ со киянами.

Прийшли, і город обступили
Кругом, і город запалили.

Владимир-князь перед народом
Убив старого Рогволода,
Потя народ, княжну поя,
Отиде в волості своя,
Отиде з шумом. І растлі ю,
Тую Рогніду молодую,
І прожене ю, і княжна
Блукає по світу одна,
Нічого з ворогом не вдіє.
Так отакії-то святії
Оті царі.

V

Бодай кати їх постинали,
Отих царів, катів людських.
Морока з ними, щоб ви знали,
Мов дурень, ходиш кругом їх,
Не знаєш, на яку й ступити.
Так що ж мені тепер робити
З цими поганцями? Скажи,
Найкраща сестро Аполлона,
Навчи, голубко, поможи
Полазить трохи коло трона;
Намистечко, як зароблю,
Тобі к Великодню куплю.
Пострижемося ж у лакеї
Та ревносно в новій лівреї
Заходимось царів любить.
Шкодá і оливо тупить.
Бо де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи.
Нащо ж себе таки дурить?
Ходімо в селища, там люде,
А там, де люде, добре буде.
Там будем жить, людей любить,
Святого Господа хвалить.

Добро́, у кого є господа́,
 А в тій господі є сестра
 Чи мати добрая. Добра,
 Добра такого таки зроду
 У мене, правда, не було,
 А так собі якось жилось.

.....
 І довелось колись мені
 В чужій далекій стороні
 Заплакати, що немає роду,
 Нема пристанища, господи!

.....
 Ми довго в морі пропадали,
 Прийшли в Д а р'ю⁴⁴⁵, на якор стали.
 З В а т а г и письма принесли
 І всі тихенько зачитали.
 А ми з колегою лягли
 Та щось такеє розмовляли.
 Я думав, де б того добра,
 Письмо чи матір, взять на світі.
 — А в тебе єсть? — Жена і діти,
 І дом, і мати, і сестра!
 А письма нема...

[Друга половина 1848,
 Кос-Арал]

Титарівна

Давно се діялось колись,
 Ще як борці у нас ходили
 По селах та дівчат дурили,
 З громади кпили, хлопців били
 Та верховодили в селі,
 Як ті гусари на п о с т о ї.
 Ще за Гетьманщини святої,
 Давно се діялось колись.

У неділю на селі,
У оранді⁴⁴⁶ на столі
Сиділи лірники та грали
 По шелягу за танець.
Кругом аж курява вставала.
 Дівчата танцювали
І парубкі... — Уже й кінець!
Ануге іншу! — Та й це добра! —
І знову ліри заревли,
І знов дівчата, мов сороки,
А парубки, узявшись в боки
Навприсядки пішли.

.....

Найкращий парубок Микита
Стоїть на лаві в сірій свиті,
Найкращий хлопець, та байстрюк,
Байстрюк собі, та ще й убогий,
Так і нікому не до його,
Стоїть собі, як той...
Плечима стелю підпирає
Та дивиться і замирає
 На титарівну... А та в квітах,
Мов намальована, стоїть
Сама собі, і на Микиту
Неначе глянула!.. Горить!
Горить Микита в сірій свиті!
 Шеляга виймає
 І за того остатнього
Музику наймає,
І нерівню титарівну
У танець вітає!!
 — Одчепися, пройдисвіте! —
І зареготалась
Титарівна, — хіба тобі
Наймичок не стало! —
Насміялась титарівна
З бідного Микити.
Насміялася при людях,
Що він в сірій свиті!
Буде тобі, титарівно!

Заплачеш, небого,
За ті сміхи!..

Де ж Микита?

В далеку дорогу
Пішов собі... З того часу
Не чуть його стало...
З того часу титарівні
Щось такеє сталось!

Додому плачучи прийшла,
І спати плачучи лягла,
І не вечеряла!.. Не спала,
Яка лягла, така і встала,
Мов одуріла! Що робить?
Сама не знає! А Микита,
Неначе сич, у сірій світі
Перед очима все стоїть!
Мара́, та й годі! Титарівно!
В недобрий час з того нерівні
Ти насміялась... Стало жаль
Тобі його... Нудьга, печаль
І сором душу оступила,
І ти заплакала! Чого?
Того, що тяжко полюбила
Микиту бідного того!

Диво дивнеє на світі
З тим серцем буває!
Увечері цурається,
Вранці забажає!
Та так тяжко забажає,
Що хоч на край світа
Шукать піде... Отак тепер
Не знає, де дітись,
Титарівна... Хоч у воду,
Аби до Микити...

.....

Стережітьесь, дівчаточка,
Сміяйтесь з нерівні,

Щоб не було і вам того,
Що тій титарівні!

Як та билина засихала,
А батько, мати турбувались,
На прощу в Київ повезли.
Святими травами поїли
І все-таки не помогли!
Втоптала стежку на могилу,
Все виглядять його ходила.
І стежка стала заростать,
Бо вже нездужає і встать.
Так от що сміхи нарobili!
А він канув, провалився,
Його вже й забули,
Чи й був коли? Год за годом
Три годи минули.

На четвертий год, в неділю,
У оранді на селі,
На широкому столі
Сліпі лірники сиділи;
По шелягу брали
І ту саму грали,
Що й позаторік. Дівчата
Так само дрібно танцювали,
Як і позаторік.

Завзятий,
У синій шапці, у жупані,
В червоних, як калина, штанях,
Навприсідки вліта козак
Та ще й приспівує отак:
«Та спасибі батькові,
Та спасибі матері,
Що нас добули!
Як нас добували,
Жито розсипали
Вночі на печі...»

«Горілки! Меду! Де отаман?
Громада? Соцький? Препогане,

Мерзенне, мерзле парубоцтво,
Ходіте биться! Чи бороться,
Бо я борець!..»

Не неділю,
Не дві, не три і не чотири!
Як тій болячці, як тій хирі
Громадою годили
Тому борцеві... Вередує,
Як той панич... І де взялось?
Таке хиренне? Все село
Проклятого не нагодує.
А він собі гуляє, п'є
Та хлопцям жάλю завдає
Тими дівчатами. Дівчата
Аж понедужали за ним.
Такий хороший та багатий!
Уже й не бореться ні з ким,
А так собі гуляє
Та вечорами у садочок
До титаря вчащає.
А титарівна зострічає,
Приспівує, примовляє:
«Чи не той це Микита,
Що з вильотами свита?»
Той це, той, що на селі
Ти насміялася колись.
А тепер сама до його
У садочок ходиш,
Сама йому, байстрюкові,
Як панові, годиш!
Не день, не два титарівна
В садочок ходила,
Не день, не два, як панові,
Микиті годила!
Догодилась титарівна
До самого краю.
І незчулась!
Дні минули,
Місяці минають,
Мина літо, мина осінь,

Мина сьомий місяць, осьмий,
Уже й дев'ятий настає.
Настане горенько твоє!

.
У титаря у садочку,
У ярú, криниця
Під вербою... До криниці,
Не води напиться,
Ледве ходить титарівна
Трохи пожуриться,
Поплакати, погадати,
Як їй дівувати?
Де їй дітись од сорома,
Де їй заховатись?

.
Раз увечері зимою
У одній свитині
Іде боса титарівна
І несе дитину.
То підійде до криниці,
То знов одступає.
А з калини, мов гáдина,
Байстриук виглядає!
Положила на цямрину
Титарівна сина
Та й побігла... А Микита
Виліз із калини
Та й укинув у криницю,
Неначе щеня те!
А сам пішов, співаючи,
Соцькому сказати,
Та щоб ішов з громадою
Дитину шукати!!

У неділеньку раненько
Збиралася громадонька
Та криницю виливали,
Та дитя теє шукали.
Найшли, найшли твого сина,
Титарівно, в баговинні.
Ой узяли безталанну,

Закували у кайдани,
Сповідали, причащали,
Батька, матір нарікали,
Громадою осудили
І живую положили
В домовину!.. й сина з нею!
Та й засипали землею!
Стовп високий муровали,
Щоб про неї люде знали,
Дітей своїх научали,
Щоб навчалися дівчата,
Коли не вчить батько, мати.

Борця того в селі не стало;
А люде в Польщі зустрічали
Якогось панича; питав,
Чи жівва, каже, титарівна?
Чи насміхається з нерівні?
Ото він самий! Покарав
Його Господь за гріх великий
Не смертю — він буде жить,
І сатаною-чоловіком
Він буде по світу ходить
І вас, дівчаточка, дурить
Вовіки.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!.. Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть меж люди!
Похилившись,
Не те щоб дуже зажурившись,
А так на палубі стояв
І сторч на море поглядав,
Мов на Іуду... Із туману,

Як кажуть, стала виглядати
Червонолицая Діана...⁴⁴⁷
А я вже думав спать лягати
Та й став, щоб трохи подивиться
На круглолицю молодицю,
Чи теє... дівчину!.. Матрос,
Таки земляк наш з Островної⁴⁴⁸,
 На вахті стоя,
Журився сам собі чогось,
Та й заспівав, — звичайне, тихо,
Щоб капітан не чув, бо злиха
Якийсь лихий, хоч і земляк.
Співа матрос, як той козак,
Що в наймах виріс сиротою,
Іде служити в москалі!..

Давно, давно колись
Я чув, як, стоя під вербою,
Тихенько дівчина співала,
І жаль мені, малому, стало
Того сірому-сироту,
 Що він утомився,
 На тин похилився,
Люде кажуть і говорять:
 Мабуть, він упився⁴⁴⁹.
І я заплакав, жаль малому
Було сіроми-сироти.

.
Чого ж тепер заплакав ти?
Чого тепер тобі, старому,
У цій неволі стало жаль —
Що світ зав'язаний, закритий!
Що сам єси тепер москаль,
Що серце порване, побите,
І що хороше-дороге
Було в йому, то розлилося,
Що ось як жити довелося, —
Чи так, лебедику?! — Еге...

Мов за подушне, оступили
 Оце мене на чужині
 Нудьга і осінь. Боже милий,
 Де ж заховатися мені?
 Що діяти? Уже й гуляю
 По цім А р а л у; і пишу.
 Віршую нищечком, грішу.
 Бог зна колишнії случаї
 В душі своїй перебираю
 Та списую; щоб та печаль
 Не перлася, як той москаль,
 В самотню душу. Лютий злодій
 Впирається-таки, та й годі.

[Друга половина 1848,
 Кос-Арал]

П. С.⁴⁵⁰

Не жаль на злого, коло його
 І слава сторожем стоїть.
 А жаль на доброго такого,
 Що й славу вміє одурить.

І досі нудно, як згадаю
 Готический с часами дом;
 Село обідране кругом;
 І шапочку мужик знімає,
 Як флаг побачить. Значить, пан
 У себе з причетом гуляють.
 Оцей годований кабан!
 Оце ледащо. Щирий пан,
 Потомок гетьмана дурного⁴⁵¹,
 І презавзятий патріот;
 Та й християнин ще до того.
 У Київ їздить всякий год,
 У свиті ходить меж панами,
 І п'є горілку з мужиками,
 І вольнодумствує в шинку.
 Отут він весь, хоч надрюкуй.
 Та ще в селі своїм дівчаток

Перебирає. Та спроста
Таки своїх байстрят з десяток
У год подержить до хреста.
Та й тільки ж то. Кругом паскуда!
Чому ж його не так зовуть?
Чому на його не плюють?
Чому не топчуть!! Люде, люде!
За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То оддасте. Не жаль на його,
На п'яного Петра кривого.
А жаль великий на людей,
На тих юродивих дітей!

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

Г. З.⁴⁵²

Немає гірше, як в неволі
Про волю згадувать⁴⁵³. А я
Про тебе, воленько моя,
Оце нагадую. Ніколи
Ти не здавалася мені
Такою гарно-молодою
[І] прехорошою такою,
Так, як тепер на чужині,
Та ще й в неволі. Доле! Доле!
Моя ти співана воле!
Хоч глянь на мене з-за Дніпра,
Хоч усміхнися з-за

І ти, моя єдина,
Встаєш із-за моря,
З-за туману, слухняная
Рожевая зоре!
І ти, моя єдина,
Ведеш за собою
Літа мої молодії,
І передо мною
Ніби море заступають
Широкої села

З вишневими садочками
І люде веселі.
І ті люде, і село те,
Де колись, мов брата,
Привітали мене. Мати!
Старесенька мати!⁴⁵⁴
Чи збираються ще й досі
Веселії гості
Погуляти у старої,
Погуляти просто,
По-давньому, по-старому,
Од світу до світу?
А ви, мої молодії
Чорняві діти,
Веселії дівчаточка,
І досі в старої
Танцюєте? А ти, доле!
А ти, мій покою!
Моє свято чорнобриве,
І досі меж ними
Тихо, пишно похожаєш?
І тими очима,
Аж чорними — голубими,
І досі чаруєш
Людські душі? Чи ще й досі
Дивуються всує
На стан гнучий? Свято моє!
Єдине свято!
Як оступлять тебе, доле,
Діточки-дівчата
Й защебечуть по своєму
Доброму звичаю,
Може, й менé ненароком
Діточки згадають.
Може, яка і про мене
Скаже яке лихо.
Усміхнися, моє серце,
Тихесенько-тихо,
Щоб ніхто і не побачив...
Та й більше нічого.

А я, доленько, в неволі
Помолюся Богу.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Якби зострілися ми знову,
Чи ти злякалася б, чи ні?
Якеє тихеє ти слово
Тойді б промовила мені?
Ніякого. І не пізнала б.
А може б, потім нагадала,
Сказавши: снилося дурній.
А я зрадів би, моє диво!
Моя ти доле чорнобрива!
Якби побачив, нагадав
Веселеє та молодее
Колишне лишенько лихеє.
Я зарідав би, зарідав!
І помоливсь, що не правдивим,
А сном лукавим розійшлось,
Слізьми-водою розлилось
Колишнеє святее диво!

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

[Марина]

Неначе цвяшок, в серце вбитий,
Оцю Марину я ношу.
Давно б списать несамовиту,
Так що ж? Сказали б, що брешу,
Що на панів, бачиш, сердитий,
То все такеє і пишу
Про їх собачії звичаї...
Сказали б просто — дурень лає
За те, що сам крепак,
Неодукований сіряк.
Неправда! Єй-богу, не лаю.
Мені не жаль, що я не пан,

А жаль мені, і жаль великий
На просвіщенних християн.

.....
І звір того не зробить дикий,
Що ви, б'ючи поклони,
З братами дієте... Закони
Катами писані за вас,
То вам байдуже, в добрий час
У Київ їздите щороку
Та сповідаєтесь, нівроку,
У схимника!..

Та й те сказати,
Чого я турбуюсь?
Ані злого, ні доброго
Я вже не почую.
А як, кажу, хто не чує,
То тому й байдуже.
Прилітай же з України,
Єдиний мій друже,
Моя думо пречистая,
Вірная дружино,
Та розкажи, моя зоре,
Про тую Марину,
Як вона у пана злого
І за що страдала.
Та нищечком, щоб не чули
Або не дознались.
А то скажуть, що на шляху
Чинимо розбої,
Та ще дальше заповторять.
Пропадем обоє...

.....
.....
.....
..... Недавно це було.
Через село весілля йшло,
А пан з костьолу їхав,
Чи управитель, а не пан.
За вихилясами придан⁴⁵⁵,
За зиком та за сміхом
Ніхто й не бачив, як проїхав

Той управитель, лях ледачий.

А він так добре бачив,

А надто молодую.

За що пак милує Господь

Лихую твар такую,

Як цей правитель?.. Другий год,

Як він з німецькими плугами

Забрався голий в цей куток.

А що тих бідних покриток

Пустив по світу з байстрюками,

Отже, й нічого! А жонатий

І має двоє діточок,

Як ангеляточок.

Дивітесь, вийшла погуляти,

Мов краля, пані молодая

З двома маленькими дітьми.

Із коча пан мій вилізає

І посила за молодим.

А потім діточок вітає

І жінку, кралю молодую,

Аж тричі, бідную, цілує.

І, розмовляючи, пішли

Собі в покої... Незабаром

І молодого привели.

Назавтра в город одвезли

Та й заголили в москалі!

Отак по нашому звичаю

Не думавши, кончають!

А молода? Мабуть, без пари

Судилось Господом зносить

Красу і молодість... Мов чари,

Розсипалось та розлилось,

І знову в люде довелось

Проситись в найми? Ні, не знову:

Вона вже панна покойова,

Уже Марисею зовуть,

А не Мариною! Найпаче

Сердешній плакати не дають,

Вона ж сховається та й плаче.

Дурна, їй шкода мужика

Та жаль святого сіряка,
А глянь лиш гарно кругом себе —
І раю кращого не треба,
Чого ти хочеш, забажай,
Всього дадуть, та ще й багато!
Не треба, кажеш, дайте хату!
Цього вже лучше й не благай,
Бо це... сама здорова знаєш...
Дивися, огирем яким
Сам пан круг тебе похожає,
Уже чи добрим, чи лихим,
А будеш панською ріднею,
Хіба повісишся!.. За нею

Приходила мати
У пана просити.
Звелів не пускати,
А як прийде, бити —
Що тут їй робити?

Пішла, ридаючи, в село,
Одним-одне дитя було
Та й те пропало.

.
Неначе ворон той летячи
Про непогоду людям криче,
Так я про сльози, та печаль,
Та про байстрят отих ледачих,
Хоть і нікому їх не жаль,

Розказую та плачу.

Мені їх жаль!.. Мій Боже милий,
Даруй словам святую силу —
Людськеє серце пробивать,
Людськії сльози проливать,
Щоб милость душу осінила,
Щоб спала тихая печаль
На очі їх, щоб стало жаль
Моїх дівчаток, щоб навчились
Путями добрими ходить,
Святого Господа любить
І брата миловать...

Насилу

Прийшла додому, подивилась:
Цвіти за образом святим,
І на вікні стоять цвіти,
На стінах фарбами хрести,
Неначе добрая картина,
Понамальовані... Марина!
І все Марина, все сама!
Тільки Мариночки нема.
І ледве-ледве вийшла з хати,
Пішла на гору, на прокляті
Палати глянуть, та й пішла
Аж до палат, під тинем сіла
І ніч цілісіньку сиділа
Та плакала. Уже з села
Ватажники ватагу гнали,
А мати плакала, ридала.
Уже і сонечко зійшло,
Уже й зайшло, смеркати стало,
Не йде, сердешная, в село,
Сидить під тинем; проганяли,
Уже й собаками цькували —
Не йде, та й годі.

А Марина в сукні білій,
Неначе білиця⁴⁵⁶,
Богу молиться та плаче,
Замкнута в світлиці.
Опріч пана, у світлицю
Ніхто не вступає,
Сам і їсти їй приносить,
І просить, благає,
Щоб на його подивилась,
Щоб утерла очі...
І дивитися не хоче,
І їсти не хоче.
Мордується лях поганий,
Не зна, що й почати.
А Марина в'яне, сохне
У білих палатах.

Уже й літо минулося,
Зима вже надворі,
А Марина сидить собі,
Уже й не говорить,
І не плаче... Отак її
Доканав, небогу,
Той правитель... а все-таки
Не вдіє нічого,
Хоч заріж її, та й годі,
Така вже вродилась.
Раз увечері зимою
Марина дивилась
На ліс чорний, а з-за лісу
Червоний, діжою,
Місяць сходив... — І я колись
Була молодою... —
Прошептала, задумалась,
Потім заспівала:

«Хата на помості,
Наїхали гості⁴⁵⁷,
Розплітали коси
Та стрічки знімали,
А пан просить сала,
А чорт їсти просить.
Гуси, гуси білі
В ірій полетіли,
А сірі на море!..»

.

Завили пси надворі,
Зареготалися псарі,
А пан червоний, аж горить,
Іде в світлицю до Марини,
Як К и р и к п'яний...⁴⁵⁸
Ніби в хаті,
На холоді сердешна мати
Під тином знай собі сидить.
Стара неначе одуріла.
Мороз лютує, аж скрипить,
Луна червона побіліла,
І сторож боязно кричить,
Щоб злого пана не збудить.

Аж глядь — палати зайнялись.
Пожар! пожар! І де взялися
Ті люде в Бога? Мов з землі
Родилися, і тут росли,
Неначе хвилі, напливали
Та на пожар той дивувались.
Та й диво там таки було!
Марина гола-наголо́
Перед будинком танцювала
У парі з матір'ю! — і страх —
З ножем окровленим в руках
І приспівувала

«Чи не це ж та кумася,

Що підтикалася!..⁴⁵⁹

Як була я пані

В новому жупані,

Паничі лицялись,

Руку цілували!..»

(До матері.)

А ви до мене на весілля
З того світу прийшли?
Мені вже й косу розплели,
Та пан приїхав... Гиля! Гиля!
Чи то не гуси, то пани,
Дивися, в ірій полетіли,
Агу! Гиля! До сатани.
До чорта в гості! Чуєш! Чуєш!
У Києві всі дзвони дзвонять.
Чи бачиш, он огонь горить,
А пан лежить собі, читає
І просить пити... А ти знаєш,
Що я зарізала його?..
Дивися, онде головнею
Стоїть на комині. Чого,
Чого ти дивишся на неї?
Це мати! мати! Не дивись!
А то з'їси. Ось на, давись!

(Дає дулі і співає.)

«Полюбила москаля,
Та ще й зуби вискала!⁴⁶⁰
Москалі! москалі!
Запасок навезли,
Паничі
Дукачів,
А поповичі з міста
Навезли намиста!..
Бий, дзвоне, бий!⁴⁶¹,
Хмару розбий,
Нехай хмара
На татари,
А сонечко на христьяне,
Бий, дзвоне, бий!»

М а т и

Мариночко, ходімо спать!

М а р и н а

Ходімо спать, бо завтра рано
До церкви підемо; поганий
Дивися, лізе цілувать.
Ось тобі, на!..

М а т и

Ходімо спать.

(До людей.)

Хрещені люде, допоможіте!

М а р и н а

Беріть мене! Беріть, в'яжіте,
Ведіть до пана у світлицю!
А ти чи підеш подивиться,
Якою панною Марина
У пана взаперті сидить?
І в'яне, сохне, гине, гине
Твоя єдина дитина,
Твоя Мариночка

(Сніває.)

«Ой гиля, гиля, сірії гуси,
Гиля на Дунай.
Зав'язала головоньку,
Тепер сиди та думай»⁴⁶².

І пташкам воля, в чистім полі
І пташкам весело літать.
А я зов'янула в неволі.

(Плаче.)

Хоча б намисто було взять,
Оце б повісилась... От бачиш,
Тепер і шкода... хоч топись!
Чого ж ти, мамо моя, плачеш?
Не плач, голубочко, дивись,
Це я, Мариночка твоя!
Дивися, чорная змія
По снігу лізе... Утечу,
У ірій знову полечу,
Бо я зозулею вже стала...
Чи він у гості не приходив?
Убили, мабуть, на війні?
А знаєш, снилося мені:
Удень неначе місяць сходив,
А ми гуляєм понад морем
Удвох собі; дивлюся, зорі
Попадали неначе в воду,
Тільки осталася одна,
Одна-однісінька на небі;
А я, неначе навісна,
В Дунаєві шукаю броду,
З байстрам розхристана бреду,
Сміються люде надо мною,
Зовуть покриткою, дурною,
І ти смієшся, а я плачу,
Ба ні, не плачу, регочусь...
Дивися, як я полечу,
Бо я сова... — Та й замахала,

Неначе крилами, руками
І пострибала через двір
У поле, виючи мов звір.
Пошкандибала стара мати
Свою Марину доганяти.
Пани до одного спеклись,
Неначе добрі поросята,
Згоріли білії палати,
А люде тихо розійшлись.
Марини й матері не стало.
Уже весною, як орали,
Два трупи на́ полі найшли
І на могилі поховали.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

Пророк

Неначе праведних дітей,
Господь, любя отих людей,
Послав на землю їм пророка —
Свою любов благовістити!
Святу правду возвістити!
Неначе наш Дніпро широкий,
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко!
Огнем невидимим пекли
Замерзлі душі. Полюбили
Того пророка, скрізь ходили
За ним і сльози, знай, лили
Навчені люди. І лукаві!
Господню святу славу
Розтлили... І чужим богам
Пожерли жертву! Омерзались!
І мужа свята... горе вам!
На стогнах каменем побили.
І праведно Господь великий,
Мов на звірей тих лютих, диких,
Кайдани повелів кувать,
Глибокi тюрми покопать.

І, роде лютий і жестокий!
Вомісто кроткого пророка...
Царя вам повелів надать!

[Друга половина 1848,
Кос-Арал] — 1859 року,
декабря 18
[С.-Петербург]

[Сичі]

На ниву в жито уночі,
На полі, на роздоллі,
Зліталися поволі
Сичі —
Пожартувать,
Поміркувать,
Щоб бідне птаство заступить,
Орлине царство затопить
І геть спалить,
Орла ж повісить на тичині
І при такій годині
Республіку зробить!
І все б, здавалося? А ні,
Щоб не толочили пашні...
Воно було б не диво,
Якби хто інший на тій ниві
Сильце поставив, а то зирк!
Таки голісінький мужик
Поставив любо. Та й пішов
В копиці спать собі, а рано,
Не вмившися, зайшов
Гостей довідать... «Та й погані!
Усі до одного сичі —
Оце тобі вари й печи!»
Щоб не нести додому
Таке добро, то повбивав,
А інших гратися оддав,
Приборканих, воронам
І не сказав нікому⁴⁶³.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

Меж скалами, неначе злодій,
 Понад Дністром іде вночі
 Козак. І дивиться, йдучи,
 На каламутну темну воду,
 Неначе ворогові в очі,
 Неначе вимовити хоче:

— Дністре, во́до каламутна,
 Винеси на волю!
 Або втопи принамені,
 Коли така доля. —

Та й роздігся на камені,
 У воду кинувся, пливе,
 Аж хвиля синяя реве.

І, ревучи, на той берег
 Козака виносить.
 Стрепенувся сіромаха —
 І голий, і босий,
 Та на волі, й більш нічого
 У Бога не просить.
 Постривай лиш: може, брате,
 На чужому полі
 Талану того попросиш
 Та тієї долі.

Пішов собі темним яром
 Та співає, йдучи:

— Ой із-під гори та із-під кручі
 Ішли мажі риплючі.
 А за ними йде та чорнявая
 Та плаче-рида, йдучи. —

Уже як хочете, хоч лайте,
 Хоч і не лайте, й не читайте.
 Про мене... Я і не прошу,
 Для себе, братику, спишу,
 Ще раз те оливо потрачу,
 А може, дасть Бог, і заплачу,
 То й буде з мене

Нумо знов.

Покинув матір і господу,

Покинув жінку, жаль та й годі.
На Бессарабію пішов
Оцей козак; погнало горе
До моря пити; хоч говорять:
Аби файда в руках була,
А хлопа, як того вола,
У плуг голодного запряжеш.

.....

Троха лишень, чи так?
Ще змалку з матір'ю старою
Ходив з торбами цей козак,
Отак і виріс сиротою,
У наймах: сказано, шарпак,
То й одружився собі так,
Узяв хорошу, та убогу,
Звичайне, наймичку. А пан!..
(І неталан наш і талан,
Як кажуть люде, все од Бога)
Наглядів, клятий! Панські очі!
Та й ну гостинці засилать.
Так і гостинців брать не хоче,
Не хоче й пана закохать!
Що тут робить? За чоловіка,
Укоротивши йому віка...
А жінку можна привітать.
Трохи не сталося отак.
До нитки звівся мій козак,
Усе на панщині проклятій,
А був хазяїн

.....

А жіночку свою любив
І — Господи єдиний! —
Як те паня́, як ту дитину,
У намістах водив!
Та знемігся неборака,
Хоч продавай хату
Та йди в найми. Отак його
Отой пан проклятий
Допік добре. А жіночка
Мов цього й не знає,

У доброму намістечку
В садочку гуляє —
Як та краля! — Що тут робить? —
Сердега міркує. —
Покину їх та утечу.
Хто ж їх нагодує?
Хто догляне? Одна — стара,
Нездужає встати,
А друга — молодая,
Дума погуляти!
Як же його? Що діяти?
Горе моє! Горе! —
Та й пішов, торбину взявши,
За синєє море!
Шукать долі. Думав прийти
Та хоч жінку взяти...
Стара мати і тут буде
Віку доживати
На господі!..

Так отак-то
Трапляється в світі.
Думав жити, поживати
Та Бога хвалити,
А довелось на чужині
Тільки сльози лити!
Більш нічого. Нудно йому
На чужому полі!
Всього надбав, роботяга,
Та не придбав долі!
Талану того святого...
Світ Божий не милий.
Нудно йому на чужині,
І добро остило!
Хочеться хоч подивиться
На свій край на милий!
На високії могили!
На степи широкі!
На садочок! На жіночку,
Кралю карооку!
Та й поплив Дністром на сей бік,

Покинувши волю,
Бродягою... О Боже мій!
Якеє ти, поле!
Своє поле! Яке то ти
Широке... широке!..
Як та воля
.

Прийшов додому уночі.
Стогнала мати на печі,
А жінка у коморі спала
(Бо пан нездужа). Жінка встала,
Неначе п'явка та, випилась
І, мов водою, залилась
Дрібними, як горох, сльозами.
І це трапляється меж нами,
Що ніж на серце наставля,
А сам цілує!.. Ожила
Моя сердешна молодиця!
І де ті в Господа взялися
Усякі штучнії їства?

Сама ж, неначе нежива,
На плечі пада... Напоїла,
І нагодувала,
І спать його, веселого,
В коморі поклала!..
Лежить собі неборака,
Думає, гадає,
Як то будем мандрувати,
І тихо дрімає...
А жіночка молодая
Кинулась до пана,
Розказала — отак і так.
Любо та кохано
Прийшли, взяли сіромаху
Та й повезли з дому
Пройдисвіта, волоцюгу...
Прямо до прийому.

І там доля не кинула.
Дослуживсь до чину,

Та й вернувся в село своє,
І служити покинув.
Уже матір поховали
Громадою люде,
І пан умер, а жіночка
Московкою всюду
Хиляється... і по жидах,
І по панах, боса...
Найшов її, подивився...
І, сивоволосий,
Підняв руки калічені
До святого Бога,
Заридав, як та дитина...
І простив небогу!

Отак, люде, научайтесь
Ворогам прощати,
Як сей неук!
Де ж нам, грішним,
Добра цього взяти?

.
.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море: покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину.
Очам любо. Годиночку,
Малую годину
Ніби серце одпочине,
З Богом заговорить...
А туман, неначе ворог,
Закриває море
І хмароньку рожевую,
І тьму за собою

Розстилає туман сивий,
І тьмою німою
Оповіє тобі душу,
Й не знаєш, де дітись,
І ждеш його, того світу,
Мов матері діти.

[Перша половина 1849,
Кос-Арал]

* * *

І небо невмите, і заспані хвилі;
І понад берегом геть-геть,
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться. Боже милий!
Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем
Нудити світом? Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
В степу пожовкля трава;
Не хоче правдоньки сказати,
А більше ні в кого спитати.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.
Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб'ята,
Із-за Дніпра широкого
У степ погуляти
З киргизами убогими.
Вони вже убогі,
Уже голі... Та на волі
Ще моляться Богу.
Прилітайте ж, мої любі,
Тихими речами

Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

* * *

І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї:
То садинок мені
Здається — кращого немає
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славная країна...
Аж бачу, там тільки добро,
Де нас нема. В лиху годину
Якось недавно довелось
Мені заїхати в Україну,
У те найкраще село...⁴⁶⁴
У те, де мати повивала
Мене малого і вночі
На свічку Богу заробляла;
Поклони тяжкі б'ючи,
Пречистій ставила, молила,
Щоб доля добрая любила
Її дитину... Добре, мамо,
Що ти зарані спати лягла,
А то б ти Бога прокляла
За мій талан.

Аж страх погано
У тім хорошому селі.
Чорніше чорної землі
Блукають люди, повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалились,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люде подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..

.

І я, заплакавши, назад
Поїхав знову на чужину.

І не в однім отім селі,
А скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть! Гинуть!
У ярмах лицарські сини,
А препоганії пани
Жидам, братам своїм хорошим,
Остатні продають штани...

.....
Погано дуже, страх погано!
В оцій пустині пропадать.
А ще поганше на Україні
Дивитись, плакати — і мовчать!

А як не бачиш того лиха,
То скрізь здається любо, тихо,
І на Україні добро.

Меж гóрами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,

Красується, кохується
На всю Україну.

А понад ним зеленіють
Широкії села,

А у селах у веселих
І люде веселі.

Воно б, може, так і сталось,
Якби не осталось

Сліду панського в Україні.

.....

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я.
Для себе, братія моя!¹⁴⁶⁵

Мені легшає в неволі,
Як я їх складаю,
З-за Дніпра мов далекого
Слова прилітають.
І стеляться на папері,
Плачучи, сміючись,
Мов ті діти. І радують
Одиноку душу
Убогую. Любо мені.
Любо мені з ними,
Мов батькові багатому
З дітками малими.
І радий я, і веселий,
І Бога благаю,
Щоб не приспав моїх діток
В далекому краю.
Нехай летять додомоньку
Легенькї діти
Та розкажуть, як то тяжко
Було їм на світі.
І в сім'ї веселій тихо
Дітей привітають,
І сивою головою
Батько покиває.
Мати скаже: бодай тїї
Діти не родились.
А дівчина подумає:
Я їх полюбила.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Коло гаю в чистім полі,
На самій могилі,
Дві тополі високїї
Одна одну хилить.
І без вітру гойдаються,
Мов борються в полі.
Ото сестри-чарівниці —
Отїї тополі.

Закохалися обидві
В одного Івана;
А Іван, козак звичайний,
Обох їх не ганив,
А лицявся то з тією,
То з другою любо...
Поки в яру увечері
Під зеленим дубом
Не зійшлися усі троє.
— Отак-то ти, кате!
Згнущаєшся над сестрами... —
І пішли шукати
Трути-зілля, щоб Івана
Завтра отруїти.
Найшли зілля, накопали
І стали варити.
Заплакали, заридали...
А нема де дітись,
Треба варить. Наварили,
Йвана отруїли
Й поховали коло гаю
В полі на могилі.
І байдуже? Ні, не дуже.
Бо сестри ходили
Що день Божий вранці-рано
Плакать над Іваном,
Поки самі потруїлись
Тим зіллям поганим.
А Бог людям на науку
Поставив їх в полі
На могилі тополями.
І тії тополі
Над Іваном на могилі,
Коло того гаю,
І без вітру гойдаються,
І вітер гойдає.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Якби мені черевики,
То пішла б я на музики...
Горенько моє!
Черевиків немає,
А музика грає! грає!
Жалю завдає!
Ой піду я боса полем,
Пошукаю свою долю...
Доленько моя!
Глянь на мене, чорнобриву,
Моя доле неправдива...
Безталанна я!
Дівчаточка на музиках
У червоних черевиках...
Я світом нуджу.
Без розкоші, без любові
Зношу мої чорні брови,
У наймах зношу!

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

І багата я,
І вродлива я,
Та не маю собі пари,
Безталанна я.
Тяжко, тяжко в світі жить
І нікого не любить,
Аksamитові жупани
Одинокій носить.
Полюбилась би я,
Одружилась би я
З чорнобривим сиротою,
Та не воля моя!
Батько, мати не сплять,
На сторожі стоять,
Не пускають саму мене
У садочок гулять.

А хоч пустяць, то з ним,
З препоганим старим,
З моїм нелюбом багатим,
З моїм ворогом злим!

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Полюбилася я,
Одружилася я
З безталанним сиротою —
Така доля моя!

Люде гордії, злі
Розрізнили, взяли
Та повезли до прийому —
Оддали в москалі!

І московкою я,
Одинокою я
Старіюся в чужій хаті —
Така доля моя!

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Породила мене мати
У високих у палатах,
Шовком повила.

У золоті, в аксамиті,
Мов та квіточка укрита,
Росла я, росла.

І виросла я на диво
Кароока, чорнобрива,
Білолиця.

Убогого полюбила,
Мати заміж не пустила,
Осталася я

У високих у палатах
Увесь вік свій дівувати,
Недоля моя.

Як билина при долині,
В самотній самотині
Старіюся я.

На світ Божий не дивлюся,
Ні до кого не горнуса...
А матір стару...

Прости мене, моя мати!
Буду тебе проклинати,
Поки не умру.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Ой я свого чоловіка
В дорогу послала,
А од шинку та до шинку
Стежечку топтала.
Та до куми заходила
Пшона позичати,
Отих дітей годувати
В нетопленій хаті.
І нагодувала,
І спати поклала,
Сама пішла до дядка
Добувати п'ятака
Та й заночувала.
А із Криму чоловік
Ледве ноги доволік.
Воли поздыхали,
Вози поламались,
З батіжками чумаченьки
Додому вертались.
Увійшов у хату,
Ударивсь об поли:

Лазять діти у запічку
Голодні і голі.
— А де ваша, діти, мати? —
Сердешний питає.
— Тату! тату! наша мати
У шинку гуляє.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Ой виострю товариша,
Засуну в халяву
Та піду шукати правди
І тієї слави.
Ой піду я не лугами
І не берегами,
А піду я не шляхами,
А понад шляхами.
Та спитаю в жидовина,
В багатого пана,
У шляхтича поганого
В поганім жупані
І у ченця, як трапиться,
Нехай не гуляє,
А Святе Письмо читає,
Людей поучає,
Щоб брат брата не різали
Та не окрадали,
Та в москалі вдовиченка
Щоб не оддавали.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

По улиці вітер віє
Та сніг замітає.
По улиці попідтинню
Вдова шкандибає
Під дзвіницю, сердешная,
Руки простягати

До тих самих, до багатих,
Що сина в салдати
Позаторік заголили.

А думала жити...

Хоч на старість у невістки
В добрі одпочити.
Не довелось. Виблагала
Ту ю копійчину...
Та Пречистій поставила
Свічечку за сина.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Ой сяду я під хатою,
На улицю гляну,
Як-то тії дівчаточка
Без своєї Ганни,
Без моєї Ганнусеньки
У хрещика грають.
І граються невесело,
І не так співають
Дівчаточка. А моєї
Голубки немає.
У свекрухи десь воркує,
Мене виглядає.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Закувала зозуленька
В зеленому гаї,
Заплакала дівчинонька —
Дружини немає.
А дівочі молодії
Веселії літа,
Як квіточкі за водою,
Пливуть з сього світа.
Якби були батько, мати
Та були б багаті,

Було б кому полюбити,
Було б кому взяти.
А то нема, сиротою
Отак і загину,
Дівуючи в самотині
Де-небудь під тином.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

Швачка⁴⁶⁶

«Ой не п'ється горілочка,
Не п'ються й меді.
Не будете шинкувати,
Прокляті жиди.
Ой не п'ється теє пиво,
А я буду пить.
Не дам же я вражим ляхам
В Україні жить.
Ходім, батьки-отамани,
У Фастов в неділю
Та надінем вражим ляхам
Кошуленьку білу.
Ні, не білу, а червону...
Ходім погуляєм
Та в пригоді свого батька
Старого згадаєм,
Полковника фастовського
Славного Семена⁴⁶⁷.
Ходім, брати: не згинете,
Хлопці, коло мене».

В Переп'яті⁴⁶⁸ гайдамаки
Нишком ночували.
До схід сонця у Фастові
Хлоп'ята гуляли.
Прийди з того Межигір'я,
Наш славний Палію,
Подивися, що той Швачка
У Фастові діє!
Добре діє! У Фастові,

У славному місті,
Прокотилось ляхів, жидів
Не сто і не двісті,
А тисячі. А майдани
Кров почервонила.
А оранди з костьолами,
Мов свічки, згоріли.
В самім замку невеличку
Церковку святую
Не спалено. Отам Швачка
Співа «Алілуя».
Хвалить Господа, веселий,
І каже сідлати
Коня свого вороного;
Має погуляти
У Бихові⁴⁶⁹, славнім місті,
З Левченком⁴⁷⁰ укупі,
Потоптати жидівського
Й шляхетського трупу.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Ой не п'ються пива-меди,
Не п'ється вода,
Прилучилась з чумаченьком
У степу біда.
Заболіла головонька,
Заболів живіт,
Упав чумак коло воза,
Упав та й лежить.
Із Одеси преславної
Завезли чуму,
Покинули товариші —
Горенько йому.
Воли його коло воза
Понуро стоять.
А із степу гайворони
До його летять.

— Ой не клюйте, гайворони,
Чумацького трупу,
Наклювавшись, подохнете
Коло мене вкупі.
Ой полетить, гайворони
Мої сизокрилі,
До батечка та скажіте,
Щоб службу служили
Та за мою грішну душу
Псалтир прочитали,
А дівчині молоденькій
Скажіть, щоб не ждала.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

На улиці невесело,
В хаті батько лає,
А до вдови на досвітки
Мати не пускає.
 Що ж мені робити,
 Де мені подітись?
Чи то з іншим полюбитись,
Чи то утопитись?
Ой надіну я сережки
І добре намисто
Та піду я на ярмарок
В неділю на місто.
Скажу йому: сватай мене
Або одчепися!..
Бо як мені у матері...
То лучше топиться.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

У тієї Катерини
Хата на помості,
Із славного Запорожжя
Наїхали гості.

Один Семен Босий,
Другий Іван Голий,
Третій славний вдовиченко
Іван Ярошенко.
«З'їздили ми Польщу
І всю Україну,
А не бачили такої,
Як се Катерина».
Один каже: «Брате,
Якби я багатий,
То оддав би все золото
Оцій Катерині
За одну годину».
Другий каже: «Друже,
Якби я був дужий,
То оддав би я всю силу
За одну годину
Оцій Катерині».
Третій каже: «Діти,
Нема того в світі,
Чого б мені не зробити
Для цієї Катерини
За одну годину».

Катерина задумалась
І третьому каже:
«Єсть у мене брат єдиний
У неволі вражій!
У Криму десь пропадає,
Хто його достане,
То той мені, запорожці,
Дружиною стане».
Разом повставали,
Коней посідлали,
Поїхали визволяти
Катриного брата.
Один утопився
У Дніпровім гирлі,
Другого в Козлові⁴⁷¹
На кіл посадили.

Третій, [Іван] Ярошенко,
Славний вдовиченко,
З лютої неволі
Із Бахчисараю⁴⁷²
Брата визволяє.

Заскрипіли рано двері
У великій хаті.
Вставай, вставай, Катерино,
Брата зострічати.
Катерина подивилась
Та й заголосила:
«Це не брат мій, це мій милий,
Я тебе дурила...»
«Одурила!..» — І Катрина
Додолу скотилась
Головонька... «Ходім, брате,
З поганої хати».
Поїхали запорожці
Вітер доганяти.
Катерину чорнобриву
В полі поховали,
А славнії запорожці
В степу побратались.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Із-за гаю сонце сходить,
За гай і заходить.
По долині увечері
Козак смутний ходить.
Ходить він годину,
Ходить він і другу.
Не виходить чорнобрива
Із темного лугу,
Не виходить зрадливая...
А з яру та з лісу
З собаками та псарями
Їде пан гульвіса.

Цькують його собаками,
Крутять назад руки
І завдають козакові
Смертельніє муки;
У льох його, молодого,
Той пан замикає...
А дівчину покриткою
По світу пускає.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Ой пішла я у яр за водою,
Аж там милий гуляє з другою.
А другая тая,
Розлучниця злая,
Багата сосідонька,
Вдова молодая.
А я вчора з нею,
З сією змією,
В полі плоскіль вибирала
Та все ї розказала,
Що як мене любить,
Женитися буде,
І до себе злую суку
Просила в придане.
Йване мій, Іване,
Друже мій коханий,
Побий тебе сила Божа
На наглій дорозі.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Не так тії вороги,
Як добрії люди —
І окрадуть, жалкуючи,
Плачучи, осудять,
І попросять тебе в хату,
І будуть вітати,

І питать тебе про тебе,
Щоб потім сміятись,
Щоб з тебе сміятись,
Щоб тебе добити...
Без ворогів можна в світі
Як-небудь прожити.

А ці добрі люде
Найдуть тебе всюди,
І на тім світі добряги
Тебе не забудуть.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Ой люлі, люлі, моя дитино,
Вдень і вночі.
Підеш, мій сину, по Україні,
Нас кленучи.
Сину мій, сину, не клени тата,
Не пом'яни.
Мене, прокляту, я твоя мати,
Мене клени.
Мене не стане, не йди меж люди,
Іди ти в гай,
Гай не питає й бачить не буде,
Там і гуляй.
Найдеш у гаї тую калину,
То й пригорнись,
Бо я любила, моя дитино,
Її колись.
Як підеш в села, у тії хати,
То не журись.
А як побачиш з дітками матір,
То не дивись.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Ой чого ти почорніло,
Зеленеє поле?

— Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка⁴⁷³
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили.
Та ще мене гайворони
Укрили з півночі...
Ключуть очі козацькії,
А трупу не хочуть.
Почорніло я, зелене,
Та за вашу волю...
Я знов буду зеленіти,
А ви вже ніколи
Не вернетесь на волю,
Будете орати
Мене стиха та орючи
Долю проклинати.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Туман, туман долиною,
Добре жити з родиною.
А ще лучше за горою
З дружиною молодою.
Ой піду я темним гаєм,
Дружиноньки пошукаю.
Де ти? Де ти, озовися!
Прийди, серце, пригорнися.
Нумо, серце, лицятися
Та поїдем вінчатися,
Щоб не знали батько й мати,
Де ми будем ночувати.
Одружилась, заховалась,
Бодай була не кохалась.
Легше було б самій жити,
Як з тобою в світі битись.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

У неділеньку у святую,
У досвітнюю годину,
У славному-преславному
Місті в Чигирині
Задзвонили в усі дзвони,
З гармати стріляли,
Превелебную громаду
Докупи скликали.
З святими корогвами
Та з Пречистими образами
Народ з попами
З усіх церков на гору йде,
Мов та Божа пчола, гуде.
З монастиря святого
У золоті, аж сяє,
Сам архімандрит вихожає,
Акафіст читає,
Поклони покладає.
Поважно та тихо
У раннюю пору
На високу гору
Сходилися полковники.
І військо, як море,
З знаменами, з бунчугами
З Лугу виступало
Та на трубах виграло.
І на горі разом стало.
Замовкли гармати,
Оніміли дзвони,
І громада покладає
Земніє поклони.
Молебствіє архімандрит
Сам на горі править,
Святого Бога просить, хвалить,
Щоб дав їм мудрості дознати,
Гетьмана доброго обрати.
І одногласне, одностайне
Громада вибрала гетьмана —
Преславного Лободу Івана⁴⁷⁴,

Лицаря старого,
Брата військового.
У труби затрубили,
У дзвони задзвонили,
Вдарили з гармати,
Знаменами, бунчугами
Гетьмана укрили.
Гетьман старий ридає,
До Бога руки знімає,
Три поклони покладає
Великій громаді
І, мов дзвоном дзвонить,
Говорить:

— Спасибі вам, панове-молодці,
Преславнії запорожці,
За честь, за славу, за повагу,
Що ви мені учинили,
А ще б краще ви зробили,
Якби замість старого
Та обрали молодого
Завзятого молóдця,
Преславного запорожця
Павла́ Кравченка-Наливайка⁴⁷⁵.
Я стар чоловік, нездужаю встати,
Буду йому пораду давати,
По-батьківській научати,
Як на ляха стати.
Тепер прелютая година
На нашій славній Україні.
Не мені вас, братця,
На ляха водити.
Не мені тепер, старому,
Булаву носити.
Нехай носить Наливайко
Козакам на славу,
Щоб лякались вражі ляхи
У своїй Варшаві. —
Громада чмелем загула,
У дзвони задзвонили,
Гармата заревла,

І бунчугами вкрили
Преславного запорожця
Павла́ Кравченка-Наливайка.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

У перетику⁴⁷⁶ ходила
По оріхи,
Мірошника полюбила
Для потіхи.
Мельник меле, шеретує⁴⁷⁷,
Обернеться, поцілує
Для потіхи.

У перетику ходила
По опеньки,
Лимаренка полюбила,
Молоденька.
Лимар кичку⁴⁷⁸ зашиває,
Мене горне, обнімає,
Молоденьку.

У перетику ходила
Я по дрова
Та бондаря полюбила,
Чорноброва.
Бондар відра набиває,
Мене горне, пригортає,
Чорноброву.

Коли хочеш добре знати,
Моя мати,
Кого будеш попереду
Зятем звати —
Усіх, усіх, моя мамо,
У неділеньку зятями
Будеш звати.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

У неділеньку та ранесенько,
Ще сонечко не зіходило,
А я, молоденька,
На шлях, на дорогу
Невеселая виходила.
Я виходила за гай на долину,
Щоб не бачила мати,
Мого молодого
Чумака з дороги
Зострічати.
Ой зострілась я
За тими лозами
Та з чумацькими возами.
Ідуть його воли,
Воли половії,
Ідуть, ремигають,
А чумаченька мого молодого
Коло воликів немає.
Ой копали йому в степу при дорозі
Та притиками яму,
Завернули його у тую рогожу
Та й спустили Івана
У ту яму глибокую
На високій могилі.
Ой Боже милий! милий, милосердий,
А я так його любила.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Не тополю високою
Вітер нагинає,
Дівчинонька одинока
Долю зневажає.
— Бодай тобі, доле,
У морі втопитись,
Що не даєш мені й досі
Ні з ким полюбитись.
Як дівчата цілуються,

Як їх обнімають,
І що тойді їм діється,
Я й досі не знаю.
І не знатиму. Ой, мамо,
Страшно дівувати,
Увесь вік свій дівувати,
Ні з ким не кохатись.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Утоптала стежечку
Через яр,
Через гору, серденько,
На базар.
Продавала бублики
Козакам,
Вторговала, серденько,
П'ятака.
Я два шаги, два шаги
Пропила,
За копійку дудника
Найняла.
Заграй мені, дуднику,
На дуду,
Нехай своє лишенько
Забуду.
Отака я дівчина,
Така я!
Сватай мене, серденько,
Вийду я.

(Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

І широкою долину,
І високою могилу,
І вечернюю годину,
І що снилось-говорилось,
Не забуду я.

Та що з того? Не побрались,
Розійшлися, мов не знались.
А тим часом дорогії
Літа тії молодії
Марне пронеслись.

Помарніли ми обоє —
Я в неволі, ти вдовою,
Не живем, а тільки ходим
Та згадуєм тії годи,
Як жили колись.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

На вгороді коло броду
Барвінок не сходить.
Чомусь дівчина до броду
По воду не ходить.
На вгороді коло тину
Сохне на тичині
Хміль зелений, не виходить
Дівчина з хатини.
На вгороді коло броду
Верба похилилась.
Зажурилась чорнобрива,
Тяжко зажурилась.
Плаче, плаче та ридає,
Як рибонька б'ється...
А над нею, молодою,
Поганець сміється.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Якби мені, мамо, намисто,
То пішла б [я] завтра на місто,
А на місті, мамо, на місті
Грає, мамо, музика троїста.

А дівчата з парубками
Лицяються. Мамо! Мамо!
Безталанна я!

Ой піду я Богу помолюся,
Та піду я у найми наймуся,
Та куплю я, мамо, черевики,
Та найму я троїсті музики.
Нехай люде не здивують,
Як я, мамо, потанцюю.
Доленько моя!

Не дай мені вік дівувати,
Коси мої плести-заплітати,
Бровенята дома зносити,
В самотині віку дожити.
А поки я заробляю,
Чорні брови полиняють.
Безталанна я!

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

— Не хочу я женитися,
Не хочу я братись,
Не хочу я у запічку
Дітей годувати.
Не хочу я, моя мати,
За плугом ходити,
Аksamитові жупани
На ріллі носити.
А піду я одружуся
З моїм вірним другом,
З славним батьком запорозьким
Та з Великим Лугом.
На Хортиці у матері
Буду добре жити,
У аксамиті ходити,
Меди-вина пити. —
Пішов козак нерозумний

Слави добувати,
Осталася сиротою
Старенькая мати.
Ой згадала в неділеньку,
Сідаючи їсти:
— Нема мого сина Йвана
І немає вісти. —
Не через два, не три літа,
Не через чотири
Вернувся наш запорожець,
Як та хиря, хиря,
Обідраний, облатаний,
Калікою в хату.
Оце тобі Запорожжя
І сердешна мати!
Нема кому привітати,
Ні з ким пожуритись,
Треба було б молодому,
Треба б одружитись.
Минулися молодії
Веселії літа,
Немає з ким ости[г]лого
Серденька нагріти.
Нема кому зострінуги,
Затопити хату,
Нема кому води тії
Каліці подати.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

Чума

Чума з лопатою ходила,
Та гробовища рила, рила,
Та трупом, трупом начиняла
І с о с в я т и м и⁴⁷⁹ не співала,
 Чи городом, чи то селом
 Мете собі, як помелом.
Весна, садочки зацвіли;
Неначе полотном укриті,

Росою Божою умиті,
Біліють. Весело землі,
Цвіте, красується цвітами,
Садами темними, лугами.
А люди біднії в селі,
Неначе злякані ягнята,
Позамикалися у хатах
Та й мруть. По улицах воли
Ревуть голодні, на городі
Пасуться коні, не виходить
Ніхто загнать, нагодувать,
Неначе люди тії сплять.
Заснули, добре, знать, заснули,
Святу неділеньку забули,
Бо дзвона вже давно не чуть.
Сумують комині без диму,
А за городами, за тином
Могили чорнії ростуть.
Під хатами поміж садами,
Зашиті в шкуру і в смолі,
Гробокопателі в селі
Волочать трупи ланцюгами
За царину — і засипають
Без домовини. Дні минають,
Минають місяці — село
Навік замовкло, оніміло
І кропивою поросло.
Гробокопателі ходили,
Та й ті під хатами лягли.
Ніхто не вийшов вранці з хати,
Щоб їх, сердешних, поховати,
Під хатами і погнили.

Мов оазис, в чистім полі
Село зеленіє.

Ніхто в його не заходить,
Тільки вітер віє
Та розносить жовте листя
По жовтому полю.
Довго воно зеленіло,
Поки люди з поля

Пожарище не пустили
Та не запалили
Села того зеленого.
Згоріло, зотліло,
Попіл вітром розмахало,
І сліду не стало.
Отаке-то людям горе
Чума виробляла.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

І знов мені не привезла
Нічого почта з України...
За грішнії, мабуть, діла
Караюсь я в оцій пустині
Сердитим Богом. Не мені
Про теє знать, за що караюсь,
Та й знать не хочеться мені.
А серце плаче, як згадаю
Хоч невеселії случаї
І невеселії ті дні,
Що пронеслися надо мною
В моїй Україні колись...
Колись божились та клялись,
Братались, сестрились зо мною,
Поки, мов хмара, розійшлись
Без сльоз, роси тії святої.
І довелося знов мені
Людей на старості... Ні, ні,
Вони з холери повмирили,
А то б хоч клаптик переслили
Того паперу

.

Ой із журби та із жалю,
Щоб не бачить, як читають
Листи тії, погуляю,
Погуляю понад морем
Та розважу своє горе,
Та Україну згадаю,

Та пісеньку заспіваю.
Люде скажуть, люде зрадять.
А вона мене порадить,
І порадить, і розважить,
І правдоньку мені скаже.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

В неволі, в самоті немає,
Нема з ким серце поєднать.
Та сам собі оце шукаю
Когось-то, з ним щоб розмовлять.
Шукаю Бога, а нахожу
Таке, що цур йому й казать.
От що зробили з мене годи
Та безталання; та ще й те,
Що літечко моє святе
Минуло хмарно, що немає
Ніже єдиного случаю,
Щоб доладу було згадать.
А душу треба розважать,
Бо їй так хочеться, так просить
Хоч слова тихого; не чуть,
І мов у полі сніг заносить
Неохолонувший ще труп.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

— Ой умер старий батько
І старенькая мати,
Та нема кому щирої
Тії радоньки дати.
Що мені на світі,
Сироті, робити?
Чи йти в люде жити,
Чи дома журитись?
Ой піду я в гай зелений,
Посажу я руту.

Якщо зійде моя рута,
Остануся тута,
Прийде милий в мою хату
Хазяїнувати.
А як же ні, то я піду
Доленьку шукати. —
Посходила тая рута,
В гаї зеленіє.
А дівчина-сиротина
У наймах марніє.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Не вернувся із походу
Гусарин-москаль.
Чого ж мені його шкода,
Чого його жаль?
Що на йому жупан куций,
Що гусарин чорноусий,
Що Машою звав?
Ні, не того мені шкода;
А марніє моя врода,
Люде не беруть.
А на улиці дівчата
Насміхаються, прокляті,
Гусаркою зуть.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

У Вільні, городі преславнім,
Оце случилось недавно,
Ще був тойді... От як на те
Не вбгаю в віршу цього слова...⁴⁸⁰
Тойді здоровий-прездоровий
Зробили з його лазарет,
А бакалярів⁴⁸¹ розігнали
За те, що шапки не ламали
У Острій брамі⁴⁸². Дурня знать

По походу. Отже назвуть,
Єй-богу, я його не вмю,
Того студента, що ж нам діять?

То синок був литовської
Гордої графині.
І хороше, і багате,
І одна дитина,
І училось не паничем,
І шапку знімало
В Острій брамі. Добре було,
Та лихо спіткало!
Улюбилось, сердешне,
Було молодее,
У жидівку молодую
Та й думало з нею,
Щоб цього не знала мати,
Звичайне побратись,
Бо не можна ради дати,
Що то за проклята!
Мов змальована, сиділа
До самої ночі
Перед вікном і втирала
Заплакані очі,
Бо й вона таки любила —
І страх як любила!
Та на бульвар виходила
І в школу ходила —
Усе з батьком, то й не можна
Було ради дати.
І банкір якийсь із Л ю б с ь к а⁴⁸³
Жидівочку сватав.
Що тут на світі робити?
Хоч іти топитись
До З а к р е т у⁴⁸⁴, не хочеться
Без жидівки жити
Студентові. А жид старий
Ніби теє знає —
Дочку свою одиночу
В хаті замикає,
Як іде до лавок вранці,

І найма сторожу,
Стару Рухлю. Ні, небоже,
Рухля не pomoже.
Уже де вона на світі
Роман сей читала
З шовковою драбинкою —
І Рухля не знала.
Може, сама догадалась.
Тільки заходилась
Та сплела й собі такую
І вночі спустилась
До студента на улицю.
І де б утікати,
А вони — звичайне, діти —
Любо ціловатись
Коло воріт заходились.
А жид ізнадвору,
Мов скажений, вибігає
З сокирою! Горе!
Горе тобі, стара мати,
Нема твого сина,
На улиці валяється
Убита дитина,
Убитая жидовином,
Горе тобі, мати.
Жидівочка... де та сила
Взялася в дитяти?
Вихватила ту сокиру
І батькові в груди
Аж по обух вгородила.

Отаке-то чудо
У тім місті преславному,
У тій Вільні сталось.
Дивувались довго люди,
Де вона сховалась,
Жидівочка та гадюча,
Що батька убила?
А вона вночі любенько
В Вілії втопилась,

Бо найшли її в Закреті,
Там і поховали.
А графиня без дитини,
Сердешна, осталась.
Поїхала у Рим, кажуть,
Та десь опинилась,
Та з маркізом якимсь голим,
Кажуть, одружилась.
Може, й брешуть, бо, звичайне,
На те вони люди,
І вдовицю не забудуть,
І тую осудять!

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Заступила чорна хмара
Та білу хмару.
Виступили з-за лиману
З турками татари.
Із Полісся шляхта лізе,
А гетьман-попович
Із-за Дніпра напирас —
Дурний Самойлович⁴⁸⁵.
З Ромоданом⁴⁸⁶. Мов та галич,
Вкрили Україну,
Та й клюють елико мога...
А ти, Чигирине!
А ти, старий Дорошенку⁴⁸⁷,
Запорозький брате!
Нездужаєш чи боїшся
На ворога стати?
— Не боюсь я, отамани,
Та жаль України, —
І заплакав Дорошенко,
Як тая дитина! —
Не розсиплем вражу силу,
Не встану я знову!..
Возьміть мої гетьманські
Клейноди, панове,

Та однесіть москалеві,
Нехай Москва знає,
Що гетьмана Дорошенка
На світі немає.
А я, брати-запорожці,
Возьму собі рясу
Та піду поклони бити
В Межигор до Спаса. —
Задзвонили в усі дзвони,
Гармата гримала.
У дві лави задніпрянці
З москалями стали
Аж на милю — меж лавами
Понесли клейноди...
Годі тобі, Петре, пити
Із Тясмина воду.
Положили ті клейноди
Попенкові в ноги.
Іди, Петре, в Межигор'я
Молитися Богу.
Не пустили Дорошенка,
У рясі пізнали,
Закували у кайдани,
В Сосницю послали⁴⁸⁸.
А з Сосниці в Я р о п о л ч е⁴⁸⁹
Віку доживати.
Отак тобі довелося,
Запорозький брате!

Виглянуло над Чигрином
Сонце із-за хмари,
Потягли в свої улуси
З турками татаре.
А ляхи з своїм Чарнецьким,
З поганим Степаном⁴⁹⁰,
Запалили церкву Божу.
І кості Богдана
Й Тимошеві в Суботові
Гарненько спалили
Та й пішли собі у Польщу,
Мов добре зробили.

А москалі з Ромоданом
В неділеньку рано
Пішли собі з поповичем
Шляхом Ромоданом⁴⁹¹.

Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі,
Та й умер з нудьги. Остило
Волочить кайдани.
І забули в Україні
Славною гетьмана.
Тільки ти, святий Ростовський⁴⁹²,
Згадав у темниці
Свого друга великого
І звелів капицю
Над гетьманом змуровати,
І Богу молитись
За гетьмана, панахиду
За Петра служити.
І досі ще що рік Божий,
Як день той настане,
Ідуть править панахиду
Над нашим гетьманом
В Ярополчі.

[Друга половина 1848,
Кос-Арал]

* * *

Не додому вночі йдучи
З куминої хати
І не спати лягаючи,
Згадай мене, брате.
А як прийде нудьга в гості
Та й на ніч засяде,
Отойді мене, мій друже,
Зови на пораду.
Отойді згадай в пустині,
Далеко над морем,

Свого друга веселого,
Як він горе боре.
Як він свої думи тії
І серце убоге
Заховавши, ходить собі,
Та молиться Богу,
Та згадає Україну
І тебе, мій друже;
Та іноді й пожуриться —
Звичайне, не дуже,
А так тільки. Надворі, бач,
Наступає свято...
Тяжко його, друже-брате,
Самому стрічати
У пустині. Завтра рано
Заревуть дзвіниці
В Україні; завтра рано
До церкви молитись
Підуть люде... Завтра ж рано
Завіє голодний
Звір в пустині, і повіє
Ураган холодний.
І занесе піском, снігом
Курінь — мою хату.
Отак мені доведеться
Свято зустрічати!
Що ж діяти? На те й лихо,
Щоб з тим лихом битись.
А ти, друже мій єдиний,
Як маєш журитись,
Прочитай оцю цидулу
І знай, що на світі
Тільки й тяжко, що в пустині
У неволі жити;
Та й там живуть, хоч погано,
Що ж діяти маю?
Треба б вмерти. Так надія,
Брате, не вмирає.

[1848 декабря 24,
Кос-Арал]

Неначе степом чумаки
 Уосени верству проходять,
 Так і мене минають годи,
 А я й байдуже. Книжечки
 Мережаю та начиняю
 Таки віршами. Розважаю
 Дурную голову свою,
 Та кайдани собі кую
 (Як ці добродії дознають).
 Та вже ж нехай хоч розіпнуть,
 А я без вірші не улежу.
 Уже два года промережав
 І третій в добрий час почну.

[Перша половина 1849,
 Кос-Арал]

[СОТНИК]

У Оглаві...⁴⁹³ Чи по знаку
 Кому цей Оглав білохатий?
 Троха лиш! Треба розказати,
 Щоб з жалю не зробить сміху.
 Од Бориспóля⁴⁹⁴ недалеко,
 А буде так, як Бориспóль,
 І досі ще стоїть любенько
 Рядок на вигоні тополь,
 Неначе з Оглава дівчата
 Ватагу вийшли виглядати.
 Та й стали. Буде вже давно —
 Отут, бувало, із-за тину
 Вилась квасоля по тичині,
 І з оболонками вікно
 В садочок літом одчинялось,
 І хата, бачите, була
 За тином, сотникова хата.
 А сотник був собі багатий,
 То в його, знаєте, росло
 На Божій харчі за дитину

Чиєсь байстря. А може, й так
Узяв собі старий козак
Чию сирітку за дитину
Та й доглядає в затишку,
Як квіточку, чужу дочку.
А сина (сотник був жонатий,
Та жінка вмерла), сина дав
У бурсу в Київ обучатись,
А сам Настусю піджидав,
Таки годованку, щоб з нею
Собі зробитися ріднею.
Не сина з нею поєднать,
А забандюрилось старому
Самому в дурнях побувать.
А щоб не знать було нікому,
То ще й не радився ні з ким.
А тільки сам собі гадає...
А жіночки... лихий їх знає!
Уже сміялися над ним!
Вони цю страву носом чують.

.....
Сидить сотник на причілку
Та думку гадає,
А Настуся по садочку
Пташкою літає.
То посидить коло його,
Руку поцілує,
То ўсами страшенними
Сивими пустує, —
Ну, звичайне, як дитина
Пестує старого.
А старому не до того,
Іншого якогось,
Гріховного пестування
Старе тіло просить!..
І пальцями старий сотник
Настусині коси,
Мов дві гадини великі,
Докупи сплітає,
То розплете та круг шиї

Тричі обмотає!..
А вона, моя голубка,
Нічого не знає.
Мов кошеня на припічку
З старим котом грає...

С [о т н и к]

Та одчепись, божевільна.
Дивись лишень, коси,
Мов русалка, розтріпала...
А чому ти й досі
Ніколи не вплетеш кісники
Оті, що тітка привезла?..

Н [а с т у с я]

Якби пустили на музики,
То я б кісники заплела,
Наділа б жовті черевики,
Червону б юпку одягла,
Заквітчала б барвінком коси...

С [о т н и к]

Стривай, стривай, простоволоса!
Дурненька, де б же ти взяла
Того барвінку завітчатись?

Н [а с т у с я]

А коло тину! Там такий
Поріс зелений, та хрещатий,
Та синій! Синій-голубий
Зацвів...

С [о т н и к]

Не будеш діувати.

Н [а с т у с я]

А що ж, умру хіба?

С [о т н и к]

Ба ні,
А снилось восени мені,
Тойді, як щепи ми щепили...
Як приймуться... мені приснилось,
Як приймуться, то восени
Ти вийдеш заміж.

Н [а с т у с я]

Схаменись!!
І щепи ваші поламаю...

С [о т н и к]

І як барвінок зацвіте...

Н [а с т у с я]

То я й барвінок позриваю.

С [о т н и к]

А од весілля не втечеш!

Н [а с т у с я]

Ба ні, втечу, та ще й заплачу.

(Плаче.)

С [о т н и к]

Дурна ти, Насте, як я бачу,
І посміяться не даси...
Хіба не бачиш, я жартую.
Піди лиш скрипку принеси
Та з лиха гарно потанцюєш,
А я заграю...

Н [а с т у с я]

Добре, тату.

(І веселенька шасть у хату.)

С [о т н и к]

Ні, трохи треба подождать.
Воно б то так! Та от що, брате:
Літа не ждуть! літа летять,

А думка проклята марою
До серця так і приросла...
А ти вже й скрипку принесла?
Яку ж ми вчистимо з тобою?

Н [а с т у с я]

Е, ні, стривайте, цур не грать.
А то не буду й танцювать,
Поки барвінку не нарву
Та не заквітчаюсь. Я з́ра́з!

(Іде недалечко, рве барвінок, квітчається і співає.)

А сотник налагожує скрипку.

С [о т н и к]

Отже одна вже й увірвалась.
Стривай, і другу увірву...

Н [а с т у с я]

(вертається заквітчана, співаючи)

«Якби мені крила, крила
Соколинїї,
Полетїла б я за милим,
За дружиною.
Полетїла б у дїброву,
У зелений гай,
Полетїла б, чорноброва,
За тихий Дунай».

Тим часом, як вона співає, у садочок входить м о л о д и й
х л о п е ц ь в солом'яному брилі, в короткому синьому
жупанку, в зелених шароварах, з торбиною за плечима
і з нагаєм.

П е т р о

З тим днем, що сьогодні! Боже, помагай!

Н [а с т у с я]

Тату! тату! Петро! Петро! Із Києва прийшов!

С [о т н и к]

А, видом видати, слихом слихати! Чи по волі, чи по неволі?

П [е т р о]

По волі, тату, та ще й богословом...

С [о т н и к]

Ов!

Н [а с т у с я]

Богословом?! Аж страшно!

С [о т н и к]

Дурна, чого ти боїшся! *(Підходить до сина, хрестить його і цілує.)* Боже тебе благослови, моя дитино! Настусю! Поведи його в покої та нагодуй, бо він ще, може, й не обідав.

П [е т р о]

Та таки й так. *(Іде в світлицю з Настусею.)*

С [о т н и к]

(сам)

І даровав же мені Бог
Таке дитя, такого сина!
І богослов уже. Причина,
Причина мудрая.
(Задумується.)
Чого?
Чого я думаю? У по́пи,
А як не схоче, то на Січ.
І там не згине вражий хлопець.
Іти лиш в хату... От ще річ:
Заставить треба богослова,
Щоб дома байдиків не бив,
Щоб він, гуляючи, навчив
Настусю заповідь, щоб знову
Не довелось дяка́ наймать,
Як для покойної. А знаю,
Без цього вже не повінчає
Отець Хома... Піти сказати,
А то забуду...

(Іде в хату.)

Жить би, жить, хвалити Бога,
Кохатися в дітях,

Так же ні, самому треба
Себе одурити,
Оженитися старому
На такій дитині!
Схаменися, не женися,
І вона загине,
І сам сивим посмішищем
Будеш в своїй хаті,
Будеш сам оте весілля
Повік проклинати,
Будеш плакати, і нікому
Ті сльози старечі
Буде втерти, не женися!
І гич не до речі!
Дивися: рай кругом тебе
І діти, як квіти,
За що ж ти їх, молоденькі,
Думаєш убити?
Ні, старий мій чепуриться,
Аж бридко дивиться!
А Настуся з богословом
Заповіді вчиться.
Он дивиться: у садочок
Вийшли погуляти.
Удвох собі похожають,
Мов ті голуб'ята.
А старого нема дома,
То їм своя воля
Награтися. Дивіться:
Там, коло тополі,
Стали собі та й дивляться
Одно на другого.
Отак ангели святії
Дивляться на Бога,
Як вони одно на друге.
І Петрусь питає:

П [е т р о]

Чом же ти оце, Настусю,
Справді не читаєш?

Н [а с т у с я]

А хіба я школяр, чи що? Не хочу, та й годі.

П [е т р о]

Хоч одну невеличку заповідь сьогодні вивчи, хоть п'яту.

Н [а с т у с я]

І п'ятої, і шостої, ніякої не хочу.

П [е т р о]

То піп і не вінчатиме ніколи, як не вмітимеш!

Н [а с т у с я]

Байдуже, нехай собі не вінчає.

П [е т р о]

А зо мною?

Н [а с т у с я]

І з тобою нехай собі... Е, ні, нехай повинчає!..

П [е т р о]

Та читай же, а то...

Н [а с т у с я]

А то що ти зробиш?

П [е т р о]

Поцілую, ось побачиш!

Н [а с т у с я]

Хоч як хочеш цілуй собі, а я таки не читатиму!

П [е т р о]

(цілує її і промов[ляє])

Оце тобі раз! Оце тобі два!

А сотник виглядає з-за тину і входить в хату,
не давши знаку.

Н [а с т у с я]

(пручається)

Годі-бо вже, годі! Незабаром батько прийде, треба справді читать.

П [е т р о]

А! тепер і читать!

С о т н и к

(виходить з хати)

Діти, годі вже вам учитися. Чи не час обідать?

П[етро] і Н[астуся] мовчки ідуть у хату.

С [о т н и к]

(сам)

Навчилась, нічого сказати!
Оце дитина! Ні, Настусю,
Я коло тебе захожуся
Тепер, лебедонько, не так!
Поки сто раз не поцілує,
Й читать не хоче! А бурсак!
Собачий сину, знаєш смак.
Ось я тебе попомуштрую
Не так, як в бурсі!.. Помелом!
Щоб духу в хаті не було!
Великий світ наш, не загинеш!
Дивися, пся його личина!
Оце-то так, що богослов!
У батька краде! Добре, свату!
Які-то стали люде злі!..
А що-то діється у хаті?
Там знову, знать, мої малі
Читають... Треба розігнати.

Отакі батьки на світі,
Нащо вони дітям?
На наругу перед Богом.
А шануйте, чтіте,
Поважайте його, діти,
Бо то батько сивий!
Батько мудрий! Добре отим
Сиротам щасливим,
Що не мають отих батьків,
То й не согрішають.

Н а с т у с я

(вибігає заплакана з хати)

Не дає і пообідать,
В Київ проганяє.
А Боже мій милостивий,
Що мені робити?
Помандрую!

(Дивиться в хату.)

Замірівся!

Ух! Який сердитий!
Та не вдарить... А я таки
У Київ з Петрусем
Помандрую, хоч що хочеш!
Я не побоюся,
Серед ночі помандрую.
А відьма злякає?!
Ні, не зляка.

(Загляда знову.)

Сердешненький!

Книжечки складає
У торбину і бриль бере,
Прощай, моє любе,
Моє серце!.. Увечері?..
За царину?.. Буду!
Ранше буду! Ось на, лови!

(Кидає через тин цвіток.)

Чуєш! Дожидайся ж!

Виходить с [о т н и к]. Настуся співає.

«Не ходи, не нуди, не залицяйся,
Не сватай, не піду, не сподівайся»⁴⁹⁵.

С [о т н и к]

А їй байдуже! мов не знає!
Неначе та сорока, скаче.
Настусю! Чом же ти не плачеш?
Адже ж Петруся вже немає.

Н [а с т у с я]

Дивітеся, яка печаль!
То й плачте, коли жаль...

С [о т н и к]

Мені байдуже.

Н [а с т у с я]

А мені

Ще байдужіше, він не мій.

А я вже заповіді знаю

Усі до одної!

С [о т н и к]

Усі?

Н [а с т у с я]

Нехай хоч зараз сповідає

Отець Хома ваш голосний!

С [о т н и к]

А повинчаємось в неділю?

Н [а с т у с я]

Авжеж! Так ми ще не говорили;

Як одговіємось — тойді.

С [о т н и к]

(цілує її)

Моя голубко сизокрила!

Моя ти ягідко!..

(Танцює і пригово[рює].)

«У горох

Вчотирьох

Уночі ходила.

Уночі,

Ходячи,

Намисто згубила»⁴⁹⁶.

Н [а с т у с я]

Та годі вам уже з тим намистом. Ішли б швидше до отця Хоми та порадилися, от що!

С [о т н и к]

Правда, правда, моя квіточко! Побіжу ж я швиденько, а ти тут, моя любко, погуляй собі тихенько та заквітчайся. Та не жди мене, бо бути має, що я остануся і на вечерню.

(Цілує її і йде.)

Н [а с т у с я]

Добре, добре, не ждатиму.

Не ждатиму, не ждатиму,
У свитину вдягатимусь,
У намисто уберуся,
Доганятиму Петруся.

Обнімемось, поцілуємось, поберемося за рученьки та й підем удвох собі аж у Київ. Треба заквітчатися, — може, в останній раз, бо він казав, що у Броварях і повинчаємося.

(Квітчається і співає.)

«Ой піду я не берегом-лугом,
Зострінуся з несуженим другом.
Здоров, здоров, несужений друже!
Любилися ми з тобою дуже.
Любилися, та не побралися,
Тільки жалю серцю набралися»⁴⁹⁷.

Оце нагадала яку! Цур їй, яка погана! Побіжу лиш швидше. Оставайтесь здорові, мої високії тополі і хрещатий мій барвіночку.

(Виходить.)

Іде додому уночі
П'янений сотник, а йдучи
Собі веселий розмовляє:
— Нехай і наших люде знають!
Нехай і сивий, і горбатий,
А ми!.. хе! хе! а ми жонаті!
А ми!.. — Насилу вліз у хату
Та й ліг собі тихенько спати,
Щоб Настю, бачте, не збудить
Та сорома не наробить.

Уже й «Достойно» оддзвонили⁴⁹⁸,
Уже додому люде йдуть —
Не йде Настусенька, не чуть!
Насилу сотника збудили
Та розказали: так і так!

Перехрестився неборак,
Коня найкращого сідлає
І скаче в Київ. В Броварях
Уже повінчана гуляє
Його Настуся молода!
Вернувся сотник мій додому,
Три дні, три ночі не вставав,
Нікому й слова не сказав
І не пожалувавсь нікому.

.
.

Турбується, заробляє,
А того не знає,
Що на старість одуріє
І все занехаїть.
Отак тепер і з сотником
З дурним моїм сталось,
Розігнав дітей по світу,
А добро осталось,
Немає з ким поділити.
Довелось самóму
Розкидати, розточити,
І добра нікому
Не зробити ні на шеляг,
І притчею стати
Добрим людям, і óхати
У холодній хаті
Під кожухом, і нікому
Хату затопити
І вимести... по смітнику
Ходити, нудити,
Поки пугач над стріхою
В вікно не завие,
А наймичка холодного

Трупа не накриє
Кожушиною старою,
А ключ од комори
Із-за пояса украде...

Отаке-то горе
Із сотником оце сталося.
Не минуло году,
Як Настусеньки не стало,
А вже на городі
Не осталося нічого,
Свині та телята
Уже бродять... А барвінок!
Барвінок хрещатий!
Притоптаний, коло тину
Засихає, в'яне!
А сам сотник у кожусі,
Одутлий, поганий,
Коло клуні похожає.
І стоги не вкриті,
І покої не мазані,
І сволок не митий,
І челяді нема дома,
Й худоби немає,
А наймичка задрипана,
Та й та помикає
Старим паном... Так і треба:
Не розганяй діток,
Сивий дурню! Недовго жив
На свій заробіток
П'яний сотник. Ще минуло
Літо коло світа,
А восени на улиці
Сотника убито!
А може, вмер неборака,
Од шинкарки йдучи?
Байдуже кому питати.
Забрали й онучі
Добрі люди, а самого
Гарно поховали

У леваді. І хрестика
Над ним не вкопали.
Аж жаль його. Був багатий,
І рідня, і діти
Єсть у його, а нікому
Хрест постановити.
Умер сотник, і покої
Згнили, поваялись,
Все пропало, погинуло,
Тільки і остались,
Що тополі на вигоні
Стоять, мов дівчата
Вийшли з Оглава ватагу
З поля виглядати.

[Перша половина 1849,
Кос-Арал]

* * *

Як маю я журитися,
Докучати людям,
Піду собі світ за очі —
Що буде, те й буде.
Найду долю, одружуся,
Не найду, втоплюся,
Та не продамся нікому,
В найми не наймуся.
Пішов же я світ за очі,
Доля заховалась;
А воленьку люде добрі
І не торговали,
А без торгу закинули
В далеку неволю...
Щоб не росло таке зілля
На нашому полю.

[Перша половина 1849,
Кос-Арал]

* * *

Нащо мені женитися?
Нащо мені братись?

Будуть з мене, молодого,
Козаки сміятись.
Оженився, вони скажуть,
Голодний і голий,
Занапастив, нерозумний,
Молодую волю.
Воно й правда. Що ж діяти?
Навчіть мене, люде,
Іти хіба до вас в найми?
Чи до ладу буде?
Ні, не буду чужі воли
Пасти, заганяти;
Не буду я в чужій хаті
Тещу поважати.
А буду я красоватись
В голубім жупані
На конику вороному
Перед козаками.
Найду собі чорнобривку
В степу при долині —
Високою могилоньку
На тій Україні.
На весілля товариство
Вийде погуляти
Та винесе самопали,
Викотить гармату.
Як понесуть товариша
В нову світлицю,
Загомонять самопали,
Гукнуть гаківниці.
Як положать отамана
В новій хаті спати,
Заголосить, як та мати,
Голосна гармата.
Гукатиме, кричатиме
Не одну годину.
І рознесе тую славу
По всій Україні.

[Перша половина 1849,
Кос-Арал]

Ой крикнули сірії гуси
В яру на ставу;
Стала [слава] на все село
Про тую вдову.
Не так слава, не так слава,
Як той поговір,
Що заїздив козак з Січі
До вдови на двір.
— Вечеряли у світлиці,
Мед-вино пили;
І в кімнаті на кроваті
Спочити лягли. —
Не минула слава тая,
Не марне пішла.
Удовиця у м'ясниці
Сина привела.
Вигодувала малого,
До школи дала.
А із школи його взявши,
Коня купила,
А коня йому купивши,
Сідельце сама
Самим шовком вишивала,
Златом окула,
Одягла його в червоний
В жупан дорогий,
Посадила на коника...
— Гляньте, вороги!
Подивітесь! — Та й повела
Коня вздовж села.
Та й привела до обозу;
В військо оддала...
А сама на прощу в Київ,
В черниці пішла.

Якби тобі довелося
 В нас попанувати,
 То знав би ти, пане-брате,
 Як їх називати,
 Отих твоїх безталанних
 Дівчаток накритих.
 А то верзе біси зна що
 Та й думає: — Ми то!
 Ми то людям покажемо
 Оцих безталанних
 Та навчимо шануватись
 Паничів поганих! —
 Шкода й праці! Поки сéла,
 Поки пани в селах,
 Будуть собі тинятися
 Покритки веселі
 По шиночках з москалями,
 І не турбуйсь, брате.
 — Добре, — кажу. — А все-таки
 Невеличку нате,
 Оцю одну, останнюю,
 Слухайте ж, панята.

Дівчата на луці гребли,
 А парубки копиці клали,
 Та, знай, на сонце позирали,
 Та нісенітницю верзли,
 Звичайне, хлопці. А дівчата,
 Мов ті сороки, цокотали
 Та до криниці учащали
 У яр погуляти.
 Найкращая з всього селá
 Давненько вже у яр пішла,
 Узявши глечик; та й немає,
 А лановий і не шукає,
 Мов і не бачить. Не новий
 Оцей лукавий лановий,
 Стара собака, та ще й бита.

У балці стало щось кричати,
Побігли хлопці рятувати.
Аж там панич несамовитий,
Недоліток, таке творить,
Сердешну дівчину мордує.
Сердешна дівчина кричить.
Прибігли хлопці, не рятують,
Бояться пана. А один,
Щонаймолодший, озирнувшись,
Та вилами пана
І просадив, мов ту жабу.
Застогнав поганець
Та й опрігся. Порадилися,
Дали в город знати;
Суд наїхав, подивилися,
Попилися завзято
Судовики. Закували
Хлопця молодого,
Та в тюрму захвасували...
Та й більше нічого.

На верстовнім шляху в полі
Корчма під вербою
Стоїть собі в холодочку,
А попід корчмою
Сидять в путах арестанти.
Трохи одпочити
Позволено бідолагам
Та води напитись.
Сидять собі, розмовляють,
А дехто й куняє.
А з-за гори поїзжане
На шлях виїзжають,
Аж три тройки. І, звичайне,
Коло корчми стали
Дати коням одпочити,
Та й дружки пристали
Співаючи. Отож стали,
Молодая встала,
Взяла квартиру оковити

Та й почакувала
Сердешного невольника
І його сторожу.
Коли дивиться, погляне...
Боже! милий Боже!
Меж невольниками в путах
Той самий єдиний
Її месник безталанний —
Несе з України
Аж у Сибір ланцюг-пута...
А ти будеш тут
У розкоші і не будеш
Ні знати, ні чути
Його плачу всеневного...
Не почакувала
Свого месника святого
І не привітала,
Тільки глянула на його...
Та й більше нічого.

Попереду поїзжане
Рушили в дорогу.
А за ними й невольники
Побрязкали путем
Понад шляхом. І нікого
Не видно, не чути
Коло корчми, одна собі
Поки що осталась
З шинкаркою; кругом неї
Димом розстилалась
В полі курява.

І смерклось.

І вік не великий,
Не тільки день. На хуторі
Танці та музики —
Аж до півночі. Придане
Постіль пішли слати
У комору, а молода
Вийшла мовчки з хати
Та й пропала. Скрізь шукали,

До світу шукали,
Та не найшли. Де ж поділась?
Де? Помандрувала
За невольником убогим
У Сибір... Та й годі.

[Перша половина 1849,
Кос-Арал]

* * *

Заросли шляхи тернами
На тую країну,
Мабуть, я її навіки,
Навіки покинув.
Мабуть, мені не вернутись
Ніколи додому?
Мабуть, мені доведеться
Читати самому
Оці думи? Боже милий!
Тяжко мені жити!
Маю серце широкее —
Ні з ким поділити!
Не дав єси мені долі,
Молодої долі!
Не давав єси ніколи,
Ніколи! ніколи!
Не дав серця молодого
З тим серцем дівочим
Поєднати! — Минулися
Мої дні і ночі
Без радості, молодії!
Так собі минули
На чужині. Не найшлося
З ким серцем ділитись,
А тепер не маю навіть
З ким поговорити!..
Тяжко мені, Боже милий,
Носити самому
Оці думи. І не ділить
Ні з ким, і нікому
Не сказать святого слова,

І душу убогу
Не радовать, і не корить
Чоловіка злого.
І умерти!.. О Господи!
Дай мені хоч глянуть
На народ отой убитий,
На туя Україну!

[Перша половина 1849,
Кос-Арал]

* * *

Зацвіла в долині
Червона калина,
Ніби засміялась
Дівчина-дитина.
Любо, любо стало,
Пташечка зраділа
І защебетала.
Почула дівчина,
І в білій свитині
З біленької хати
Вийшла погуляти
У гай на долину.
І вийшов до неї
З зеленого гаю
Козак молоденький;
Цілує, вітає,
І йдуть по долині
І йдучи співають.
Як діточок двоє,
Під туя калину
Прийшли, посідали
І поцілювались.

Якого ж ми Раю
У Бога благаєм?
Рай у серце лізе,
А ми в церкву лізем,
Заплющивши очі, —
Такого не хочем.
Сказав би я правду,

Та що з неї буде?
Самому завадить,
А попам та людям
Однаково буде.

[Перша половина 1849,
Кос-Арал]

* * *

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.
Буває, іноді дивлюся,
Дивуюсь дивом, і печаль
Охватить душу; стане жаль
Мені її, і зажурюся,
І перед нею помолюся,
Мов перед образом святим
Тієї Матері святої,
Що в мир наш Бога принесла...

Тепер їй любо, любо жити.
Вона серед ночі встає,
І стереже добро своє,
І дожидає того світу,
Щоб знов на його надивитись,
Наговоритись. — Це моє!
Моє! — І дивиться на його,
І молиться за його Богу,
І йде на улицю гулять
Гордіше самої цариці.
Щоб людям, бачте, показать
Своє добро. — А подивіться!
Моє найкраще над всіми! —
І ненароком інший гляне.
Весела, рада, Боже мій!
Несе додому свого Йвана.
І їй здається, все село
Весь день дивилося на його,
Що тільки й дива там було,

А більше не було нічого.
Щасливая!..

Літа минають.
Потроху діти виростають,
І вирости, і розійшлись
На заробітки, в москалі.
І ти осталася, небого.
І не осталося нікого
З тобою дома. Нагоди
Старої нічим одягти
І витопить зимою хату.
А ти нездужаєш і встати,
Щоб хоч огонь той розвести.
В холодній молишся оселі
За їх, за діточок.

А ти,
Великомученице! Села
Минаєш, плачучи, вночі.
І полем-степом ідучи,
Свого ти сина закриваєш.
Бо й пташка іноді пізнає
І защебече: — Он байстря
Несе покритка на базар.

Безталанная! Де ділась
Краса твоя тая,
Що всі люде дивувались?
Пропала, немає!
Все забрала дитиночка
І вигнала з хати,
І вийшла ти за царину,
З хреста ніби знята.
Старці тебе цураються,
Мов тії прокази.
А воно таке маленьке,
Воно ще й не лазить.
І коли-то воно буде
Гратись і промовить
Слово м а м о. Великеє,
Найкращеє слово!

Ти зрадієш; і розкажеш
Дитині правдиво
Про панича лукавого,
І будеш щаслива.
Та не довго. Бо не дійде
До зросту дитина,
Піде собі сліпця водить,
А тебе покине
Калікою на розпутті,
Щоб собак дражнила,
Та ще й вилає. За те, бач,
Що на світ родила.
І за те ще, що так тяжко
Дитину любила.
І любитимеш, небого,
Поки не загинеш
Межи псами на морозі
Де-небудь під тином.

[Перша половина 1849,
Кос-Арал]

* * *

На Великдень на соломі
Против сонця діти
Грались собі крашанками
Та й стали хвалитись
Обновами. Тому к святкам
З лиштвою пошили
Сорочечку. А тій стьожку,
Тій стрічку купили.
Кому шапочку смушеву,
Чобітки шкапові,
Кому свитку. Одна тільки
Сидить без обнови
Сиріточка, рученята
Сховавши в рукава.
— Мені мати купувала.
— Мені батько справив.
— А мені хрещена мати
Лиштву вишивала.

— А я в попа обідала. —
Сирітка сказала.

[Перша половина 1849,
Кос-Арал]

* * *

Було, роблю що, чи гуляю,
Чи Богу молюся,
Усе думаю про його
І чогось боюся.
Дурна була, молодая, —
Я все виглядала,
Чи не шле за рушниками...
І не сподівалась,
Що він мене, дурну, дурить,
А серце боліло,
Ніби знало, що так буде,
Сказати не вміло.
А якби було сказало,
То я б не любила,
Може, була б до криниці
У гай не ходила,
А то вранці і ввечері
Ходила, гуляла...
Доходила, осталася,
Навіки осталась
Дівувати; тяжко мені
У матері в хаті
Старітися. А своєї
Вже хати не мати!
А ще й досі, чи роблю що,
Чи то так гуляю,
Усе думаю про його,
І сама не знаю,
Чого думаю! Чого я
У той гай ходила?
І за що його так довго,
Так тяжко любила!

[Перша половина 1849,
Кос-Арал]

* * *

Буває, іноді старий
Не знає сам, чого зрадіє,
Неначе стане молодий,
І заспіває... як уміє.
І стане ясно перед ним
Надія ангелом святим,
І зоря, молодість його,
Витає весело над ним.
Що ж се зробилося з старим,
Чого зрадів оце? Того,
Що, бачите, старий подумав
Добро якесь комусь зробити.
А що ж, як зробити? Добре жись
Тому, чия душа і дума
Добро навчилася любити!
Не раз такому любо стане,
Не раз барвінком зацвіте.
Отак, буває, в темну яму
Святее сонечко загляне,
І в темній ямі, як на те,
Зелена травка поросте.

[Перша половина 1849,
Кос-Арал]

* * *

Хіба самóму написати
Таки посланіє до себе,
Та все дочіста розказати,
Усе, що треба, що й не треба.
А то не діждешся його,
Того Писанія Святого,
Святої правди ні од ко́го.
Та й ждати не маю од ко́го.
Бо вже б, здавалося, пора:
Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашито,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.

Не похвали собі, громадо!
Без неї, може, обійдусь,
А ради жду собі, поради!
Та, мабуть, в яму перейду
Із москалів, а не діждусь!
Мені, було, аж серце мліло,
Мій Боже милий! як хотілось,
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я Україну люблю?
Чи варт вона огня святого?..
Бо хоч зостаріюсь зато́го,
А ще не знаю, що роблю.
Пишу собі, щоб не міняти
Часа святого так на так,
Та іноді старий козак
Верзеться грішному, усатий,
З своєю волею мені
На чорнім вороні-коні!
А більш нічого я не знаю,
Хоч я за це і пропадаю
Тепер в далекій стороні.
Чи доля так оце зробила?
Чи мати Богу не молилась,
Як понесла мене? Що я —
Неначе лютая змія
Розтоптана в степу здихає,
Захода сонця дожидає.
Отак-то я тепер терплю
Та смерть із степу виглядаю,
А за що, їй-богу, не знаю!
А все-таки її люблю,
Мою Україну широку,
Хоч я по їй і одинокий
(Бо, бачте, пари не найшов)
Аж до погибелі дійшов.

Нічого, друже, не журися!
В ду́лівину⁴⁹⁹ себе закуй,

Гарненько Богу помолися,
А на громаду хоч наплюй!
Вона — капуста головата.
А втім, як знаєш, пане-брате.
Не дурень, сам собі міркуй.

[Перша половина 1849,
Кос-Арал]

* * *

Дурні та гордії ми люди
На всіх шляхах, по всій усюді,
А хвалимось, що ось-то ми
І над землею і водою,
І од палат та до тюрми
Усе царі, а над собою
Аж деспоти — такі царі,
І на престолі і в неволі,
І все-то те по добрій волі,
По волі розуму горить,
Як той маяк у син[ім] морі
Чи те... в житейськім. Само так
У нас у костяній коморі
Горить розумний той маяк,
А ми оливи наливаєм
Та байдуже собі співаєм —
Чи то в годину, чи в напасть.

Орли, орли ви сизокрилі,
Поки вам лихо не приснилось,
Хоч невеличке, хоч на час!
А там — під лавою в шиночку
Сховаєтесь у холодочку.
Огонь небесний той погас,
І в тую костяну комору
Полізли свині ізнадвору,
Мов у калюжу, та й сопуть.
І добре роблять, що кують
На руки добрії кайдани
Та чарки в руки не дають

Або ножа, а то б зарані
Гарненько з лиха б напились,
А потім з жалю заридали
Та батька, матір прокляли
І тих, що до хреста держали.
А потім ніж — і потекла
Свиняча кров, як та смола,
З печінок ваших поросячих.
А потім...

[Перша половина 1849,
Кос-Арал]

* * *

І золотої й дорогої
Мені, щоб знали ви, не жаль
Моеї долі молодої;
А іноді така печаль
Оступить душу, аж заплачу.
А ще до того, як побачу
Малого хлопчика в селі.
Мов одірвалось од гіллі,
Одно-однісіньке під тином
Сидить собі в старій ряднині.
Мені здається, що се я,
Що це ж та молодість моя.
Мені здається, що ніколи
Воно не бачитиме волі,
Святої воленьки. Що так
Даремне, марне пролетять
Його найкращії літа,
Що він не знатиме, де дітись
На сім широкім вольнім світі,
І піде в найми, і колись,
Щоб він не плакав, не журился,
Щоб він де-небудь прихилився,
То оддадуть у москалі.

[Перша половина 1849,
Кос-Арал]

.
 Ми вкупочці колись росли,
 Маленькими собі любились,
 А матері на нас дивились
 Та говорили, що колись
 Одружимо їх. Не вгадали.
 Старі заранне повмирали,
 А ми малими розійшлись
 Та вже й не сходились ніколи.
 Мене по волі і неволі
 Носило всюди. Принесло
 На старість ледве і додому.
 Веселеє колись село
 Чомусь тепер мені, старому,
 Здавалось темним і німим,
 Таким, як я тепер, старим.
 І бачиться, в селі убогім,
 Мені так бачиться, нічого
 Не виросло і не згнило,
 Таке собі, як і було.
 І яр, і поле, і тополі,
 І над криницею верба.
 Нагнулася, як та журба
 Далеко в самотній неволі.
 Ставок, гребелька, і вітряк
 З-за гаю крилами махає.
 І дуб зелений, мов козак
 Із гаю вийшов та й гуляє
 Попід горою. По горі
 Садочок темний, а в садочку
 Лежать собі у холодочку,
 Мов у Раю, мої старі.
 Хрести дубові посхилялись,
 Слова дощем позамивались...
 І не дощем, і не слова
 Гладесенько Сатурн стирає...
 Нехай з святими спочивають
 Мої старії... — Чи жива

Ота Оксаночка? — питаю
У брата тихо я. — Яка?
— Ота маленька, кучерява,
Що з нами гралася колись.
Чого ж ти, брате, зажурився?
— Я не журюсь. Помандрувала
Ота Оксаночка в поход
За москалями та й пропала.
Вернулась, правда, через год,
Та що з того. З байстрам вернулась,
Острижена. Було, вночі
Сидить під тином, мов зозуля,
Та кукає, або кричить,
Або тихесенько співає
Та ніби коси розплітає.
А потім знов кудись пішла,
Ніхто не знає, де поділась,
Занапастилась, одуріла.
А що за дівчина була,
Так-так що краля! І невбога,
Та талану Господь не дав... —
А може, й дав, та хтось украв,
І одурив святого Бога.

[Перша половина 1849,
Кос-Арал]

* * *

Готово! Парус розпустили,
Посунули по синій хвилі
Помеж кугою⁵⁰⁰ в С[ир]д[ар'ю]
Байдару та баркас чималий.
Прощай, убогий Кос-Арале⁵⁰¹.
Нудьгу заклятую мою
Ти розважав-таки два літа.
Спасибі, друже; похвались,
Що люде і тебе знайшли
І знали, що з тебе зробити.
Прощай же, друже! Ні хвали,
Ані ганьби я не сплітаю

Твоїй пустині; в іншій кр[аю],
Не знаю, може, й нагадаю
Нудьгу колишнюю колись!

[Друга половина 1849,
Кос-Арал]

* * *

Ми восени таки похожі
Хоч капельку на образ Божий,
Звичайне, що не всі, а так,
Хоч деякі.

Крутий байрак,
Неначе циган чорний, голий,
В діброві вбитий або спить.
А по долині, по роздоллі
Із степу перекотиполе
Рудим ягнятчком біжить
До річечки собі напитись.
А річечка його взяла
Та в Дніпр широкий понесла,
А Дніпр у море, на край світа
Билину море покотило
Та й кинуло на чужині.

І жаль тобі її стане,
Малої билини.
Підеш собі зажурившись
Гаєм по долині,
Гай шепоче, гнуться лози
В яру при дорозі,
Думи душу осідають,
І капають сльози.
І хочеться сповідатись,
Серце розповити,
І хочеться... Боже милий!
Як хочеться жити,
І любити Твою правду,
І весь світ обняти!

Благо тобі, друже-брате,
Як є в тебе хата.

Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти.
Хоч дитина немовляща,
І воно вгадає
Твої думи веселії...
Сам Бог розмовляє
Непорочними устами.

А тобі, мій одинокий,
Мій друже єдиний,
Горе тобі на чужині
Та на самотині.
Хто з тобою заговорить,
Привітає, гляне?..
Кругом тебе простяглася
Трупом бездиханним
Помарнілая пустиня,
Кинута Богом.

[Друга половина 1849,
Кос-Арал]

* * *

Лічу в неволі дні і ночі
І лік забуваю.
О Господи, як-то тяжко
Тії дні минають.
А літа пливуть меж ними,
Пливуть собі стиха,
Забирають за собою
І добро і лихо!
Забирають, не вертають
Ніколи нічого!
І не благай, бо пропаде
Молитва за Богом.

І четвертий рік минає
Тихенько, поволі,
І четверту починаю
Книжечку в неволі
Мережати, — змережаю
Кров'ю та сльозами

Моє горе на чужині,
Бо горе словами
Не розкажеться нікому
Ніколи, ніколи,
Нігде на́ світі! Нема слов
В далекій неволі!
Немає слов, немає сльоз,
Немає нічого.
Нема навіть кругом тебе
Великого Бога!
Нема на що подивитись,
З ким поговорити.
Жить не хочеться на світі,
А сам мусиш жити.
Мушу, мушу, а для чого?
Щоб не губить душу?
Не варт вона того жалю.
Ось для чого мушу
Жить на світі, волочити
В неволі кайдани!
Може, ще я подивлюся
На мою Україну...
Може, ще я поділюся
Словами-сльозами
З дібровами зеленими!
З темними лугами!
Бо немає в мене роду
На всій Україні,
Та все-таки не ті люде,
Що на цій чужині!
Гуляв би я понад Дніпром
По веселих селах
Та співав би свої думи,
Тихі, невеселі.
Дай дожити, подивитись,
О Боже мій милий!
На лані́ тії зелені
І тії могили! А не даси, то донеси

На мою країну
Мої сльози; бо я, Боже!
Я за неї гину!
Може, мені на чужині
Лежать легше буде,
Як іноді в Україні
Згадувати будуть!
Донеси ж, мій Боже милий!
Або хоч надію
Пошли в душу... бо нічого,
Нічого не вдію
Убогою головою,
Бо серце холоне,
Як подумаю, що, може,
Мене похоронять
На чужині, — і ці думи
Зо мною сховають!..
І мене на Україні
Ніхто не згадає!

А може, тихо за літами
Мої мережані сльозами
І долетять коли-небúдь
На Україну... і падуть,
Неначе роси над землею,
На щире серце молодеє
Сльозами тихо упадуть!
І покиває головою,
І буде плакати зо мною,
І може, Господи, мене
В своїй молитві пом'яне!

Нехай як буде, так і буде.
Чи то плисти, чи то брести.
Хоч доведеться розп'ястись!
А я таки мережать буду
Тихенько білії листи.

[Перша половина 1850,
Оренбург]

Лічу в неволі дні і ночі
 І лік забуваю:
 О Господи, як-то тяжко
 Тії дні минають.
 А літа пливуть за ними,
 Пливуть собі стиха,
 Забирають за собою
 І добро і лихо.
 Забирають, не вертають
 Ніколи нічого,
 І не благай, бо пропаде
 Молитва за Богом.

Каламутними болотами,
 Меж бур'янами, за годами
 Три года сумно протекли.
 Багато дечого взяли
 З моєї темної комори
 І в море нишком однесли.
 І нишком проковтнуло море
 Моє не злато-серебро —
 Мої літа, моє добро,
 Мою нудьгу, мої печалі,
 Тії незримії скрижалі,
 Незримим писані пером.

Нехай гнилими болотами
 Течуть собі меж бур'янами
 Літа невольничі. А я!
 Така заповідь моя!
 Посижу трошки, погуляю,
 На степ, на море подивлюсь,
 Згадаю дещо, заспіваю
 Та й знов мережать захожусь
 Дрібненько книжечку. Рушаю.

* * *

Ми заспівали, розійшлись
Без сльоз і без розмови.
Чи зійдемося ж знову?
Чи заспіваємо коли?
А може, й те... Та де? Якими?
І заспіваємо яку?
Не тут, і певне, не такими!
І заспіваєм не таку!
І тут невесело співали,
Бо й тут невесело було,
Та все-таки якось жилось,
Принаймні вкупі сумували,
Згадавши той веселий край,
І Дніпр той дужий, крутогорий,
І молодее тее горе!
І молодий той грішний рай!

[Перша половина 1850,
Оренбург]

* * *

Не молилася за мене,
Поклони не клала
Моя мати; а так собі
Мене повивала,
Співаючи. — Нехай росте
Та здорове буде! —
І виріс я, хвалить Бога,
Та не виліз в люде.
Лучше було б не родити
Або утопити,
Як мав би я у неволі
Господа гнівити.

А я так мало, небагато
Благав у Бога, тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,

Та безталанну мою,
Мою Оксаночку; щоб з нею
Удвох дивитися з гори
На Дніпр широкий, на яри,
Та на лани золотополі,
Та на високії могили;
Дивитись, думати, гадать,
Коли-то їх понасипали?
Кого там люде поховали?
І вдвох тихенько заспівать
Ту думу сумную, днедавну,
Про лицаря того гетьмана,
Що на огні ляхи спекли.
А потім би з гори зійшли;
Понад Дніпром у темнім гаї
Гуляли б, поки не смеркає,
Поки мир Божий не засне,
Поки з вечернею зорьєю
Не зійде місяць над горою,
Туман на лан не прожене.
Ми б подивились, помолились
І розмовляючи пішли б
Вечеряти в свою хатину.

Даєш ти, Господи єдиний,
Сади панам в Твоім раю,
Даєш високії палати.
Пани ж неситії, пузаті,
На Рай Твій, Господи, плюють
І нам дивитись не дають
З убогої малої хати.

Я тільки хаточку в тім раї
Благав, і досі ще благаю,
Щоб хоч умерти на Дніпрі,
Хоч на малесенькій горі.

[Перша половина 1850,
Оренбург]

ПЕТРУСЬ

(Поєма)

Були на хуторі пани,
І пан, і пані неба[га]ті.
І дочечка у їх росла,
Уже чимала піднялась.
І генерал її посватав,
Бо страх хорошая була,
А генерал був страх багатий.
От і талан Господь послав
На вбогий хутір, ублагали
Царя Небесного! Взяли
Її гарненько одягли
Та у неділю й повінчали,
І генеральшею назвали,
І цугом в Київ повезли.

Було на хуторі погане
Мале байстря, свиней пасло,
Петрусем звалось; на придане
Воно за панною пішло
У генеральськеє село
Свиней же пасти, безталанне.

За балом бал у генерала,
За генеральшею чимала
Орда панів і паничів,
І генеральша уночі
Тихенько плакати собі стала.
«Занапастила мене мати.
Зов'яне марне у палатах
Краса і молодість моя».
«Ти, душко, плачеш?» — «Хто се, я?
Ні, я не плачу...» — «Знаєш, Маню,
У городі тепер армяни,
Купи собі, мамуню, шаль».
«Мені не треба тії шалі».
«Не завдавай же серцю жалю!
Купи, голубко! Не печаль

Мого ти серця! А весною
В Париж поїдемо з тобою,
Або поїдемо в село,
Як схочеш, серце».

Тихо, тихо
Зима минала, кралось лихо
Та в самім серці й уляглось
У генеральші молоді.
Поїхали в село весною,
В селі банкети загули,
А генеральша плаче, плаче,
А генерал того не бачить,
А всі вже бачили в селі.

З нудьги із двору погуляти
Якось, задумавшись, пішла,
Та аж за царину зайшла
Та й бачить, що пасе ягнята
Мале хлоп'яточко в стерні.
«О горе, горенько мені!
Що я робитиму на світі?
Се ти, Петрусю?» — «Ажеж я».
«Ходім до мене, будем жити,
Як там на хуторі колись
Жили, жили». — Та й похилилась,
Очей не зводячи, дивилась
На Петруся. Одним-одна
І виростала, й діувала,
І за старого генерала
Занапастили, продали!
І вкупі гроші пропили...
І тяжко, тяжко заридала.
«Ходімо, серце, погулять!
Ходім, Петрусю, в сад, в палати».
«А хто ж тут буде доглядать,
Хто попасе мої ягнята?»
«Нехай хто хоче!» — Й повела
Його в палати. А в палатах
Причепурила, одягла,
А потім в школу оддала,

І любо їй. Нехай радіє,
Поки надія серце гріє,
Поки росте з того зерна
Або кукіль, або пшениця.
Бо ми не знаєм, що твориться
У Його там. А Він хоч зна,
Та нам не скаже. Якби знала
Матуся горенько твоє,
Чи оддала б за генерала
Дитя єдинеє своє?
Не оддала б... А втім, не знаю...
Бо всякі матері бувають.

Минають дні собі поволі,
Петрусь до школи та із школи
З книжками ходить та росте.
Сама аж ніби мо[ло]діє,
І генерал собі радіє,
Що діло, бачите, святе
Удвох таки вони зробили.

Петра на волю одпустили,
Зимою в Київ одвезли,
І там у школу оддали,
І там чимало поповчили.
Вернувся з Києва Петрусь
Уже Петром і паничем,
І кучері аж по плече,
І висипався чорний ус,
І ще... Та се ще не втече,
Розкажем іноді колись
Про те, що снилося Петрові.
А генеральші чорнобровій
Що тепер снилося? То ми
Оце й розкажемо.

Перед іконою Пречистої
Горить лампада уночі.
Поклони тяжкії б'ючи,
Ридала, билася... нечистую
Огненную сльозу лила.

Вона благала Пресвяту,
Щоб та її... щоб та спасла,
Щоб одурить їй не дала
Пренепорочная! І все.
Молитва їй не допомогла.
Вона, сердешна, одурила,
Вона, небога, полюбила
Свого Петруся. Тяжко їй!
Душі негрішній, молодій!
Та що ж робить? Нестало сили,
Сердега разом одурила.
Та й як його одній святії
Прожити літа молодії?
Вони ж не вернуться! Як хоч,
А лихо, кажуть, перескоч,
А то задавить. Генеральша
Не перескочила, бо їй
Хотілось жити, молодій!
Хотілося б... Густенька каша,
Та каша, бачте, та не наша,
А наш несолений куліш —
Як знаєш, так його і їж.

«Петрусю! Друже мій єдиний!
Моє ти серце! мій ти сину!
Рятуй мене, рятуй! рятуй!
О Матер Божая! розкуй
Мою ти душу!» — І ридала,
І батька й матір проклинала,
І все на світі. А Петрусь,
Її єдина дитина,
Гуляв собі пренеповинний
В саду та арію якусь
Мугикав стиха. Більш нічого
Петрусь не бачив. А небога
Сама не знає, що робить.
І що їй діяти з собою?
Або схватись під водою,
Або, принамені, розбить
О стіну голову...

«Поїду в Київ, помолюся.
Молитва, може, прожене
Диявола... О! мій Петрусю!
Молитва не спасе мене,
Я у Дніпріві утоплюся!»

Моліте Господа, дівчата,
Моліте Господа, щоб мати
І вас отак не завдала
За генерала, за палати
І вас отак не продала.
Любіться, діточки, весною.
На світі є кого любить
І без користі. Молодою,
Пренепорочною, святою
В малій хатині буде жить
Любов та чистая. І буде
Святий покой ваш стерегти
І в домовині. Що ж то буде
З превосходительною? Що ти
Тепер робитимеш з собою,
З своєю Божою красою?
Хто стерегтиме твій покой,
Украдений твоїм Петрусем?
Хіба архістратиг? Та й той
Не встереже тепер. Боюся,
І вимовить боюсь тепер
Твоє грядущее...

У Київ їздила, молилась,
Аж у Почаєві була.
Чудовная не помогла,
Не помогла святая сила.
А ти аж плакала, молилась —
Та й занехаяла. Везла
Назад гадюку в серці люту
Та трошки в пляшечці отрути.

Не їла три дні й не пила,
Вернувшись з прощі. І три ночі
Не спала; впали карі очі,

Засохли губи; і вночі
Щось, ходя, шепче, сміючись.
Аж тиждень так собі нудила,
А потім трути розвела
І генерала напоїла
Та й спать, упоравшись, лягла.
«Тепер старого поховаю,
А молодого привітаю,
Та й буду жить собі та жить,
Петруся-серденько любить», —
Подумала чи то сказала.
Хотіла спать, але не спала.
І ждала світу, і дожить
До світу Божого боялась.

І задзвонили вранці-рано
По генераловій душі;
Заговорили щось погане,
До генерала ідучи
Прощатись, люде. Аж гуде,
З усіх усюд народу йде,
Та щось шепочуть про отруту
І судових неначе ждуть,
І разом стихли на минуту.
Приїхали; ножі беруть,
І генерала розчиняють,
І яд знаходять в животі.
Громада глухо присягає.
Заприсягла. Питає суд:
«Тепер скажіте, християни,
Хто отруїв його?» Гудуть,
Мов стиха дзвони. «Пані! Пані!» —
Громада зично загула.

Тойді на ганок вихожає
І до громади промовляє
Петрусь. І каже: «Я зробив,
Я генерала отруїв,
А ви не знаєте нічого!» —
Взяли Петруся молодого
Та в город в путах одвезли.

Його недовго мордували
В тюрмі, в суді, а в добрий час
В кайдани добре закували,
Переголили про запас;
Перехрестивсь, отак убраний,
І поволік Петрусь кайдани
Аж у Сибір...

[Перша половина 1850,
Оренбург]

* * *

Мені здається, я не знаю,
А люде справді не вмирають,
А перелізе ще живе
В свиню абощо, та й живе,
Купається собі в калюжі,
Мов перш купалося в гріхах.
І справді так. Мені байдуже
За простих сірих сіромах,
Вони і Господом забуті.
Так що ж мені тут гріти-дути!
А де оті?? Невже в сажак
Годує хам собі на сало?
А може, й так? Добра чимало
Вони творили на землі,
Ріками сльози розлили,
А кров морями. Люде знають,
Кого годують, доглядають.
І що ж ви скажете: за славу
Лили вони моря кроваві
Або за себе? Ні, за нас!
За нас, сердешних, мир палили!
Поки їх в саж не засадили.
Якби не те, то, певне, б пас
Свинар в толоці. Кляті! кляті!
Де ж слава ваша?? На словах!
Де ваше золото, палати?
Де власть великая? В склепах,
В склепах, поваплених ката[ми],
Такими ж самими, як ви

Жили ви лютими звірми,
А в свині перейшли!..

Де ж ти?

Великомучениче святий?
Пророче Божий? Ти меж нами,
Ти, Присносущий, всюди з нами
Витаєш ангелом святим.
Ти, любий друже, заговориш
Тихенько-тихо... про любов
Про безталанну, про горе,
Або про Бога, та про море,
Або про марне литу кров
З людей великими катами.
Заплачеш тяжко перед нами,
І ми заплачемо... Жива
Душа поетова святая⁵⁰²,
Жива в святих своїх речах,
І ми, читая, оживаєм
І чуєм Бога в небесах⁵⁰³.

Спасибі, друже мій убогий!
Ти, знаю, лепту розділив
Свою єдину... Перед Богом
Багато, брате, заробив!
Ти переслав мені в неволю
Поета нашого...⁵⁰⁴ На волю
Мені ти двері одчинив!
Спасибі, друже! Прочитаю
Собі хоть мало... оживу...
Надію в серці привітаю,
Тихенько-тихо заспіваю
І Бога Богом назову.

[Перша половина 1850,
Оренбург]

* * *

Якби ви знали, паничі,
Де люде плачуть живучи,
То ви б елегій не творили
Та марне Бога б не хвалили,

На наші сльози сміючись.
За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм.
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози; я не знаю,
Чи єсть у Бога люте зло!
Що б у тій хаті не жило?
А хату раєм називають!

Не називаю її раєм,
Тії хатиночки у гаї
Над чистим ставом край села.
Мене там мати повила
І, повиваючи, співала,
Свою нудьгу переливала
В свою дитину... В тім гаю́,
У тій хатині, у раю́,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.
Там матір добрую мою,
Ще молодую, у могилу
Нужда та праця положила.
Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині!.. А ми
Розлізлися межі людьми,
Мов мишенята. Я до школи —
Носити воду школярам.
Брати на панщину ходили,
Поки лоби їм поголили!
А сестри! сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії,
Для кого в світі живете?
Ви в наймах вирости чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!

Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села!
Такії, Боже наш, діла
Ми творимо у нашім раї
На праведній Твоїй землі!
Ми в раї пекло розвели,
А в Тебе другого благаєм,
З братами тихо живемо,
Лани братами оремо
І їх сльозами поливаєм.
А може, й те ще... Ні, не знаю,
А так здається... сам еси...
(Бо без Твоєї, Боже, волі
Ми б не нудились в раї голі).
А може, й Сам на небесі
Смієшся, батечку, над нами
Та, може, радишся з панами,
Як править міром! Бо дивись,
Он гай зелений похиливсь,
А он з-за гаю виглядає
Ставок, неначе полотно,
А верби геть понад ставом
Тихесенько собі купають
Зелені віти... Правда, рай?
А подивися та спитай!
Що там твориться, у тім раї!
Звичайне, радість та хвала!
Тобі, єдиному, святому,
За дивнії Твої діла?
Отим-бо й ба! Хвали нікому,
А кров, та сльози, та хула,
Хула всьому! Ні, ні, нічого
Нема святого на землі...
Мені здається, що й самого
Тебе вже люди прокляли!

[Перша половина 1850,
Оренбург]

Буває, в неволі іноді згадаю
 Своє стародавнє, шукаю, шукаю,
 Щоб чим похвалитись, що й я таки жив,
 Що й я таки Бога колись-то хвалив!
 Шукаю, шукаю... Господи, б хотілось
 Згадать хоть що-небудь! Та оце й наткну[в]сь
 На таке погане, що так і заснув,
 Богу не молившись!.. От мені приснилось...
 Свинєю заснувши, звичайне, такий
 І сон приверзеться... Ніби край могили
 Пасу я ягнята, а я ще малій;
 Дивлюся, могила ніби розвернулася,
 А з неї виходить неначе козак,
 Уже й сивоусий собі неборак,
 Та і йде до мене... Я собі звернулось,
 Щеня мов під тином, — звичайне, мале,
 То й перелякалось. От мене бере
 Неначе на руки та несе в могилу,
 А чорна могила ще гірше розкрилась.
 Дивлюся, в могилі усе козаки:
 Який безголовий, який без руки,
 А хто по коліна неначе одтятий, —
 Лежать собі хлопці, мов у теплій хаті.
 — Дивися, дитино, оце козаки
 (Ніби мені каже), — на всій Україні
 Високі могили, дивися, дитино,
 Усі ті могили усі отакі.
 Начинені нашим благородним трупом,
 Начинені туго. Оце воля спить!
 Лягла вона славно, лягла вона вкупі
 З нами, козаками! Бачиш, як лежить —
 Неначе сповита!.. Тут пана немає,
 Усі ми однако на волі жили!
 Усі ми однако за волю лягли,
 Усі ми і встанем, та Бог його знає,
 Коли-то те буде. Дивися ж, дитино!
 Та добре дивися — а я розкажу,
 За що Україна наша стала гинуть,

За що й я меж ними в могилі лежу.
Ти ж людям розкажеш, як виростеш, сину.
Слухай же, дитино. — А потім ягнята
Приснились у житі, лановий біжить
Та б'є мене добре, і ніби, проклятий,
Свитину здирає. І досі болить,
Як сон той згадаю. А як нагадаю
Козака в могилі, то й досі не знаю,
Чи то було справді, чи то було так,
Мара яка-небудь. Мені той козак
Розказував ось що...

— Не знаю, як тепер ляхи живуть
З своїми вольними братами.
А ми браталися з ляхами!
Аж поки третій Сигизмонд⁵⁰⁵
З проклятими його ксьондзами
Не роз'єднали нас... Отак
Те лихо діялося з нами!

Во ім'я Господа Христа
І Матері його святої!
Ляхи прийшли на нас войною!
Святіє Божії міста!
Ксьондзи скажені осквернили!
Земля козака зайнялась
І кров'ю, сину, полилась,
І за могилою могила,
Неначе гори, поросли
На нашій, синочку, землі!

Я жив на хуторі, з [нрзб.]
Я стар був, немощен. Послав
З табун я коней до обозу,
Гармату, гаківниць два вози,
Пшона, пшениці, що придбав,
Я всю мізерію оддав
Моїй Україні-небозі...
І трьох синів своїх. — Нехай, —
Я думав, грішний перед Богом, —

Нехай хоть часточка убога
За мене піде, за наш край,
За церков Божію, за люде,
А я молитись в хаті буду. —
Бо вже нездужав, сину, встать,
Руки на ворога піднять!

Зо мною, слухай же, остались
Данило, чура мій, та я,
Та Пріся, дочечка моя!
Воно ще тільки вир[ос]тало,
Ще тільки-тільки наливалось,
Мов та черешенька!.. За гріх,
За тяжкий, мабуть, гріх великий
Не дав мені Святий Владика
Очей нарадувать старих
Моїм дитятком!..

Не ходили
Ксьондзи по селах, а возили
На людях їх з села в село,
Такее-то у нас було!⁵⁰⁶
Якось їх, клятих, і до мене
Вночі на хутір занесло.
А з ними челядь їх скажена,
Та ще драгуни... Дай мені!
Хоч коли-небудь, Боже милий!
На світ Твій виглянуть з могили —
Спряжу всю шляхту на огні!
Вони, вони — не бійся, сину! —
Вони, ксьондзи, мою дитину
З собою в хату завели,
Замкнулись п'янії, я бачив.
А челядь п'яна полягала
У клуні на соломі спать,
Драгуни теж. А ми з Данилом
Соломи в сіни наносили,
А клуню просто запалили...
Не встануть, прокляті, оп'ять
Дітей козачих мордувать,
Усі до одного згоріли!

І Пріся бідная моя
Згоріла з клятими! А я...
На пожарищі хрест з Данилом
Поставили, та помолились,
Заплакали... Та й потягли,
На коней сівши, до обозу,
Синів всіх трьох моїх найшли,
Та в добрий час і полягли
Отут укупі!..

.....
А як ми бились, умирали,
За що ми голови складали
В оці могили? Будеш жить,
То, може, й знатимеш, небоже,
Бо слава здорово кричить
За наші голови... А може,
І про могили, і про нас
З старцями Божими по селах
Правдива дума невесела
Меж людьми ходить...

[Перша половина 1850,
Оренбург]

* * *

І станом гнучим, і красою
Пренепорочно-молодою
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь,
І чудно, мов перед святою,
Перед тобою помолюсь.
І жаль мені, старому, стане
Твоєї Божої краси.
Де з нею дінешся єси?
Хто коло тебе в світі стане
Святим хранителем твоїм?
І хто заступить? Хто укриє
Од зла людського в час лихий?
Хто серце чистее нагріє
Огнем любові, хто такий?
Ти сирота, нема нікого,

Опріче праведного Бога.
Молися ж, серце, помолюсь
І я з тобою. Щось пророче
Мені вже зазирає в очі,
І я вже Богу не молюсь,
Уже й на тебе не дивлюсь.
Мені приснилось: ти вже мати,
Не в аксамиті, не в палатах
Твоє голоднее дитя...
І в'янеш ти, а дні летять,
Несуть все добре за собою,
Уже й надію понесли,
А ти осталась на землі
Одна-однісінька; з тобою
Єдинеє добро було —
Твоє дитя, поки росло,
В колодочки поки вбивалось,
Оперилось, і ти осталась
Стара і немощна. Людей,
Людей неприязних благаєш
І Христа ради простягаєш
Коло зачинених дверей
Старії руки.

Отак я іноді тобою,
Тобою, серце, молодою,
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь
На стан твій гнучий і за тебе
Тихенько Богу помолюсь.
Молися й ти, з святого неба
На тебе, серце, не зійшла
Твоя і доля і недоля.

[Перша половина 1850,
Оренбург]

* * *

Огні горять, музика грає,
Музика плаче, завиває;
Алмазом добрим, дорогим

Сіяють очі молодії;
Витає радість і надія
В очах веселих, любо їм,
Очам негрішним, молодим.
І всі регочуться, сміються,
І всі танцюють. Тільки я,
Неначе заклятий, дивлюся
І нишком плачу, плачу я.
Чого ж я плачу? Мабуть, шкода,
Що без пригоди, мов негода,
Минула молодість моя.

[Перша половина 1850,
Оренбург]

* * *

Чи то недоля та неволя,
Чи то літа ті, летячи,
Розбили душу? Чи ніколи
Й не жив я з нею, живучи
З людьми в паскуді, опаскудив
І душу чистую?.. А люде!
(Звичайне, люде, сміючись)
Зовуть її і молодою,
І непорочною, святою,
І ще якоюсь... Вороги!!
І люті! люті! ви ж украли,
В багно погане заховали
Алмаз мій чистий, дорогий,
Мою колись святую душу!
Та й смієтесь. Нехристияне!
Чи не меж вами ж я, погані,
Так опоганився, що й не знать,
Чи й був я чистим коли-небудь,
Бо ви мене з святого неба
Взяли меж себе — і писать
Погані вірші научили.
Ви тяжкий камінь положили
Посеред шляху... і розбили
О його... Бога боячись!
Моє малеє, та убоге,

Та серце праведне колись!
Тепер іду я без дороги,
Без шляху битого... а ви!
Дивуєтесь, що спотикаюсь,
Що вас і долю проклинаю,
І плачу тяжко, і, як ви...
Душі убогої цураюсь,
Своєї грішної душі!

[Перша половина 1850,
Оренбург]

* * *

На батька бісового я трачу
І дні, і пера, і папір!
А іноді то ще й заплачу,
Таки аж надто. Не на мир
І на діла його дивившись,
А так, мов іноді упившись
Дідусь сивесенький, рида, —
Того, бачте, що сирота.

[Перша половина 1850,
Оренбург]

* * *

І досі сниться: під горою
Меж вербами та над водою
Біленька хаточка. Сидить
Неначе й досі сивий дід
Коло хатиночки і бавить
Хорошее та кучеряве
Своє маленькеє внуча.
І досі сниться, вийшла з хати
Веселая, сміючись, мати,
Цілує діда і дитя
Аж тричі весело цілує,
Прийма на руки, і годує,
І спать несе. А дід сидить
І усміхається, і стиха
Промовить нишком: — Де ж те лихо?
Печалі тії, вороги?

І нищечком старий читає,
Перехрестившись, Отче наш.
Крізь верби сонечко сіяє
І тихо гасне. День погас
І все почило. Сивий в хату
Й собі пішов опочивати.

[Перша половина 1850,
Оренбург]

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ

(Поема)

Я. Кухаренкові⁵⁰⁷.
На пам'ять 7 мая 1857 року

Не на Україні, а далеко,
Аж за Уралом, за Елеком⁵⁰⁸,
Старий недобиток варнак
Мені розказував отак
Про сю криницю москалеву,
А я, сумуючи, списав,
Та рифму нищечком додав,
Та невеличку і дешеvu
(Звичайне, крадене) зобгав
Тобі поему на спомини,
Мій друже щирий, мій єдиний!

I

Після великої зими,
За Катерини за цариці,
Москаль ту викопав криницю;
А як він викопав, то ми
Оце й розкажемо в пригоді,
А ви записуйте, не шкодить
Такую річ і записать.
Бо се не казка, а билиця,
Або бувальщина, сказать.
Отак пишть. Була криниця,

Ні, не криниця, а село,
Пишіть, давно колись було
Межи садами, при долині,
Таки у нас на Україні
Було те Божеє село.

В селі тому вдова жила,
А у вдови дочка росла
І син малоліток.
Добре мати діток
Багатому, хвалить Бога
В розко́шах! А вбогій
Вдові не до того,
Бо залили за шкуру сала,
Трохи не пропала.
Думала іти в черниці
Або вбитись, утопитись,
Так жаль маленьких діток стало.
Звичайне, мати, що й казати,
Та, може, ждався-таки й зять,
Бо вже Катруся підростала
(Катрусею вдовівна звалась).
Чи вік же їй продівувать?
Зносити брівоньки нізащо.
Хіба за те, що сирота?
А красота-то красота!
Мій Боже милий! А трудяще,
А чепурне, та роботяще,
Та тихе. Бач, і сирота,
А всім була навдивовижу.
Бувало, вигляне із хижі,
Як тая квіточка з роси,
Як теє сонечко з-за хмари.
Весь похолону, неживий
Стою, бувало. Ані кара,
Ні му́ки, кайдани,
Ніже літа, сину,
Тії сили не втомили...
Отак і загину!
Так і згину. Бо дивися:

Смерті сподіваюсь,
А ридаю, мов дитина,
Як я нагадаю
Катерину. Слухай, сину,
Мій друже єдиний!
Слухай добре, та записуй,
Та на Україні,
Як Бог тебе допроводить,
То розкажи, сину,
Що ти бачив диявола
Своїми очима.

II

Так, бачиш, дівонька ота
Росла собі. І роботящий
(Бо всюди сироти — ледащо)
У наймах виріс сирота,
Неначе батькова дитина.
Отож той самий сиротина
У наймах сяк собі, то так
Придбав, сірома, грошеньят,
Одежу справив, жупанину,
Та ні відсіть і ні відтіть
Купив садочок і хатину;
Подякував за хліб і сіль
І за науку добрим людям,
Та до вдовівни навпростець
Шелесть за рушниками!
Не торгувались з старостами,
Як те бува з багатирями;
Не торгувавсь і панотець
(На диво людям та на чудо),
За три копи звінчав у будень,
Без пихи, так, як довелось.
Отут-то, голубе мій сизий,
Отут-то й лихо почалось!

III

Уже, либонь, після Покрови
Вертався з Дону я, та знову

(Бо я вже двічі посилав
До дівчини за рушниками)
Послать і втретє міркував.
Та з чумаками, та з волами
Якраз в неділю на весілля
До удовівни причвалав.
Пропало! Все добро пропало!
Ані щетинки не осталось.
Пропав і я, та не в шинку,
А на к о б и л і⁵⁰⁹. На віку
Всі люде бачать лихо, сину,
Але такого, мій єдиний,
Такого лютого ніhto,
Ніhto і здалека не бачив,
Як я, лукавий. А тим часом
Просохли очі у вдови.
Неначе в Бога за дверима,
У зятя та в сина
Стара собі спочиває,
А на Катерину,
На дитя своє єдине,
Тільки поглядає.
А я в шинку з п'яницями
Душу пропиваю!
Та й пропив. Запродав душу,
І душу і тіло,
Тіло катові, а душу!..
О Боже мій милий!
Хотілося б жить на світі,
Та ба! Треба вчитись,
Ще змалечку треба вчитись,
Як на світі жити,
А то битимуть, та й дуже!..
Не знаю, мій друже,
Чи сатана лихо коїв?
Чи я занедужав?
Чи то мене злая доля
Привела до того.
Таки й досі ще не знаю,
Не знаю нічого.

Знаю тільки, що тверезий.
Бо вже ані вина,
Ні меди, ні оковита
Не пилися, сину.
Отаке-то сподіялось.
Вмер батько і мати,
Чужі люде поховали...
А я, мов проклятий
Той Іуда, одринутий
І людьми і Богом,
Тиняюся, ховаюся,
І дійшло до того,
Що я, вночі підкравшися,
Максимову хату
(Бо його Максимом звали,
Вдовиного зятя)
Запалив. Згоріла хата.
А душа проклята
 Не згоріла. Моя душа!
 Мій друже, мій брате!
 Не згоріла, а осталась,
 Тліє, й досі тліє!
 І коли вона зотліє,
 Коли одпочине?
 Святий знає.

IV

З переляку

Вмерла Катерина.
А Максим на пожарище
Та на попелище
Подивився. Нема ради!
Тільки вітер свище
У димарі та в комині.
Що на світі діять?
І що тепер йому почати?
Подумавши, перехрестивсь
Та й знов пішов у наймити
Голодні злидні годувати.
Вдова осталась не сама,

А з сином-парубком; жениги
Його збиралась восени.
Аж гульк! Од матушки-цариці,
Таки із самої столиці
Прийшов указ лоби голить.
Се в перший раз такий указ
Прийшов з Московщини до нас.
Бо на Україні в нас, бувало,
У козаки охочі йшли,
А в пікінери вербовали,
Та теж охочих. На селі
Зобралася громада радить,
Кого голить у москалі.

Порадили громадою,
Та скурвого сина
Вдовиченка-ледащицю
Забили в скрепицю⁵¹⁰
Та й повезли до прийому.
Он яке твориться
На сім світі! Яка правда
У людей, мій сину.
Така й досі, я думаю,
В нас на Україні.
Та другої і не буде
В невольниках людях.

V

Через год ото й велика
Зима наступила.
До Зеленої неділі
В байраках білили
Сніги білі; тойді ж ото
І Очаков брали
Москалі⁵¹¹. А Запорожжя
Перше руйнували⁵¹².
Розбрелося товариство.
А що то за люде
Були тії запорожці —
Не було й не буде
Таких людей.

Під Очаков
Погнали й Максима.
Там-то його й скалічено,
Та й на Україну
Повернено з одставкою.
Бачиш, праву ногу
Чи то ліву підстрелено...
Мені не до того
Було тойді. Знову люта
Гадина впилася
В саме серце; кругом його
Тричі повилася.
Як той Ірод. Що тут робить?
Не дам собі ради.
А Максимові кривому
Нічого не вадить;
Шкандибає на милиці
І гадки не має.
А в неділеньку святую
Мундир надіває,
І медаль і хрест причепить,
І заплете косу,
Та ще й борошном посипле.
Я не знаю й досі,
Нащо воно москалі ті
Коси заплітали,
Мов дівчата, та святее
Борошно псували?
На іграшку, я думаю,
Так собі, аби-то!
Отож, було, мов генерал,
Максим сановито
Прибереться у неділю
Та й пошкандибає
У храм Божий. На крилосі
Стане, та й співає
За дяком-таки, та возьме
Та ще й прочитає
Апостола серед церкви.

Вивчився читати
У москалях. Непевний був
Максим отой, брате.
А трудящий, роботящий,
Та тихий до того,
Та ласкавий... Було тобі
Ніже анікого
Не зачепить, ніже ділом,
Ніже яким словом.
— І талан і безталання,
Все, — каже, — од Бога,
Вседержителя святого,
А більш ні од кого. —
Преблагий був муж на світі
Максим отой, сину.
А я! а я!.. Не вимовлю.
Моя ти дитино!
Я вбив його! Потривай лиш,
Трохи одпочину.
Та той[ді] вже.

VI

Так ти кажеш,
Що бачив криницю
Москалеву, що ще й досі
Беруть з неї воду,
І хрест, кажеш, коло шляху
І досі Господній
Стоїть собі на роздоллі.
А не розказали
Тобі люде там нічого?..
Вже повимирали
Тії люде, мої свідки,
Праведнії люде!
А я й досі караюся
І каратись буду
Й на тім світі.
Ось послухай,
Доводить до чого
Сатана той душу нашу.

Як не схаменеться
Та до Бога не вернеться,
То так і воп'ється
Пазорями в саме серце.
Ось слухай же, сину,
Про Максима праведного...
Було, не спочине
Ніколи він. А в неділю
Або в яке свято
Бере святий Псалтир в руки
Та й іде читати
У садочок. У садочку
Та у холодочку
Катерину поховали.
Отож у садочку
За упокой душі її
Псалтир прочитає,
Потім собі тихесенько,
Тихо заспіває
С о с в я т и м и; та й заплаче.
А потім пом'яне
О здоровії тещу з сином
І веселий стане.
— Все од Бога, — скаже собі, —
Треба вік дожити.
Отакий-то муж праведний
Був він на сім світі.
А у будень, то він тобі
Не посидить в хаті,
Все нишпорить по надвір'ю.
— Треба работати, —
Було скаже по-московськи, —
А то, лежати в хаті,
Ще опухнеш. — Та взяв якось
Заступ і лопату,
Та й пішов собі у поле
Криницю копати.
— Нехай, — каже. — Колись люде
Будуть воду пити
Та за мою грішну душу

Господа молити. —
Вийшов в поле геть од шляху,
У балку спустився
Та й викопав при долині
Глибоку криницю.
(Не сам один; толокою
Йому помагати
Й добрі люде приходили
Криницю копати.)
І виложив цямриною,
І над шляхом в полі
Височенний хрест поставив...
Зо всього роздолля
Широкого було видно.
Се, бачиш, для того,
Щоб знать було, що криниця
Єсть коло дороги,
Щоб заходили з криниці
Люде воду пити
Та за того, що викопав,
Богу помолитись.

VII

А тепер уже, он бачиш,
Доходить до чого.
Що я стратить наміряюсь
Максима святого.
Отаке-то! А за віщо?
За те, за що Каїн
Убив брата праведного
У світлому Раю.

Чи то було у неділю,
Чи в якеє свято?
Слухай, сину, як навчає
Сатана проклятий.
— Ходім, — кажу, — Уласович,
На твою криницю
Подивитись. — Добре, — каже, —
Ходімо напитись

Води з неї погожої. —
Та й пішли обоє,
І відерце і віжечки
Понесли з собою.
От приходим до криниці,
Я перш подивився,
Чи глибока. — Власовичу, —
Кажу, — потрудися
Води достать, я не вмю. —
Він і нахилився,
Опускаючи відерце;
А я... я за ноги
Вхопив його, та й укинув
Максима святого
У криницю... Такеє-то
Сотворив я, сину!
Такого ще не творилось
В нас на Україні.
Та й ніколи не створиться
На всім світі, брате!
Всюди люди, а я один
Диявол проклятий!

VIII

Через тиждень вже витягли
Максима з криниці
Та у балці й поховали.
Чималу каплицю
Поставили громадою,
А його криницю
Москалевою назвали.
От тобі й билиця
Про ту криницю москалеву.
Нелюдська билиця.

А я пішов у гайдамаки
Та на Сибірі опинивсь.
(Бо тут Сибір була колись.)
І пропадаю, мов собака,
Мов той Іуда! Помолись

За мене Богу, мій ти сину,
На тій преславній Україні,
На тій веселій стороні.
Чи не полегшає мені?

1857, мая 16,
Новопетровское укрепление

НЕОФІТИ⁵¹³

(Поема)

Сія глаголеть Господь: со-
храните судъ и сотворите
правду, [приблизися бо]
спасеніе мое приити, и ми-
лость моя [открыется].

Исаія. Гл. [56]. С. 1

М. С. Щепкину
На память 24 декабря 1857⁵¹⁴

Возлюбленику муз і грацій,
Ждучи тебе, я тихо плачу
І думу скорбную мою
Твоїй душі передаю.

Привітай же благодуже
Мою сиротину,
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!
Привітаєш; убогая,
Сірая, з тобою
Перепливе вона Лету⁵¹⁵,
І огнем-сльозою
Упаде колись на землю
І притчею стане
Розпинателям народним,
Грядущим тиранам.

Давно вже я сижу в неволі,
Неначе злодій взаперті,
На шлях дивлюся та на поле,
Та на ворону на хресті
На кладовищі. Більш нічого
З тюрми не видно. Слава Богу
Й за те, що бачу. Ще живуть,
І Богу моляться, і мруть
Хрещені люде.

Хрест високий
На кладовищі трохи збоку
Златомальований стоїть.
Не вбогий, мабуть, хтось лежить?
І намальовано: розп'ятий
За нас Син Божий на хресті.
Спасибі сиротам багатим,
Що хрест поставили. А я...
Такая доленька моя!
Сижу собі та все дивлюся
На хрест високий із тюрми.
Дивлюсь, дивлюся, помолюся:
І горе, горенько моє,
Мов нагодована дитина,
Затихне трохи. І тюрма
Неначе ширшає. Співає
І плаче серце, оживає,
І в тебе, Боже, і в святих
Та праведних твоїх питає,
Що Він зробив їм, той святий,
Той Назорей⁵¹⁶, той Син єдиний
Богом ізбранної Марії,
Що Він зробив їм? І за що
Його, святого, мордували,
Во узи кували.
І главу Його честную
Терном увінчали?
І вивели з злодіями
На Голгофу-гору;
І повісили меж ними —
За що? Не говорить

Ні сам сивий Верхотворець,
Ні його святії —
Помощники, поборники,
Кастрати німіє!

Благословенная в женах⁵¹⁷,
Святая праведная Мати
Святого Сина на землі.
Не дай в неволі пропадати,
Летучі літа марне тратить.
Скорблящих радосте⁵¹⁸! Пошли,
Пошли мені святее слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти!
І розкажу я людям горе,
Як тая мати ріки, море
Сльози кровавої лила,
Так, як і Ти. І прийняла
В живу душу світ незримий
Твого розп'ятого Сина!..
Ти Матер Бога на землі!
Ти сльози матері до краю,
До каплі вилила! Ридаю,
Молю ридаючи, пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило.
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово, Божеє кадило,
Кадило істини. Амінь.

I

Не в нашім краю, Богу милім,
Не за гетьманів і царів,
А в римській ідольській землі
Се беззаконіє творилось.

Либонь, за Декія-царя⁵¹⁹?
Чи за Нерона-сподаря⁵²⁰?
Сказать запевне не зумію.
Нехай за Нерона.

Росії

Тойді й на світі не було,
Як у Італії росло
Мале дівча. І красою,
Святою, чистою красою,
Як тая лілія, цвіло.
Дивилася на неї мати
І молоділа. І дівчаті
Людей шукала. І найшла.
Та, помолившись Гіменею⁵²¹
В своїм веселім гінекею⁵²²,
В чужий веселий одвела.
Незабаром зробилась мати
Із доброї тії дівчати:
Дитину-сина привела.
Молилася своїм Пенатам⁵²³
І в Капітолій⁵²⁴ принесла
Немалі жертви. Ублагала
Капітолійський той синкліт,
Щоб первенця її вітали
Святії ідоли. Горить
І день і ніч перед Пенатом
Святий огонь. Радіє мати:
В Алкіда⁵²⁵ син її росте,
Росте, лицяються гетери⁵²⁶
І перед образом Венери
Лампаду світять.

II

Тойді вже сходила зоря
Над Віфлеємом. Правди слово,
Святої правди і любові
Зоря всесвітня зійшла!
І мир і радість принесла
На землю людям. Фарисеї⁵²⁷,

І вся мерзенна Іудея
Заворушилась, заревла,
Неначе гадина в болоті.
І Сина Божія во плоті
На тій Голгофі розп'яла
Межи злодіями. І спали,
Упившись кровію, кати,
Твоєю кровію. А Ти
Возстав од гроба, слово встало,
І слово правди понесли
По всій невольничій землі
Твої апостоли святії.

III

Тойді ж ото її Алкід,
Та ще гетери молодії,
Та козлоногий п'яний дід⁵²⁸
Над самим Аппієвим шляхом⁵²⁹
У гаї гарно роздяглись,
Та ще гарніше попились,
Та й поклонялися Пріапу⁵³⁰.
Аж гульк!.. Іде святий Петро
Та, йдучи в Рим благовістити,
Зайшов у гай води напитись
І одпочити. — Благо вам! —
Сказав апостол утомлений
І оргію благословив.
І тихим, добрим, кротким словом
Благовістив їм слово нове,
Любов, і правду, і добро,
Добро найкращеє на світі,
Та братолюбіє. І ситий
І п'яний голий отой Фавн,
І син Алкід твій, і гетери —
Всі, всі упали до землі
Перед Петром. І повели
До себе в терми на вечерю
Того апостола...

IV

І в термах оргія. Горять
Чертоги пурпуром і златом,
Куряться амфори. Дівчата
Трохи не голії стоять
Перед Кіпридою⁵³¹ і влад
Співають гімн. Приуготован
Веселий пир. І полягли
На ложах гості. Регот! Гомін!
Гетери гостя привели
Сивобородого. І слово
Із уст апостола святого
Драгим елеєм потекло.
І стихла оргія. А жриця
Кіприди, оргії цариця,
Поникла радостним челом
Перед апостолом. І встала,
І всі за нею повставали,
І за апостолом пішли
У катакомби. І єдиний
Твій син Алкід пішов за ними
І за апостолом святим,
За тим учителем своїм.
А ти весела вийшла з хати
На шлях із гаю виглядати
Свого Алкіда. Ні, нема.
Уже й не буде. Ти сама
Помолишся своїм Пенатам,
Сама вечерять сядеш в хаті.
Ні, не вечерять, а ридать,
Ридать, і долю проклинать,
І сивіть, кленучи. І горе!
Умреш еси на самоті,
Мов прокаженна!

V

На хресті
Стремглав повісили святого
Того апостола Петра.

А неофітів в Сіракузи⁵³²
В кайданах одвезли. І син
Алкід, твоя дитина,
Єдина твоя родіна,
Любов єдина твоя,
Гниє в неволі, в кайданах.
А [ти], прескорбная, не знаєш,
Де він канає, пропадає!
Ідеш шукать його в Сибір,
Чи теє, в Скіфію... І ти...
І чи одна ти? Божа Мати!
І заступи вас і укрий!
Нема сім'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Щоб незаплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі
Або в далекій стороні,
В британських, галльських легіонах
Не муштровались! О Нероне!
Нероне лютий! Божий суд,
Правдивий, наглий, серед шляху
Тебе осудить. Припливуть
І прилетять зо всього світа
Святиє мученики. Діти
Святої волі. Круг одра,
Круг смертного твого предстануть
В кайданах. І... тебе простять.
Вони брати і християни,
А ти собака! Людоїд!
Деспот скажений!

VI

Аж кишить
Невольника у Сіракузах
В льохах і тюрмах. А Медуза⁵³³
В шинку з старцями п'яна спить.
От-от прокинеться... І потом,
І кров'ю вашою, деспоти,
Похмілля справить.

Скрізь шукала
Дитину мати. Не найшла
І в Сіракузи поплила.
Та там уже його в кайданах
Найшла, сердешная, в тюрмі.
Не допустили й подивитись,
І мусила вона сидіть
Коло острога. Ждать і ждать,
Як Бога з неба виглядять
Свого сина, аж поки-то
Його в кайданах поженуть
Бульвар мести.

А в Римі свято.
Велике свято! Тиск народу,
Зо всього царства воєводи,
Преторіане⁵³⁴ і сенат,
Жерці і ліктори⁵³⁵ стоять
Круг Капітолія. І хором
Співають гімн і курять дим
З кадил і амфор. І з собором
Іде сам кесар. Перед ним
Із бронзи литую статую
Самого кесаря несуть.

VII

Непевне видумали свято
Патриції-аристократи
І мудрий кесарів сенат.
Вони, бач, кесаря хвалили
На всі лади, що аж остило
Самим їм дурня вихвалять,
То, заразóm щоб доканать,
Вони на раді й присудили,
Щоб просто кесаря назвать
Самим Юпітером, та й годі.
І написали воєводам
По всьому царству: так і так.
Що кесар Бог. Що більш од Бога!

І майстрові дали кувать
Із бронзи кесаря. До того
Так, нотабене, додали,
Що бронзовий той кесар буде
І милувать. Сердешні люде,
Неначе в ірій, потягли
У Рим на прощу. Приплила
Із Сіракуз і та небога
Благати кесаря і Бога.
І чи одна вона? Мій Боже!
Прийшло їх тисячі в сльозах,
Прийшло здалека.

Горе з вами!

Кого благати ви прийшли?
Кому ви сльози принесли?
Кому ви принесли з сльозами
Свою надію? Горе з вами,
Раби незрячі! Кого?
Кого благаєте, благії,
Раби незрячі, сліпі!
Чи ж кат помилує кого?
Молітесь Богові одному,
Молітесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклонітесь. Все брехня —
Попи й царі...

VIII

Перед Нероном,
Перед Юпітером новим,
Молились вчора сенатори
І всі патриції, і вчора
Лилася Божа благодать.
Кому чи чином, чи грошима,
Кому [в] аренду Палестину,
Байстрятам дещо. А кому
Самі благоволили дати
Свою підложницю в супруги,
Хоча й підтоптану. Нічого,

Аби з-під кесаря. А в кого
Сестру благоволили взять
У свій гарем. І се нічого.
На те він Бог, а ми під Бога
Себе повинні підкладать,
Не тільки сестер.

Преторіане помолились,
Преторіанам дав указ,
Щоб все, що хочуть, те й робили,
А ми помилуємо вас.
І ви, плебеї-гречкосії,
І ви молилися, та вас
Ніхто не милує. Не вміють
Вас і помиловать гаразд!

ІХ

На третій день уже пустили
Молитися за християн.
І ти приходила, молилась,
І милосердий істукан
Звелів везти із Сіракузи
У Рим в кайданах християн.
І рада ти, і весела
Кумирові знову
Помолилась. А кумир той,
Юпітер той новий,
Ось побач, якеє свято
Буде завдавати
В Колізеї⁵³⁶. А тим часом
Іди зострічати
Свого сина. Та не дуже
Радій лиш, небого.
Ще не знаєш ти нового
Ласкавого бога.
А поки що з матерями
Алкідова мати
Пішла його зострінути,
Святих привітати
На березі. Пішла еси,

Трохи не співаєш
Та кесаря-Юпітера
Хвалиш-вихваляєш:
— От Юпітер, так Юпітер!
Не жаль і назвати
Юпітером. А я, дурна,
Ходила благати
У Афіни Юпітера.
Дурна, більш нічого! —
І нищечком помолилась
Кесареві-богу.
Та й пішла понад болотом,
На Тібр поглядає.
А по Тібру із-за гаю
Байдак впливає
Чи галера. На галері
Везуть твого сина
З неофітами в кайданах.
А твоя дитина
Ще й до щогли прикована —
Не неофіт новий,
А апостол великого
Христового слова.
Отакий-то він. Чи чуєш?
У путах співає
Твій мученик.

— Псалом новий Господеві
І новую славу
Воспоєм честним собором,
Серцем нелукавим.
Во псалтирі і тимпані
Воспоєм благая,
Яко Бог кара неправих,
Правим помагає.
Преподобнії во славі
І на тихих ложах
Радуються, славословлять,
Хвалять ім'я Боже.
І мечі в руках їх добрі,

Острі обоюду,
На отмщеніє язикам
І в науку людям.
Окують царей неситих
В залізніє пута,
І їх славних оковами
Ручними окрутять.
І осудять неправедних
Судом своїм правим,
І вівіки стане слава,
Преподобним слава⁵³⁷.

Х

А ти на березі стояла,
Неначе темная скала.
Не слухала і не ридала,
А Ал і л у я подала
За матерями християнам.
Мов дзвони, загули кайдани
На неофітах. А твій син,
Єдиний твій! Апостол новий,
Перехрестившись, возгласив:
— Молітесь, братія! Молітесь
За ката лютого. Його
В своїх молитвах пом'яніте.
Перед гординею його,
Брати мої, не поклонітесь.
Молитва Богові. А він
Нехай лютує на землі,
Нехай пророка побиває,
Нехай усіх нас розпинає;
Уже внучата зачались,
І виростуть вони колись.
Не месники внучата тії,
Христові воїни святіє!
І без огня, і без ножа
Стратеги Божії воспрянуть.
І тьми і тисячі поганих
Перед святими побіжать.

Молітесь, братія.
Молились,
Молилися перед хрестом
Закуті в пута неофіти,
Молились радісно. Хвала!
Хвала вам, душі молодіє!
Хвала вам, лицарі святіє!
Вовіки-віки похвала!

XI

І в Рим галера приплила.
Минає тиждень. П'яний кесар,
Постригши сам себе в Зевеса,
Завдав Зевесу юбілей.
Ликує Рим. Перед кумира
Везуть возами ладан, миро,
Женуть гуртами християн
У Колізей. Мов у різниці,
Кров потекла. Ликує Рим⁵³⁸!
І гладіатор і патрицій —
Обидва п'яні. Кров і дим
Їх упоїв. Руїну слави
Рим пропиває. Тризну править
По Сціпіонах⁵³⁹. Лютуй! Лютуй,
Мерзенний старче. Розкошуй
В своїх гаремах. Із-за моря
Уже встає святая зоря.
Не громом праведним, святим
Тебе уб'ють. Ножем тупим
Тебе заріжуть, мов собаку,
Уб'ють обухом.

XII

Другий день
Реве арена. На арені
Лідійський золотий пісок
Покрився пурпуром червоним,
В болото крові змісивсь.

А сіракузьких назореїв
Ще не було у Колізеї.
На третій день і їх в кайданах
Сторожа з голими мечами
Гуртом в різницю привела.
Арена звірем заревла.
А син твій гордо на арену,
Псалом співаючи, ступив.
І п'яний кесар, мов скажений,
Зареготавсь. І леопард
Із льоху вискочив на сцену,
Ступив, зирнув... І полилась
Святая кров. По Колізеї
Ревучим громом пронеслась
І стихла буря. Де ж була?
Де ти сховалась? Чом на його,
На кесаря свого святого,
Не кинулась? Бо стерегли,
Кругом в три лави оступили
Зевеса ліктори. За ним,
Твоїм Юпітером святим,
Залізну браму зачинили.
А ти осталася одна,
Одна-однісінька надворі.
І що ти зможеш? — Горе! Горе!
О горе лютеє моє!
Моя ти доленько! Без його
Що я робитиму? До кого
Я прихилюся?.. — І небога
Кругом зирнула, і о мур,
Об мур старою головою
Ударилась, і трупом пала
Під саму браму.

XIII

З позорища увечері
У терми сховався
Святий кесар з лікторами.
Колізей остався

Без кесаря і без римлян,
І ніби заплакав
Одинокий. Мов гора та
На полі, чорніє
Колізей той серед Риму.
Тихо, тихо віє
Із-за Тібра, із Альбано⁵⁴⁰
Вітер понад Римом.
А над чорним Колізеєм,
Ніби із-за диму,
Пливе місяць круглолиций.
І мир первозданний
Одпочив на лоні ночі.
Тільки ми, Адаме,
Твої чада преступниє,
Не одпочиваєм
До самої домовини
У проспаним раї.
Гриземось, мов собаки
За маслак смердячий,
Та тебе ще зневажаєм,
Праотче ледачий!

XIV

Трохи одпочила
Стара мати недобита.
Живущою силу
Сила ночі оживила.
Встала, походила
Коло замкнутої брами
Та щось шепотала.
Чи не кесаря святого
Нишком проклінала?
А може, й так. Тихесенько
До брами підкралась,
Послухала, усміхнулась
І щось прошептала,
Якесь слово. І нищечком
Коло брами сіла

Й зажурилась. Незабаром
Брама одчинилась.
І на возах, на колесницях
Із Колізея, із різниці,
Святиє вивезли тіла;
І повезли на Тібр. Тілами
Святих убитих годували
Для царського-таки стола
У Тібрі рибу. Встала мати,
Кругом оглянулась, взялась
За биту голову руками
І тихо, мовчки за возами
Марою чорною пішла
На Тібр. А скіфи сіроокі,
Погоничі, рабов раби,
Подумали — сестра Морока
Із пекла вийшла провозать
У пекло римлян. Поскидали
У воду трупи та й назад
З возами скіфи повертали.
І ти осталася одна
На березі. І ти дивилась,
Як розстилися, стелились
Круги широкії над ним,
Над сином праведним твоїм!
Дивилась, поки не осталося
Живого сліду на воді.
І усміхнулася тойді,
І тяжко, страшно заридала,
І помолилась в перший раз
За нас розп'ятому. І спас
Тебе розп'ятий Син Марії.
І ти слова Його живії
В живую душу прийняла.
І на торжища і в чертоги
Живого істинного Бога
Ти слово правди понесла.

1857, 8 декабря
Нижній Новгород

Юродивий

Во дні фельдфебеля-царя⁵⁴¹
Капрал Гаврилович Безрукий⁵⁴²
Та унтер п'яний Долгорукий⁵⁴³
Україну правили. Добра
Таки чимало натворили,
Чимало люду оголили
Оці сатрапи-ундіра
А надто стрижений Гаврилич
З своїм єфрейтором малим⁵⁴⁴,
Та жвавим, на́ лихо лихим,
До того люд домуштровали,
Що сам фельдфебель дивувались
І маршировкою, і всім...
І «благосклонні пребивали
Всегда к єфрейторам своїм».
А ми дивились та мовчали,
Та мовчки чухали чуби.
Німїї, подлії раби!
Підніжки царські, лакеї
Капрала п'яного! Не вам,
Не вам, в мережаній лівреї,
Донощики і фарисеї,
За правду пресвятую стать
І за свободу! Розпинать,
А не любить ви вчились брата!
О роде суєтний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашингтона⁵⁴⁵
З новим і праведним законом?
А діждемось-таки колись.

Не сотні вас, а мільйони
Полян, дулебів і древлян
Гаврилич гнув во время оно.
А вас, моїх святих киян,
І ваших чепурних киянок
Одав своїм профосам⁵⁴⁶ п'яним
У наймички сатрап-капрал.

Вам і байдуже. А меж вами
Найшовсь-таки якийсь проява,
Якийсь дурний оригінал,
Що в морду затопив капрала,
Та ще й у церкві, і пропало,
Як на собаці.

Так-то, так!

Найшовсь-таки один козак
Із міліона свинопасів,
Що царство все оголосив —
Сатрапа в морду затопив.
А ви — юродиві — тим часом,
Поки нездужає капрал,
Ви огласили юродивим
Святого лицаря. А бивий
Фельдфебель ваш, Сарданапал,
Послав на каторгу святого,
А до побитого старого
Сатрапа «навсегда оставсь
Преблагосклонним».

Більш нічого

Не викроїлось, і драму
Глухими, темними задами
На смітник винесли, а я...
О зоре ясная моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі,
Якраз на смітничок Миколи,
І світиш, і гориш над ним
Огнем невидимим, святим,
Животворящим, а із гною
Встають стовпом передо мною
Його безбожнії діла...
Безбожний царю! Творче зла!
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі?

А ти, Всевидящее око!
Чи Ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали

В Сибір невольників святих,
Як мордовали, розпинали
І вішали?.. А Ти не знало?
І Ти дивилося на них
І не осліпло! Око, око!
Не дуже бачиш Ти глибоко!
Ти спиш в кіюті, а царі...
Та цур їм, тим царям поганим!
Нехай верзуться їм кайдани,
А я долину на Сибір,
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темнії і в нори,
Без дна глибокії, і вас —
Споборники святої волі —
Із тьми, із смрада, із неволі
Царям і людям напоказ
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах...

[Грудень 1857,
Нижній Новгород]

Доля

Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала. Ти взяла
Мене, маленького, за руку
І в школу хлопця одвела
До п'яного дяка в науку.
— Учися, серденько, колись
З нас будуть люде, — ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,
І вивчився. А ти збрехала.
Які з нас люде? Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!

Ходімо дальше, дальше слава,
А слава — заповідь моя.

[9 лютого 1858 р.,
Нижній Новгород]

Муза

А ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба молодая!
Мене ти в пелену взяла
І геть у поле однесла.
І на могилі серед поля,
Як тую волю на роздоллі,
Туманом сивим сповила.
І колихала, і співала,
І чари діяла... І я...
О чарівниченько моя!
Мені ти всюди помагала.
Мене ти всюди доглядала.
В степу, безлюдному степу,
В далекій неволі,
Ти сіяла, пишалася,
Як квіточка в полі!
Із казарми нечистої
Чистою, святою
Пташечкою вилетіла
І понадо мною
Полинула, заспівала
Ти, золотокрила...
Мов живущою водою
Душу окропила.
І я живу, і надо мною
З своєю Божою красою
Гориш ти, зоренько моя.
Моя порадонько святая!
Моя ти доле молодая!
Не покидай мене. Вночі,
І вдень, і ввечері, і рано
Витай зо мною і учи,
Учи неложними устами
Сказати правду. Поможі

Молитву діяти до краю.
А як умру, моя святая!
Моя ти мамо! Положи
Свого ти сина в домовину,
І хоть єдиную сльозину
В очах безсмертних покажи.

[9 лютого 1858,
Нижній Новгород]

Слава

А ти, задрипанко, шинкарко,
Перекупко п'яна!
Де ти в ката забарилась
З своїми лучами?
У Версалі над злодієм
Набор розпустила^{547?}
Чи з ким іншим мизкаєшся
З нудьги та з похмілля.
Горнись лишень ти до мене,
Та витнемо з лиха,
Гарнесенько обіймемось,
Та любо та тихо
Пожартуєм, чмокнемося,
Та й поберемося,
Моя крале мальована.
Бо я таки й досі
За тобою чимчикую.
Ти хоча й пишалась
І з п'яними кесарями
По шинках хилялась,
А надто з тим Миколою
У Севастополі, —
Та мені про те байдуже.
Мені, моя доле,
Дай на себе подивитись,
Дай і пригорнутись,
Під крилом твоїм любенько
В холодку заснути.

[9 лютого] 1858,
Нижній Новгород

ВІДЬМА

(Поема)

Молюся, знову уповаю,
І знову сльози виливаю,
І думу тяжкую мою
Нічим стінам передаю.
Озовітеся ж, заплачте,
Німїї, зо мною
Над неправдою людською,
Над долею злою.
Озовітеся! А за вами,
Може, озоветься
Безталання невсипуще
І нам усміхнеться.
Поєднає з недолею
І з людьми, і скаже
Спасибі нам. Помолиться
Й тихо спати ляже.
І примиренному присняться
І люде добрі, і любов,
І все добро. І встане вранці
Веселий, і забуде знов
Свою недолю. І в неволі
Познає рай, познає волю
І всетворящую любов.

Коло осіннього Миколи,
Обідрані, трохи не голі,
Бендерським шляхом уночі
Ішли цигане. А йдучи,
Звичайне, вольниє, співали.
Ішли, ішли, а потім стали.
Шатро край шляху розп'яли,
Огонь чималий розвели
І кругом його посідали.
Хто з шашликом, а хто і так,
Зате він вольний, як козак
Колись-то був. Сидять, куняють,

А за шатром в степу співає,
Неначе п'яна, з приданок
Додому йдучи, молодиця:

«Ой у новій хаті
Полягали спати,
Молодій приснилось,
Що мати сказалась,
Свекор оженився,
Батько утопився.

І... гу...»

Цигане слухають, сміються.
«І де ті люде тут возьмуться?
Оце, мабуть, із-за Дністра,
Бо тут все степ... Мара! Мара!»
Цигане крикнули, схопились.
А перед ними опинилось
Те, що співало. Жаль і страх!
В свитині латаній дрожала
Якась людина. На ногах
І на руках повиступала
Од стужі кров; аж струпом стала.
І довгі коси в реп'яхах
О поли бились в ковтунах.
Постояла, а потім сіла
Коло огню, і руки гріла
На самім полум'ї. «Ну, так!
Оженився неборак!» —
Сама собі вона шептала
І тяжко, страшно усміхалась.
Що ж се таке? Се не мара.
Моя се мати і сестра.
Моя се відьма, щоб ви знали.

Ц и г а н е

А відкіля ти, молодице?

В і д ь м а

Хто, я?

(Співає.)

Як була я молодиця,
Цілували мене в лице,
А як стала стара баба,
Цілували б, була б рада.

Ц и г а н

Співуча, нічого сказать.
Якби собі таку достать,
Та ще й з медведем...

В і д ь м а

Я співаю.
Чи то сижу, чи то гуляю,
Все співаю, все співаю,
Уже забула говорить...
А перше добре говорила.

Ц и г а н

Де ж ти була, що заблудила?

В і д ь м а

Хто, я? чи ти?

(Шепче.)

Цить лишень, цить.
Он, бач, зо мною пан лежить.
Огонь погас, а місяць сходить,
В яру пасеться вовкулак...

(Усміхнувшись.)

Я в приданках була, впилася,
І молода не придалася...
А все то прокляті пани
З дівчатами такеє діють...
Ще треба другу одружить.
Піду, без мене не зуміють
І в домовину положить...

Ц и г а н е

Не йди, небого, будь ти з нами.
У нас, ей-богу, добре жить.

В і д ь м а

А діти єсть у вас?

Ц и г а н е

Немає.

В і д ь м а

Кого ж годуєте есте?
Кого ви спати кладете?
Кого колишете вночі?
Лягаючи і встаючи,
За кого молитесь? Ох, діти!
І все діти! і все діти!
Не знаю, де од їх подітись.
Де не піду, й вони за мною,
Вони з'їдять мене колись...

Ц и г а н е

Не плач, небого, не журись.
У нас дітей нема й заводу.

В і д ь м а

Хоч з гори та в воду.

І відьма тяжко заридала.
Цигане мовчки дивувались,
Поки поснули, де хто впав.
Вона ж не спала, не журилась,
Сиділа, ноги устромила
В гарячий попіл. Виступав
Щербатий місяць з-за могили
І на шатро мов позирав,
Аж поки хмари заступили.

Чом не спиться багатому
Сивому, гладкому?
Чом не спиться убогому

Сироті старому?
Один дума, як би його
Достроїть палати.
Другий дума, як би його
На подзвін придбати.
Один старий одпочине
В пишній домовині.
Другий старий і так собі
Де-небудь під тином.
І обидва спочивають,
І гадки не мають.
Убогого не згадують,
А того ще й лають.

Коло огню старий циган
З люлькою куняє.
Позирає на приبلуду
Й на подзвін не дбає.

Ц и г а н

Чому не ляжеш, не спочинеш?
Зірниця сходить, подивись.

В і д ь м а

Дивилась я, вже ти дивись.

Ц и г а н

Ми рано рушимо, покинем,
Як не проспийся.

В і д ь м а

Не просплюсь.
Я вже ніколи не просплюсь.
Отак де-небудь і загину
У бур'яні...

(Співає тихо.)

Гаю, гаю, темний гаю,
Тихенький Дунаю,

Ой у гаї погуляю,
В Дунаї скупаюсь.
В зеленому баговинні
Трохи одпочину...
Та, може, ще хоч каліку
Приведу дитину...

Дарма, аби собі ходило
Та вміло матір проклинать.
А он, чи бачиш, на могилі
Очима лупа кошеня?
Іди до мене. Кицю, кицю...
Не йде прокляте бісеня!
А то дала б тобі напиться
З моєї чистої криниці...

(Приспівує.)

Стоїть кутя на покуті,
А в запічку діти.
Наплодила, наводила,
Та нема де діти:
Чи то потопити?
Чи то подушити?
Чи жидові на кров продать,
А гроші пропити?

Що, добре наші завдають?
Сідай лиш ближченько, отут.
Ото-то й то! А ти не знаєш...
Що я в Волощині була.
Я розкажу, як нагадаю.
Близнят в Бендерах привела.
У білих Яссах колихала,
У Дунаєві купала,
В Туреччині сповила
Та додому однесла —
Аж у Київ. Та вже дома
Без кадила, без кропила
За три шаги охрестила,
А три шаги пропила.

Упилася, упилась!
І досі п'яна!..
І вже ніколи не просплюся,
Бо я вже й Бога не боюся
І не соромлюся людей.
Коли б мені отих дітей
Найти де-небудь! Ти не знаєш,
Чи є в Туреччині война?

Ц и г а н

Була колись, тепер нема.
Умер найстарший старшина.

В і д ь м а

А я думала, що й досі...
Аж уже немає.
Слухай лишень, скажу тобі,
Кого я шукаю.
Я шукаю Наталочку
Та сина Івана.
Дочку свою Наталоньку...
Та шукаю пана,
Того ірода, що, знаєш?..
Стривай, нагадала.
Як була я молодою,
І гадки не мала,
По садочку похожала,
Квітчалась, пишалась.
А він мене і набачив,
Ірод!.. І не снилось,
Що я була крепачкою,
А то б утопилась,
Було б легше. От, набачив,
Та й бере в покої,
І стриже, неначе хлопця,
І в поход з собою
Бере мене. У Бендери
Прийшли ми. Стояли

З москалями на квартирах,
А москалі за Дунаєм
Турка воювали.
Тут дав Бог мені близнята,
Якраз против Спаса.
А він мене і покинув,
Не вступив і в хату,
На дітей своїх не глянув,
Луципер проклятий!
Пішов собі з москалями,
А я з байстрюками
Повертала в Україну
Степами, тернами,
Острижена. Та й байдуже.
У селах питала
Шлях у Київ. І що з мене
Люде насміялись...
Трохи була не втопилась,
Та жаль було кинуть
Близняточок. То сьак, то так
На свою країну
Придигала. Одпочила,
Вечера діждалась,
Та й у село. Хотілось, бач,
Щоб люде не знали.
От я крадусь попідтинню
До своєї хати.
В хаті темно, нема дома
Або вже ліг спати
Мій батечко одинокий.
Я ледве ступаю,
Вхожу в хату. Аж щось стогне,
Ніби умирає, —
То мій батько. І нікому
Ні перехрестити,
Ні рук скласти. О прокляті,
Лукаві діти,
Що ви дієте на світі!..
Я перелякалась,
Хата пустою смерділа.

От я заховала
Близнят своїх у коморі,
Вбігаю у хату,
А він уже ледве дише...
Я до його: «Тату!
Мій таточку! це я прийшла».
За руки хватаю.
«Це я», — кажу. А він мені
Шепче: «Я прощаю.
Я прощаю». Тільки й чула.
Здається, я впала.
І заснула. Якби була
Довіку проспала!
Опівночі прокинулась —
Як у ямі, в хаті.
А за руку батько давить.
«Тату! — кричу. — Тату!»
А він уже так, як крига...
Насилу я руку
Випручала. Що, цигане,
Якби таку суку
Тобі дочку. Що б зробив?

Ц и г а н

Єй-богу, не знаю.

В і д ь м а

Та мовчи вже, бо забуду.
Потім не згадаю.
Дітей, бачся, годувала
Та в засік ховала.
Та очіпок, се вже вранці,
Клоччям вимошчала,
Щоб не знать було, що стрига.
Прибралась, ходила,
Поки люде домовину
Надворі робили.
Доробили, положили,

Понесли, сховали...
І одна я, як билина
На полі, осталась
На сім світі... Були діти,
І тих не осталосьь.

Через яр ходила
Та воду носила,
Коровай сама бгала,
Дочку оддавала,
Сина оженила...
І... гу...

Ц и г а н

Не скигли, бо ти всіх побудиш.

В і д ь м а

Хіба я скиглю, навісний?

Ц и г а н

Та добре, добре. Що дальш буде?
Розкажуй дальше.

В і д ь м а

Що даси?

Навариш завтра мамалиги?
Я кукурузи принесу.

Нагадала! Нагадала!
З дочкою ліг спати...
Завдав сина у лакеї...
Громадою з хати
Виганяли... Нагадала.
Я собак дражнила
Попід вікнами з старцями.
І байстрят носила
За плечима. Щоб привчались...
Аж і сам приїхав.
Я до його кинулася,
Забудучи лихо.

Привітав мене, лущипер,
Бла[го]словив діток
Та й забрав їх у покої...
Ростуть мої квіти!
Та й виресли. Сина Йвана
Оддав якійсь пані
У лакеї. А Наталю...
Чи твої цигане
Всі поснули?

Ц и г а н

Всі поснули.

В і д ь м а

Бо щоб не почули
Мого слова. Страшно буде.
І ти, старий друже,
Злякаєшся, як вимовлю...
Чи тобі байдуже?
Наталоньку! Дитя своє!
Ірод нечестивий!..
Занапастив... А до того
Посилає в Київ
Мене, бачиш, молитися.
Я, дурна, й ходила,
І молилась... Ні, цигане,
Я марне молилась.
Чи в вас єсть бог який-небудь?
В нас його немає...
Пани вкрали та в шкатулі
У себе й ховають.

Вертаюся із Києва —
Замкнуті покої.
Він узяв її з собою
Та й поїхав з нею,
З Наталею... Чи чуєш ти?
І остриг, проклятий,
Дитя своє. Полетіла

Я його шукати
В Волощину. Та й шукаю.
Совою літаю
Над байраками. Та діток,
Діточок шукаю,
Наталоньку!.. Ні, ні, ні, ні!
Я шукаю пана.
Розірву!.. Возьміть до себе
І мене, цигане,
Я медведя водитиму,
А як найду ката,
То й спущу його на його.
Отойді, проклятий!..
Ні, не спущу. Сама його
Загризу... Чи чуєш?
Одружимось, моє серце,
Я й досі дівую.
А сина вже оженила,
А дочка й так буде.
Лазитиме попідтинню,
Поки найдуть люде
Неживою. Чи ти бачив?
Там такий хороший
Мій син Іван... Ух, холодно!
Позич мені грошей,
Намиста доброго куплю
Та й тебе повішу,
А сама піду додому...
Дивись, миша, миша
Несе у Київ мишенят.
Не донесеш, утопиш десь,
Або пан одніме.
Чи я найду моїх діток,
Чи так і загину?

Та й замовкла, мов заснула.
Цигане вставали,
Розбирали шатро своє,
В дорогу рушали
Та й рушили. Пішли степом.

І вона, небога
Безталанна, встала мовчки
І нібито Богу
Нишком собі помолилась,
Та й пошкандибала
За циганами. І тихо,
Тихенько співала:

«Кажуть люде, що суд буде,
А суду не буде.
Бо мене вже осудили
На сім світі люде».

Із-за Дністра пішли цигане
І на Волинь і на Україну.

За селом село минали
В городі ходили,
І марою за собою
Приблуду водили.
І співала, й танцювала,
Не пила й не їла...
Неначе смерть з циганами
По селах ходила.
Потім разом схаменулась,
Стала їсти й пити,
І ховатись за шатрами,
І Богу молитись.
Щось таке їй поробила
Стара Маріула.
Якимсь зіллям напувала,
То воно й минулось.
Потім її стала вчити
І лікарувати,
Які трави, що од чого
І де їх шукати.
Як сушити, як варити...
Всьому, всьому вчила
Маріула. А та вчилась
Та Богу молилась.
Минуло літо, уже й друге,
І третє настало;

Уже прийшли в Україну...
Жаль їй чогось стало?
Поклонилась Маріулі
За науку в ноги,
Попрощалась з циганами,
Помолилась Богу;
Та й пішла собі, небога,
На свою країну.
«Вернусь, — каже, — хоч погляну
На дочку, на сина».
Не довелось. Пан вернувся,
Покинув Наталю
В Московщині. А ти її
За Дністром шукала.
Сина Йвана молодого
Оддали в солдати
За те, що ти не навчила
Панів шанувати.
До кого ж ти прихилишся?
Нікого немає!..
До людей хились, небога,
Люде привітають.

Пан, вернувшись, занедужав,
Стогне, пропадає.
А вона набрала зілля
Та пішла в палати
Лічить його, помагати,
А не проклинати.
Не допомгла болящому,
Бо не допустили.
А як умер, то за його
Богу помолилась.
І жила собі святою,
Дівчат научала,
Щоб з панами не кохались,
Людей не цурались.
«А то Бог вас покарає,
А ще гірше люде;
Люде горді, неправедні,
Своїм судом судять».

Отак вона научала,
Болящих лічила.
А з убогим остатньою
Крихтою ділилась.
Люде добрі і розумні
Добре її знали.
А все-таки покриткою
І відьмою звали.

Седнев, 1847, марта 7 —
Нижній Новгород 1858, марта 6

Сон

Марку Вовчку⁵⁴⁸

На панщині пшеницю жала,
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, пошкандибала
Івана сина годувать.
Воно сповитеє кричало
У холодочку за снопом.
Розповіла, нагодувала,
Попестила; і ніби сном,
Над сином сидя, задрімала.
І сниться їй той син Іван
І уродливий, і багатий,
Не одинокий, а жонатий
На вольній, бачиться, бо й сам
Уже не панський, а на волі;
Та на своїм веселім полі
Свою таки пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть.
І усміхнулася небога,
Проснулася — нема нічого...
На сина глянула, взяла,
Його тихенько сповила
Та, щоб дожать до л а н о в о г о,
Ще копу дожинать пішла.

[13 липня 1858,
С.-Петербург]

Я не нездужаю, нівроку,
 А щось такеє бачить око,
 І серце жде чогось. Болить,
 Болить, і плаче, і не спить,
 Мов негодована дитина.
 Лихої, тяжкої години,
 Мабуть, ти ждеш? Добра не жди,
 Не жди сподіваної волі —
 Вона заснула: цар Микола
 Її приспав. А щоб збудить
 Хиренну волю, треба миром,
 Громадою обух сталить,
 Та добре вигострить сокиру,
 Та й заходиться вже будить.
 А то проспить собі небога
 До суду Божого страшного!
 А панство буде колихать,
 Храми, палати муровать,
 Любить царя свого п'яно́го⁵⁴⁹,
 Та візантійство прославлять,
 Та й більше, бачиться, нічого.

1858, 22 ноября
 [С.-Петербург]

Подражаніє 11 псалму

Мій Боже милий, як-то мало
 Святих людей на світі стало.
 Один на другого кують
 Кайдани в серці. А словами,
 Медоточивими устами
 Цілюються і часу ждуть,
 Чи швидко брата в домовині
 З гостей на цвинтар понесуть?
 А ти, о Господи єдиний,
 Скуєш лукавії уста,
 Язик отой велеречивий,
 Мовлявший: ми не суета!

І возвеличимо надиво
І розум наш і наш язик...
Та й де той пан, що нам закаже
І думать так і говорить?
— Воскресну я! — той пан вам скаже, —
Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабов німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово. І пониче,
Неначе стоптана трава,
І думка ваша і слова —
Неначе срібло куте, бите
І семикрати перелите
Огнем в горнилі, словеса
Твої, о Господи, такії.
Розкинь же їх, твої святіє,
По всій землі. І чудесам
Твоїм увірюють на світі
Твої малі убогі діти!

1859, 15 февраля,
[С.-Петербург]

Марку Вовчку

На пам'ять 24 генваря 1859

Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите

Убоге серце, неукрите,
Голоднее. І оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову.
І думу вольную... О доле!
Пророче наш! Моя ти доне!
Твоею думу назову.

1859, февраля 17,
СПБ

Ісаія. Глава 35

(Подражаніє)

Радуйся, ниво неполитая!
Радуйся, земле, не повитая
Квітчастим злаком! Розпустись,
Рожевим крином процвіти!
І процвітеш, позеленієш,
Мов Іорданові святіє
Лугі зелені, берегі!
І честь Кармілова⁵⁵⁰ і слава
Ліванова⁵⁵¹, а не лукава,
Тебе укриє дорогим,
Золототканим, хитрошитим,
Добром та волею підбитим,
Святим омóфором своїм.
І люде темнії, незрячі,
Дива Господнії побачать.

І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!
Радуйтеся, вбогодухі,
Не лякайтесь дива, —
Се Бог судить, визволяє
Долготерпеливих
Вас, убогих. І воздає
Злодіям за злая!

Тойді, як, Господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить,
Незрячі про́зрять, а кривие,
Мов сарна з гаю, помайнують.
Німим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться; і потечуть
Веселі ріки, а озéра
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.

Оживуть степи, озéра,
І не верстоввії,
А вольнії, широкії,
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться докупи,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села.

25 марта 1859,
[С.-Петербург]

N. N.

Така, як ти, колись лілея
На Іордані процвіла,
І воплотила, пронесла
Святеє слово над землею.
Якби то й ти, дністровий цвіте...
Ні, ні! Крий Боже! Розіпнуть.
В Сибір в кайданах поведуть.
І ти, мій цвіте неукритий...
Не вимовлю...

Веселий рай
Пошли їй, Господи, подай!
Подай їй долю на сім світі
І більш нічого не давай.
Та не бери її весною
В свій рай небесний, не бери,
А дай твоєю красою
Надивуватись на землі.

19 апреля 1859
[С.-Петербург]

НЕВОЛЬНИК

(Поема)

Посвященіє

Думи мої молодії —
Понурії діти,
І ви мене покинули!..
Пустку натопити
Нема кому... Остався я,
Та не сиротою,
А з тобою, молодую,
Раю мій, покою,
Моя зоре досвітняя,
Єдина думо
Пречистая!.. Ти витаєш...
Як у того Нуми⁵⁵²
Тая німфа Егерія⁵⁵³,
Так ти, моя зоре,
Просіяєш надо мною,
Ніби заговориш,
Усмінешся... Дивлюся я —
Нічого не бачу...
Прокинуся... серце плаче —
І очі заплачуть.
Спасибі, зіронько!..

Минає

Неясний день мій; вже смеркає;
Над головою вже несе
Свою неклепаную косу
Косар непевний... Мовчки скосить,
А там — і слід мій занесе
Холодний вітер... Все минає!..
Згадаєш, може, молодая,
Вилиту сльозами
Мою думу і тихими,
Тихими речами
Проговориш: «Я любила
Його на сім світі
Й на тім світі любитиму...»
О мій тихий світе,
Моя зоре вечірняя!
Я буду витати
Коло тебе і за тебе
Господа благати!

Той блукає за морями,
Світ перехожає,
Долі-доленьки шукає —
Немає, немає...
Мов умерла; а той рветься
З усієї сили
За долею... от-от догнав —
І бебех в могилу!
А в іншого сіромахи
Ні хати, ні поля,
Тільки торба, а з торбини
Виглядає доля,
Мов дитинка; а він її
Лає, проклинає
І за чвертку закладає —
Ні, не покидає!
Як реп'ях той, учепиться
За латані поли
Та й збирає колосочки
На чужому полі,

А там — снопи, а там — скирти,
А там — у палатах
Сидить собі сіромаха,
Мов у своїй хаті.
Такая-то доля тая,
Хоч і не шукайте:
Кого схоче — сама найде,
У колисці найде.

Ще на Україні веселі
І вольнії пишались села
Тойді, як праведно жили
Старий козак і діток двоє...
Ще за гетьманщини старої
Давно се діялось колись.
Так, коло полудня, в неділю,
Та на Зелених ще й святках,
Під хатою в сорочці білій
Сидів, з бандурою в руках,
Старий козак.

«І так і сяк! —

Старий міркує, розмовляє. —
І треба б, — каже, — й трохи шкода.
А треба буде; два-три года
Нехай по світу погуляє
Та сам своєї пошукає,
Як я шукав колись... Ярино!
А де Степан?» — «А он під тинном
Неначе вкопаний стоїть».
«А я й не бачу! А ідіть
Лишень сюда, та йдіть обоє...
Ануге, діти, отакої!»
І вшкварив по струнах.
Старий грає, а Ярина
З Степаном танцює;
Старий грає, примовляє,
Ногами тупцює.

«Якби мені лиха та лиха,
Якби мені свекрівонька тиха,

Якби мені чоловік молодий,
До другої не ходив, не любив».

«Ой гоп, чики-чики,
Та червоні черевики,
Та троїсті музики,
Од віку до віку
Я любила б чоловіка!
Ой гоп, заходивсь,
Зробив хату, оженивсь,
І піч затопив
І вечерять наварив».

«Ануге, діти, отакої!» —
І старий піднявся,
Як ударить, як ушкварить,
Аж у боки взявся.
«Чи так, чи не так,
Уродив постернак,
А петрушку
Криши в юшку,
Буде смак, буде смак!
Ой так, таки так,
Оженився козак,
Кинув хату
І кімнату,
Та й потяг у байрак».

«Ні, не така вже, підтопталась
Стара моя сила,
Утомився... А все це ви
Так розворушили.
О бодай вас! Що то літа?
Ні, вже не до ладу...
Минулося. Іди лишень
Полудновать лагодь.
Гуляючи, як той казав,
Шматок хліба з'їсти.
Іди ж, доню... А ти, сину,
Послухаєш вісти.
Сідай лишень. Як убили
Твого батька Йвана

В Шляхетчині, то ти ще був
Маленьким, Степане.
Ще й не лазив». — «То я не син?
Я чужий вам, тату?»
«Та не чужий, стривай лишень.
От умерла й мати,
Таки твоя, а я й кажу
Покойній Марині,
Мойй жінці: «А що, — кажу, —
Возьмем за дитину?»
Тебе б то це. — «Добре, — каже
Покойна Марина, —
Чому не взять?» — «Взяли тебе
Ми та й спарували
З Яриночкою докупи...
А тепер осталося
Ось що робить. Ти на літі,
І Ярина зріє.
Треба буде людей шукать
Та що-небудь діять.
Як ти скажеш?» — «Я не знаю,
Бо я думав тее...»
«Що Ярина сестра тобі?
А воно не тее,
Воно просто, любітеся,
Та й з Богом до шлюби.
А поки що, треба буде
І на чужі люде
Подивитись, як там живуть,
Чи орють,
Чи не на ораному сіють,
А просто жнуть
І немолоченеє віють,
Та як і мелють і їдять —
Все треба знать.
Так от як, друже, треба в люде
На рік, на два піти
У наймити;
Тойді й побачимо, що буде.

Бо хто не вміє заробить,
То той не вмітиме й пожити.
А ти як думаєш, небоже?
Не думай, коли хочеш знати,
Де краще лихом торгувати,
Йди ти в Січ. Як Бог допоможе,
Та наїсися всіх хлібів,
Я їх чимало попоїв,
І досі нудно, як згадаю!
Коли здобудеш, принесеш,
А коли згубиш, поживеш
Моє добро! То хоч звичаю
Козацького наберешся,
Та побачиш світа,
Не такого, як у бурсі,
А живі мисліте
З товариством прочитаєш,
Та по-молодечи
Будеш Богу молитися,
А не по-чернечи
Харамаркати. Отак, сину,
Помолившись Богу,
Осідлаєм буланого
Та й гайда в дорогу!
Ходім лишень полудновати.
Чи ти вже, Ярино,
Змайструвала нам що-небудь?
Отак-то, сину...»
«Уже, таточку!» — озвалась
Із хати Ярина.

Не їсться, не п'ється, і серце не б'ється,
І очі не бачать, не чуті голови!
Замість шматка хліба за кухоль береться.
Дивиться Ярина та нишком сміється.
«Що се йому стало? Ні їсти, ні пити —
Нічого не хоче! Чи не занедужав?
Братику Степане, що в тебе болить?» —
Ярина питає. Старому байдуже,
Нібито й не чує. «Чи жать, чи не жать,

А сяти треба, — старий промовляє
Нібито до себе. — Анумо вставать,
До вечерні, може, ще пошкандибаю.

А ти, Степане, ляжеш спать,
Бо завтра рано треба встать
Та коня сідлать».

«Степаночку, голубчику!
Чого се ти плачеш?
Усміхнися, подивися,
Хіба ти не бачиш,
Що й я плачу? Розсердився
Бог знає на кого
Та й зо мною не говорить.
Утечу, ей-богу,
Та й сховаюсь у бур'яні...
Скажи-бо, Степане,
Може, й справді нездужаєш?
Я зілля достану,
Я побіжу за бабою...
Може, це з пристріту?»
«Ні, Ярино, моє серце,
Мій рожевий квіте!
Я не брат тобі, Ярино,
Я завтра покину
Тебе й батька, на чужині
Де-небудь загину,
А ти мене й не згадаєш,
Забудеш, Ярино,
Свого брата...» — «Схаменися!
Єй-богу, з пристріту!
Я не сестра? Хто ж оце я?
О Боже мій, світе!
Що тут діять? Батька нема,
А він занедужав
Та ще й умре. О Боже мій!
А йому байдуже,
Мов сміється. Степаночку,
Хіба ти не знаєш,
Що без тебе і таточка
І мене не стане?»

«Ні, Ярино, я не кину,
А тільки поїду
Недалеко. А на той рік
Я до вас приїду
З старостами — за тобою
Та за рушниками...
Чи подаєш?» — «Та цур тобі
З тими старостами,
Ще й жартує!» — «Не жартую,
Єй-богу, Ярино,
Не жартую!..» — «Та це й справді
Ти завтра покинеш
Мене й батька? Не жартуєш?
Скажи-бо, Степане,
Хіба й справді не сестра я?»
«Ні, моє кохання,
Моє серце!» — «Боже ж ти мій!
Чому я не знала?
Була б тебе не любила
І не цілувала...
Ой-ой! сором! Геть од мене!
Пусти мене! Бачиш,
Який добрий! Та пусти-бо!
Єй-богу, заплачу».
І заплакала Ярина,
Як тая дитина.
І крізь сльози промовляла:
«Покине! покине!»

Як той явор над водою,
Степан похилився,
Щирі сльози козацькії
В серці запеклися,
Мов у пеклі. А Ярина
То клене, то просить,
То замовкне, подивиться
І знов заголосить.
Незчулися, як смерклося,
І сестру і брата,
Ніби скованих докупи,
Застав батько в хаті.

І світ настав, а Ярині
Не спиться — ридає.
Уже Степан із криниці
Коня напуває.
Й вона з відрами побігла —
Ніби за водою
До криниці. А тим часом
Запорозьку зброю
Старий виніс із комори,
Дивиться, радіє,
Приміряє, ніби знову
Старий молодіє.
Та й заплакав. «Зброе моя,
Зброе золотая!..
Літа мої молодії,
Сило молодая!
Послужи, моя ти зброе,
Молодій ще силі,
Послужи йому так щиро,
Як мені служила!»

Вернулися од криниці,
І Степан сідлає
Коня, свого товариша,
Й жупан надіває.
А Ярина дає зброю,
На порозі стоя;
Степан її надіває,
Та плачуть обоє.
І шаблюка, мов гадюка,
Й ратище-дрючина,
Й самопал семип'яденний
Повис за плечима.
Аж зомліла, як узріла;
І старий заплакав,
Як побачив на коневі
Такого юнака.
Веде коня за поводи
Та плаче Ярина;
Старий батько іде рядом,

Научає сина,
Як у війську пробувати,
Старшин шанувати,
Товариство поважати,
В табор не ховатись.
«Нехай тебе Бог заступить!» —
Як за селом стали,
Сказав батько, та всі трое
Разом заридали.
Степан гукнув, і курява
Шляхом піднялася.
«Не барися, мій синочку,
Швидше повертайся!» —
Сказав старий. А Ярина,
Мов тая ялина
При долині, похилилась...
Мовчала Ярина.
Тільки сльози утирає,
На шлях поглядає;
Із куряви щось вигляне
І знов пропадає;
Ніби шапка через поле
Котиться, чорніє,
Пропадає, мошечкою
Тільки-тільки мріє,
Та й пропало. Довго-довго
Стояла Ярина
Та дивилась, чи не вирне
Знову комашина
Із куряви. Не вирнула —
Пропала! І знову
Заплакала Яриночка
Та й пішла додому.

Минають дні, минає літо,
Настала осень, шелестить
Пожовкле листя, мов убитий
Старий під хатою сидить,
Дочка нездужає Ярина;
Його єдина дитина

Покинуть хоче. З ким дожить,
Добити віку вікового?
Згадав Степана молодого,
Згадав свої благі літа,
Згадав та й заплакав
Багатий сивий сирота.

«В твоїх руках все на світі,
Твоя всюди воля!
Нехай буде так, як хочеш,
Така моя доля», —
Старий вимовив і нишком
Богу помолився;
Та й пішов собі з-під хати
В садок походити.

І барвінком, і рутою,
І рястом квітчає
Весна землю, мов дівчину
В зеленому гаї;
І сонечко серед неба
Опинилось-стало,
Мов жених той молодую,
Землю оглядало,
І Ярина вийшла з хати
На світ Божий глянуть,
Ледве вийшла: усміхнеться,
То піде, то стане,
Розглядає, дивується,
Та любо, та тихо,
Ніби вчора народилась...
А лютеє лихо
В самім серці ворухнулось
І світ запалило.
Як билина підкошена,
Ярина схилилась;
Як з квіточки роса вранці,
Сльози полилися.
Старий батько коло неї,
Як дуб, похилився.

Одужала Яриночка.
Ідуть люде в Київ
Та в Почаїв помолитись,
І вона йде з ними.

У Києві великому
Всіх святих благала;
У Межигорського Спаса
Тричі причащалась;
У Почаєві святому
Ридала-молилась,
Щоб Степан той, доля тая,
Їй хоча приснилась.
Не приснилась. Вернулася.
Знову забіліла
Зима біла. За зимою
Знов зазеленіла
Весна Божа. Вийшла з хати
На світ дивуватись
Яриночка, та не Бога
Святого благати,
А нищечком у ворожки
Про його спитати.

І ворожка ворожила,
Пристріт замовляла,
Талан-долю та весілля
З воску виливала.
«Он, бачиш, кінь осідланий
Тупає ногою
Під козаком; а онде йде
Дідусь з бородою
Аж до колін. Ото гроші;
Якби догадався
Козак отой злякать діда,
Злякав та й сховався
За могилу, лічить гроші,
А он знову шляхом
Козак іде, ніби старець,
То, бач, ради страху,

Щоб ляхи або татаре
Часом не спіткали».
І радесенька Ярина
Додому верталась.

Уже третій, і четвертий,
І п'ятий минає
Немалий рік, а Степана
Немає, немає.
І стежечка-доріжечка,
Яром та горою
Утоптана до ворожки,
Поросла травною.
Нема його. У черниці
Косу розплітає
Безталанна, коло неї
Падає, благає
Старий батько, хоч літечко,
Хоч Петра діждати,
Хоч Зеленої неділі...
Діждались, і хату
Уквітчали гарнесенько,
І в сорочках білих
Невеселі, мов сироти,
Під хатою сіли.
Сидять собі та сумують,
Слухають... щось грає,
Мов на кобзі, на улиці
І ніби співає.

Дума

У неділю вранці-рано
Синє море грало,
Товариство кошового
На раді прохало:
«Благослови, отамане,
Байдаки спускати
Та за Тендер⁵⁵⁴ погуляти,
Турка пошукати».

Чайки і байдаки спускали,
Гарматами риштовали,
З Дніпрового гирла широкого випливали,
Серед ночі темної,
На морі синьому
За островом Тендером потопали,
Пропадали.
Один потопає,
Другий виринає,
Козацтву-товариству із синьої хвилі рукою махає
І зично гукає:
«Нехай вам, панове-товариство, Бог допомагає».
І в синій хвилі потопає,
Пропадає.
Тільки три чайки, слава Богу,
Отамана курінного,
Сироти Степана молодого,
Синє море не втопило,
А в турецьку землю агарянську
Без кормиг прибило.
Тойді сироту Степана,
Козака лейстрового,
Отамана молодого,
Турки-яничари ловили,
З гармати гримали,
В кайдани кували,
В тяжкую неволю завдавали.
Ой Спасе наш Межигорський,
Чудотворний Спасе,
І лютому ворогові
Не допусти впасти
В турецькую землю, в тяжкую неволю!
Там кайдани по три пуда,
Отаманам по чотири,
І світа Божого не бачать, не знають,
Під землею камінь ламають,
Без сповіді святої умирають,
Як собаки, здихають.
І згадав сирота Степан в неволі
Свою далеку Україну,

Нерідного батька старого,
І коника вороного,
І нерідную сестру Ярину.

Плаче-ридає,
До Бога руки здіймає,
Кайдани ламає,
Утікає на вольную волю...
Уже на третьому полю
Турки-яничари догнали,
До стовпа в'язали,
Очі виймали,
Гарячим залізом випікали,
В кайдани кували,
В тюрму посадили
Та й замурували.

Отак на улиці під тином
Ще молодий кобзар стояв
І про невольника співав.
За тином слухала Ярина,
І не дослухала, упала.
«Степаночку! Степаночку! —
Кричала, ридала. —
Степаночку, моє серце!
Де ж це ти барився?
Тату! Тату! Ідіть сюда,
Ідіть, подивітесь».
Прийшов старий, розглядає,
І свого Степана
Не пізнає, таке з його
Зробили кайдани.
«Сину ти мій безталанний!
Моя ти дитино!
Де ти в світі погибаєш,
Сину мій єдиний?»

Плаче старий та ридає,
Й Степан сліпий плаче
Невидющими очима,
Мов сонце побачив.

І беруть його під руки,
І ведуть у хату,
І вітає Яриночка,
Мов рідного брата.
І голову йому змила,
І ноги умила,
І в сорочці тонкій білій
За стіл посадила,
Годувала, напувала,
Положила спати
У кімнаті і тихенько
Вийшла з батьком з хати.

Через тиждень без старостів
За Степана свата
Старий свою Яриночку.
І Ярина в хаті.
«Ні, не треба, мій таточку,
Не треба, Ярино, —
Степан каже. — Я загинув,
Навіки загинув!
За що ж свої молодії
Ти літа погубиш
За калікою?.. Ярино!
Насміються люде
І Бог святий покарає,
І прожене долю
З цієї хати веселої
На чужее поле.
Ні, Ярино, Бог не кине
І найде дружину;
А я піду в Запорожжя,
Там я не загину,
Нагодують». — «Ні, Степане,
Моя ти дитино!
І Господь тебе покине,
Як ти нас покинеш».
«Оставайся, Степаночку;
Коли не хоч братись,
То так будем, я сестрою,

А ти будеш братом,
І дітьми йому обоє,
Батькові старому.
Не йди од нас, Степаночку,
Не кидай нас знову.
Не покинеш?» — «Ні, Ярино!»
І Степан остався.
Зрадів старий, мов маленький,
Аж за кобзу взявся,
Хотів вшкварить метелицю
З усієї сили,
Та не вшкварив... Під хатою
Усі троє сіли.

«Розкажи ж ти нам, Степане,
Про свою недолю,
Бо й я таки гуляв колись
В турецькій неволі».
«Отож мене, вже сліпого,
На світ випускали
З товариством. Товариство
На Січ прямувало
І мене взяло з собою;
І через Балкани
Простали ми в Україну
Вольними ногами;
А на тихому Дунаю
Нас перебігають
Січовики-запорожці
І в Січ завертають,
І розказують і плачуть,
Як Січ руйнували,
Як москалі срібло, злото
І свічі забрали
У Покрові; як козаки
Вночі утікали
І на тихому Дунаю
Новим кошом стали;
Як цариця по Києву
З Нечосом⁵⁵⁵ ходила...

І Межигорського Спаса
Вночі запалила.
І по Дніпру у золотій
Галері гуляла,
На пожар той поглядала,
Нишком усміхалась.
І як степи запорозькі
Тоді поділили
І панам на Україні
Люд закріпостили.
Як Кирило⁵⁵⁶ з старшинами
Пудром осипались
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали.
Отак, тату! Я щасливий,
Що очей не маю,
Що нічого того в світі
Не бачу й не знаю...
Ляхи були, усе взяли,
Кров повипивали!..
А москалі і світ Божий
В путо закували.
Отак-то! Тяжко, тату,
Із своєї хати
До турчина поганого
В сусіди прохатись.
Тепер, кажуть, в Слободзеї⁵⁵⁷
Останки збирає
Головатий⁵⁵⁸ та на Кубань
Хлопців підмовляє.
Нехай йому Бог допоможе!
 А що з того буде,
 Святий знає: почуємо,
Що розкажуть люде».
Отак вони що день Божий
Удвох розмовляли
До півночі, а Ярина
Господарювала
Та святих отих благала.
Таки ж ублагала;
На вседній у неділю

Вона спарувалась
З сліпим своїм. Такеє-то
Скоїлось на світі,
Мої любі дівчаточка,
Рожевії квіти.
Такеє-то. Одружились
Мої молодії.
Може, воно й не до ладу,
Та що маю діять,
Коли таке сподіялось?
Рік уже минає,
Уже й другий. З дружиною
Ярина гуляє
По садочку. Старий батько
Сидить коло хати
Та вчить внука-пузанчика
Чолом отдавати.

[1845, с. Мар'їнське — 1858,
не пізніше квітня 1859,
С.-Петербург]

* * *

Мій Боже милий, знову лихо!..
Було так любо, було тихо;
Ми заходились розкувати
Своїм невольникам кайдани.
Аж гульк!.. Ізнову потекла
Мужицька кров! Кати вінчані,
Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову.

[1853—1859, Новопетровське
укріплення — С.-Петербург]

* * *

Федору Івановичу Черненку⁵⁵⁹
На пам'ять 22 сентября 1859 року

Ой по горі роман цвіте,
Долиною козак іде
Та у журби питається,
Де та доля пишається?

Чи то в шинках з багачами?
Чи то в степах з чумаками?
Чи то в полі на роздоллі
З вітром віється по волі? —

Не там, не там, друже-брате,
У дівчини в чужій хаті,
У рушничку та в хустині
Захована в новій скрині.

Лихвин, 7 іюня [1859]

* * *

Ой маю, маю я оченята,
Нікого, матінко, та оглядати,
Нікого, серденько, та оглядати!

Ой маю, маю і рученята...
Ніко[го], матінко, та обнімати,
Нікого, серденько, та обнімати!

Ой маю, маю і ноженята,
Та ні з ким, матінко, потанцювати,
Та ні з ким, серденько, потанцювати!

10 іюня [1859],
Пирятин

Сестрі⁵⁶⁰

Минаючи убогі села,
Понаддніпрянські невеселі,
Я думав, де ж я прихилюсь?
І де подінуся на світі?
І сниться сон мені: дивлюсь,
В садочку, квітами повита,
На пригорі собі стоїть,
Неначе дівчина, хатина.
Дніпро геть-геть собі розкинувсь!
Сіяє батько та горить!
Дивлюсь, у темному садочку,
Під вишнею у холодочку,
Моя єдина сестра!

Многострадалиця святая!
Неначе в Раї спочиває
Та з-за широкого Дніпра
Мене, небога, виглядає.
І їй здається, виринає
З-за хвилі човен, доплива́...
І в хвилі човен порина.
— Мій братику! Моя ти доле! —
І ми прокинулися. Ти...
На панщині, а я в неволі!..
Отак нам довелося йти
Ще змалечку колючу ниву!
Молися, сестро! Будем живі,
То Бог поможе перейти.

20 іюля [1859],
Черкаси

* * *

Колись, дурною головою,
Я думав, — горенько зо мною!
Як доведеться в світі жить?
Людей і Господа хвалить?
В багні колодою гнилою
Валятись, старітись, гнить,
Умерти й сліду не покинуть
На обікраденій землі...
О горе! горенько мені!
І де я в світі заховаюсь?
Щодень пілати розпинають,
Морозять, шкварять на огні!

21 іюля [1859],
Черкаси

* * *

Якби-то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув!
Та на замчище подив[ив]сь!
Упився б! здорово упивсь!
І препрославлений козачий
Розумний батьку!.. і в смердячій

Жидівській хаті б похмеливсь
Або б в калюжі утопивсь,
В багні свинячім.

Аміль тобі, великий муже!
Великий, славний! та не дуже...
Якби ти на світ не родивсь
Або в колищі ще упивсь...
То не купав би я в калюжі
Тебе преславного. Аміль.

18 августа [1859],
в Переяславі

* * *

Во Іудеї во дні они,
Во время Ірода-царя⁵⁶¹,
Кругом Сіона й на Сіоні
Романські п'яні легіони
Паскудились. А у царя,
У Ірода таки самого,
І у порогу й за порогом
Стояли ліктори, а цар...
Самодержавний государ!
Лизав у ліктора халяву,
Щоб той йому на те, на се...
Хоч півдинарія позичив;
А той кишенею трясе,
Виймає гроші і не лічить,
Неначе старцеві дає.
І п'яний Ірод знову п'є!
Як ось, не в самім Назареті,
А у якомусь у вертепі
Марія сина привела,
І в Віфлієм з малим пішла...
Біжить почтар із Віфлієма
І каже: — Царю! Так і так!
Зіновать⁵⁶², кукіль і будяк
Росте в пшениці! Кляте плем'я
Давидове у нас зійшло⁵⁶³!
Зотни, поки не піднялось!

— Так що ж, — промовив Ірод п'яний, —
По всьому царству постинать
Малих дітей; а то, погані,
Нам не дадуть доцарювать.
Почтар, нівроку, був підпилий,
Оддав сенатові приказ,
Щоб тільки в Віфліємі били
Малих дітей.

Спаси ти нас,
Младенче праведний, великий,
Од п'яного царя-владики!
Од гіршого ж Тебе спасла
Твоя преправедная Мати.
Та де ж нам тую Матір взяти?
Ми серцем голі догола!
Раби з кокардою на лобі!
Лакеї в золотій оздобі...
Онуча, сміття з помела
Єго величества. Та й годі.

24 октября [1859],
С.-Петербург

МАРІЯ

(Поема)

Радуйся, Ты бо обновила
еси зачатыя студно.

*Акафіст Пресвятій
Богородиці. Ікос 10*

Все упованіє мое
На Тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє Твоє,
Все упованіє мое
На Тебе, Мати, возлагаю⁵⁶⁴.
Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, Благая!
Молюся, плачу і ридаю:

Воззри, Пречистая, на їх,
Отих окрадених, сліпих
Невольників. Подай їм силу
Твоїого мученика-Сина,
Щоб хрест-кайдани донесли
До самого, самого краю.
Достойно петая! Благаю!
Царице неба і землі!
Вонми їх стону і пошли
Благий кінець, о Всеблагая!
А я, незлобний, воспою,
Як процвітуть убогі села,
Псалмом і тихим, і веселим
Святую доленьку Твою.
А нині плач, і скорбь, і сльози
Душі убогої — убогий
Остатню лепту подаю.

У Йосипа, у тесляра
Чи в бондаря того святого,
Марія в наймичках росла.
Рідня була. Отож небога
Уже чимала піднялась,
Росла собі та виростала
І на порі Марія стала...
Рожевим квітом розцвіла
В убогій і чужій хатині,
В святому тихому раю.
Тесляр на наймичку свою,
Неначе на свою дитину,
Теслу, було, і струг покине
Та й дивиться; і час мине,
А він і оком не мигне
І думає: — Ані родини!
Ані хатиночки нема,
Одна-однісінька!.. Хіба...
Ще ж смерть моя не за плечима?... —
А та стоїть собі під тином
Та вовну білу пряде
На той бурнус⁵⁶⁵ йому святешний

Або на берег поведе
Козу з козяточком сердешним
І попасти і напоїть,
Хоч і далеко. Так любила ж
Вона той тихий Божий став,
Широкою Тиверіаду⁵⁶⁶,
І рада, аж сміється, рада,
Що Йосип, сидячи, мовчав,
Не боронив їй, не спиняв
На став іти; іде, сміється,
А він сидить та все сидить,
За струг сердега не береться...
Коза нап'ється та й напасеться.
А дівчина собі стоїть,
Неначе вкопана, під гаєм,
І сумно, сумно позирає
На той широкий Божий став,
І мовила: — Тиверіадо!
Широкий царю озерам!
Скажи мені, моя порадо!
Якая доля вийде нам
З старим Іосифом? О доле! —
І похилилась, мов тополя
Од вітру хилиться в яру.
— Йому я стану за дитину.
Плечми моїми молодими
Його старії підопру! —
І кинула кругом очима,
Аж іскри сипнули з очей.
А з добрих молодих плечей
Хітон полатаний додолу
Тихенько зсунувся. Ніколи
Такої Божої краси
Ніхто не узрить! Злая ж доля
Колючим терном провела,
Згнущалася над красою!
О доленько! Понад водою
Ходою тихою пішла.
Лопух край берега найшла,
Лопух зорвала і накрила,

Неначе бриликом, свою
Головоньку тую смутную,
Свою головоньку святую!
І зникла в темному гаю.
О світе наш незаходимий!
О Ти, Пречистая в женах!
Благоуханний зельний крине!
В яких гаях? В яких ярах,
В яких незнаємих вертепах
Ти заховаєшся од спеки
Огнепалимої тії,
Що серце без огню розтопить
І без води прорве, потопить
Святії думоньки твої?
Де ти сховаєшся? Нігде!
Огонь заключувся вже, годі!
Уже розжеврівся. І шкода,
Даремне сила пропаде.
До крові дійде, до кості
Огонь той лютий, негасимий,
І, недобитая, за сином
Повинна будеш перейти
Огонь пекельний! Вже пророчить,
Тобі вже зазирає в очі
Твоє грядущее. Не зри!
Сльозу пророчую утри!
Заквітчай голову дівочу
Лілеями та тим рясним
Червоним маком. Та й засни
Під явором у холодочку,
Поки що буде.

Увечері, мов зоря тая,
Марія з гаю вихожає
Заквітчана. Фавор-гора⁵⁶⁷,
Неначе з злата-серебра,
Далеко, високо сіяє,
Аж сліпить очі. Підняла
На той Фавор свої святіє
Очиці кроткіє Марія

Та й усмінулась. Зайняла
Козу з козяточком з-під гаю
І заспівала. —

«Раю! раю!
Темний гаю!
Чи я, молодая,
Милий Боже, в твоїм раї
Чи я погуляю,
Нагуляюсь?»

Та й замовкла.

Круг себе сумно озирнулась,
На руки козеня взяла
І веселенькая пішла
На хутір бондарів убогий.
А йдучи, козеня, небога,
Ніби дитину, на руках
Хитала, бавила, гойдала,
До лона тихо пригортала
І цілувала. Козеня,
Неначе теє кошеня,
І не пручалось, не кричало,
На лоні пестилося, гралось.
Миль зо дві любо з козеням
Трохи, трохи не танцювала
І не втомилась. Вигляда
Старий, сумуючи під тином,
Давненько вже свою дитину.
Зострів її і привітав
І тихо мовив: — Де ти в Бога
Загаялась, моя небого?
Ходімо в кущу, опочий,
Та повечеряємо вкупі
З веселим гостем молодим;
Ходімо, доненько. — Який?
Який се гость? — Із Назарета
Зайшов у нас підночувать.
І каже, Божа благодать
На ветхую Єлисавету
Учора рано пролилась,
Учора, каже, привела

Дитину, сина. А Захарій
Старий нарек його Іваном...⁵⁶⁸
Так бачиш що! — А гость роззутий,
Умитий з куші вихожав
В одному білому хітоні,
Мов намальований сіяв,
І став велично на порозі,
І, уклонившись, вітав
Марію тихо. Їй, небозі,
Аж дивно, чудно. Гость стояв
І ніби справді засіяв.
Марія на його зирнула
І стрепенулась. Пригорнулась,
Неначе злякане дитя,
До Йосипа свого старого,
А потім гостя молодого
Просила, ніби повела
Очима в кушу. Принесла
Води погожої з криниці,
І молоко і сир козлиці
Їм на вечерю подала.
Сама ж не їла й не пила.
В куточку мовчки прихилилась
Та дивувалася, дивилась,
І слухала, як молодий
Дивочний гость той говорив.
І словеса його святіє
На серце падали Марії,
І серце мерзло і пеклось!

— Во Іудеї не було, —
Промовив гость, — того ніколи,
Що нині узриться. Равві,
Равві великого глаголи
На ниві сіються новій!
І виростуть, і пожнемо
І в житницю соберемо
Зерно святее. Я Месію
Іду народу возвістити! —
І помолилася Марія
Перед апостолом.

Горить

Огонь тихенько на кабиці⁵⁶⁹,
А Йосип праведний сидить
Та думає... Уже зірниця
На небі ясно зайнялась.
Марія встала та й пішла
З глеком по воду до криниці.
І гость за нею, і в ярочку
Догнав Марію...

Холодочком

До сходу сонця провели
До самої Тиверіади
Благовістителя. І раді,
Радісінькі собі прийшли
Додому.

Жде його Марія,

І ждучи плаче, молодії
Ланити, очі і уста
Марніють зримо. — Ти не та,
Не та тепер, Маріє, стала!
Цвіт зельний, наша краса! —
Промовив Йосип. — Диво сталось
З тобою, доненько моя!
Ходім, Маріє, повінчаймось,
А то... — Й не вимовив: уб'ють
На улиці. — І заховаймось
В своїм оазисі. — І в путь
Марія нашвидку збиралась
Та тяжко плакала, ридала.

Отож вони собі ідуть,
Несе з торбиною на плечах
Нову коновочку старий.
Спродать би то та молодій
Купить хустиночку до речі,
Та й за повінчання оддать.
О старче праведний, багатий!
Не од Сіона благодать,
А з тихої твоєї хати
Нам возвістилася. Якби

Пречистій їй не дав ти руку,
Рабами б бідніє раби
І досі мерли би. О муко!
О тяжкая душі печаль!
Не вас мені, сердешних, жаль,
Сліпі і малиє душою,
А тих, що бачать над собою
Сокиру, молот і кують
Кайдани новіє. Уб'ють,
Заріжуть вас, душеубійці,
І із кровавої криниці
Собак напоять.

Де ж подівсь

Дивочний гость отой лукавий?
Хоч би прийшов та подививсь
На брак той славний і преславний,
На брак окрадений! Не чуть,
Не чуть ані його, ані Месії,
А люди ждуть чогось і ждуть,
Чогось непевного. Маріє!
Ти, безталанная, чого
І ждеш і ждатимеш од Бога
І од людей Його? Нічого,
Ніжé апостола того,
Тепер не жди. Тесляр убогий
Тебе повінчану веде
В свою убогую хатину.
Молися й дякуй, що не кинув,
Що на розпуття не прогнав.
А то б цеглиною убили —
Якби не вкрив, не заховав!
В Єрусалимі говорили
Тихенько люде, що стяли
У городі Тиверіаді
Чи то якогось розп'яли
Провозвістителя Месії.
— Його! — промовила Марія,
І веселесенька пішла
У Назарет. І він радіє,

Що наймичка його несла
В утробі праведную душу
За волю рѳзп'ятого мужа.

Ото вони собі ідуть,
Прийшли додому. І живуть
Повінчані, та не веселі.
Тесляр колисочку дебелу
Майструє в сінях. А вона,
Пренепорочная Марія,
Сидить собі коло вікна
І в поле дивиться, і шиє
Малесеньке сороченя —
Комусь-то ще?

— Хазяїн дома? —

Надворі крикнуло. — Указ
Од кесаря, його само́го,
Щоб ви сьогодні, сей же час!
Ви на ревізію у город,
У город Віфлієм ішли. —
І зник, пропав той тяжкий голос.
Тільки руна в яру гула́.

Марія зараз заходилась
Пекти опрісноки. Спекла,
В торбину мовчки положила
І мовчки за старим пішла
У Віфлієм. — Святая сило!
Спаси мене, мій Боже милий! —
Тільки й промовила. Ідуть,
Сумуючи, собі обоє.
І вбогії перед собою
Козу з козятчком женуть,
Бо дома ні на ко́го кинуть.
А може, Бог пошле дитину
В дорозі; от і молоко
Сердешній матері. Скотина
Іде, пасучися; рядком
Ідуть за нею батько й мати
І починають розмовляти

Поволі, тихо. — Семіон
Протопресвітер⁵⁷⁰, — Йосип мовив, —
Такеє-то пророче слово
Сказав мені. — Святий закон!
І Авраама⁵⁷¹ і Мойсея!⁵⁷²
Возобновлять мужі есеї⁵⁷³.
І каже, поти не умру,
Поки Месію не узрю! —
Чи чуєш ти, моя Маріє?
Месія прийде! — Вже прийшов,
І ми вже бачили Месію! —
Марія мовила.

Найшов

Опріснок Йосип у торбині,
Дає та й каже: — На, моя дитино,
Поки що буде, укріпись,
До Віфлієма не близенько;
Та й я спочину. Утомивсь. —
Та й сіли на шляху гарненько
Полудновать. Отож сидять,
А сонце праведне швиденько
Додолу котиться. І глядь!
Сховалося, і смеркло в полі.
І диво дивнеє! ніколи
Ніхто не бачив і не чув
Такого дива. Аж здрогнув
Святий тесляр. Мітла з востоку
Над самим Віфліємом, боком,
Мітла огненная зійшла.
І степ і гори осіяла.
Марія з шляху не вставала,
Марія сина привела.
Єдиную тую дитину,
Що нас од каторги спасла!
І Пресвятая, неповинна,
За нас, лукавих, розп'ялась!
А недалеко край дороги
Отáру гнали чабани
Та й їх побачили. Небогу,
Її й дитяточко взяли

І у вертеп свій принесли,
І чабани його убогі
Еммануїлом⁵⁷⁴ нарекли.

До сходу сонця, рано-рано
У Віфліємі на майдані
Зійшовся люд і шепотить,
Що щось непевне з людьми буде
Во Іудеї. Гомонить
І тихне люд. — О люди! люди! —
Чабан якийсь біжить, кричить.
— Пророчество Ієремія,
Ісаія⁵⁷⁵ збулось! збулось!
У нас, у пастирей, Месія
Родився вчора! — Загуло
У Віфліємі на майдані:
— Месія! Іісус! Осанна! —
І люд розходивсь.

Через час

Чи через два прийшов указ
І легіон з Єрусалима,
Од того Ірода. Незримо
Й нечуте сталося тойді.

Ще діточки сповиті спали,
Ще кúпіль гріли матері,
Намарне гріли: не купали
Маленьких діточок своїх!
Ножі солдати сполоскали
В дитячій праведній крові!
Такеє-то на світі сталось!
Дивітеся ж, о! матері!
Що роблять іроди-царі!

Марія навіть не ховалась
З своїм младенцем. Слава вам,
Убогим людям, чабанам,
Що привітали, заховали
І нам Спасителя спасли.
Од Ірода. Нагодували,
І напоїли, і дали

Кожух і свиту на дорогу,
І, небораки, додали
Ослицю дійну. І небогу
З її дитяточком малим
І посадили й провели
Вночі тайніми манівцями
На шлях мемфіський. А мітла,
Мітла огненная світила,
Неначе сонце, і дивилась
На ту ослицю, що несла
В Єгипет кроткую Марію
І народженого Месію.

Якби де на світі хоть раз
Цариця сіла на ослицю,
То слава б стала про царицю
І про великую ослицю
По всьому світу. Ся ж несла
Живого істинного Бога.
Тебе ж, сердешну, копт убогий
Хотів у Йосипа купить,
Та здохла ти: мабуть, дорога
Таки завадила тобі?

У Нілі скупанеє спить
У пелюшках долі, під вербою,
Дитяточко. А меж лозою
З лози колисочку плете
Та плаче праведная Мати,
Колиску тую плетучи.
А Йосип заходився хату
Із очерету будувати,
Щоб хоч укритися вночі.
З-за Нілу сфінкси, мов сичі,
Страшними мертвими очима
На теє дивляться. За ними
На голому піску стоять
По шнуру піраміди в ряд,
Мов фараонова сторóжа,
І ніби фараонам знать

Вони дають, що правда Божа
Встає вже, встала на землі.
Щоб фараони стереглись.

Марія найнялася прясти
У копта вовну. А святий
Іосиф взявсь отару пасти,
Щоб хоч козу ту заробить
На молоко малій дитині.
Минає рік, коло хатини
В повіточці своїй малій
Той бондар праведний, святий,
І гадки, праведний, не має,
Барило й бочку набиває
Та ще й курникає. А ти?
Не плачеш ти і не співаєш,
Гадаєш, думаєш-гадаєш,
Як його вчити, навести
На путь святий святого сина,
І як його од зол спасти?
Од бурь житейських одвести?

Ще рік минув. Коло хатини
Коза пасеться; а дитина
І невеличке козеня
У сінях граються. А мати
Сидить на призьбі коло хати
Та вовну з кужеля пряде.
Аж ось і сам старий іде
З ціпочком тихо попід тином:
Носив у город шапличок
Продать. Йому медяничок,
А їй немудрую хустину,
Собі ж несе на постולי
Ременю доброго. Спочинув
Та й каже: — Доню, не журись.
Царя вже Ірода не стало.
Чогось увечері наївсь,
Та так наївся, що й опрігсь,
Такее-то мені сказали.

Ходімо, — каже, — у свій гай,
У свій маленький тихий рай!
Ходім додомоньку, дитино.
— Ходім, — сказала та й пішла
На Ніл сороченята прати
В дорогу синові. Паслась
Коза з козятком коло хати,
А Йосип сина забавляв,
На призьбі сидя, поки мати
На річці прала ті малі
Сорочечки. А потім в хаті
Поморщив добре постоли
Собі в дорогу. Та й знялись
До сходу сонця, по торбині
На плечі взявши, а дитину
Удвох в колисочці несли.
То с'як, то так прийшли додому.
Бодай не довелось нікому
Узріть такеє. Благодать!
Гайочок тихий серед поля,
Одна єдина їх доля
Отой гайочок! І не знать,
Де він кохався. І хатина,
Все, все сплюндровано. В руїні
Їм довелось ночувать.
В ярк Марія до криниці
Швиденько кинулася. Там
Колись-то з нею яснолиций
Зострівся гость святий. Бур'ян,
Будяк колючий з кропивою
Коло криниці поросли.
Маріє! Горенько з тобою!
Молися, серденько, молись!
Окуй свою святую силу...
Долготерпенієм окуй,
В сльозах кровавих загартуй!..
Небога трохи не втопилась
У тій криниці. Горе нам
Було б, іскупленним рабам!
Дитина б тая виростала

Без Матері, і ми б не знали
І досі правди на землі!
Святої волі! Схаменулась
І тяжко, важко усміхнулась,
Та й заридала. Полились
На цямрину святіє сльози
Та й висохли. А їй, небозі,
Полегшало.

Єлисавета,
Стара вдова, у Назареті
З малим синком своїм жила,
Таки з Івасем. Та й була
Якась рідня їм. Вранці-рано
Свою дитину, безталанна,
Нагодувала, одягла
І за святим своїм пішла
У Назарет той до вдовиці
В сусіди, в наймички проситись!

Дитяточко собі росло,
З Івасем-удовенком гралось.
Уже чимале підросло.
Якось вони собі гуляли
Удвох на улиці, знайшли
Дві палички та й понесли
Додому матерям на дрова.
Звичайні діточки! Ідуть
І веселенькі, і здорові,
Аж любо гля[ну]ть, як ідуть!
Отож воно, мале, взяло
Другую паличку у Йвася —
Івась у коники і[г]рався —
Зробило хрестик та й несло
Додому, бачте, показати,
Що й він уміє майструвати.
Марія ще за ворітьми
Дітей зостріла, і зомліла,
І трупом пала, як узріла
Той хрестик-шибеничку. — Злий!

Недобрий чоловік, лихий!
Навчив тебе, моя дитино,
Зробить оце! Покинь! Покинь! —
А він, маленький, неповинний,
Святую шибеничку кинув
І зарідав, і пролились
Ще в перший раз младенчі сльози
На лоно матерне. Небозі
Ніби полегшало. Взяла
У холодочок завела,
В бур'ян, в садок, поцілувала
Та коржиком погодувала,
Свіженьким коржиком. Воно ж
Попестилось собі, погралось
Та й спатоньки, мале, лягло
Таки ж у неї на колінах.
Отож і спить собі дитина,
Мов янгеляточко в Раю.
І на єдиную свою
Та Мати дивиться і плаче
Тихенько-тихо; ангел спить,
То щоб його-то не збудить.
Та й не догледіла. Неначе
Окропу капля, як огонь
На його впала, і воно
Прокинулось. Швиденько сльози
Марія втерла, сміючись,
Щоб він не бачив. І небозі
Не довелося одурить
Малого сина. Подивилось
І зарідало.

Заробила

Чи то позичила вдова
Півкопи тую на буквар.
Сама б учила, так не знала ж
Вона письма того. Взяла
Та в школу хлопця одвела,
У ієсейську. Доглядала ж
Сама його, сама й навчала

Добру і розуму. Івась,
Таки вдовенко, в його вдавсь,
То вдвох собі й ходили в школу
І вчились вкупочці. Ніколи
Ані пограється з дітьми,
Ані побігає; самий,
Один-однісінький, бувало,
Сидить собі у бур'яні
Та клепку теше. Помагало
Святому батькові в трудах.
Якось по сьомому годочку —
Малій вже добре майстрував —
Одпочиваючи в куточку,
Старий на сина дивувавсь,
Який-то з його майстер буде!
Які-то люди з його будуть!
Та взявши відер, кандійок⁵⁷⁶,
І батько, й мати, і воно
Пішли на ярмарок у сáмий
Самісінький Єрусалим.
Хоч і далеко, так спродати
Дорогше можна. От прийшли,
Розташувались. Батько й мати
Сидять собі та продають
Добро своє. А де ж дитина?
Побігло десь. Шукає сина
Та плаче мати. І не чуть,
Де ділося. У синагогу
Зайшла благать благого Бога,
Щоб син її найшовсь. Аж глядь,
Межи раввінами дитина,
Її хлоп'яточко, сидить
І навчає, неповинне,
Як в світі жить, людей любить,
За правду стать! за правду згинуть!
Без правди горе! — Горе вам,
Учителі-архієреї! —
І дивувались фарисеї
І книжники його речам.

А радість Матері Марії
Неізреченная. Месію,
Самого Бога на землі
Вона вже зріла.

Спродались,
Во храмі помолились Богу
І веселенькі у дорогу
Додому рушили вночі
По холодочку.

Виростали
І вкупі вчилися, ростучи
Святиє діточки. Пишались
Святиє тії матері
Своїми дітками. Із школи
Путем терновим розійшлися
Обидва. Божії глаголи,
Святую правду на землі
І прорекли, і розп'ялись
За воленьку, святую волю!

Іван пішов собі в пустиню,
А твій меж люди. А за ним,
За Сином праведним своїм,
І ти пішла. В старій хатині
В чужій покинула його,
Святого Йосипа свого!
Пішла тинячись попідтинню,
Аж поки, поки не дійшла
Аж до Голгофи.

Бо за Сином
Святая Мати всюди йшла,
Його слова, його діла —
Все чула, й бачила, і мліла,
І мовчки трепетно раділа,
На Сина дивлячись. А він
Сидить, було, на Єлеоні⁵⁷⁷,
Одпочива. Єрусалим
Розкинувсь гордо перед ним,
Сіяє в золотім вісоні⁵⁷⁸

Ізраїльський архієрей!
Романський золотий плебей!
І час і два мине, не встане,
На матір навіть не погляне
Та аж заплаче, дивлячись
На іудейську столицю.
Й вона заплаче, ідучи
У яр по воду до криниці,
Тихесенько. І принесе
Води погожої, і вмие
Утомлені стопи святіє,
І пити дасть, і отрясе,
Одує прах з його хітона,
Зашиє дірочку та знову
Під смокву піде. І сидить
І дивиться, о Всесвятая!
Як Син той скорбний спочиває.
Аж ось і дітвора біжить
Із города. Його любили
Святіє діточки. Слідком
За ним по улица[x] ходили,
А іноді й на Єлеон
До його бігали малії.
Отож прибігли. — О святії!
Пренепорочніє! — сказав,
Як узрів діток. Привітав
І цілував, благословляя,
Погрався з ними, мов маленький,
Надів бурнус. І веселенький
З своїми дітками пішов
В Єрусалим на слово нове,
Поніс лукавим правди слово!
Не вняли слову! Розп'яли!
Як розпинать Його вели,
Ти на розпутії стояла
З малими дітьми. Мужики,
Його брати, ученики,
Перелякались, повтікали.
— Нехай іде! Нехай іде!

Отак і вас він поведе! —
Сказала дітям. І упала
На землю трупом.

Розп'ялась

Твоя єдина дитина!
А ти, спочинувши під тинном,
У Назарет отой пішла!
Вдову давно вже поховали
В чужій позиченій труні
Чужії люде. А Івана
Її зарізали в тюрмі⁵⁷⁹.
І Йосипа твого не стало.
І ти, як палець той, осталась
Одна-однісінька! Такий
Талан твій латаний, небого!
Брати Його, ученики,
Нетвердії, душеубогі,
Катам на муку не дались,
Сховались, потім розійшлись,
І Ти їх мусила збирати...
Отож вони якось зійшлись
Вночі круг Тебе сумовати.
І Ти, великая в женах!
І їх унініє і страх
Розвіяла, мов ту полову,
Своїм святим огнєнним словом!
Ти дух святий свій пронесла
В їх душі вбогії! Хвала!
І похвала Тобі, Маріє!
Мужі воспрянули святіє.
По всьому світу розійшлись,
І іменем Твоїого сина,
Твоєї скорбної дитини,
Любов і правду рознесли
По всьому світу. Ти ж під тинном,
Сумуючи, у бур'яні
Умерла з голоду. Амінь.

[27 жовтня — 11 листопада
1859,
С.-Петербург]

Подражаніє Едуарду Сові⁵⁸⁰

Посажу коло хатини
На wspomин дружині
І яблуньку і грушеньку,
На wspomин єдиній!

Бог дасть, виростуть. Дружина
Під дрéвами тими
Сяде собі в холодочку
З дітками малими.

А я буду груші рвати,
Діткам подавати...
З дружиною єдиною
Тихо розмовляти.

— Тойді, серце, як бралися,
Сі дрéва садив я...
Щасливий я! — І я, друже,
З тобою щаслива!

19 ноября [1859]
С.-Петербург

Подражаніє Іезекіїлю

Глава 19

Восплач, Пророче, Сине Божий!
І о князях, і о вельможях,
І о царях отих. І рци:
Нащо та сука, ваша мати,
Зо львами кліщилась, щенята?
І добувала вас, лихих?
І множила ваш род проклятий?
А потім з вас, щенят зубатих,
Зробились львичища! Людей!
Незлюбних, праведних дітей,
Жрете, скажені!.. Мов шуліка
Хватає в бур'яні курча,
Клює і рве його. А люде...

Хоч бачать люде, та мовчать.
Отож львеня те дике! люте!
Підстерегли його, взяли.
Та, закувавши добре в пута,
В Єгипет люде одвели —
На каторгу. А люта мати!
Спустила друге бісновате
Своє скаженеє звіря.
Та вже такого сподаря,
Що гради й весі пожирало.
Земля тряслася, трепетала
Од реву львичища твого.
Окули люде і цього.
Заперли в щелепи удила
І в Вавилоні посадили
В тюрму глибоку. Щоб не чуть
Було на світі того рику
Самодержавного владики,
Царя неситого...

Минуть,

Уже потроху і минають
Дні беззаконія і зла.
А львичища того не знають,
Ростуть собі, як та лоза
У темнім лузі. Уповають
На корень свій, уже гнилий,
Уже червивий, і малий,
І худосильний. Вітер з поля
Дихне, погне і полама.
І ваша злая своєволя
Сама скупається, сама
В своїй крові. Плач великий
Воместо львичищого рика
Почують люде. І той плач,
Нікчемний, довгий і поганий,
Межи людьми во притчу стане,
Самодержавний отой плач!

Декабря 6
[1859, С.-Петербург]

Осія. Глава XIV

(Подражаніє)

Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знаку на землі,
А ти пишалася колись
В добрі і розкоші! Вкраїно!
Мій любий краю неповинний!
За що тебе Господь кара,
Карає тяжко? За Богдана,
Та за скаженого Петра,
Та за панів отих поганих
До краю нищить... Покара,
Уб'є незримо і правдиво;
Бо довго Довготерпеливий
Дивився мовчки на твою,
Гріховную твою утробу
І рек во гніві: — Потреблю
Твою красу, твою оздобу,
Сама розіпнешся. Во злобі
Сини твої тебе уб'ють
Оперені, а злозачаті
Во чреві згинуть, пропадуть,
Мов недолежані курчата!..
І плача, матернього плача
Ісполню гради і поля,
Да зрить розтленная земля,
Що я Держитель і все бачу.
Воскресни, мамо! І вернися
В світлицю-хату; опочий,
Бо ти аж надто вже втомилась,
Гріхи синовні несучи.
Спочивши, скорбная, скажи,
Прорци своїм лукавим чадам,
Що пропадуть вони, лихі,
Що їх безчестіє, і зрада,
І криводушіє огнем,
Кровавим, пламенним мечем
Нарізані на людських душах,

Що крикне кара невиспуца,
Що не спасе їх добрий цар,
Їх кроткий, п'яний господар,
Не дасть їм пить, не дасть їм їсти,
Не дасть коня вам охляп сісти
Та утікати; не втечете
І не сховаєтеся; всюди
Вас найде правда-мста; а люде
Підстережуть вас на тоте ж,
Уловлять і судить не будуть,
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім без ката
І без царя вас, біснуватих,
Розтнуть, розірвуть, розіпнуть,
І вашей кровію, собаки,
Собак напоять...

І додай,
Такеє слово їм додай
Без притчі. — Ви, — скажи, — зробили
Руками скверними створили
Свою надію; й речете,
Що цар наш Бог, і цар надія,
І нагодує і огріє
Вдову і сирот. — Ні, не те,
Скажи їм ось що: — Брешуть боги,
Ті ідоли в чужих чертогах,
Скажи, що правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхе[є], не древле слово
Розтленное, а слово нове
Меж людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе
Од ласки царської...

25 декабр[я] 1859,
[С.-Петербурґ]

* * *

Дівча любе, чорнобриве
Несло з льоху пиво.

А я глянув, подивився —
Та аж похилився...
Кому воно пиво носити?
Чому босе ходити?..
Боже сильний! Твоя сила
Та тобі ж і шкодить.

[15 січня 1860,
С.-Петербург]

* * *

Ой діброво — темний гаю!⁵⁸¹
Тебе одягає
Тричі на рік... Багатого
Собі батька маєш.
Раз укриє тебе рясно
Зеленим покровом —
Аж сам собі дивується
На свою діброву...
Надивившись на доненьку
Любу, молодую,
Возьме її та й огорне
В ризу золотую
І сповіє дорогою
Білою габою —
Та й спать ляже, втомившись
Турбюю такою.

15 січня 1860,
СПБ

Подражаніє сербському⁵⁸²

Наїхали старости
Й молодик за ними:
Вони собі пішли в хату
З батьком розмовляти;
А я в його, молодого,
В того чорнобривця,
Беру коня, та й нічого —
Веду до криниці.

Кінь утомлений, копита
Розкуті, розбиті,
Сіделечко мережане
Зопсуге, невокрите.
— Скажи, коню, до кого це
Ви так нагло гнались?
— До якоїсь чорнобривки
Всю ніч майнували.
— Чи ти ж, коню, будеш пити
З нашої криниці?
Чи буде та чорнобривка
Сей рік молодиця?

4 мая 1860, СПб

Молитва

Царям, всесвітнім шинкарям,
І дукачі, і таляри,
І пута кутії пошли.

Робочим головам, рукам
На сій окраденій землі
Свою Ти силу ниспошли.

Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай!

24 мая [1]860,
СПБ

* * *

Царів, кровавих шинкарів,
У пута кутії окуй,
В склепу глибокім замуруй.

Трудящим людям, Всеблагий,
На їх окраденій землі
Свою Ти силу ниспошли.

А чистих серцем? Коло їх
Постав Ти ангели свої,
Щоб чистоту їх соблюли.

Мені ж, о Господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошли!

25 мая [1860,
С.-Петербург]

* * *

Злоначинающих спини,
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй.

А доброзиждущим рукам
І покажи, і поможи,
Святую силу ниспошли.

А чистих серцем? Коло їх
Постави ангели свої
І чистоту їх соблюди.

А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли.

27 мая [1860,
С.-Петербург]

* * *

Колись-то ще, во время оно,
Помпільй Нума, римський цар⁵⁸³,
Тихенький, кроткий государ,
Втомившись, пишучи закони,
Пішов любенько погулять
І одпочить. Та, спочивавши,
Додумать, як би то скувать
Кайдани на римлян. І, взявши
Гнучкий одноліток лози,
Каблучку заходивсь плести,

На шию б то. Коли погляне,
У холодочку під платаном
Дівча заквітчанеє спить...
Дріадам нічого робить
Перед такою красою,
Перед богинею такою!
Сама Егерія в гаю,
Кленучи доленьку свою,
Повісилась. А мудрий Нума
І на дівча і на цвіти
Дивується собі і дума,
Який би ретязь ще сплести?

28 мая [1860],
С.-Петербург

* * *

Тим неситим очам,
Земним богам — царям,
І плуги, й кораблі,
І всі добра землі,
І хвалебні псалми
Тим дрібненьким богам.

Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелоги орать,
Думать, сіять, не ждять
І посіяне жать
Роботящим рукам.

Добросердим-малим,
Тихолюбцям-святим,
Творче неба й землі!
Долгоденствіє їм
На сім світі; на тім...
Рай небесний пошли.

Все на світі — не нам,
Все богам тим — царям!
І плуги, й кораблі,
І всі добра землі,

Моя любо!.. а нам —
Нам любов меж людьми.

31 мая [1860]
СПБ

[Переспіви
зі «Слова о полку Ігоревім»]

Плач Ярославни⁵⁸⁴

В Путивлі-граді⁵⁸⁵ вранці-рано
Співає, плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує,
Словами жалю додає.
— Полечу, — каже, — зигзицею,
Тією чайкою-вдовицею,
Та понад Доном полечу,
Рукав бобровий омочу
В ріці Каялі. І на тілі,
На княжім білім, помарнілім,
Омию кров суху́, отру
Глибокії, тяжкії рани...

І квилить, плаче Ярославна
В Путивлі рано на валу́:
— Вітрило-вітре мій єдиний,
Легкий, крилатий господине!
Нащо на дужому крилі
На вої любії мої,
На князя, ладо моє миле,
Ти ханові метаєш стріли?
Немало неба, і землі,
І моря синього. На морі
Гойдай насади-кораблі.
А ти, прелютій... Горе! Горе!
Моє веселіє украв,
В степу на тирсі розібгав.

Сумує, квилить, плаче рано
В Путивлі-граді Ярославна.
І каже: — Дужий і старий,
Широкий Дніпре, немалий!

Пробив еси високі скали,
Текучи в землю половчана,
Носив еси на байда[ка]х
На половчán, на Кобяка
Дружину тую Святославлю!..⁵⁸⁶
О мій Словутицю преславний!
Моє ти ладо принеси,
Щоб я постіль весела слала,
У море сліз не посидала,
Сльозами моря не долить.

І плаче, плаче Ярославна
В Путивлі на валу́ на брамі.
Святеє сонечко зійшло.
І каже: — Сонце пресвятеє
На землю радість принесло
І людям і землі, моєї
Туги-нудьги не розвело.
Святий, огненний господине!
Спалив еси луги, степи,
Спалив і князя і дружину,
Спали мене насамоті!
Або не грій і не світи...
Загинув ладо... Я загину!

4 іюня [1860],
СПБ

* * *

В Путивлі-граді вранці-рано
Сумує, плаче Ярославна.
— Полечу, — рече, — зозулею,
Понад Дунаєм полечу!
Рукав бебряний омочу
В ріці Каялі... І омию
На княжому дебелім тілі
Засохлу кров його... Отру
Глибокії на любім ладо рани.

І плаче, плаче Ярославна
В Путивлі-городі,

Й рече:

— Вітрило-вітре, господине!
Нащо ти вієши, несеш
На легкому крилі своєму
Хиновські стріли?

14 сентября [1860,
С.-Петербург]

* * *

З передсвіта до вечора,
А з вечора до досвіта
Летить стріла́ калéная,
Бряжчить шабля о шеломи,
Тріщать списи гартовані
В степу, в незнаємому полі,
Среди землі половецької.

Земля чорна копíтами
Поорана, поритая;
Костьми земля засіяна,
А кровію политая.
І журба-ту́га на тім полі
Зійшла для руської землі.

Що гомонить отам, зичить
Удосвіта? То повертає
Той Ігор⁵⁸⁷ військо на пригоду
Тому буй-туру Всеволоду⁵⁸⁸.

І бились день,
І другий билися,
Та коло полудня на третій
Поникли Ігореві стязі.
Отак на березі Каяли
Брати різнились; бо нестало
Крові-вина!.. Допировали
Хоробрі русичі той пир,
Сватів упоїли,
А самі простяглися

За землю руськую. Хилилась
І слалась, плачучи, трава,
Високігнулись дерева...
Додолугнулися, журились!

6 іюля [1860, С.-Петербург]

* * *

Умре муж велій в власяниці⁵⁸⁹.
Не плачте, сироти, вдовиці,
А ти, Аскоченський⁵⁹⁰, восплач
Воутріє на тяжкий глас.
І Хомяков⁵⁹¹, Русі ревнитель,
Москви, оте[че]ства любитель,
О юпкоборцеві⁵⁹² восплач.
І вся, о Русская беседа⁵⁹³,
Во глас єдиний ісповедуї
Свої гріхи.

І плач! і плач!

17 іюня [1860,
С.-Петербург]

Гімн черничий

Удар, громе, над тим домом,
Над тим Божим, де мремо ми,
Тебе ж, Боже, зневажаєм,
Зневажаючи співаєм:
Алілуя!

Якби не Ти, ми б любились,
Кохалися б та дружились,
Та діточок виростали,
Научали б та співали:
Алілуя!

Одурив Ти нас, убогих,
Ми ж, окрадені небоги,
Самі Тебе одурили
І, скиглячи, возопили:
Алілуя!

Ти постриг нас у черниці,
А ми собі молодиці...
Та танцюєм, та співаєм,
Співаючи, примовляєм:
Алілуя!

20 іюня [1860,
С.-Петербург]

* * *

Над Дніпровою сагою
Стоїть явор меж лозою,
Меж лозою з ялиною,
З червоною калиною.

Дніпро берег риє-риє,
Яворові корінь миє.
Стоїть старий, похилився,
Мов козак той зажурився.

Що без долі, без родіни
Та без вірної дружини,
І дружини і надії
В самотині посивіє!

Явор каже: — Похилюся
Та в Дніпріві скупаюся. —
Козак каже: — Погуляю
Та любую пошукаю. —

А калина з ялиною
Та гнучкою лозиною,
Мов дівчаточка із гаю
Вихожаючи, співають;

Повбирані, заквітчані
Та з таланом заручені,
Думки-гадоньки не мають,
В'ються-гнутья та співають.

24 іюня [1860,
С.-Петербург]

* * *

Росли укупочці, зросли;
Сміялись, гратись перестали.
Неначе й справді розійшлись!..
Зійшлись незабаром. Побрались;
І тихо, весело прийшли,
Душею-серцем неповинні,
Аж до самої домовини.
А меж людьми ж вони жили!

Подай же й нам, всещедрий Боже!
Отак цвісти, отак рости,
Так одружитися і йти,
Не сварячись в тяжкій дорозі,
На той світ тихий перейти.
Не плач, не вопль, не скрежет зуба —
Любов безвічну, сугубу
На той світ тихий принести.

25 іюня [1860,
С.-Петербург]

* * *

Світе ясний! Світе тихий⁵⁹⁴!
Світе вольний, несповитий!
За що ж тебе, світе-брате,
В своїй добрій, теплій хаті
Оковано, омурано
(Премудрого одурено).
Багрянницями закрито
І розп'ятієм добито?

Не добито! Стрепенися!
Та над нами просвітіся,
Просвітіся!.. Будем, брате,
З багрянниць онучі драти,
Люльки з кадил закуряти,
Я в л е н и м и⁵⁹⁵ піч топити,
А кропилом будем, брате,
Нову хату вимітати!

27 іюня [1860,
С.-Петербург]

Ликері⁵⁹⁶

На пам'ять 5 августа 1860 г.

Моя ти любо! Мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста,
Не ймуть нам віри без попа.
Раби, невольники недужі!
Заснули, мов свиня в калюжі,
В своїй неволі! Мій ти друже,
Моя ти любо! Не хрестись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люде,
І візантійський Саваоф⁵⁹⁷

Одурить! Не одурить Бог,
Карать і миловать не буде:
Ми не раби Його — ми люде!
Моя ти любо! усміхнись
І вольную святую душу
І руку вольную, мій друже,
Подай мені. То перейти
І Він pomoже нам калюжу,
Поможе й лихо донести
І поховать лихе дебеле
В хатині тихій і веселій.

5 августа [1860], Стрельна

* * *

Н. Я. Макарову⁵⁹⁸
на пам'ять 14 сентября

Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався;
Та недосвіт⁵⁹⁹ передсвітом
В садочок укрався.

Потоптав веселі квіти,
Побив... Поморозив...
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода!

14 сентября [1860,
С.-Петербург]

* * *

І Архімед⁶⁰⁰, і Галілей⁶⁰¹
Вина й не бачили. Єлей
Потік у черево чернече!
А ви, святіє предотечі,
По всьому світу розійшлись
І крихту хліба понесли
Царям убогим. Буде бите
Царями сіянеє жито!
А люде виростуть. Умруть
Ще незачатиє царята...
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі.

24 сентября [1860,
С.-Петербург]

Л.⁶⁰²

Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насажу.
Посіжу я і похожу
В своїй маленькій благодаті.
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати,
Присняться діточки мені,
Веселая присниться мати,
Давнє-колишній та ясний
Присниться сон мені!.. і ти!..
Ні, я не буду спочивати,
Бо й ти приснишся. І [в] малій
Райочок мій спідтиха-тиха
Підкрадешся, наробиш лиха...
Запалиш рай мій самотний.

27 сентября [1860,
С.-Петербург]

* * *

Не нарікаю я на Бога,
Не нарікаю ні на ко́го.

Я сам себе, дурний, дурю,
Та ще й співаючи. Орю
Свій переліг — убогу ниву!
Та сію слово. Добрі жніва
Колись-то будуть. І дурю!
Себе-таки, себе само́го,
А більше, бачиться, ніко́го?

Орися ж ти, моя ниво,
Долом та горою!
Та засійся, чорна ниво,
Волею ясно́ю!
Орися ж ти, розвернися,
Полям розстелися!
Та посійся добрим житом,
Долею полийся!
Розвернися ж на всі боки,
Ниво-десятино!
Та посійся не словами,
А розумом, ніво!
Вийдуть люде жито жати...
Веселії жніва!..
Розвернися ж, розстелися ж,
Убогая ниво!!!

Чи не дурю себе я знову
Своїм химерним добрим словом?
Дурю! Бо лучше одурить
Себе-таки, себе само́го,
Ніж з ворогом по правді жить
І всеє нарікать на Бога!

5 октябрю [1860,
С.-Петербурґ]

Саул⁶⁰³

В непробудимому Китаї,
В Єгипті темному, у нас,
І понад Індом і Євфратом
Свої ягнята і телята
На полі вольнім вольно пас

Чабан, було, в своєму раї.
І гадки-гадоньки не має,
Пасе, і доїть, і стриже
Свою худобу та співає...
Аж ось лихий царя несе
З законами, з мечем, з катями,
З князями, темними рабами.
Вночі підкralись, зайняли
Отари з поля; а пасущих,
І шатра їх, убогі куші,
І все добро, дітей малих,
Сестру, жену і все взяли,
І все розтлили, осквернили,
І осквернених, худосилих,
Убогих серцем, завдали
В роботу-каторгу. Минали
За днями дні. Раби мовчали,
Царі лупилися, росли
І Вавилони муровали.
А маги, бонзи⁶⁰⁴ і жерці
(Неначе наші панотці)
В храмах, в пагодах годувались,
Мов кабани царям на сало
Та на ковбаси. І царі
Самі собі побудували
Храми, кумирні, олтарі.
Раби німії поклонялись.
Жидам сердешним заздро стало,
Що й невеличкого царя
І з кізяка хоч олтаря
У їх немає. Попросили
Таки старого Самуїла⁶⁰⁵,
Щоб він де хоче, там і взяв,
А дав би їм, старий, царя.
Отож премудрий прозорливець,
Поміркувавши, взяв елей
Та взяв од козлищ і свиней
Того Саула-здоровила⁶⁰⁶
І їм помазав во царя.
Саул, не будучи дурак,

Набрав гарем собі чималий
Та й заходився царювать.
Дивилися та дивувались
На новобранця чабани
Та промовляли, що й вони
Таки не дурні. Ач якого
Собі ми виблагали в Бога
Самодержавця. А Саул
Бере і город і аул,
Бере дівча, бере ягніцю,
Будує кедрові світлиці,
Престол із золота кує,
Благоволенье оддає
Своїм всеподданійшим голим.
І в багряниці довгополій
Ходив по храміні, ходив,
Аж поки, лобом неширокий,
В своїм гаремі одинокий,
Саул сердега одурів.

Незабаром зібралась рада,
— Панове чесная громадо!
Що нам робить? Наш мудрий цар,
Самодержавець-господар,
Сердешний одурів. Панове!
Чи нам його тепер лічить?
Чи заходиться та зробить
Царя здоровшого? — По мові,
По мудрій раді розійшлись
Смутнії пастирі.

В кедровій

В новій палаті цар не спить,
Не їсть, не п'є, не гомонить.
А мовчки долі, всемогучий,
Дере порфиру на онучі
І ніби морщить постולי,
Плете волоки, озуває,
І у кедрових стін нових
Про батькове осля питає.
То возьме скіпетр і заграє,
Мов на сопілці.

Чабани,
Веніамінові внучата,
Тельця отро́кам принесли,
Щоб їм дозволено співати
У сінях царських. Заревла
Сивоборода, волохата
Рідня Саулова пузата
Та ще й гусяра привела,
Якогось чабана Давида⁶⁰⁷.
— І вийде цар Саул, і вийде, —
Чабан співає, — на войну... —
Саул прочумався, та й ну,
Як той москаль, у батька, в матір
Свою рідоньку волохату
І вздовж і впоперек хрестить.
А гусяра того Давида
Трохи не вбив. Якби він знав,
Яке-то лихо з його вийде,
З того лукавого Давида,
То, мов гадюку б, розтопав
І ядовитую б розтер
Гадючу слину⁶⁰⁸. А тепер
Плугами, ралом не розорем
Прокляту ниву, проросла
Колючим терном. Горе! Горе!
Дрібніють люде на землі,
Ростуть і висяться царі!

13 октябрю [1860,
С.-Петербург]

* * *

Минули літа молодії,
Холодним вітром од надії
Уже повіяло. Зима!
Сиди один в холодній хаті,
Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись. Нема,
Анікогісінько нема!
Сиди ж один, поки надія
Одурить дурня, осміє...

Морозом очі окує,
А думи гордії розвіє,
Як ту сніжину по степу!
Сиди ж один собі в кутку.
Не жди весни — святої долі!
Вона не зійде вже ніколи
Садочок твій позеленить,
Твою надію оновить!
І думу вольную на волю
Не прийде випустить... Сиди
І нічогісінько не жди!..

18 октября [1860,
С.-Петербург]

* * *

Титарівна-Немирівна
Гаптує хустину.
Та колише московщя́,
Малую дитину.

Титарівна-Немирівна
Людьми гордувала...
А москаля-пройдисвіта
Нищечком вітала!

Титарівна-Немирівна...
Почесного роду...
Виглядає пройдисвіта
Москаля з походу.

19 октября [1860,
С.-Петербург]

* * *

Хоча лежачого й не б'ють⁶⁰⁹,
То і полежать не дають
Ледачому. Тебе ж, о суко!
І ми самі, і наші внуки,
І миром люди прокленуть!
Не прокленуть, а тільки плюнуть
На тих оддоєних щенят,

Що ти щенила. Мўко! Мўко!
О скорбь моя, моя печаль!
Чи ти минеш коли? Чи псами
Царі з міністрами-рабами
Тебе, о люту, зацькують!
Не зацькують. А люде тихо
Без всякого лихого лиха
Царя до ката поведуть.

20 октября [1860,
С.-Петербург]

* * *

І тут, і всюди — скрізь погано.
Душа убога встала рано,
Напряла мало та й лягла
Одпочивать собі, небога.
А воля душу стерегла.
— Прокинься, — каже. — Плач, убога!
Не зійде сонце. Тьма і тьма!
І правди на землі нема!
Ледача воля одурила
Маленьку душу. Сонце йде
І за собою день веде.
І вже тії хребетносили,
Уже ворущаться царі...
І буде правда на землі.

30 октября [1860,
С.-Петербург]

* * *

О люди! люди небораки!
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!
Вночі і ожеледь, і мряка,
І сніг, і холод. І Нева
Тихесенько кудись несла
Тоненьку кригу попід мостом.
А я, отож таки вночі,
Іду та кашляю йдучи.

Дивлюсь: неначе ті ягнята,
Ідуть задрипані дівчата,
А дід (сердешний інвалід)
За ними гнеться, шкандибає,
Мов у кошару заганяє
Чужу худобу. Де ж той світ!?
І де та правда!? Горе! Горе!
Ненагодованих і голих
Женуть (последний долг отдать),
Женуть до матері байстрят
Дівчаточок, як ту отару.
Чи буде суд! Чи буде кара!
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда меж людьми?
Повинна быть, бо сонце стане
І осквернёну землю спалить.

3 ноября [1860,
С.-Петербург]

* * *

Якби з ким сісти хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно б,
Хоч і як-небудь на сім світі,
А все б таки якось жилось.
Та ба! Нема з ким. Світ широкий,
Людей чимало на землі...
А доведеться одиноким
В холодній хаті кривобокій
Або під тином простягтись.
Або... Ні. Треба одружитись,
Хоча б на чортовій сестрі!
Бо доведеться одурить
В самотині. Пшениця, жито
На добрім сяялись лану́,
А люде так собі пожнуть
І скажуть: — Десь його убито,
Сердешного, на чужині... —
О горе, горенько мені!

4 ноября [1860,
С.-Петербург]

* * *

І день іде, і ніч іде.
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки!

5 ноября [1860,
С.-Петербург]

* * *

Тече вода з-під явора
Яром на долину.
Пишається над водою
Червона калина.
Пишається калинонька,
Явор молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.

Тече вода із-за гаю
Та попід горою.
Хлюпошуться качаточка
Помеж осокою.
А качечка випливає
З качуром за ними,
Ловить ряску, розмовляє
З дітками своїми.

Тече вода край города.
Вода ставом стала.
Прийшло дівча́ воду брати,
Брало, заспівало.
Вийшли з хати батько й мати
В садок погуляти,
Порадитись, кого б то їм
Своїм зятем звати?

7 ноября [1860,
С.-Петербург]

* * *

Якось-то йдучи уночі
Понад Невою... та йдучі

Міркую сам-таки з собою:
— Якби то, — думаю, — якби
Не похилилися раби...
То не стояло б над Невою
Оцих осквернених палат!
Була б сестра! і був би брат!
А то... нема тепер нічого...
Ні Бога навіть, ні півбога.
Псарі з псарятами царять,
А ми, дотепні доїзжачі,
Хортів годуємо та плачем.

Отак-то я собі вночі,
Понад Невою ідучи,
Гарненько думав. І не бачу,
Що з того боку, мов із ями,
Очима лупа кошеня.
А то два ліхтаря горять
Коло апостольської брами⁶¹⁰.
Я схаменувся, осінивсь
Святим хрестом і тричі плюнув
Та й знову думать заходивсь
Про те ж таки, що й перше думав.

13 ноября [1860,
С.-Петербург]

* * *

Бували війни й військовії свари:
Галагани⁶¹¹, і Киселі⁶¹²,
і Кочубеї-Нагаї⁶¹³ —
Було добра того чимало.
Минуло все, та не пропало.
Остались шашелі: гризуть,
Ж[е]руть і тлять старого [дуба]...
А од коріння тихо, любо
Зелен[і парості] ростуть.
І виростуть; і без сокири
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий упаде,

Розтрощить трон, порве порфіру,
Роздавить вашого кумира,
Людській шашелі. Няньки,
Дядьки отечества чужого!
Не стане ідола святого,
І вас не стане, — будяки
Та кропива — а більш нічого
Не виросте над вашим трупом.
І стане купою на купі
Смердячий гній — і все те, все
Потроху вітер рознесе,
А [ми] помолимося Богу
І небагатії, невбогі.

26 ноября [1860,
С.-Петербург]

Н. Т.⁶¹⁴

Великомученице кумо!
Дурна єси та нерозумна!
В раю веселому зросла,
Рожевим цвітом процвіла
І раю красного не зріла,
Не бачила, бо не хотіла
Поглянути на Божий день,
На ясний світ животворящий!
Сліпа була єси, незряща,
Недвиги серцем; спала день
І спала ніч. А кругом тебе
Творилося, росло, цвіло,
І процвітало, і на небо
Хвалу Творителю несло.
А ти, кумасю, спала, спала,
Пишалася, та діувала,
Та ждала, ждала жениха,
Та ціломудріє хранила,
Та страх боялася гріха
Прелюбодійного. А сила
Сатурнова іде та йде,
І гріх той праведний плете,

У сиві коси заплітає,
А ти ніби недобачаєш:
Дівуєш, молишся, та спиш,
Та Матер Божію гнівиш
Своїм смиренієм лукавим.
Прокинься, кумо, пробудись
Та кругом себе подивись,
Начхай на ту дівочу славу
Та щирим серцем нелукаво
Хоть раз, сердего, соблуди.

2 декабрія [1860,
С.-Петербург]

* * *

Зійшлись, побрались, поєднались,
Помолоділи, підросли.
Гайок, садочок розвели
Кругом хатини. І пишались,
Неначе князі. Діти грались,
Росли собі та виростали...
Дівчаток москалі украли,
А хлопців в москалі забрали,
А ми неначе розійшлись,
Неначе брались — не єднались.

5 декабрія [1860,
С.-Петербург]

* * *

Кума моя⁶¹⁵ і я
В Петрополіськім лабіринті
Блукали ми — і тьма, і тьма...
«Ходімо, куме, в піраміду⁶¹⁶,
Засвітим світоч». І зайшли,
Єлей і миро принесли.
І чепурненький жрець Ізиди⁶¹⁷,
Чорнявенький і кавалер,
Скромненько длань свою простер,
І хор по манію лакея,
Чи то жерця: «Во Іудеї
Бисть цар Саул». Потім хор

Ревнув з Бортнянського: «О скорбь,
О скорбь моя! О скорбь велика!»⁶¹⁸

[Друга половина вересня —
грудень 1860, С.-Петербург]

* * *

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать,
Та заходиться риштувать
Вози в далекую дорогу,
На той світ, друже мій, до Бога,
Почимчикуєм спочивать.
Втомилися і підтоптались,
І розуму таки набрались,
То й буде з нас! Ходімо спать,
Ходімо в хату спочивать...
Весела хата, щоб ти знала!..

Ой не йдімо, не ходімо,
Рано, друже, рано —
Походимо, посидимо —
На сей світ поглянемо...
Поглянемо, моя доле...
Бач, який широкий,
Та високий, та веселий,
Ясний та глибокий...
Походимо ж, моя зоре...
Зійдемо на гору,
Спочинемо, а тим часом
Твої сестри-зорі
Безвічнії попід небом
Попливуть, засяють.
Підождемо ж, моя сестро,
Дружино святая!
Та нескверними устами
Помолимось Богу,
Та й рушимо тихесенько
В далеку дорогу —
Над Летою⁶¹⁹ бездонною
Та каламутною.

Благослови мене, друже,
Славою святою.

А поки те, та се, та оне...
Ходімо просто-навпростець
До Ескулапа на ралець⁶²⁰ —
Чи не одурить він Харона⁶²¹
І Парку-пряху?..⁶²² І тойді,
Поки б химерив мудрий дід,
Творили б, лежа, епопею,
Парили б скрізь понад землею,
Та все б гекзаметри плели,
Та на горище б однесли
Мишам на снідання. А потім
Співали б прозу, та по нотах,
А не як-небудь... Друже мій,
О мій сопутниче святий!
Поки огонь не захолонув,
Ходімо лучче до Харона —
Через Лету бездонную
Та каламутную
Перепливе, перенесем
І славу святую —
Молодую безвічную.
Або цур їй, друже,
І без неї обійдуся —
Та як буду здужать,
То над самим Флегетоном⁶²³
Або над Стіксом, у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю — предвічному гаю,
Поставлю хаточку, садочок
Кругом хатини насажу,
Прилинеш ти у холодочок,
Тебе, мов кралю, посажу.
Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах —
І веселенько заспіваєм...

15 февраля [1861,
С.-Петербург

НАЗАР СТОДОЛЯ

П'еса

Малороссийская дия Тараса Шевченка

ДЕЙСТВУЮЩИЕ ЛИЦА

Хома Кичатый, сотник.

Галя, дочь его.

Стеха, молодая ключница у Кичатого.

Назар Стодоля, друг его.

Гнат Карый, друг его.

Хозяйка на вечерницах.

Слепой кобзарь, жиды-музыканты,
молодые козаки и девушки и сваты
от чигиринского полковника.

Действие происходит в XVII столетии, близ Чигирина,
в козацкой слободе, в ночь на Рождество Христово.

АКТ ПЕРВЫЙ

Вечер. Внутренность светлицы, богато убранной коврами и бархатом. В стороне стол, покрытый дорогим ковром; кругом скамьи под бархатом, окаймленные золотом. На столе стоят фляги, кубки и разные кушанья; горят восковые свечи.

Стеха убирает стол.

Стеха *(отходит от стола)*. Усе! Здається, що все. Стривай лишень, чи не забула чого. Риба, м'ясо, баранина, свинина, ковбаса, вишнівка, слив'янка, мед, венгерське — усе, усе. Тут і їстівне, і випити. Коли б лишень гості. Та що вони так довго баряться? І надоумило ж сідоусого у таке свято, коли добрі люде тільки колядують, сподіваться гостей, та й ще яких гостей! Старостів од такого ж старого дурня, як і сам. Побачимо, що то з того буде. Негрїте залізо не зогнеш. А якби не крився та пораявся б зо мною отак тижнів за два до свят, то певна уже була б річ; а то схаменувся на самісінький свят-вечір та й ластиться: «І сяка, й така, і добра, і розумна ти, Стехо: поможи! Я вже тобі і се, і те, і третє, й десяте». Побачимо, побачимо, як попадеться нашому теляті вовка піймати. *(Помолчав.)* Не сказавши ні слова дочці, за кого і як хоче віддати, думає, що наша сестра — коза: поженеш, куди схочеш. Е, ні! стривай лишень, голубчику. «Ублагай її», — каже. Та і що-таки той поганій хорунжий? А полковник хоч старий — нехай йому добре сниться — так же пан!.. Оце б то вона й стямилася! Іншому — дзус, а я — так візьмусь. Дівці дівку недовго збить з пантелику, а ще таку, як моя панночка, — і-і! Та вже ж, як кажуть, піймав не піймав, а погнаться можна. Тоді, як тее-то, вже ж і погуляю!.. А вона поплаче, посумує, а далі й нічогісінько. Та й Назар таки не раз спасибі скаже.

Из боковых дверей выходит Г а л я.

Стеха. А що? Як прибрано?.. Тим-бо й ба!

Г а л я. Що це ти, Стехо, робиш? Хіба у нас сьогодні гості, чи що?

Стеха. Та ще й які гості, якби ви знали!

Г а л я. Які ж там гості і відкіля?

Стеха. Угадайте.

Галя. Чи не з Чигирина?.. Так?

Стеха. Із Чигирина, та хто такий?

Галя. Які-небудь старшини?

Стеха. То-то бо й є, що не старшини, і...

Галя. Та хто ж такий? Може... та ні! Сьогодні не такий день. А мені тато учора і говорив щось таке.

Стеха. Говорив, та не договорив. А я знаю — тільки не скажу.

Галя (*обнимає Стеху*). Стехо, голубочко, ластівко моя! Скажи, не муч мене.

Стеха. А що дасте? Скажу...

Галя. Ще сережки, або перстень, або що хочеш подарую, тільки скажи.

Стеха. Нічого не треба; дайте тільки свій байбарак¹ надіти сьогодні на вечерниці.

Галя. Добре, надівай, та так, щоб тато часом не побачив.

Стеха. Оце ще! Хіба ж я справді дурна? Слухайте ж. (*Вполголоса.*) Сьогодні придуть старости.

Галя (*в восторге*). Від Назара! Від Назара!

Стеха. Та там вже побачите, від кого.

Галя. Хіба ж не від Назара, Стехо? Що ж, оце мене і справді лякаєш?

Стеха. Я вас не лякаю, я тільки так кажу.

Галя. Ні, ти щось знаєш, та не хочеш сказати.

Стеха (*лукаво*). Я нічого не знаю. Де мені, ключниці, відати про панські діла?

Галя. Ти смієшся з мене! Я заплачу, їй-богу, заплачу і татові скажу.

Стеха. Що ж ви скажете?

Галя. Що ти мене перелякала... Теперечки не дам байбарака. А що, поживилась?

Стеха. Оце які-бо ви боязкі! Вже і повірили!

Галя. Ну, що ж? Від Назара?

Стеха. Та від кого ж більш? Вже пак не від старого Молочая, нашого полковника.

Галя. Цур йому, який нехороший! Як приїде до нас, то я зараз із хати втікаю. Мені навдивовижу, як ще його козаки слухають. Тільки у його, паскудного, і мови, що про наливку та про вареники.

Стеха. А хіба ж се й не добре?

Галля. Звісно! Козаку, та ще й полковнику! Ось мій Назар, мій чорнобривий, усе про війну та про походи, про Наливайка, Острияницю² та про синє море, про татар та про турецьку землю. Страшно, страшно, а хороше, так що слухала б — не наслухалась його та все дивилась би в ого карі очі. Мало дня, мало ночі.

Стеха. Наслухаєтесь, ще й налюбуетесь. Опісля, може, і обридне.

Галля. О, крий Боже! До самої смерті, поки вмру, все дивилась би та слухала його. Скажи мені, Стехо, чи ти любила коли, чи обнімала коли козацький стан високий, що... дрижать руки, мліє серце? А коли цілуєш... що тоді? Як се, мабуть, любо! Як се весело!

(В восторге поет и пляшет.)

Гой, голя, голя!
Що зо мною, що я?
Полюбила козака —
Не маю покоя.
Я його боялась...
Що ж опісля сталось?
На вулиці пострічалась
Та й поцілувалась.
А мати уздріла...
Яке тобі діло!
Віддавайте заміж,
Коли надоїла!

Стеха. Гарно, гарно! А од кого це вивчились?

Галля. Та од тебе ж. Хіба ти забула, як на вулиці, на тій неділі, танцювала? Тоді ще тата не було дома... Згадала?

Стеха. Коли се? Оце ще видумали!

Стучатся в дверь.

Галля *(торопливо)*. Ох, лишечко! Хтось іде! *(Убегаєт.)*

Стеха. Хто там?

Хома *(за дверью)*. Я, я! Відчиняй мерщій.

Стеха отворяет дверь.

Входит Хома, отряхиваясь.

Х о м а. Що? Не було? Оце ж яка хуртовина!

С т е х а. Кого не було?

Х о м а. Кого? Гостей!

С т е х а. Яких гостей? Од пол...

Х о м а. Цс!.. еге ж.

С т е х а. Ні, не було.

Х о м а. Гляди ж, анітелень!.. Отець Данило, спасибі, розрішив. Не забудь тільки завтра вранці послать йому вишнівки. Знаєш? Тієї, що недавно доливали. Нехай собі п'є на здоров'я. Та що се їх нема так довго? Чи не злякались, бува, завірюхи? А вітер неначе стиха.

С т е х а. Злякаються вони! Де ж пак! І в горобину ніч³ прийдуть для такої панночки, як наша.

Х о м а. Звичайно, звичайно.

С т е х а. Іще пак, такий старий... а панночка...

Х о м а. Сама ти стара, сороко безхвоста!

С т е х а. Дивись! Зараз і розсердились. Хіба я на вас?

Х о м а. Так що ж, що не на мене? Так на мого... ну... полковника

С т е х а. Е, бач що! А панночка? Чи ви ж з нею говорили? Що вона?

Х о м а. А що вона? Її діло таке: що звелять, те й роби. Воно ще молоде, дурне; а твоє діло навчить її, врозумить, що любов і все таке прочеє... дурниця, нікчемне. Ти вже, думаю, розумієш?

С т е х а. Та се розумію, та з якого кінця почати, не знаю. Вона, бачите, полюбила Назара так, що й сказати не можна. Ось і сьогодні мені говорила. «Моли, — каже, — Стехо, Бога, щоб швидше я вийшла заміж за Назара, — половину добра свого віддам!»

Х о м а. А ти й повірила!

С т е х а. А чому ж і ні? Вона така добренька.

Х о м а. Дурна ти, дурна! А як же я сам тобі все добро віддам, тоді що буде? га? Що ти думаєш? *(Ласкаєт еє.)* То-то бо і є, дурочка ти безсеревна!

С т е х а. Що мені робить, коли я дурочка?

Х о м а. А то, що велять. Чуєш? Усе, що в мене є, твоє.

С т е х а. Не треба мені вашого добра; я і без нього була б щаслива, якби ви не забули бідної Стехи і тоді,

коли зробитеся великим паном. Я вас так вірно люблю, так вбиваюсь за вами, а ви... (*Притворно грустить.*)

Х о м а. От же і нагадали козі смерть! Знов своє. Ска-
зав, так і зроблю.

С т е х а. Чи мало що люде обіщають, коли їм припаде
нужда?

Х о м а. Годі не знать що базікать. Піди лишень до Галі
та поговори з нею хорошенько по-свойому, і коли тее...
то завтра і між нами онеє.

С т е х а. Казав пан — кожух дам, та й слово його тепле.
І я тільки гріх на душу візьму.

Х о м а. Який тут гріх? Дурниця все те!

С т е х а. Забожіться, що женитесь, тоді, їй-богу, все
зроблю! А без мене, кажу вам, нічого не буде, їй-богу!

Х о м а. От же їй-богу, далєбі!

С т е х а. Женитесь?

Х о м а. Еге!

С т е х а. На мені?

Х о м а. Як коржа, так коржа! — Як спечемо, так і дамо.
Уже ти мені в печінках сидиш з своїми витребеньками.

С т е х а. Які тут витребеньки?

Х о м а. Ну, добре, добре! тільки слухай. Треба діло
сконпонувати так, щоб вона не знала, від кого старости;
а то — чого доброго — усе піде шкереберть.

С т е х а. Та вже мені не вчиться, як ділом повернуть.
Наговорю такого дива моїй панночці — що твій кобзар.
Старий, скажу, чоловік, як подумаєш, усім, усім лучче від
молодого. Молодий... та що й казати? нікуди не годиться,
а до того ще докучливий та ревнивий, а старий — тихий-
тихий і покірний.

Х о м а. Так, так! О, ти дівка розумна! Иди ж до Галі та,
гляди, гарненько побалакай з нею.

С т е х а. А потім, чи можна мені буде піти на вечерниці?
Я вже зовсім упоралась. Пустіть, будьте ласкаві, хоч в
последній разочок.

Х о м а. У тебе тільки й на думці, що вечерниці. О, вже
мені та Мотовилиха!

С т е х а. Мотовилиха? Чи не казала вам вона, стара па-
плюга, чого? Що ж, що я з козаками танцюю? А як ви
жартуєте з молодицями, так я й нічого!

Х о м а. Іди ж, іди та поклич мені Галю, а затим сама полагодь рушники.

С т е х а. Та вже усе наготові. (*Уходить.*)

Х о м а. Злигався я з дьяволом... (*Оглядывається.*) Що ж? Не можна без цього. У такому ділі, як не верти, треба або чорта, або жінки. (*Немного помолчав.*) Чого доброго! ще, може, й мене обдурить, тоді і остався на віки вічні в дурнях. Та ні, лиха матері! Аби б тільки ти мені своїми хитрощами допомгла породнитися з полковником, а там уже що буде — побачимо. Іш ти, мужичка! куди кирпу гне! Стривай!

Продолжительное молчание.

Думай собі, голубко, та гадай, що... а воно зовсім не так буде. Закинь тільки удочку, сама рибка піде. Шутки — тесть полковника!.. А що далі — се наше діло. Аби б через поріг, то ми й за поріг глянем. У яких-небудь Черкасах, а може, у самому Чигирині, гуляй собі з полковничою булавою! І слава, і почот, і червінці до себе гарбай: все твоє. А пуще всього червінці, їх люде по духу чують; хоч не показуй, все кланятимуться... Ха-ха-ха! от тобі й сотник! Ще в Братськім⁴ серце моє чуло, що з мене буде великий пан. Було, говорю одно, а роблю друге; за се називали мене двулличним. Дурні, дурні! Хіба ж як говорим про огонь, так і лізти в огонь? Або як про чорнобриву сироту, так і жениться на їй? Брехня! Від огня подальш. Женись не на чорних бровах, не на карих очах, а на хуторах і млинах, так і будеш чоловіком, а не дурнем.

Входить Галя.

Галя (*весело*). Добривечір, тату! Де це ви так довго барились? Ви мене кликали, чи що?

Х о м а. Та кликав, кликав. (*Осматривает ее.*) Що ти не всі стрічки почіпляла? Та нехай! Поки буде і сих. Послухай. Мені треба поговорити з тобою об важнім ділі. Ти знаєш, ми сьогодні старостів сподіваємось.

Галя. Сьогодні! На первий день празника — на самісіньке Різдво?

Х о м а. Так що ж? Отець Данило, спасибі, розрішив. Гляди ж, не піднеси гарбуза.

Г а л я. Як се можна! Хіба він дуже старий, чи що? Ось послухайте, якої нісенітниці наговорила мені Стеха. Сміх, та й годі!

Х о м а. А що тобі вона наговорила?

Г а л я. Каже, буцімто старі... та ні, не скажу, далєбі не скажу, бо казна-що! Вона й сама не знає, що говорить.

Х о м а. Хіба ж не правда? Старий чоловік краще молодого.

Г а л я. Та й вона те ж казала.

Х о м а. А тобі як здається?

Г а л я. Як-таки можна? То старий, а то молодий.

Х о м а. Так, по-твоєму, молодий — краще?

Г а л я. Ото ж пак!

Х о м а. Поміркуй лишень гарненько, так і побачиш, що батькова правда, а не твоя. Ну, що молодий? Хіба те, що чорні уси? та й тільки ж. Не вік тобі ним любоваться: прийде пора — треба подумати об чім і другім. Може, коли захочеться почоту, поваження, поклонів. Кому ж се звичайніше? Полковниці... се я так, приміром, говорю... а не якій-небудь жінці хорунжого; бо у його тільки й худоби, тільки й добра, що чорний ус. Повір мені, дочко, на тебе ніхто і дивиться не захоче.

Г а л я. Та я й не хочу, щоб на мене другі дивились.

Х о м а. Не знать що верзеш ти! Хіба ти думаєш, що не обридне цілісінький вік дивиться на тебе одну? Хіба ти одна на божім світі? Є й кращі тебе. Того і гляди, що розлюбить.

Г а л я. Назар? Мене? О, ні! ні, ніколи на світі!

Х о м а. Я й не кажу, що воно справді так буде, а так, наприклад, щоб ти тямала, що ми всі на один шталт шиті.

Г а л я. О, ні! Не всі! Він не такий, він не розлюбить.

Х о м а. А що ж? Хіба він тобі побожився?

Г а л я. Атож!

Х о м а. А ти й повірила!

Г а л я. Я і без божби повірила б.

Х о м а. Дурне ти, дурне! Чи знаєш же ти, що хто ба-гацько обіщає, той нічого не дає? Ой, схаменись та по-слухай батьківського совіту. Добре, що я вже такий — що обіщав, те й зроблю. Ну, не дай я тобі приданого, —

що тоді, га? Пожалуй, він і так тебе візьме: мало яких дурнів нема на світі! Та що ж в тім? Подумай, що тоді ти робитимеш?

Г а л я. Те, що і всі роблять, — заробляла б.

Х о м а. А що лучче: чи самій робити, чи дивитися, як другі на тебе роблять?

Г а л я. Як кому.

Х о м а. То-то і горе, що ти ще дурне. Я тобі б і багацько дечого сказав, та ніколи: того і гляди, що старости на поріг. А чи єсть у тебе рушники?

Г а л я (*весело*). Є, є! Як я рада! В мене серце не на місці! Чи й вам так весело?

Х о м а. Весело, дуже весело. Іди ж, та не забудь сказати, що коли прийдуть колядовати, так щоб гнали їх у потилицю.

Г а л я. За що ж? Се ж діло законне! Та воно ж і раз тільки в году!

Х о м а. А старости раз на віку.

Г а л я. Справді, щоб не помішали... Ще й законної речі не дадуть сповнить. Так побіжу ж я і скажу, щоб заперли ворота і хвіртку. (*Уходить.*)

Х о м а (*ходить задумавшись*). Здається, діло добре йде. Вона думатиме, що Назар свата, здуру і согласиться; старости не промовляться; весілля можна одкинути аж геть до того тижня; а через таку годину і нашого брата, мужика, угомониш, щоб не брикався, не то що дівку. Коли б тільки який гаспид не приніс того горобця безперого! Тоді пиши пропало. Наробить бешкету! (*С важністю.*) А подумаєш і те: яке йому діло до Галі? Се ж моя дитина, моє добро, слідовательно, моя власть, моя і сила над нею. Я отець, я цар її. Та цур йому, пек! Се діло ще не таке, щоб об йому довго думати. Не дуже треба площати, бо береженого Бог береже, або — як там ще кажуть — рівніш згладиш, тісніш ляжеш.

Г а л я (*вбегає в восторге*). Приїхали, приїхали!

Х о м а (*вздвогнув*). Оце ж, як ти мене злякала! Піди у свою кімнату та прийдеш, як кликну.

Г а л я. Чого у кімнату? Я тут зостанусь, ніхто не побачить.

Х о м а. Незвичайно: закон не велить.

Г а л я. Ну, так я піду. *(Уходить.)*

Хома с важностию садиться за стол.

За дверью стучат три раз. Входят два свата с хлебом и, низко кланяясь хозяину, кладут хлеб на стол.

С в а т. Дай, Боже, вечір добрий, вельможний пане!

Хома. Добривечір і вам. *(Даєт знак свату. Тот кланяється. Хома шепчет ему на ухо и потом продолжает.)*

Добривечір, люде добрі! Просимо сідати; будьте гостями. А відкіля се вас Бог несе? Чи здалека, чи зблизька? Може, ви охотники які? Може, рибалки або, може, вольнії козаки?

С в а т *(тихо покашливает)*. І рибалки, і вольнії козаки⁵. Ми люде німецькії, ідемо з землі турецької. Раз дома у нашій землі випала пороша. Я й кажу товаришу: «Що нам дивиться на погоду? Ходім лишень шукати звіриноного сліду». От і пішли. Ходили-ходили, нічого не знайшли. Аж гульк — назустріч нам іде князь, підніма угору плечі і говорить нам такії речі: «Ей ви, охотники, ловці-молодці! Будьте ласкаві, покажіте дружбу. Трапилась мені куниця — красна дівиця; не їм, не п'ю і не сплю від того часу, а все думаю, як би її достати. Поможіть мені її піймати; тоді, чого душа ваша забажа, усе просіте, усе дам: хоч десять городів, або тридев'ять кладів, або чого хочете». Ну, нам того й треба. Пішли ми по слідам, по всім городам, по усіх усядах, і у Німеччину, і у Туреччину; всі царства й госуларства пройшли, а все куниці не знайшли. От ми і кажемо князю: «Що за диво та звірюка? Хіба де кращої нема? Ходім другої шукати». Так де тобі! Наш князь і слухати не хоче: «Де вже, — каже, — я не їздив, в яких царствах, в яких госуларствах не бував, а такої куниці, сиріч красної дівиці, не видав». Пішли ми вп'ять по сліду і якраз у се село зайшли; як його дражнють, не знаємо. Тут вп'ять випала пороша. Ми, ловці-молодці, ну слідить, ну ходить; сьогодні вранці встали і таки на слід напали. Певно, що звір наш пішов у двір ваш, а з двору в хату та й сів у кімнату; тут і мусимо піймати; тут застряла наша куниця, — в вашій хаті красная дівиця. Оце ж нашому слову кінець, а ви дайте ділу вінець. Пробі, оддайте нашому князю куницю, вашу красну дівицю. Кажіть же ділом, чи оддасте, чи нехай ще підросте?

Х о м а (*притворно с сердцем*). Що за напасть така! Відкіля се ви біду таку накликаєте! Галю! чи чуєш? Галю, порай же, будь ласкава, що мені робити з оцими ловцями-молодцами.

Галя виходит на середину светлицы,
останавливается и, стыдливо потупив глаза,
перебирает пальцами передник.

Х о м а. Бачите ви, ловці-молодці, чого ви натворили? Мене старого з дочкою пристидили!.. Гай-гай! Так ось же що ми зробимо: хліб святий приймаємо, доброго слова не цураємося, а за те, щоб ви нас не лякали, буцім ми передержуємо куницю, або красну дівицю, вас пов'яжемо. Прийшов і наш черед до ладу слово прикладать. Ну, годі ж тобі, дочко, посупившись стояти; чи нема в тебе чим сих ловців-молодців пов'язати? Чуєш-бо, Галю? А може, рушників нема? Може, нічого не придбала? Не вміла прясти, не вміла шити — в'яжи ж, чим знаєш, — хоч мотузком, коли ще й він є.

Галя уходить в свою светлицу и немедленно
возвращается, неся на серебряном блюде два вышитые
полотенца, и кладет на хлеб, принесенный сватами;
потом подходит к отцу и низко кланяется
и целует руку; потом берет блюдо с полотенцами
и подносит сватам — сперва одному, потом другому.
Сваты, взявши полотенца, кланяются Хоме.

С в а т. Спасибі ж батькові, що свою дитину рано будив і усякому добру учив. Спасибі й тобі, дівко, що рано вставала, тонку пряжу пряла, придане придбала.

Галя берет полотенца и перевязывает через плечо
одному и другому, потом отходит
и робко поглядывает на двери.

Х о м а (*к Гале*). Догадався, догадався! Ти хочеш і князя зв'язати. Нехай завтра обоє його зв'яжемо. Бач, мабуть, злякався, що не показався. Стривай, попадешся, не втечеш!

С в а т. Він і сам прилетить, як зачує, що так похваляється.

Х о м а. Ну, поки вже долетить, нам нічого ждати. Просимо сідати. Що там є, поїмо; що дадуть, поп'ємо

та побалакаємо дещо. А тим часом ти, Галю, не гуляй, в корці⁶ меду наливай та гостям піднеси хліба-солі, проси з привітом і з ласкою.

Сваты чинно садяться за стол. Галя приймає от отця чарку и флягу и подносить старшому свату.

Сват не приймає.

Сват. Ми вам такої халеви натворили, що боїмося, щоб ви нас не потруїли... Призволяйтесь самі. (*Кланяється.*)

Галя, посматривая на отця робко и стыдливо, подносит к губам и подає свату.

Сват (*подняв чару*). Тепера так! Пошли ж, Боже, нашим молодим щастя, і багатства, і доброго здоров'я, щоб і внуків женити, і правнуків дождати...

Свата прерыває хор колядників под окнами.

Все слухають со вниманием. Хома с досадою покручивает усы; Галя весело посматриває на окно.

Сват в продолжение колядки повторяє:

Гарно колядують наші козаки!

КОЛЯДКА

Бачить же Бог, бачить Творець,
Що мир погибає,
Архангола Гавриїла
В Назарет посилає.
Благовістив в Назареті —
Стала слава у вертепі.
О, прекрасний Вихлієме!
Отверзи врата Едема⁷.

Хома (*к Гале, с сердцем*). Я ж тобі наказував, щоб нікого не пускали! Задумалась, забула!

Входить Назар с молодими козаками.

Назар. Дай, Боже, вечір добрий! Помагай-бі вам на все добре!

Все козаки повторяют то же. Назар, не снимая шапку, в ужасе останавливается; посматриває то на гостей, то на Галю. Все молчат.

Х о м а (*смешавшись*). Спасибі, спасибі... Милості просимо. Просимо сідати.

Молчание продолжается. Галя, улыбаясь, украдкой поглядывает на Назара.

Назар. Сядемо, сядемо, аби було де; ми гості непрохані. Може, помішали; дак ми і підемо, відкіля прийшли. (*Смотрит на сватов.*) Так бач, через що полковник послав мене з грамотами в Гуляйполе⁸! (*Глядя на Галю.*) Весело, весело! Наливай швидше горілки, і я вип'ю за твоє здоров'я! Не лякайся, не лякайся, наливай.

Галя, в ужасе, роняет поднос и флягу.

Х о м а (*в бешенстве*). Хто сміє знущатися над моєю дочкою?

Назар. Я! Хіба не бачиш? Я, Назар Стодоля! Той самий, за кого ти вчора обіщав видать дочку свою, той самий, якого ти знав ще з тієї пори, як він тебе вирвав із-під ножа гайдамаки! Згадай іще, що я той самий, хто й самому гетьману не дасть себе на посміх! Пізнав?

Х о м а. Пізнав. (*Равнодушно.*) Що дальш?

Галя. Хіба ж не ти прислав?

Х о м а. Мовчи! Геть собі!

Назар (*останавливает Галю*). Стривай, стій тут! І тебе обманюють?

Х о м а. Не обманюю, а так як батько велю. Вона про-сватана за чигиринського полковника.

Назар (*с презрением*). Полковника! Учора була моя, сьогодні полковникова, а завтра чия буде? Чуєш, Галю?

Галя (*падая на руки Назара*). Чую! О, чом мені не позакладало!

С в а т. Осмілюсь доложить...

Назар. Мовчи, поганець, шипотиннику⁹!

Х о м а. Віддай мені дочку мою. (*Робко подходит к Назару.*)

Назар. Геть, юда!

Х о м а (*в ужасе*). Прохор, Максим, Іван, Стехо! Гей, хто там є? Возьміть його, харцизяку, — він уб'є мене!

Назар. Нехай Бог тебе поб'є, дітопродавець! (*К Гале.*) Галю! серце моє! Промов мені хоть одно слово: ти не знала — за кого? Скажи: не знала?

Галя (*приходить в себя*). Не знала, їй-богу, не знала!

Назар (*к Хоме*). Чи чуєш ти?

Хома. Не чую; я оглух!

Назар (*к гостям*). Люде добрі, коли ви не оглухли, так послухайте. Він мене називав своїм сином, а я його своїм батьком, і він се чув тоді, а сьогодні оглух. Де ж його правда? Чи чесний же він чоловік? Правдивий, га?

Гости молчат.

Гнат (*подходить к Назару*). Він не чоловік. Кинь його: таке ледащо не стоїть путнього слова! (*Берет его за руку.*)

Назар. Стривай! Ні, він чоловік, він називав мене сином. (*К Хоме.*) Правда?

Хома. Не тобі вчити, як мені кого називати. Я її батько, а не твій: так у моїй волі оддати її за кого схочу.

Назар. А як же вона не захоче, тоді що?

Хома. Я заставлю.

Назар. Чи можна ж кого заставить утопитися або повіситися? Хіба ти Бог, що маєш силу чудеса творить? Хіба ти дьявол, коли ти не маєш жалю до рідної своєї дитини? Ти бачиш, у неї є серце, і ти замість його кладеш каменяку. Слухай: і ти ж колись був молодим, і ти ж мав коли-небудь радість і горе. Скажи, що чуло, що казало твоє серце, коли тобою кепкували?

Хома. Го-во-ри!

Назар (*в исступлении*). Так ти глузуєш надо мною! Хіба я не стопчу тебе, як жабу? Брехун! (*Быстро подходит к нему и хватает его за горло.*)

Галя (*схватив руку Назара*). Що ти робиш? Убий мене, на, ріж.

Назар молча опускает руки.

Хома (*подбегает к сватам*). Ви бачили? Хотів мене задушити!

Сваты молчат.

Гнат (*к Назару*). Ми не так розплатимося іншим часом. Ходім з сього базару.

Назар. Не підуй! Мене відсіль ноги не винесуть.

Гнат. Ну, так торгуйсь. Може, дешевше уступлять.

Галя. Боже мій, Боже мій! Вони знущаються над мною!

Хома. Не знущаються, а торгуються.

Гнат. Годі, брате; ходім: ми опізнались.

Назар. Стривай, не опізнались. *(Підходить к Хоме.)* Прости мене, я згарячу забувся. Ти добрий чоловік. Прости або заріж мене, тільки не кажи, що вона не моя, не кажи! Дивись: я гетьману ніколи не кланявсь. *(Падає на колени.)* Для спасенія своєї душі, коли у тебе у серці є Бог, для угоди всіх святих, коли ти віруєш у кого, для спасенія твоєї дитини, коли вона тобі мила, зглянься на мене! Нехай старости з своїм хлібом йдуть додому. Христом-Богом молю, не занести її, бідної! Кращої її нема; за що ти хочеш її убити? На голову мою! Возьми її, розбий обухом — не треба мені її: тільки дай дочці своїй ще пожити на світі, не заїдай її віку, вона не виновата!

Хома дрожа поспостерігає на гостей.

Гнат *(бистро підбігає к Назару)*. Кого ти просиш? Кому кланяєшся? Перед ким падаєш? Я на тебе після сього й дивитися не хочу; прощай!.. Кланяється дияволу! Він тебе кип'ячою смолою напоїть! *(Хочет іти.)*

Назар *(удерживає його)*. Постій, дай ще слово скажу.

Галя *(обнимає ноги отця)*. Ви покійній матері, як вона умирала, біля домовини обіщали мене видати за Назара. Що ж ви робите? Чим я вас прогнівила? За що мене хочете убити? Хіба ж я не дочка ваша? *(Заливається сльозами.)*

Назар. Камінь! Залізо! Ти огню хочеш! Буде огонь, буде! Для тебе все пекло визову... ти жди мене. *(Гале.)* Бідна, бідна! в тебе нема батька, в тебе кат єсть, а не батько! Бідненька, серденько моє, пташечко моя безприютна! *(Целує її.)* А я ще бідніший тебе: у мене й ката нема, нікому і зарізати! Прощай, моє серце, прощай! Не забаримось побачитися.

Галя безмолвна падає на руки Назара.

Он целує; Хома силиться вярвати її.

Назар отталкиває її і знова целує Галю.

Назар *(к сватам)*. Розкажіть полковнику, що бачили і що чули. Скажіть, що його молода при ваших очах цілувалась зо мною.

Галя обнімає його і целує.

Бачите, бачите! Прощай же, моє серце, моя голубочко!
(Целує її.) Я знаю, що мені робить. Я знайду правду.
Прощай! Вернусь, сподівайся.

Галя падає без чувств.

Назар, закryw лице руками, удається.

Гнат і козаки за ним. Хома і сваты підбегають к Гале.

АКТ ВТОРОЙ

Внутренность простой хаты, опрятно убранной.

На столе горят свечи.

Хозяйка прибирает около печки.

Х о з я й к а. Господи, господи! Як подумаєш, коли ще ми діували, зачуєш де-небудь вечерниці, так аж тини тріщать; а тепер... От скоро і треті півні заспівають, а вечерниці ще й не зачинались. Нехай воно хоч і свято, звісно — колядують, а все-таки час би. Ні, що не кажи, а світ перемінився. Хоть би і запорожці... Ну, які вони запорожці? Тьфу на їх хисть, та й годі! Чи такі були попереду? Як налетять, було, з своєї Січі, так що твої орлисоколи! Було, як схопить тебе котрий, так до землі не допустить, так і носить... Ой-ой-ой! Куди то все дівалось?..
(Покачавши грустно головою, поєт.)

Зоря з місяцем над долиною

Пострічалася;

Дожидалася до білої зорі,

Не діждалася;

Я додому прийшла, гірко плакала,

Не молилася, —

Нерозумная, неутішная,

Положилася.

Ой не спала ж я, все верзлась мені

Нічка темная

І вишневий сад, очі карії,

Брови чорнії.

На зорі-зорі прочнулася
І сказала так:
За Дунай-ріку чорнобривий твій
На гнідім коні
Полетів орлом!.. Я все плакала,
Все сміялася.
І додому козаки, з-за Дунай-ріки,
Заверталися.
Не вернувся мій... Молоді літа
За що трачу я?
Зоря з місяцем пострічалася —
І заплачу я.

Точнісінько моя доля! Неначе сю пісню про мене зложили. Де мої молоді літа? І сліду нема, мов поверх води поплили. (*Помолчав.*) Що ж се справді ніхто не йде? А вже мені ся навіжена Стеха! Пішла за дівками та десь і застрягла з козаками. І звела ж їх нечиста мати докупи! Нехай би сей Кичатий був парубок, а то ж уже старий чоловік... Не взяв би він собі в ключниці не молоду, а розумну, вірну, дотепну до всякого діла та стареньку! А то... як та дзига, так і снує. Як то він дочку свою ще пристроїть? Бач, у полковниці лізе! Чи довго ж то вона буде любуватися його лисиною замість ясного місяця? Ох, ох! старі, старі! Сидіть би вам тільки на печі та жувать калачі; так ні, давай їм жінку, та ще молоду. Як же бач, чи не так!.. От Стодоля молодець! Я його знаю, він протопче стежку через полковничий садок. Та й дурний би був, коли б не протоптав. Про себе скажу, що... теє... Хтось іде!.. Зараз, зараз! Насилу! (*Отворяет дверь.*)

Входять Назар и Игнат.

Х о з я й к а. Свят, свят, свят! Відкіля се, якою дорогою, яким вітром, яким шляхом занесло вас у мою хату?

Г н а т. Не питайся, голубко, стара будеш, хоч се, признається, і не пристало твоїй пиці. Чого ж ти так насупилась?

Х о з я й к а. Сідайте, будьте ласкаві, сідайте!

Г н а т. Ну годі ж, не сердься. Мало чого з язика не спливе! Невже треба переймать, що поверх води пливе? У тебе сьогодні вечерниці?

Х о з я й к а. Хіба ж наші вечерниці для вас? Ви так тільки прийшли — посміяться.

Г н а т. Так-таки і посміємося, коли буде весело.

Х о з я й к а (*глядя на Назара*). Буде весело, та не всім.

Г н а т. Ну, се вже опісля побачимо. А поки — ке нам чого-небудь такого, для чого чарки роблять, та й зубам пошукай роботи. Проклятий скряга і повечеряти не дав. Ну, чого ж ти рот роззявила? Мерщій!

Х о з я й к а. Зараз. (*Отходя.*) Бідненький Назар! (*До-стаєт с полки флягу с вином и закуску и ставит на стол.*)

Назар печально смотрит на Игната.

Г н а т (*к хозяйке*). Тепер же знаєш що? Візьми мітлу та мети, вясни хорошенько місяць: бач, як насупило! А ми тим часом побалакаєм, що треба.

Х о з я й к а. Що се, Бог з вами! Хіба я відьма?

Г н а т. Я так, навмання сказав. Заткни пальці в уха. Чи второпала?

Х о з я й к а. А!.. ви хочете нишком побалакати. Добре, я піду по Стеху. (*Надевает свиту и уходит.*)

Г н а т (*посмотрев ей вслед*). Пішла. Ну, що ж дивишся на мене, мов не пізнаєш?

Н а з а р. Тепер би й рідного батька не пізнав.

Г н а т. Розумні люде усе так роблять: і в хоромах, як у хаті мужик. (*Наливает рюмку и подносит.*) Не хочеш? Як хочеш! А я совітував би чарочку-другу адамових слізок¹⁰, як казав, було, отець економ. Не забув Братський монастир?

Н а з а р. Ні, скажи лучче, нащо ти мене повів сюди?

Г н а т. На те, щоб побалакати з тобою як з козаком, а не з бабою. За козацьку волю і розум! (*Выпивает.*)

Н а з а р. Щасливий ти чоловік!

Г н а т. Ти щасливіший мене.

Н а з а р. О, якби ти посидів у моїй шкурі! Ходім, Ігнате, мені тут душно.

Г н а т. Стривай, ще рано. Подивимося, як люде добрі веселяться, та посовітуємся, куди йти.

Н а з а р. Мені одно, куди не поведеш.

Г н а т. Ти вп'ять баба. Чи пристали ж козаку такі речі?

Назар. Гірко мені, Гнате! Ти смієшся, а в мене печінки верне. Хіба ж моє горе смішить тебе?

Гнат. Смішить.

Назар. А я думав — ти добрий чоловік.

Гнат. А я думав — ти козак, а ти, бачу, баба. Ну, скажи мені, чого ти дурієш? Де твій розум? Чи стоїть же жінка, хоч би вона була дочка німецького цезаря, чи стоїть вона такого дорогого добра, як чоловічий розум?

Назар. Стоїть.

Гнат. Брехня! Ти знаєш, в яку ціну поставив цар Соломон золотий плуг? Він каже, що при нужді шматок хліба дорожче золота¹¹. А я скажу: чарка горілки козаку миліша усіх жінок на світі.

Назар. Ти мене, Ігнате, морочиш, а мені тепер треба широго друга.

Гнат. Добре. Я він і єсть, бо кажу правду. А коли хочеш, то й брехать почну для тебе. Все, що хочеш.

Назар. Не смійся, а ділом кажи, що робить мені. Тобі можна і говорить, і думать.

Гнат. Ось що. Перш усього випий горілки. Вона і без мене наведе тебе на розум. *(Наливаєт рюмку.)* Чи не забув ще ти, як розумно розсужда латинський віршник... як пак його... ну, той, за якого мене в Братстві випарили різками, як отець ректор піймав у мене за халявою його мудрі вірші. Він каже: «Дурниця все, опріч горілки, а іноді і жінка під руку». Оце так! *(Випиваєт.)*

Назар *(презрительно)*. Бідний ти, сердешний чоловік! Я думав, що в тебе хоч крихта є добра, а в тебе нема й того, що має й скотина. О, якби ти зміг заглянути сюди *(указує на серце)*, куди сам Бог не загляда! Та ні! Може, ти тільки морочиш мене; може, ти тільки так кажеш. Друг ти мій добрий, вірний мій, ти ж таки плакав коли-небудь: плач зо мною тепер; хоч прикинься, та плач. Не муч мене: в мене від горя серце рветься! Нехай вже ті сміються, що живуть у пеклі: їм любо; а ти ж таки чоловік. *(С участієм смотрит на него.)*

Гнат. Так, я чоловік, а ти справді баба; ще раз тобі скажу: казна за чим вбиваєшся.

Назар. Нема у тебе серця, камінь ти!

Гнат. Як хочеш, так і думай, а я нещасніший од тебе, нещасніший од твоєї собаки: вона лащиться до

тебе, а ти її кохаєш; а я?.. І я, дурний, колись любив і к гадинам-жінкам ласкався, ридав гарячими сльозами, рад був і жизнь оддати за них... І що із того? Чи хочеш знати?

Назар. Не треба, не хочу, не говори! У тебе нема Бога в серці.

Гнат. А був колись, та мохом серце обросло, як той гнилий нікчемний пень дубовий. Прийде і твоя пора, все згадаєш. *(Ласково.)* Годі ж тобі, годі! Не дивись так хмарно: далєбі, не полегша. Дурниця все: і товариство, і любов — цур їм! нема їх на світі! Одні дурні і діти вірять латинським віршам. А лучче поговорим о ділі, а тим часом налетять сороки чорноброві, вип'єм, пожартуєм і, вір мені, — вся дур із голови вилетить. Я се знаю: мене лихо навчило.

Назар *(вставая из-за стола)*. Та і я ізвідав горе, та нічому не навчився; тебе ж не хочу слухать: ти зліший дявола. *(Хочет идти.)*

Гнат. Куди ж ти?

Назар. З тобою холодно, піду у пекло погрїтсья.

Гнат. Стривай, ти сам не знайдеш. Я шлях тобі покажу.

Назар. Найду й сам.

Гнат *(удерживает его)*. Ти і справді хочеш іти? Скажений, ти з глузду з'їхав!

Назар. Я нікому не дам себе в обиду і дурного совіту не послухаю. Пусти мене.

Гнат. Насилу прочунявся. Та куди ж ти, навіжений?

Назар *(вспльчиво)*. Мовчи, а то тут тобі і амінь.

Гнат *(не выпуская руки Назара)*. Так і я зумію, та що потім? З холодним мертвецем у домовину?

Назар. Хоть до чорта у пекло! Пусти мене, я піду у Чигирин до полковника.

Гнат. Чого?

Назар. Уб'ю його!

Гнат. А як не вб'єш, тоді що? Чи не мусиш ублагать його відкинуться від Галі? Га?

Назар. Так чи не так, а я піду.

Гнат. До дявола в гості! Чи не лучче ж, замість пузатого полковника, обняти тонкий та гнучкий стан Галі?

Не хмурся, та послухай, та роби так, як я тобі скажу, бо ти сьогодні нічого путнього не вдумуєш.

Назар. Що даліше?

Гнат (*осматриваясь*). Чи глухі тут стіни? (*Вполголоса*.)
Украдьмо Галю, от і все. Чи добре?

Назар (*немного помолчав, жмет руку Гната*). Прости мене...

Гнат. Ну, що ще?

Назар. Ти певний друг!

Гнат. Ну, об сьому послі. Кажи, так чи не так?

Назар. Так! Я весь твій: говори, приказуй.

Гнат. Слухай же. Вона, звісно, виходила до тебе коли-небудь пізно вечором у садок, хоть, може, й не одна?

Назар. З ключницею.

Гнат. Суца коханка! Чи не завалявся у тебе в кишені який червінець?

Назар. Два.

Гнат. Ще краще. Се ж буде ключниці на сережки, а плахту на словах обіщай. Тільки домовся з нею так, щоб вона про мене не знала, бо жінки наголо всі цокотухи: не для їх вигадано слово *мовчати*; до того ще й дорожче запросить.

Назар. Нічого не пожалую, усе віддам, що в мене є. Де тільки ключницю побачу?

Гнат. Вона буде тут. Адже ти чув, як ласка хазяйка Стеху за те, що довго бариться? Гляди ж, зробиш тут усе як треба, а я дождатиму вас край старої корчми з тройкою добрих вороних. Знаєш, за садком, на старій дорозі?

Назар. Знаю.

Гнат. Сю корчму і днем люде, хрестячись, обходять, а вночі ніхто не посміє; так кращого місця нічого й шукати; тільки порайтесь моторніш.

Назар. А як вона не захоче — що тоді?

Гнат. Хто? Ключниця чи...

Назар. Та й та, й друга.

Гнат. Захочуть обидві, тільки ти зумій согласити. Ключниця за червінця піде колядовать хоть до самого сатани; а Галя в одній сорочці піде за тобою на край світа; а як се дуже далеко, так ти спровадь її на Запоріжжя, а там і сам гетьман не більший од чабана. Адже ти не виписувавсь із запорожців?

Назар. Ні.

Гнат. Так якого ж злидня ще хотить? А хто, пак, у тебе курінним отаманом?

Назар. Сокорина.

Гнат. Знаю! О, голінний, завзятий чоловік! В кірці води диявола утопить, не то що в Дніпрі. А! здається, хтось іде.

Назар. О, якби твоє, брате, слово та Богу в уха!

Гнат. Нема нічого на світі легше: тільки повеселій, будь козаком. Мовчи. *(Громко.)* Ну, вип'ємо ж чарочку за шинкарочку.

Пьют.

Хозяйка. Як же я утомилась! Насилу найшла її, прокляту Стеху!

Гнат. А що, змахнула пил з місяця?

Хозяйка. Смійтесь, а воно і справді погода утихомирилась.

Гнат. Оце ж тобі за труди. *(Подает чарку.)*

Хозяйка. Цур йому, як я втомилась!.. Ні, спасибі, не під силу... Хіба вже для вас. *(Пробует понемножку.)*

Гнат знаками просит.

(Она, в притворстве усилый и кривляний, выпивает, а остальные капли хлещет в потолок.) Щоб вороги мовчали й сусіде не знали! *(Отдает чарку.)*

Гнат *(подносит Назару; тот отказывается знаком)*. Не хочеш — як хочеш. А мені здається, що і на світі нема такого горя, якого б не можна було утопити в чарці горілки. Чарка, друга і — чорта у воду. Так, Катерино?

Хозяйка. Як кому іншому, то й кварта не pomoже.

Гнат *(Назару)*. А ти справді не будеш пить?

Назар. Не буду.

Гнат. Вольному воля, а спасенному рай. За твоє ж здоров'я! *(Выпивает.)* Праведно співається в тій пісні, що каже: коли б мужику не жінка, не знав би він скуки, коли б не горілка, де дівають би муки? Так у горілку її, прокляту, у горілку! Розумний чоловік тебе видумав, так! *(К Назару.)* Та на тебе бридко й дивиться. Ну, ще ж одну, та й годі вже. *(Наливает.)* Чи втямки тобі, як ми втікали з Братського на Запоріжжя та на дорозі зустріли

одну чорнобривеньку і ти чуть-чуть був не проміняв запорозької волі на її чорні брови? Бач? ти забув; а я так все за прошедше знаю, та й, що буде, одгадаю.

Стеха (*вбегає второпях*). Ох, моя матінко, як утомилась! Шуточки? Оббігала усі усюди! (*Осмаptrиваясь*.) Ах, боже мій! я і не бачу. Добривечір вам! От вже й не думала й не гадала! Спасибі, спасибі! не погнушались наших слобідських вечерниць. Так уже й не здивуйте: у нас усе абияк, не те, що у вас у Чигирині.

Гнат. Та у вас ще краще.

Стеха. Годі-бо вам сміяться.

Хозяйка. Чи прийде ж хто?

Стеха. Як же? Усі прийдуть.

Гнат берет за руку хозяйку и отводит в сторону.

Назар встает из-за стола и подходит к Стехе.

Гнат (*к хозяйке*). У мене щось голова розболілась; піду подивлюсь, який місяць. Чуєш? А про кобзаря, мабуть, і забули. Збігай лишень. Без його і гульня не гульня.

Хозяйка. Стехо! ти звала Кирика?

Стеха. Моя матіночко! і забула. Я зараз збігаю.

Гнат. Вп'ять де-небудь застрянеш... Збігай лучче сама.

Хозяйка. Добре.

Хозяйка и Гнат уходят.

Назар (*берет за руку Стеху*). У мене є просьба до тебе, Стехо.

Стеха. Знаю, знаю, яка просьба: сказати панночці, щоб вийшла до вас, як пан засне. Та тепер тільки не те вже, що перше було. Адже ви самі знаєте, що незабаром зробилось.

Назар. Се не помішає; мені тільки одно словечко сказати. (*Даєт ей червонец*.) На тобі; ще й плахта буде, коли послужиш.

Стеха (*принймаєт червонец*). Не придумаю, як би се зробити. Лиха година те, що старий цілісіньку ніч очей не заплющить. Сердешна панночка! А як я плакала, як просила! Ні, таки на своєму поставив старий сатана.

Назар. Так ти зробиш? Дожидати?

Стеха. Зроблю, зроблю, тільки...

Назар. Не бійся! Більш копи лиха не буде. А коли хочеш, так і ти з нами. Ну лишень, чкурнем.

Стеха. Куди з вами?

Назар. Туди, де лучче жити, де будеш ти панією, а не ключницею: чи второпала?

Стеха. Глядіть, чи не дурите ви мене? І справді думають, що як вони багаті, так усе і їх.

Гнат *(за сценой)*. Катре, Катре! А погляди, що се на місяці?

Голос хозяйки. Хіба не знаєте? Брат брата на вила підняв.

Гнат. Як же се? Далєбі я не чув.

Хозяйка. Нехай у хаті розкажу, я змерзла.

В продолжение этого разговора Назар объясняется со Стехой знаками и шепотом. Стеха делает утвердительный знак и отходит. Входят Гнат и хозяйка.

Стеха. А хіба ж ви сього не знаєте?

Гнат. Або забув, або і зовсім не знав; не згадаю.

Стеха. Так ось, бачите, як воно. Як Христа дочитались, старший брат на Великдень, коли ще добрі люде на утрєні стояли, пішов підкинуть волам сїна, та замість сїна проткнув вилами свого меншого брата: так їх Бог так і поставив укупці на місяці, на вид усьому хрещеному миру, щоб бачили, що і скотині грїх їсти у такий великий празник, поки пасок не посвящать, а не то що людам¹².

Хозяйка *(насмешливо)*. Ач, як мудро прочитала!

Гнат. Чудо, не дівка! Розумна і красива. *(Обнимаєт Стеху.)*

Стеха *(притворно)*. Що се, які справді безстидні оці городські козаки! Усе б їм знущаться над нами, та й тільки.

Гнат целует ее.

Ну! от іще видумали що! Неначе се звичайно! Пустіть, далєбі, закричу.

С шумом входят козаки и девушки.

В толпе. Ай да Стеха! От моторна: і тут успїла. А старий Кичатий!..

Стеха (*вырываясь*). Ну, що? Поживились? Не бійсь, таки не довелось поцілувати. Хто там горло дере, що успіла? Вони тільки так, нічого не зробили.

Гнат (*к козакам*). Ну, хто у вас отаман? Чи єсть музики?

Голоса. І кобзар, і музики.

Гнат. А останнє: випить і закусити?

Голоса. Як без сього? Усе є.

Гнат. А, та й бравії ж молодці! Що твої чигиринці! (*К девушкам*.) Котора ж із вас піде зо мною танцювати?

Голоса. Пропустіть, пропустіть — музики йдуть.

Входять музыканты - жидаы. Впереди слепой старик с кобзою. Девушки и казаки в беспорядке расступаются.

В продолжение суматохи Назар разговаривает с Гнатом.

Гнат. Будь-бо веселіший, не показуй виду. Стеха зуміє одкараскаться од них, тільки нам з тобою треба попереду утікати. Я, пожалуй, хоч і зараз піду, а ти зостанься тут поки — так, для виду. Та чуєш: не дуже довго женихайся, а мершій в корчму; я там буду.

Назар. Добре, тільки і ти проворніше.

Гнат. За мене не бійсь. Дивись, старії знакомії! Кузьма, яким се побитом тут опинились?

Один из козаков. З хуторів до церкви, а вечерниці по духу чуємо.

Гнат. Молодці! А ви, жидова, як сюди зайшли?

Жид. А так, сляхом. У Цигирині нема заробітку, а ми процули, счо у пана Кицатого весілля буде, так і прийшли сюди.

Гнат (*в сторону*). Жидівське ухо! (*Громко*.) Ануте ж! учистьте запорозького козачка. (*К козакам*.) А з вас хто бойчіший? Удар, я подивлюсь, чи так, як у нас бувало на Запоріжжі! (*Тихо Назару*.) Годі, не дурій. Я ж кажу, усе буде добре.

Назар. Чи буде, чи ні, тільки зділай милость, не бався тут, іди швидше.

Гнат. Поспіємо ще з козами на торг. Не показуйся, будь ласкав, таким сумним: все зопсуєм. Подивимся козачка, та й годі.

Удаляются в глубину и разговаривают между собою.

Музыканты заиграли. Один козак выскакивает из толпы и пляшет козачок. Гнат и Назар любятяся.

Гнат. Ай да молодець! От жвавий! Що твій запорожець!

Танець кончається.

Ну, веселіться ж, люде добрі, гуляйте, хлопці, а нам уже годі, пора їхати: до Чигирини не близько, а до світу треба бути там. Прощайте, козаки! Прощайте, дівчата! Прощай, хазяйко! А де ж та... Кичатого?

Стеха прячется между козаками.

(Гнат, поймав її, целує.) Прощай, сердечко моє, моя розумниця, моя красавиця! Прощай!

Стеха *(вырываясь)*. Ай-ай-ай! Закричу, їй же то богу, закричу.

Назар и Гнат уходят. Хозяйка провожает их.

Стеха *(охорашиваясь)*. Що за народ такий сі козаки! Усе б їм цілуваться. Неначе й допомоглось. *(К хозяйке.)* Тітко, тітко! анумо ми з тобою. *(Пляшет и поет.)*

Через гору піду,
Скриюсь за горою...
На біду,
Де піду,
Козаки за мною.

Той почне говорить,
Той сережки сулить.
Кого знаю,
Привітаю,
Хто сережки дарить.

Ах, сережки мої,
Мої золотії!
Сердітеся,
Дивітеся,
Вороги лихії!

Хозяйка *(вырываясь)*. Ох, мої зозуленьки! По старості літ мені б і не подобало.

Стеха между тем шалит с козаками, хватая за руку молодого козака, и, вертясь, приплясывает.

Хозяйка. Оце яка жартовлива! Та перестанеш ти чи ні?

Стеха (*пляшет и поет*).

Тра-ла-ла, тра-ла-ла,
На базарі була,
Черевички купила,
Три червінці дала,
А четвертий пропила
І музику найняла.

Що ж ви, родимець би вас вбив! тільки дурно гроші берете? Кусок би вам сала, а не грошей.

В толпе хохот.

А де ж наш Кирик? Сюди його! Він один лучче усіх цих голодранців.

Выходит кобзарь.

Ось він, мій голубчик. Ну лишень, яку-небудь пісеньку з приговорками або казочку-страховиночку, щоб цілу ніч не заснулось.

Кобзарь. Добре, добре. Хочеш казочку, хочеш пісеньку, що любиш.

Голоса. Казку! казку!

Другие. Ні, пісню, та таку, щоб жижки затрусились. Ми ще не танцювали.

Первые голоса (*и с ними Стеха паче всех*). Натанцюєтесь іще, поки до третіх.

Стеха. До півнів ще не трохи. Казку! (*К хозяйке.*) Казку, тітко?

Хозяйка. Звісно, казку, поки ще не так пізно, а опісля і слухать страшно буде.

Кобзарь. Коли казку, так казку; мені все одно.

В толпе. Перещебетала-таки, цокотуха.

Другой голос. Ач яка!

Стеха. А що, га? Таки перещебетала!

Кобзарь садится на скамейку. Кругом него с шумом и хохотом толпятся в беспорядке козаки и девушки.

Стеха (*подносит кобзарю рюмку вина*). Випий, дідусю, для смілості.

Кобзарь (*выпивши*). Спасибі тобі, дівко! (*Прокашлявшись.*) Слухати — що їсти, в горшку не бовтати, усів не марати, слов не пропускати, другим не мішати.

Общий легкий шепот и смех.

Стеха. Послухаю, послухаю, чи єсть же така страхо-
вина, щоб я злякалась.

Голос. Чуєш ти? коли не будеш мовчати, так геть
собі.

Другой. А то виженем!

Стеха. А хто б посмів! Сотник вас усіх перевішає.

Голос. Дзус йому, мурому! Гляди, щоб на одній
осичині не повісили тебе з сотником.

Хозяйка. Та замовчіть же, Бога ради! (*К кобзарю.*)
Кажи, дідусю, кажи; їх не переслухаєш.

Кобзарь (*прокашлявшись*). У венгерській стороні, у
цесарців, за шляхетською землею, стоїть гора висока; а в
тій горі нора глибока; в норі сидить не звір, не птиця —
турецька цариця. Сидить вона сто тисяч літ, не молодіє,
не старіє, а тільки дедалі зліє; їсть вона од схід до захід
сонця — не хліб печений, не курей і не яку-небудь люд-
ську страву, а трощить маленьких дітей за те, що коли ще
вона була у Туреччині важкою, так їй сказав арменський
знахар, що вона родить дочку і дочка та буде, як підросте,
в тисячу раз краще її. От вона, справді, як родила дочку,
так зараз і з'їла її, та з того часу сидить у норі і, не вгаваю-
чи, усе їсть дітей; не розбира, хочь хрещені вони, а хочь
нехрещені, їсть усіх, їсть тобі всіх, та й годі, — і дівчаток,
і хлопчиків...

Стеха (*быстро*). І хлопчиків! Ах, вона триклята баба!
Щастя її, що я не знаю тієї гори.

Голос. А що б ти зробила?

Стеха. Що? Задушила б.

Голос. Куди тобі, погане!

Другой. Ти й за двері сама боїшся вийти.

Стеха. Хто, я?

В толпе. Та не мішай же слухать! Не хто ж більш,
ти!

Стеха. Я боюсь? Хочеш, зараз піду на гробовище?
А коли хочете, так у стару корчму, що на старому шляху.

В толпе. Прудка дуже! За поріг не вийдеш, умреш.

Стеха. Я вмру! Що ставиш?

В толпе. Мої музиканти на всю; а ти?

Стеха. Піввідра слив'янки, три куски сала і паляниця.

В толпе. Добре! Тільки щоб, знаєш, слив'янка була з панського льоху.

Стеха. Та вже де не візьму, до сього вам діла нема, а поставлю. Де мій байбарак? *(Надевает верхнее платье.)* Гляди ж не цурайся слова. *(Кобзарю.)* Як я вернусь, так тоді докажеш, дідусю; а то я і не хочу. *(Уходит.)*

Кобзарь. Добре.

В толпе. А щоб повірили, так принеси цеглинку, або кахлю з груби, або що хочеш, тільки з корчми.

Стеха *(за сценою)*. Добре, добре.

Голос. От дівка голінна, так-так!

Другой. Чуприну їй та уси, тоді хоч у пекло...

Третий. Так подумують, що козак.

Хозяйка. Вже козир-дівка, не вам рівня. От же й піде; тоді плати.

Голос. Або слив'янку пий, а салом і паляницею закулуй.

Хозяйка. Побачим, побачим, чия візьме. Чого сидіти? Щоб недаром музикам платить, ну лиш потанцюєм лучче. Ану, вдарте, та не по-жидівськи, а по-нашому.

Толпа в беспорядке расступается.

Козак с девушкою выходят танцовать.

Музыканты заиграли, и пляска началась.

Занавес тихо опускается.

АКТ ТРЕТИЙ

Внутренность развалин корчмы. Стены без потолка и несколько уцелевших стропил. Все занесено снегом и освещено луною. Несколько минут молчания. Вдали слышна песня, потом ближе, ближе, и является Стеха, робко припевая: «Ах, сережки!..» Она останавливается у развалившейся печи и с робостию осматривается кругом.

Стеха. Як страшно! Де ж вони? І коней тож не видно. Чи не махнули вони собі? То-то буде добре! За два червінці продать своє щастя... *(Осматривает следы.)*

Ні, опріч моїх, нічийх не видко слідів... Що, як вони обманили та другим шляхом?.. От тобі й сотничка! Побіжу мерщій додому, чи не подіялось чого там. Розкажуть, що я помогла, — тоді усе пропало. (*Поспешно возвращається.*)

Навстречу ей Назар несет на руках Галю.

Стеха. Се ви? А тут так страшно... Чи не случилось чого?

Назар (*опустив Галю*). Нічого не бійсь. А коні тут?

Стеха. Ні, я не бачила.

Назар. Збігай подивись, і як нема, то біжи мерщій у слободу, чи не зустрінеш на дорозі.

Галя. Стехо! Чому ж ти не йдеш? Біжи ж скоріш: тато прокинеться! Біжи-бо!

Стеха. Зараз, моя панночко; для вас на край світу полечу. (*Поспешно выламывает из печи изразец.*)

Галя. Що ти робиш?

Стеха. Зараз. Се од вовків. (*Быстро удаляется.*)

Галя. Ходім на дорогу: мені тут страшно.

Назар. Не можна, моє серденько: там побачать, а сюди ніхто не ввійде.

Галя (*грустно*). Ну, роби як знаєш, а я... я все зробила... Боже! На зорі прокинеться тато... Ох, Назаре, Назаре! що я наробила!

Назар. Лучче нічого не можна було зробити.

Галя. Тато мене проклене.

Назар. Себе нехай проклинає... Ти змерзла, моя кришечко? Візьми мою кирею. (*Снимает плащ и расстиляет по снегу.*) Спочинь, моє серденько; поклади свої ніженьки у мою шапку.

Галя садится на плащ.

(*Назар вкладывает ее ноги в свою шапку.*) Оттак тепліш (*целует ее*), тепліш, моє серденьтко.

Галя. О, мій голубчику, мій сокіл ясний! як мені тепло, як мені весело!.. Тільки я боюсь: тато мій такий сердитий.

Назар. Не бійсь, моя пташечко, нічого, поки я з тобою. Не бійсь, тільки люби мене. Я подумав тоді... коли...

Г а л я. Коли? Що подумав? Може, недобре?

Н а з а р. Не то що недобре, та не тепер згадувать об чім-небудь недобрім, коли на серці така радість. А завтра... що завтра зо мною буде? Я вмру, мене задушить моє щастя, моя доля. *(Кладет ей на колени свою голову.)*

Галя перебирает его волосы.

(Назар, подняв голову, с нежностью смотрит ей в очи.)

О мої очі, мої карі! Поглядіть на мене, мої зорі ясні! *(Немного помолчав.)* Серце моє, ти не казала батькові, що підеш заміж за полковника? Не казала?

Г а л я. Оп'ять! Який же ти справді!.. Я заплачу. Адже ж він нічого мені не говорив о полковникові, так як же б я йому сказала?

Н а з а р. Бідненька! Він продавав тебе, а ти нічого й не знала. Прости його. Нехай Бог милосердний на тім світі за се його осудить і покарає.

Г а л я. Я молитимусь за його гріхи. Може, Бог йому простить.

Н а з а р. Молись за кого хочеш, тільки не розлюби мене, моя галочко... Я вмру тоді.

Г а л я. Який ти чудний! Ти думаєш, що я тільки так тебе люблю... Ні, Назаре, я не люблю, я й сама не знаю, що роблю... Як би тобі розказать? Аж страшно! Знаєш що? Коли я дивлюсь на тебе, так мені здається, що ти — так се я, а що я — так се ти. Так чудно; не знаю, од чого воно се так. Коли зостанусь одна на самоті, то все про тебе думаю, думаю, і мені приставиться, що ти в Чигирині перед гетьманськими хоромами на вороному коні гарцюєш, а усі гетьманші, полковниці ні на кого більш і не дивляться, опріч на тебе... У мене в очах так і потемніє... Я заплачу, заплачу, так важко на серці стане. Од чого воно так, Назаре? Ти не знаєш?

Н а з а р. Знаю, моє серденько, знаю! Як люблю, як мені ти говориш! Промов ще раз, обійми мене.

Обнимаются, целуются.

Ще, ще один, останній раз. *(В изнеможении кладет ей голову на колени.)*

Г а л я. Як мені весело з тобою! Чи воно усе так буде весело? Скажи мені, Назаре.

Назар (*не піднімає голови*). Увесь вік!

Галя. Куди ж ми поїдемо?

Назар. У рай.

Галя. Я се знаю; та де ж він?

Назар (*підняв голову*). Не питай мене тепер; я нічого не знаю. Ми поїдемо туди, де нема і не буде ні полковника, ні батька твого, де тільки одна воля, одна воля та щастя. О, як ми будемо гарно жити! Збудую тобі хату світлу, світлу та високу, розмалюю її усякими красками — і чорними, і блакитними, і зеленими, усякими, усякими, наряджу тебе у шовк та в золото, посажу тебе на золотім кріслі, мов кралу, і довго, довго, поки вмру, все любоватьимусь тобою. Та чи вмру ж я коли-небудь? Ні, я ніколи не вмру! Коли ти будеш зо мною, то смерть не посміє і в хату нашу заглянуть.

Галя (*грустно*). Ох, ні, Назаре, не кажи так! Мені страшно стало, і серце так защеміло, так заболіло, неначе чує недобру годину або яке горе.

Назар. Яке горе? Де воно? Для нас нема його на цілім світі.

Галя. Не знаю, Назаре; тільки мені щось на серці так важко, так гірко... Я все думала про тата.

Назар. Нащо ж ти об йому думаєш? Не думай, і весело буде. Знаєш, як приїдемо ми у Кодак...¹³ Се запорозький город... От як приїдемо, мерщій у церкву, повинчаємось; тоді і сам гетьман нас не розлучить, і будемо довго, довго там весело жити. Ти будеш пісні співати і танцювать, а я буду грати на бандурі і розказувать тобі про славні діла козацькі, про Саву Чалого¹⁴, про Свирговського¹⁵, про всіх, про всіх жвавих козаків наших. Далі мені вигодуєш сина, молодця чорнобрового, пошлемо його в Січ; там поставлю його перед козацькою громадою і скажу: «Любуйтеся, дивіться: се мій син. Мені його вигодувала, викохала моя Галя, такого молодця!» Що, весело?

Галя. Весело, мій Назаре, мій миленький, а серце все-таки болить. Мені здається, що тато вже прокинувся і мене шукає.

Назар. Бог зна об чім думаєш ти! Ось зараз будуть коні, і вони нас не найдуть, хоть нехай усю землю перевернуть. Не журись же, моя ластівко!

Г а л я. Знаєш що? Ходім додому, розбудим його, станем перед їм на коліна... Він нас простить: він мене любить.

Назар. Хіба ж я його не просив, хіба ж не ставав перед ним на коліна! Адже ти бачила?

Г а л я. Бачила, ти просив... Назаре, він мій батько.

Назар. Лучче б не знать такого батька.

Г а л я. Ти сердишся, Назаре! Не сердься, мій милий, мій чорнобривий. Подивись, я весела, я не жалкую, що покинула... Поцілуй же мене, мій соколе ясний, орле мій сизокрилий.

Обнимаються и целуются.

Назар. О моя радість, мій сон чарівний! Не журись, серденько. Скоро ми полетимо так, що не дожене нас і вітер. А ніч-то, ніч! Неначе празникує наше щастя. Тиха, світла, як твої ясні очі. Ти не боїшся? Побудь тут одна. Я піду подивлюсь на дорогу.

Г а л я. Ні, не боюсь.

Назар. Чого ж ти знов зажурилась?

Г а л я. Так, нічого. Я згадала покійницю няньку. Вона мені розказувала, що в сій корчмі давно який-то запорозький старшина ночував, а на другий день найшли його в Тясміні; і що тут Богдан зустрів сина свого Тимофія, як козаки везли його з Молдавії, покритого червоною китайкою¹⁶; і що тут запорожці вирізали жидів. З тієї години ніхто в їй не жив: усе ніччю ходять мертві жиди... Ух, як страшно тут!

Назар. Тобі твоя нянька бог зна чого наговорила.

Г а л я. Вона божилась, що правда. Не ходи, лучче останься зо мною, або ходім обоє. Мені важко і на минутку розрізниться з тобою.

Назар. Я не піду... Ти не змерзла?

Г а л я. Ні, твоя шапка така тепла. *(Снімаєт шапку с ног и целует.)* О, моя мила шапка! Надінь її: і ти замерз.

Назар. Надінь ти. Я подивлюсь на тебе, яка ти в козацькій шапці.

Она надевает шапку. Назар любуется.

Чудо!.. Чорні уси, шаблю дамаську, пістоль за пояс — і козак хоч куди. *(Целует ее.)* Козаче мій чорнобривий!

Г а л я (*надеваєт ему шапку*). Отак краще! Постій, я пришпилю стьонжку. Знаєш, як на весіллі бува у молодого?

Н а з а р. Се ти ще й завтра зробиш...

Г а л я. Ох, тривай! Я й забула. Адже я таки взяла з собою і хустку, що для тебе вишивала. (*Винимает из-за пазухи белый, шитый красным шелком платок и подает Назару.*) Що, хороший? Я сама вишивала, і гроші на шовк сама заробляла.

Н а з а р. Спасибі, серце моє.

Г а л я. Чи не заспівать оце пісню про хусточку, що я в Чигрині у дядини чула?

Н а з а р. Коли весела, заспівай.

Г а л я. Ні, не весела, та мені сидить уже остило. Слухай же. (*Выходит на край сцены.*)

.....
.....

Назар стоить задумавшись.

Г а л я. Чого ж ти зажурився? То не треба було б і співать...

Н а з а р. Нічого, серце моє. Возьми свою хустку. (*Подает їй хустку.*) Завтра знову подаруєш.

Г а л я. Нащо вона мені? Розірви, коли вона тобі нелюба; я другу вишию. (*Печально.*) Тільки не знаю коли. (*Плаче, помовчавши.*)

Н а з а р. Не плач, моє серце. Дивись, я не журюся.

Г а л я. Не журишся? А чого ж ти плакав? Ти щось знаєш, та не хочеш сказати. Скажи ж, мій голубе, мій орле сизокрилий, скажи, моє серце!

Н а з а р. Знаю, знаю, моя голубко, що я найщасливіший на світі.

Г а л я. Ба я щасливіша за тебе. Ніколи ж не буду співать про хустку: цур їй!

Н а з а р. Я тебе вивчу другу, веселу-веселу та хорошу.

Дивляться одно на другого і цілуються. Х о м а і С т е х а
крадуться із-за [стіни].

Х о м а. Сюди! Ось де вони! Сюди!

Г а л я. Батько!.. Пропала я!

С т е х а (*пробігає коло їх*). Полковниця! Полковниця!

Назар мовчки бере лівою рукою Галю,
а правою виймає шаблю.

Хома торопко веде на його челядь. Стеха ховається.

Хома (*скаженіє*). Цілуйтеся, цілуйтеся, голуб'ята!
(*До челяді.*) Киями його, собаку! Чого ж стали? Беріть,
рвіть його!

Челядь торопіє.

Назар. Хто хоче в домовину, виступай на мене. (*До Хоми.*) Ти чого хочеш?

Хома. Смерті твоєї, злодію!

Назар. Нащо ж ти собаками цькуєш? Возьми сам,
коли хочеш.

Хома. Я рук паскудить не хочу. Беріть його! О, пес
поганий! Я розірву тебе!

Б'ються на шаблях.

Галля (*пада між ними на коліна*). Тату, тату! Убий,
убий мене! Винна я; я прогнівила тебе... Убий же мене,
таточку, та не бери з собою!

Хома. Цить, кошеня крадене!

Назар (*Хоми*). Цить, сатано люта!

Хома. Дочку оддай!

Галля. Не оддавай, не оддавай! Я утоплюся!

Хома. Топись, гадино, поки не розтопав я тебе!

Галля. Топчи, души мене: я твоя дитина!

Хома (*до челяді*). Беріть його! Я вас перевішаю! Я вас
золотом окую!

Челядь поривається на Назара.

Галля. Одурить! Одурить!

Хома. Не одурю! Не скавучи, зінське щеня¹⁷! (*Напада
на Галю.*)

Назар заступа її.

Челядь напада на Назара ззаду і крутить йому руки.

Хома. Ха-ха-ха! Вовче, вовче! чому ж ти не рвеш
нас?

Назар. Цить, жабо погана!

Галля (*перед Хоמוю на колінах*). Тату, тату, кате мій!
Я розірву тебе — я день і ніч плакатимусь на тебе! Тан-
цювать, плакати буду! Чого забажаєте, все робитиму — не
вбивай його! Я за полковника піду...

Назар. Галю!

Галя. Ні, ні... (*Зомліла, падає.*)

Хома (*до челяді*). Чого ж ви дивитесь? Нехай здиха собака, а ви тим часом шкуру зніміть.

Челядинець замахнувся кием на Назара.

Хома. Стривай! Ми не татари. За що його убивать? Чи єсть у кого віршовки, пояс або налигач — що-небудь, скрутить йому руки й ноги?

Челядь крутить поясами Назара.

Стеха (*падає коло Галі зомлілої*). Ох, моя пташечко, моя лебідочко! Чи я ж знала, що так станеться? Прокинься, моя зозулечко, моя ластівочко!

Хома. Отак добре! Тепер зав'яжіть йому рот. От, до ладу; у його, здається, ще й хустка у руці. Чи не весільна? Добре, здалась-таки на що-небудь.

Зав'язують хусткою рот.

Хома. Не туго, щоб стогнав. Мороз хоть і лютий, та, може, видержить. А вже як вовча тічка нападе... а вовки здалека поживу чують... от буде снідання, начисто гетьманське! Тепер положіть його на білу перину — нехай проспиться та подума, з ким жартує.

Челядь кладе Назара на сніг.

Хома (*на Галю*). А ця учаділа... Возьміть її додому... Прочумається.

Челядь бере на руки Галю і несе з собою.

Стеха (*бере Хому за руку і веде його за Галею*). А що? Скажеш, що не люблю тебе?

Хома. Спасибі, спасибі. (*До Назара.*) Оставайсь здоров, приятелю! Не згадуй лихом. Нехай тобі присняться рушники.

Хома з Стехою шепчуться і пропадають.

Назар тихо стогне. Незабаром чути за сценою гомін.

Голос Хоми (*здалека*). Киньте її. В'яжіть його!

Гнат (*за сценою*). Я тебе зв'яжу, недовірку проклятий!

Незабаром вибігає Галя і кидається на Назара.

Галя. Орле мій, серце мое! (*Розв'язує хустку.*)

Назар. Душно мені, душно!

Гнат (*веде за груди Хому*). Останній раз говорю: одда-си Галю за Назара чи ні?

Хома. Ні!

Гнат. Здихай же, собако скажена! (*Замірівсь ша-блюю.*)

Хома. Стривай. Ти знаєш наш закон козацький, то...

Гнат. Що мене живого поховують з твоїм падлом? Знаю. (*До челяді.*) Копайте яму. (*Цілить пістолем.*)

Хома. В'яжіть його!

Тим часом Галя розв'язує руки у Назара.

Назар. О, доле моя! Серце моє!

Гнат. Копайте яму! (*До Хоми, прицілившись.*) Лукавий чоловіче, за що без сповіді ти себе губиш і мене з собою? Прощайсь з білим світом, молись Богу. (*До Назара.*) Назаре, брате мій, друже мій! поховай мене. Прощай! А ми...

Назар. Стривай!

Галя (*до Гната*). Стривай!

Назар. Пусти його, не варт він того. Не напасти душі своєї. (*До Хоми.*) Іди, лукавий чоловіче, іди, куди знаєш. Не поміг тобі Бог занапастить мене; а я чужої крові не бажаю. Іди собі!

Хома (*падає перед Назаром*). Назаре! сину! батьку рідний! Заріж мене, замуч мене, на конях розірви, та не прощай! (*Падає до ніг і плаче.*) О, я лукавий, лукавий! О, я грішний, проклятий!.. Дочко, доле моя! серце моє! Прости його, нехай уб'є, нехай я світа не паскужу! (*Знову плаче.*) Боже мій, Боже мій!

Назар (*підводить його*). Устань, молися Богу, грішний. Коли прощають люде, то Бог милостивіший за нас.

Хома (*вставши, утирає сльози*). О сльози, сльози! Чом ви перше не лилися? Назаре, я чернець... спокутую в рясі мої беззаконія! Бери моє добро, бери мою Галю, бери все моє! Галю! Назаре! Обніміться, поцілуйтеся, діточки мої. Я хоч і грішний, а все-таки батько.

Назар і Галя обнімаються.

Боже вас благослови!

НАЙМИЧКА

Повість

Между городом Кременчугом и городом Ромнами лежит большая транспортная, или чумацкая, дорога, называемая Ромодановым шляхом¹. Откуда она взяла такое название, это покрыто туманом неизвестности. Чумаки же рассказывают вот какую былицу.

Жил в городе Крюкове² (что за Днепром, против Кременчуга), так в этом городе Крюкове жил богатый, неисчислимо богатый чумац Роман. Каждое божие лето отправлял он две валки, по крайней мере возов в 20 каждая, одну на Дон за рыбой, а другую в Крым за солью. К Первой Пречистой чумаки, его наймиты, возвращались в город Крюков. Часть добра сваливалась в его коморах, а с другою половиною добра он уже сам отправлялся в город Ромен, с своею валкою. А шел он вот какую дорогою: сначала на Хорол, так что ему Золотоноша оставалась вправо, а Веселый Подол влево, потом из Хорола на Миргород, из Миргорода на Лохвицу, а из Лохвицы уже в Ромен³. Так посудите сами, какой он круг всегда давал. И для почтаря это чего-нибудь да стоит, а про чумака и говорить нечего. Вот он однажды, продавши нароздриб и частку гуртом свое добро в городе Ромнах, думал было возвращаться домой, да приостановился ненадолго около корчмы, около той самой корчмы, что и теперь стоит, уже за городом Ромнами, под вербами, на Лохвицкой и Зиньковской дороге и на Ромодановом шляху.

А тут уже, под вербами около корчмы, стояло десяток-другой чумацких возов распряженных, а кой-где под возами сидят себе люди добрые да горилку кружат. Вот он остановился с своею худобою, снял шапку, помолился Богу и, обратившись к чумакам, сказал:

— Благословите, панове молодцы, волы попасать!

Чумаки ему отвечали так: «Боже благословы, вельке поле!» — и принялись за свое дело. А он, оставя волы в ярмах, пошел в корчму, говоря:

— Я только четвертку выпью.

Заходит в корчму, а там шинкарочка точно на картине намалевана, будто шляхтянка какая. Чумак Роман был уже хотя и немолодой чумак, одначе в нем сердце заиграло, глядя на такую крāju. Крāju это смекнула да, усмехнувшись, и спрашивает его: «А чего вам хорошего надобится, господа чумаче?»

Она таки умела и по-московски слово закинуть.

— А вот чего мне надо, моя добродейко: кварту горилки, да дви кварталы меду, да сама сядь коло мене.

— Добре, — сказала шинкарка и, наливши ему кварту водки, пошла в лех с поставцем и принесла меду.

Сидит чумак Роман в конце стола, закуривши свою чумацкую люльку, а около его сидит молодая шинкарочка да смотрит на его седые усы своими голубиными глазками. Пьет чумак Роман, кружает он серебряною чарою горилку горькую, а шинкарочка молодая золотым кубком мед сладкий. Долго они вдвоем себе сидели, пили, разные песни пели. На дворе уже стемнело, а они сидят себе, пьют и поют. Уже и темная ночь на дворе, уже бы чумаку и в дорогу пора, а он сидит себе да пьет. Уже и полночь на дворе, а он все-таки сидит и пьет, а шинкарочка знай наливает, а волы бедные в ярмах стоят. Вот уже и Чепига, и Волосожар⁴ за гору спрятался, и зорница взошла. Чумак Роман как бы опомнился, взял шапку, люльку и вышел из корчмы, лег в воз, накрылся свитою и едва проговорил: «Соб, мои половые!» — волы двинулися, взяли соб и пошли чистым полем, а не Лохвицкою дорогою. Неизвестно, долго ли они так шли и долго ли чумак Роман спал, только он проснулся уже в городе Кременчуге. По его следу поехали другие чумаки и пробили широкую дорогу, и назвали ее Романовым шляхом. А почему его зовут Ромоданом, этого чумаки не знают.

Таково слово в слово сказание народа о Ромодановской дороге. Не улыбайтесь добродушно, мой благосклонный

читатель, я и сам плохо верю этому сказанию, но, по долгу писателя, должен был упомянуть о сем досужем вымысле народа.

Ближе к истине полагать можно вот что о происхождении Ромодановского шляху. Не был ли его пролагателем князь Григорий Ромодановский⁵, который в 1686 году водил московскую рать под Брусяную гору, чигиринскую резиденцию неукротимого гетмана Петра Дорошенка⁶? Я думаю, это будет правдоподобнее.

Но кто бы ни проложил эту дорогу, нам, правду сказать, до этого дела нету. А заговорили мы о ней потому, что описываемое мною происшествие совершается по сторонам ее.

Но чтобы вы полное имели понятие о Ромодановской дороге, то я прибавлю вот что.

Примечательна эта дорога тем, что, начиная от Ромна и до Кременчуга, не касается она на расстоянии 300 верст ни одного города, ни местечка, ни села, ни даже хутора. Лежит себе чистым, ровным, злачным полем. Только кой-где стоят корчмы с огромными столами и глубокими колодезями, построенными, собственно, для русских извозчиков, — наши чумаки никогда не останавливаются в корчмах. А по сторонам ее часто встречаются земляные укрепления разной величины и формы, поросшие перием. Нередко виднеются и курганы, совершенно круглые, сажень 50 в диаметре. Есть и больше, и меньше, всегда с выходами: двумя, тремя и четырьмя, смотря по величине кургана. Их простой народ называет просто могилами. Есть и такие насыпи (и это самые большие), которых и форму определить нельзя. Это валы разной величины и в разных направлениях. Думать надо, что форма этих шанцев впоследствии испорчена корыстолюбивым и любопытным потомством. Не помню, кто именно пробовал добывать селитру из Орельских земляных укреплений, или так называемой линии, построенной П[етром] Первым между Днепром и Доном, на берегу реки Орели⁷. Но результаты оказались совсем неудовлетворительны. То может быть, что и описываемые мною курганы были пробованы каким-нибудь любителем селитры — Хода-

ковским⁸ в некотором роде. Не знаю, пускай про то ведают антиквариисты.

Нужно еще прибавить, что все эти так называемые могилы имеют свои названия, как-то: Няньки, Мордачевы, Королевы и т. д. Последние, быть может, окопы Карла XII⁹, потому что он в этих местах когда-то шлялся с своими синекафтанными шведами.

Я, однак, во зло употребляю терпение моих благосклонных слушателей: разносился с своим Ромоданом как дурень с писаною торбой, наговорил, что твоя перекупка с бубликами, а о самом-то деле не сказал еще ни слова.

Недалеко от Ромодановского шляху, по правую сторону (едуци из Ромен), лежит широкая прекрасная долина, окруженная невысокими холмами, уставленными, как будто сторожами, столетними дубами, липами и ясенями: вдоль широкой долины извиристо вьется белой блестящей полосой Сула¹⁰. По берегам ее стоят, распустя свои зеленые косы, старые вербы и бересты. Вдоль берега Сулы растянулось большое село, закрытое темными зелеными садами. Только кой-где из густой зелени прорезывается белое пятнышко — это белая хата с соломенной крышею. Таков вид всех почти сел в Малороссии, с большим или меньшим количеством ветряных мельниц. И как приветливо они машут своими крылами утомленному путнику, предлагая гостеприимный отдых в своих зеленых благоухающих садах.

Солнце близилось к горизонту и золотило своим желтобагровым светом и без того золотые, уставленные копнами поля благодатного села. Широкая долина покрылася прозрачным светло-фиолетовым туманом и спрятала прекрасную линию своего горизонта в тумане. Сула зарделася матовым румянцем, как загоревшая на солнце молодая жница при встрече с милым косарем своим. По желтому пурпуровому мату извилистой Сулы кой-где тянутся за рыбачьим челноком светлые блестящие струйки. Тянутся и пропадают в темно-зеленом очерете. Вербы и вязы еще ниже склонились к воде, как бы оплакивая умирающий день.

В такую-то вечернюю пору возвращались в село с поля молодые прекрасные жницы. И как в этот день жнива были окончены, то они, каждая для себя и для освящения в церкви, сплели венок из колосьев пшеницы, жита и васильков и, увенчавшись венком, возвращались с песнями ввечеру в село, выбрав сначала из среды себя царицу, чтоб было кому песни припевать.

Впереди всех их, тихо выступая, шла прекрасная царица свята; стыдливо, как бы от тяжести венка, опустила на грудь свою прекрасную смуглую голову, укрытую золотистым венком и распущенною черною косою; в руках у нее был серп и небольшой сноп жита, перевитый зеленою березкою. Настоящая Церера¹¹. За нею шли девушки и пели в честь ее свои заунывные песни; за девушками шли молодые косари — они косили отаву на Суле — с косами и скромно вторили им.

И вся эта картина была освещена заходящим раскаленным солнцем.

Прекрасная, умилительная картина!

А подойдите вы к этой картине поближе, всмотритесь в нее повнимательнее, и вы увидите на ее светлом, розовом фоне такие пятна, что невольно отворотитесь и на унылые мелодические песни этих прекрасных жниц вы горько улыбнетесь и закроете уши.

Живуча и деятельна натура человека!

С утра до вечера на солнце, без малейшей тени, с утра до вечера, согнувшись, жнет бедная жница. И что же? Настал вечер — идет домой, поет, а дома, не успела повечерять, опять на улице или в саду, и опять поет и поет, не умолкая до рассвета. С рассветом опять за серп и на ниву, и снова целый день на солнце, согнувшись целый день, как ни в чем не бывало.

О агрономы-филантропы! Выдумайте вы вместо серпа какую-нибудь другую машину. Вы этим окажете величайшую услугу обреченному на тяжкий труд человечеству.

Группа косарей и жниц с своею прекрасною царицей, отраженные в светлых струях Сулы, медленно приближались к селу. Навстречу им выбежали дети и вышли с грудными младенцами матери, встречая и поздравляя

взрослых детей своих с благополучным окончанием озимных жнив.

Мать же своей прекрасной царицы со слезами благодарила девушек за оказанную честь ее дочери и просила всех до своей хаты на вечерю.

Девушки, войдя в село, значительно переглянулись между собою, а молодые косари нахмурили свои черные брови. Что бы это значило?

А вот что! И те и другие заметили около некоторых ворот вихи.

«Какое же им дело до вих?» — вы скажете. О, им великое дело до этих зловещих маяков!

Когда вы въезжаете в малороссийское село и видите у ворот на высоком шесте несколько соломенных кисточек, это значит, что в селе не пехота, а кавалерия квартирует. Виха означает конюшню, а число соломенных кисточек — число лошадей на конюшне. В описываемое мною село пришли еще только квартирьеры, назначили квартиры и расставили вихи для конюшен.

Вздригнуло сердце не одного чернобрового косаря при виде этих зловещих вих.

Не один из них припомнил страшные, трагические рассказы про бесталанных покрыток.

А жницы! О мои родные жницы! Никакие кровавые драмы вас не научат! Новина — ваш проклятый идол, новина, перед которым вы кладете все, часто честь, а за нею и жизнь свою бесталанную!

С поклоном и честью встретил жниц седоусый Влас, отец прекрасной Лукии, и просил их милостиво зайти к нему в оселю и повечерять, что Бог дал.

Жницы с песнями вошли на двор, а на дворе уже, на зеленом шпоруше, была разостлана большая белая скатерть. Девушки, по приглашению хозяина и хозяйки, сели вокруг скатерти. А царица свята, снявши золотой тяжелый венок свой, и завернув круг головы кое-как свою роскошную черную косу, и засучив широкие рукава своей рубахи, приняла от матери графин с водкою и начала потчевать своих подруг.

В продолжение ужина отец и мать Лукии сидели на призьбе и любовались своей единственной прекрасной

дочерью. Через край полную счастья жизнью их сердце билось, глядя на свою Лукию.

А она, как приветливая хозяйка и услужливая работница, угощала подруг своих со всею прелестию наивной простоты.

После вечери девушки, помолясь Богу и поблагодарив хозяина и хозяйку и свою молодую подругу за вечерю и взявши венки, чинно вышли на улицу.

А на улице под частоколом и под вербами дожидали их их чернобровые косари.

— Иды и ты, моя доненько, на улыцю, поспивай с дивчатамы.

— Не хочеться мени, моя мамо!

— Чому ж тобі не хочеться, мое серденько? Може, ты утомылася, то ляж засны.

— Я ляжу спать, мамо.

— Пострывай же, я тобі постелю постелю.

И мать постлала постель своей утомленной дочери и, перекрестя, уложила ее спать.

Лукия, утомленная дневным трудом и вечерним счастьем, немного повертевшись на постели, заснула.

А усталые подруги ее всю ночь простояли с своими чернобровыми косарями под вербами и под калинами, припевая:

Выйды, Грыцю, на улыцю
И ты, коваленку,
Постоимо пид вербою
Вкупочци тыхенько¹².

Если бы на завтрешний день не вступили уланы в село, то вся бы эта история могла и кончиться одной идиллией, а уланы, только что вступили, сейчас завязали драму. Вследствие чего и прошу моих слушателей пропустить мимо ушей по крайней мере год и обратить снисходительное внимание на картину следующего содержания.

Верстах в пяти, а может быть и больше, по левую сторону Ромодановского шляху (из Ромен же едучи), как раз против описанного мною села, лежит пологая

широкая равнина, так широкая и длинная, что горизонт ее в тумане теряется, а в летние жаркие и тихие дни то бывают и миражи, как будто бы в необитаемых бесплодных и безводных степях киргизских. Вся эта долина испещрена разноцветными нивами и уставлена темными могилами, формою и величиною похожими на те могилы, что между Киевом и Васильковом, на Белокняжем поле¹³. Я это говорю потому, что из Киева в Одессу более проехало людей, интересующихся отечественными древностями, нежели из Ромна в Кременчуг. Ромодановским шляхом, как известно, ходят только одни чумаки, а чумаки простой человек, какое ему дело до каких бы то ни было могил? Он может только задать себе вопрос: «Чиим-то трупом вас начинено?» Или, задумчиво глядя на темные могилы, запоет однозвучно, монотонно.

Так вот на этой-то равнине, между угрюмыми могилами и пестрыми нивами, зеленеет небольшой гай (роща), как бы оазис в пустыне аравийской (красно сказано!). Это хутор богатого козака Якима Гирла.

Подойдем же мы ближе к хутору и посмотрим на красоту его безыскусственную и на жизнь его хозяина. Для нас это путешествие тем более необходимо, что на этом уединенном хуторе будет продолжаться предлагаемая драма.

Весь хутор с фруктовым садом и гаем занимает не более пяти квадратных верст и окопан глубоким и широким ровом. А ров усажен вокруг всего хутора кружовником. Ворота не дощатые, как это бывает у постоялых русских дворов, а обыкновенные, простые; по сторонам их дубовые массивные столбы и по несколько частоколин. Да у глухого конца ворот старая широковетвистая верба, как бы заслоняющая от недоброго глаза благодатный хутор. Войдя на двор хутора, вы увидите с правой стороны большую клуню, обставленную полускирдами разного хлеба, по левую сторону ворот загороды с сараями для разной скотины, а за клунею невдалеке, под старыми берестами, две дубовые коморы и возивня. Напротив комор лех с железными дверями, а в самом конце двора, под липами,

белеет хата, снопками крытая на польский лад. За хатую идет уже сад с разными породами яблунь, груш, слив, вишен, черешен и даже три старых дерева грецких орехов, вывезенных из Крыму еще дедом Якима Гирла. Посередине саду колодезь с колесом и навесом. А за садом в гаи, на небольшой поляне, пасика с куренем и погребом для пчел. А там уже дубы, липы, березы и всякое дерево до самого рва. А за рвом уже был небольшой ставочек и около него огород, окруженный небольшим рвом и усаженный кукурузою и подсолнечниками, а баштан был немного подальше в поле.

Так такой-то благодатный хутор у старого козака Якима Гирла.

А каким добром наполнены его дубовые коморы и лех, и рассказать нельзя.

А чумаки его — где они на свете ни ходят! И в Крыму, и на Дону, и в Одессе, а про Киев и говорить нечего.

Раз было взялся он поставить песок сахарный в самую Москву; только Москва шутить не любит с нашим братом хохлом. Так что он едва с парой волами домой пришел. И с тех пор, если ему ненароком кто скажет слово про Москву, то просто из хаты выгонит, а если в гостях услышит такое слово, то наденет шапку и, не прощаясь с хозяином, уедет на свой хутор. Яким Гирло, как видно, был человек не так себе. Не всякому давал себе ступить на пяты.

Это было в августе месяце, в воскресенье, так около полудня. Яким Гирло вышел из хаты и сел на призьбе. Он был человек уже немолодой, но свежий и здоровый, усы и чуб были не то что седые, а серые. Рубаха на нем чистая, белая, шаровары тоже белые; он не любил разных московских китаек, а носил все белое; сапоги на нем добрые, юхтовые. Взглянувши на него раз, то можно было сказать, что это человек достаточный: в лице что-то есть такое.

Вскоре за ним вышла и жена его Марта, женщина лет сорока, а может и больше, чисто и хорошо одетая, в желтых юхтовых сапогах, в плахте и шелковой красной юпке, — хоть бы и на старухе, так было бы к лицу.

Вынесла Марта сначала скамейку, покрытую килы мком, и поставила ее перед мужем, а потом уже вынесла миску с варениками и тарелку со сметаной. И все это поставила на временном столе перед мужем и сама села около него.

— Нумо полудновать, Якиме, — сказала она мужу.

Яким, перекрестясь, сказал:

— А полудновать, так и полудновать. Господи благовослови!

И с этим словом расправил свои серые усы и взял вареник.

После вареников Марта вынесла миску слив и желтую душистую дыню; покушали и слив, и дыни немного. После полдника Марта убрала все и села опять на призьбе около своего мужа. Долго они сидели молча. Наконец Марта заговорила:

— Что-то долго не видать чумаков наших с рыбою.

— Да, что-то долго не видать. — И Яким замолчал. Ему как бы не хотелось продолжать разговора. Впрочем, он вообще был неговорлив.

Немного погодя Марта опять заговорила:

— Я все думаю, Якиме, кому-то мы после себя добро свое оставим? Не даровал нам с тобою Господь ни дочери, ни сына. Так и помремо одиноки!

— Так что ж, что помремо? Люди добрые похоронят, а добро поживут!

— Конечно, поживут, никуды [оно] не денется. А все-таки лучше, если б было свое родное дитя.

— Так где же его взять, коли Господь прогневался на нас за грехи наши?

— Да, прогневали мы милосердного Господа, не утешил Он ледачую старость нашу! Так и гробовой доской покроемся, и некому будет от души заплакать, и некому будет помянуть наши души грешные! Знаешь что, Якиме? Поеду я завтра в Бурта¹⁴ да отвезу отцу Нилу на Сорокоуст и за твою, и за свою душу. Пускай отслужит, когда помремо.

— Ты заговоришь всегда такое, что просто не слушал бы тебя. Ну, скажи-таки, умная ты голово, кто живой человек по своей душе Сорокоусты правит?

— Нету, Якиме! Не по живой душе, а по усопшей. А это я думаю сделать для того, чтобы после не остаться без поминовения.

— Бог милостивый, не останемся. А я вот что думаю: что-то наша челядь из села долго не возвращается.

— Цыть, цыть, Якиме! Чуеш?.. О, ще раз!

— Что там ще раз?

— Чуеш?.. Дытына плаче...

— Так и есть, за воротами...

— Пойдем посмотримо, Якиме.

— Ходимо.

И не по летам бодро встали с призьбы и пошли к воротам. Кто же расскажет радость старой Марты и Якима, когда они увидели под перелазом дитя, окутанное старой серой свиткой, и головка прикрытая зеленым широким лопухом.

— Якиме! — только могла проговорить старая Марта, всплеснув руками.

А старый Яким, снявши брыль, молился Богу.

— Якиме! — сказала Марта, взявши ребенка на руки. — Посмотри, какое здоровое да хорошее!

Яким взял ребенка на руки и сказал:

— Пойдем в хату — оно, бедное, голодное.

И они пошли в хату с своею дорогою ношею.

Пришедши в хату, Яким положил младенца бережно на стол, достал с полки Псалтырь (он был грамотный) и, перекрестясь трижды, прочитал псалом «Живый в помощи Вышняго»¹⁵. Потом взял младенца в руки и, передавая его Марте, сказал:

— Паче ока береги его!

Марта, перекрестясь, приняла его и положила на подушку.

— Посмотри за ним, Якиме, пока я молока принесу.

Принесши молока, Марта принялась кормить младенца. А Яким вышел на двор, нашел в сарае н о ч в ы и стал прилаживать к ним веревки. Через полчаса принес он в хату, к немалому удивлению Марты, готовую колыску. Остаток дня прошел для них незаметно. К вечеру, когда ребенок заснул в своей скороспелке-колыске, Марта, позабыв, что было воскресенье, достала тонкого

полотна из бодни, принялася кроить маленькие рубашки.

Возвратившаяся из села челядь рассказывала, что они видели на могиле какую-то молодицу. «Сначала она пела какую-то песню, а [потом] заплакала, а когда мы перекрестились, то она исчезла. Должно быть, нечистая сила, и в могилу провалилася», — так закончила свой рассказ Мартоха, девка не робкого десятка.

На другой день до восхода солнца Яким заложил в бричку пару добрых коней, помостил в бричке сена и покрыл его килымом, сел в бричку и поехал в село Бурта за отцом Нилом.

Проезжая мимо могилы, он увидел в утреннем тумане на могиле женщину. Она была лицом обращена к его хутору.

Он посмотрел на нее, остановил кони и громко сказал:

— День добрый, молодыце!

— Спасыби, — отвечала женщина.

— Что ты тут делаешь, молодыце?

— Вчера корову загубыла, так смотрю сегодня, не падется ли где.

— Ну, добре, оставайся здорова!

— Спасыби.

Яким дернул вожжами, и добрые кони понесли его шляшком через поле.

К обеду Яким возвратился на хутор с отцом Нилом и с отцом дьяконом. Отдохнувши немного под хатою и освежившись укрепленным березовым соком, отец Нил вошел в хату, сначала прочитал младенцу молитву и нарек его Марком, потом с отцом дьяконом совершил обряд святого крещения. Восприемниками были Яким и счастливая Марта.

До самой субботы гостил отец Нил и дьякон у Якима на хуторе, да и не они одни, а много таки добрых людей набралось на Марковы крестины.

Прошел месяц после крестин Марочка (так называла его Марта), и на хуторе Якима Гирла ничего особенного не случилось, разве только, что вскоре после крестин

чумаки пришли из Дону; но это происшествие весьма обыкновенное, хотя, правду сказать, наблюдательный ум и в этом обыкновенном случае наберет много пищи, как на ничтожном цветке трудолюбивая пчела. Особенно в первые дни послушать досужего чумака, как он примется рассказывать за чаркою горилки, какие он бесконечные степи проходил, из каких бездонных крыныщ волю поил, по сколько суток сам без воды и хлеба пропадал, какие города видел, какие на какой реке переправы имел, какие где народы видел, — просто волосы дыбом станут, когда слушаешь.

Но у Якима Гирла не было такого досужего чумака, следовательно, не было и повествования о мудреных чумацких приключениях.

Сентябрь месяц проходил и, проходя через хутор, красил своим дуновением зеленый гай разными золотыми и красными красками. Так издали ежели посмотреть на гай, то кажется, как будто он покрыт дорогим разноцветным ковром, особенно при закате или при восходе солнца.

На могиле близ хутора каждое утро и вечер челядь видела таинственную молодыцу, и начали поговаривать, что это что-нибудь не просто. А оно было очень просто: бедная эта молодыца была не кто иной, как простая покрывка и мать маленького Марочка. Она, сердечная, не могла оторваться от того места, [где] выросло ее бедное, ее прекрасное дитя. Сколько раз она приходила по ночам к самому хутору, обходила кругом его, проводила ночи бессонные в рову, или, по воскресеньям, когда челядь уходила в село, она невидимкою подкрадывалась к самым воротам, чтобы услышать хотя один звук своего милого дитяти. Сколько раз она покушалась взойти на двор и выпросить назад или, наконец, украсть свое дитя, потому что ей без него не можно было жить на свете, без него хлеб не елся, вода не пила, солнце Божие не светило и не грело.

После измены своего улана-обольстителя вся любовь ее, все нежнейшие чувства униженной матери были сосредоточены на нем одном, на своем сироте-дитяти.

А оно, бедное, в чужих людях, на чужих руках засыпает, чужую грудь питается, без любви, без сердечного материного поцелуя.

Любовь матери превозмогла и страх, и стыд. Она решилась во что бы то ни стало войти на хутор, решилась и дожидала только воскресенья, когда людей меньше будет на хуторе.

В воскресенье, пообедавши и, разумеется, отдохнувши, Яким Гирло сидел за столом в своей светлице и читал из Псалтыря «Не ревнуй лукавнующим, ниже завидуй творящим беззаконие»¹⁶. А Марта, убаюкавши Марочка в новой колыске, стояла над ним, долго задумавшись, и, вздохнувши, сказала:

— А что я думаю, Якиме?

— А Бог тебя знает, что ты там думаешь?

— Я думаю, прости меня Господи, что если наш Марочко, Боже нас сохрани, умрет, что мы тогда делать будем?

— Я так и думал! Ну, не грех ли тебе такое все скверное в голову забирать!

— Нету, Якиме, когда я на него смотрю сонного, то мне всегда такое в голову лезет.

— Молися Богу, Марто, Бог милосердый не попустит такого великого несчастья.

— Еще я думаю, Якиме, коли, даст Бог, доживем до Покровы, то поедем в церковь, запричастим нашего Марочка, ему тогда будет как раз шесть недель.

— Поедем, это дело христианское.

— А там я думаю заодно уже расспросить, не найдется ли хорошая наймичка, потому что теперь, сам видишь, нам одной наймички мало.

— Что ж! Что нужно, я от того не прочь.

— Да если б Бог дал, чтобы и хозяйство таки знала, тогда я бы себе нянчилась с Марочком, а она бы по хозяйству поралась.

Марта, вздохнувши, замолчала. А Яким, перекрестясь, начал снова «Не ревнуй лукавнующим».

Через несколько минут дверь осторожно отворилась, и в хату вошла бедно, но опрятно одетая молодая женщина. Она робко остановилась на пороге и, поклонясь, едва проговорила:

— Боже помагай!

— Спасыби, небого! — сказал Яким. — Садитесь просымо!

Она молча села на лаву у порога и молча пристально [глядела?] на колыску и на Марту.

Много было нужно ей душевной силы перенести эту минуту и не показать виду, что она самое близкое существо спящему Марочку.

— Что же ты нам скажешь хорошее, небого? — спросил ее Яким.

— Я зашла у вас спросить, не нужно ли вам будет наймички?

— Нужно, голубочко, и страх нужно. У нас теперь, дал Бог, малая дытына, так я все с нею нянчуся, а хозяйство совсем заброшено.

— Так я бы у вас найнялася.

— Наймысь, наймысь, голубочко, у нас тебе худа не будет.

— А издалека ли ты, небого?

— Из-под Ромен, дядюшка.

— Добре! А что же ты возьмешь платы за год?

— А что вы платите другим, то и мне дайте.

— Добре! Мы платымо Мартоси пятнадцать на ассигнации, новую белую свиту и шкапови чоботы.

— Добре, и я так наймуся.

— Добре! Дай вже нам, Марто, чого-небудь пополу-дновать.

Марта, уходя, сказала Якиму:

— Посмотри на Марочка. Ежели оно проснется, то поколыши его.

Яким передвинулся на другой конец стола, поближе к колыбели.

Марта прибавила из-за дверей: «Та не бери его на свои железные руки. Я сама сейчас вернуся».

— Разносилась [с] своими панскими руками, — проворчал Яким и ласково прибавил: — Садись, небого, на ослон, поближе к столу.

— Спасыби вам. — И наймичка подошла к столу и посмотрела на колыбель, переменилася в лице, и две крупные слезы скатилися с ее исхудалых щек. Яким заметил это и спросил:

— Что, небого, може, и у тебе дытына е?

— Было, да Господь себе взял.

— Так, так. Значить, ты, небого, вдова?

— Ни, московка... — проговорила сквозь слезы наймичка.

— Так, так... А как тебе зовуть, небого?

— Лукия...

В это время проснулся ребенок и заплакал. Старый Яким принялся колыхать, припевая:

Э... э, люли,
Чужим дитям дули,
А нашому калачи,
Щоб спало вдень и вночи¹⁷.

Бедная Лукия! Потому что это была она — та самая счастливая прекрасная царица непорочного сельского праздника. Бедная! чем отдалися в твоём сердце звуки твоего милого дитяти? Бедная, ты сама чуть не зарыдала и не запела вместе с Якимом. Но ты силою любви твоей удержала порыв восторга и только тихими слезами утишила его.

Марта возвратилась с полдником, поставила его кое-как на столе и бросилась к колыбели.

— Цыть, цыть, мое серденько! Ну тебе с своим волчьим голосом, только моего Марочка перепугал. Цыть, моя пташечко! Я тобі мозючок дам! — И она сунула ребенку рожок с теплым молоком и обратилась к Якиму: «Чему же ты не просишь полудновать? А коли хочешь яблоч или дуль, то сам сходи в лех. Та заодно наточи и грушевого квасу. А я от дытыны не отойду, поки воно не засне, сердешнее! Ишь, как напугал, и до сих пор еще слезки у бедного на щечках. Годуйся, годуйся, мое серденько!»

Яким, помолясь Богу, сел за стол, пригласил и Лукию с собою садиться. После нескольких вареников он заговорил как бы сам с собою:

— Видишь, какая на свете правда. Отдать бедного одинокого человека в москали, а жену, сироту убогую, пустить по миру. Нехорошо меж людьми делается! Добро, что она еще богобоязненная, ищет себе кусок хлеба трудами честными. А другая бы на ее месте и при ее красоте и молодости пропала! С душою и телом пропала навеки.

— Разве Лукия московка? — спросила Марта, вслушавшись в слова Якима.

— Московка, — ответил Яким, не подымая головы.

— Бесталанная! А может, муж твой, Лукие, пьяныця, ледащо було?

— Ледащо! — ответила Лукия.

Яким поднял голову, посмотрел на Лукию и сказал:

— Так туда ж ему и дорога.

— И я так думаю, Лукие! — сказала Марта. — Боже сохрани и заступи, Пресвятая Дево, нашу бедную сестру от лихого да ледачого мужа. Мы вот с Якимом, благодаря Бога, часточку прожили-таки на свете; правда... ну, да смолоду чего иногда не случается...

— Ну, завела теперь свои гусла... — сказал Яким полусуто, полусурово. — Да вашу сестру если б не попомать хорошенько, то и добра не видать.

— Ну, да вы хороши. Негде правды спрятать... Отак всегда заговорюся с ним и не вижу, что мой Марочко давно заснул. — Она бережно закрыла его чистою простынкою и присела, перекрестясь, к столу около Лукии, сказавши:

— Годуйся, Лукие! Ты не смотри на него! Он у меня всегда что-нибудь ворчит. Такой уж зародился никчемный.

И она взглянула, ласково усмехаясь, на мужа. Яким и виду не показал, что заметил ее улыбку, только погладил усы рукою.

Полдник кончился, все встали из-за стола, помолились Богу, и Марта, собирая со стола посуду, сказала Лукии:

— Ты бы, Лукие, пошла в другую хату та отдохнула с дороги. Теперь там никого нету, все ушли в село на музыки.

— Спасыби вам. Я не очень устала. — А ей, бедной, весьма нужен был покой или по крайней мере уединение.

— Ну, где же таки не устала! Ведь, шутка сказать — от Липового до нас будет, я думаю, верст сорок. Как ты думаешь, Якиме?

— Сорок будет, — ответил Яким.

— Я в Ромне переночувала.

— Ну, та хоть и переночувала, а спочить тебе все-таки не пошкодыть, — сказала Марта, как бы инстинктом угадывая душевную усталость Лукии.

— То я пойду и одпочину немного, — сказала Лукия, отступая к порогу.

— Постой же, я тобі покажу хату, — сказала Марта и вышла в темные сени. Потом отворила противоположную дверь светлицы и ввела Лукию в просторную чистую хату.

— Ляж отут на полу или на лави та отдохни немного, Лукие.

— Спасыби вам, — сказала Лукия. А Марта вышла с хаты, притворивши за собою двери.

Лукия, оставшись одна, кругом оглянулася, как бы уверяясь, что она одна в хате. Упала на лаву, закрыв лицо руками, тихо и горько зарыдала. Она плакала не от горя и неведения, ее прежде пожиравшего, но от полноты душевной радости. Она уверилась, что дитя ее здорово и что люди, принявшие его, — люди добрые!..

«Господи! — она проговорила. — Благодарю Тебя, Свягая Матерь Божия! Благодарю Тебя, Святая Заступнице! Благодарю Тебя, моя единая Утешительнице!» И она снова залилась слезами. Приходя в себя, она ходила по хате, тихо плакала, ломая свои исхудалые загорелые руки.

— А как ты думаешь, Марто? — сказал Яким своей жене, оставшись одни в светлице. — Я думаю, что наша новобранка честного, хорошего роду дочка.

— И я думаю, Якиме, — сказала Марта, вытирая миску, — что она честного роду. Худого человека сразу угадаешь. Та видишь, она такая сумная. А може, это так, с дороги.

— Ни, не с дороги, я думаю, а она бесталанная, и сама знает свое бесталанье. Когда ты выходила за полуднем, то она взглянула на Марочка и заплакала. Я спрашиваю: «Чего ты плачешь?» А она мне и говорит: «И у меня было дитя, та Бог прибрал». Так вот оно что.

— Бедная! Ей только и радости, что дитя оставалось на свете, и того Бог лишил. А не говорила, хлопчик чи дивчина?

— Хлопчик, — сказал Яким и задумался.

Марта, поставивши миску в миснык, села на лаву и тоже пригорюнилась. Через минуты две молчания, вздохнувши, Марта спросила у Якима:

— А как ты думаешь, Якиме, отдавать ли нам Марочка в школу или нет?

— Розумная голово! Подумала ли ты, что говоришь? Теля еще Бог знае где, а ты уже и до вбню готовишь, — сказал Яким почти сердито.

— Ну, вот уж и рассердился — я так только сказала.

— То-то вы все так говорите, цокотухи, а того не подумаете, что еще Бог пошлет завтра. Школа, школа вещь, коли ты хочешь знать, не малая. Вот, например, у Таранухи учили, учили сына, а вышло что? Пьяныця и любостяжатель.

— Ну, ты уже когда рассердишься, то с тобою и рады нету! — сказала Марта, вставая со скамьи. — У тебя и спросить ничего нельзя. Ну, коли не хочешь отдавать в школу, то сам учи.

— Я-то буду учить его письма, сколько сам, грешный, разумею. А вот чтобы ты его сначала научила!

— А я его чему научу? Нехай соби здоров росте та счастливый буде. Мое дело женское, чему я его научу?

— Чему? Тому, чего ты и сама не знаешь: всему доброму! Вот что! Ты теперь у него мать, так учи его, когда он, даст Бог, заговорит, молиться Богу. А я, посмотревши, как он будет молиться, и Письма Святого выучу. И Псалтырь ему свою святую, умираючи, передам.

— Насилу договорил до краю! Цыть! цыть! мое серденько!

В это время проснулся Марко. Марта подбежала к колыске и, убаюкивая Марку, бессознательно запела:

Ой жила вдова
Та на край села,
Выгодувала сына,
Сына Ивана.
Выгодувавши, до школы дала,
А з школы взявши,
Коня купыла¹⁸.

И, взявши на руки малютку, ходила, приговаривая:

— Вот если бы лето, то в садок бы пошли, зашли бы в пасику. А там сидит старый дид. У! Какой страшный! Вон он! Вон он! Посмотри, какой страшный! — И она показала на Якима, сидящего за столом. Яким молча улыбнулся.

Знаешь ли ты? Видишь ли ты, бесталанница, свое родное счастливое дитя?

Видит и знает. Она, не прислушиваясь, слышала каждый звук, произнесенный старою Мартою и старым Якимом. Она в глубине души своей прозревала будущее своего дитяти. И от полноты сердечной радости благодарила всемилосердного Бога за ниспосланное ей счастье!

Следующий и последующие дни текли на хуторе обыкновенным чередом. Новая наймичка вскоре освоилась со всею челядью и всем полюбилась. Она ко всем равно была внимательна и ласкова равно со всеми. Хозяйка и хозяин были ею особенно довольны, особенно за любовь ее к маленькому Марку. И действительно, он ни засыпал, ни просыпался без нее. Она всегда находила предлог присутствовать при его колыбели. Приносила ему пеленки теплые, чистые такие, что хоть бы и панычу какому, так не в стыд. Она как бы чуяла его пробуждение, и к этому времени всегда у ней было готово подогретое свежее молоко. Старая Марта не могла надивиться усердию и заботливости своей новой наймички.

Еще прошел месяц, и Лукия, к немалой обиде старшей наймички, овладела всем домом. Сама хозяйка уступила ей все хлопоты и распоряжения по хозяйству, а наконец и ключи от комор и леху отдала ей. Себе только оставила ключ от скрыни. И то потому, что, ей казалось, неприлично хозяйке не иметь ключа.

Сам старый Яким, на что уже человек сурьезный и не-словоохотливый на похвалу кому бы то ни было, и тот, бывало, наедине с Мартою иной раз не утерпит, скажет:

— Что за благодать нам Господь послал в этой Лукии!

— Я и сама, встаючи и ложася, молюся Богу за благодать Его святую. Ты посмотри только, Якиме. Где она ни поворотится, что ни сделает, только смотри та любуйся, а

уж до Марочка какая щирая, так я и не надивлюся. Хоть бы и прошедшую ночь. Марочко проснулся, и заплакало, бедное. Я сплю себе как убитая, а она — и бог ее знает, как она услышала из другой хаты. Когда я проснулася, то она ему уже рожок с молоком подавала. Да еще и мне же говорит: «Не турбуйтесь, я и сама его присплю». Спасы-би ей, такая добрая да щирая. И вот уже который месяц она у нас, а хоть бы раз тебе в село сходила. Я как-то ей раз в воскресенье говорю: «Да ты бы, Лукие, хоть до церкви в село сходила». — «И дома, — говорит, — можно помолиться Богу, лишь бы усердие было». Такая, право, щирая та усердная, дай ей Бог здоровье. Я просто паную за ее плечами.

— Да, и такое добро Бог посылает какому-нибудь ледачому человеку.

— И не говори, Якиме. Я иногда смотрю на нее, та аж заплачу. Чему бы Тебе, милосердый Боже, не послать ей талану та радости в сей жизни! Хоть бы когда-нибудь тебе усмехнулась или пожартовала, разве только с Марочком. А то всегда такая смутная та невеселая.

Подобные разговоры часто повторялися между хозяевами. Дивилися ее постоянной задумчивости, но им, простодушным, и в голову не приходила настоящая причина ее. Они видели достаточную причину быть московкою, чтобы быть бесталанною. О роду и племени ее они как бы боялися с нею речь заводить, инстинктивно понимая, что у несчастного не должно спрашивать о его прежнем счастье.

Поклон вам, грубые, простые люди! Вы бы своими расспросами заставляли ее врать и, значит, вдвойне страдать, потому что она не рождена была выдумывать небывалые исповеди своего сердца. Она была простое, натуральное, умное и прекрасное дитя природы. Она любила всей чистотою своего сердца уланского офицера за красоту его и ласковы речи. И когда он, ею наигравшись, бросил, как ребенок игрушку, то она, неразумная, только заплакала и долго, и до сих пор не может себе растолковать, как может человек божиться и после соврать. Для ее простой, девственной души это было неудобовразумимо. А между людьми более или менее цивилизованными это

вещь самая простая. Это все равно, что взять и не отдать.

На Рождественских святках хозяева поехали в село навестить своих знакомых, в том числе и отца Нила, и отца диякона, и весь причет церковный. Она осталась одна в доме. Челядь тоже отправилась в село на музыки, кроме старого наймита Саввы, который и дневал и ночевал в загороде с волами.

Ее счастье было полное: она была одна, одна с своим счастливым сыном.

Первое, что она сделала, проводивши хозяев и затворивши за ними ворота, — осмотрела внимательно весь двор. Вошла в хату и засунула засовом двери. Марко в это время спал. Она подошла к его колыбели, открыла простынку и смотрела на него, пока он проснулся.

Потом взяла ребенка на руки и нежно, глубоко нежно поцеловала. Ребенок, как бы чувствуя поцелуй родной матери, обвинил ее сухую шею своими пухлыми ручонками. Потом она одной рукой сняла со скрыни килым и разостлала его на полу, посадила на килым Марка и, отойдя шага на два от него, плакала и улыбалась на свое прекрасное дитя; потом села на ковер и взяла на руки Марка, нежно прижимая к груди своей.

О, как она в этот миг была прекрасна, как счастлива, какая чудная, торжественная радость была разлита во всем существе ее!

Что, если бы мог в это мгновение взглянуть на нее ее обольститель? Он бы пал перед нею на колени и помолился, как перед святою.

Нет, его очерствелой, грязной душе недоступно подобное чувство.

Долго она играла с ним, подымала его выше головы своей, ставила на пол, опять подымала и опять ставила, разговаривала с ним, смеялась, целовала его, плакала и опять смеялась. Словом, она играла с ним, как семилетняя девочка, пела ему песни, сказывала сказки, называла его всеми уменьшительными, сердечными именами, и дитя, как бы симпатизируя радости своей счастливой матери, в продолжение дня ни разу не заплакало. И какое оно прекрасное было! Карые боль-

шие глазенки блестели, как алмазы, и в них много было сходства с глазами его прекрасной матери. Их оттеняли черные длинные ресницы, что и придавало им какое-то недетское выражение.

Лукия и не заметила, как наступил вечер. Что ей делать? Нужно вечерять варить, а Марко и не думает о колыске, разыгрался так, что его и до ночи не уложишь. Хоть бы скорее кто из села пришел, а то приедут хозяева, что они скажут? Подумают, что она проспала весь день и весь вечер.

Ворота заскрипели, и на двор въехали хозяева. Она отворила им двери, жалуясь на Марка, что не дает ей печи затопить.

— Что же он делает? Все плачет? — спросила Марта.

— Какое плачет! Целый день хоть [бы] скривился. Все пустуе.

— Ах ты, волоцюго, волоцюго! — сказала она, подходя к Марку. — Да ты ему еще и килым постлала.

— Не лежит в колыске — все просится на руки.

— Ах ты, непосыдящий! Постой, вот я тебе дам! — И, снявши кожух и свиту, она взяла его на руки и сунула ему в ручонки позолоченный медянык, гостинец отца Нила.

Лукия принялася затоплять печь. А через несколько минут вошел и Яким в хату, обивая арапником снежную пыль с смушевой новой шапки.

— Добрывечир! — сказал он, войдя в хату.

— Добрывечир! — отвечала Лукия.

— От мы, благодарить Бога, и додому вернулись, — сказал он, крестясь. — А что наш хозяин дома поделывает? Плачет, я думаю, для праздника.

— Где там тебе плачет! Целый день покою не дал бедной Лукии. Пустуе, и цилый день пустуе.

— Ах ты, гайдамака! Смотри, как он обоими ручищами медянык загарбав!

И, положивши на стол узел, снимая свиту и кожух, заговорил как [бы] сам с собою:

— Горе мне с этой матушкою Якилыною. На дорогу-таки та й на дорогу. Вот тебе и надорожився. А тут еще и дияконица, и тытарша с своею слывянкою. Ну, что ты с ними будешь делать? Сбили с панталыку, окаянные,

та й годи! Лукие! Покинь ты свою печь к недоброму!
Иди-ка сюда.

— А что ж вы будете вечерять, когда я печь покину? —
обратясь к нему с рогачом в руках и усмехаясь, сказала
Лукия.

— Не хочу я вечерять сегодня, та и завтра не хочу ве-
черять, и послезавтра. Та и стара моя тоже вечерять не
хоче. Правда, Марто?

— Вот видишь, какой разумный! Хорошо, что сам сы-
тый, то думает, что и все сыты, а Лукия, может быть,
целый день, бедная, ничего не ела.

— Ну! ну! И пошла уже. С тобою и пожартовать нельзя.

— Хорошие жарты выдумал.

— Та ну вас, варить хоть три вечера разом, а я добре
знаю, что не буду вечерять.

— Ото завгорыть! Нам больше останется.

— Пускай вам остается, — сказал Яким, садясь за
стол. — А засвети, Лукие, свечку.

Лукия засветила свечу и поставила на стол. Яким, раз-
вязывая узел, запел тихонько:

Та вырис я в наймах, в неволи,
Та не було доли николаы.

Та гей!..

Ой вырис я в наймах, в дорози,
При чужому вози, в дорози.

Та гей!..

Та чужие возы мажучи,
Та чужие волы пасучи.

Та гей!..¹⁹

— Лукие! Брось ты там свою печь, — сказал он, развер-
тывая большой красный платок. — Возьмы соби, дочко
моя, бесталаннице, возьмы та носы на здоровье! А вот и
на очипок. А вот на юпку и на спидныцю. Возьмы, возь-
мы, дочко моя, та носы на здоровья. Ходы ты у нас не так,
як сырота, а ходы ты у нас так, як роменская мешчанка,
как нашого головы дочка. Это поносыш, другого накуплю.
Потому что ты у нас не наймычка, а хозяйка. Мы с старою
за твоими плечами, як у Бога за дверьми, живемо.

— Возьмы! возьмы, Лукие! — прибавила Марта. — Возьмы! Это мы для тебя у московских крамарей купили.

— Да на что же вы покупали такое добро? — сказала Лукия. — Зачем было напрасно только деньги тратить!

— Не твои, дочко, гроши — Божи, Бог дал, Бог и возьмет. — И он передал ей гостинцы.

Лукия, принимая подарки, кланялась и сквозь слезы говорила:

— Благодарю! Благодарю вас, мои родные, мои благодетели.

— Вот так лучше! — говорил весело Яким. — Ты нам уже, Лукие, послужи на старости, а мы, даст Бог, понемногу с тобою рассчитаемся. Ты видишь, мы вже люди старые, Бог знает, что завтра будет. А у нас, ты видишь, дытына малая, одинокая. Ну, Боже сохрани, моеи старои не стане, куда оно денется!

— Перекрестися! Что ты там, как сыч на комори, вищуеш?

— А что ж, все в руце Божий.

Марта, укладывая Марку в колыбель, тихо проговорила:

— Не слушай его, Марку, это он так от тытаревої сливянки.

— Что?.. — сказал протяжно Яким. — Как дам я тебе сливянку, так ты меня будешь знать!

— Вот уж нельзя и слова сказать.

— Нельзя.

И в хате воцарилася тишина. Только Марта шепотом напевала колыбельную песенку, изредка поглядывая на сердитого Якима. Вскоре собралися все домочадцы. Вечеря была готова. Уселися все за стол в противоположной хате. Кроме Якима, повечеряли и положилися спать. Через минуту на хуторе все спало.

Не спал только старый Яким. Он сидел в светлице за столом, склонив свою серую голову на мощные жилистые руки.

Долго он сидел молча, потом запел едва внятно:

Ой волы мои та половии,
Та чому вы не орете²⁰?

Окончивши песню, он заговорил сам с собою:

— Пойду! Непременно пойду чумаковать! Да и в самом деле, что я дома высижу с этими бабами! Кроме греха, ничего. То ли дело в дорози? Товариство. Степ, могилы. Города, а в городах храмы Божии. Базары, купечество! Подходит к тебе бородач пузатый: «Почем, — говорит, — чумаче, рыба? или соль?» — «По тому и по тому, господа купець». — «А меньше не можна, братец-чумак?» — «Ни, — говориш, — господа купець!» — «Ну, когда нельзя, так быть по сему». И гребеш соби червончики в гаман. Эх, чумацтво! чумацтво! Когда-то я тебе забуду? Нет, конечно, иду чумаковать, только дай Бог дождаться лета, а то я отут с бабами совсем прокисну.

И, вставши из-за стола, он долго еще ходил по хате, потом остановился перед образами, помолился Богу, достал Псалтырь и прочитал псалом «Господь просвещение мое, кого убоюся»²¹. Потом начал сапоги снимать, приговаривая:

— От бесталанье, некому и сапоги снять!

Снявши сапоги, он погасил свечу и лег спать, читая наизусть молитву:

«Да воскреснет Бог»²².

Однообразно прошла зима на хуторе. Настал Великий пост, отговелися, и пост проводили, и Велькодня святого дождали. На праздниках, когда хозяева уехали к отцу Нилу в гости, Лукия с своим сыном наедине повторила ту же самую сцену, что и на Рождественском празднике, с тою разницею, что она теперь надела в первый раз новую юпку, сподныцю и на голову повязала шелковый платок. Все это подарки, как уже известно, старого Якима.

Да еще после полудня на хутор зашел венгерец с разными кроплями и постучал в окошко, чем немало напугал увлеченную разговором с сыном Лукию. Она вскоре оправилась, отворила засов и впустила венгерца в хату.

Венгерец, как известно, был в шляпе с широкими полями и сферической тульей, в широком синем плаще, с коробкою за плечами, с палкою длинною в руке и с длинными усами.

Лукия пригласила его сесть на лаву, что он исполнил нецеремонно, сначала снявши коробку с плечей. А Лукия тем временем уложила своего Марушечка в колыбель и прикрыла простынею, бояся недоброго глаза. Потом обратилась к венгерцу и спросила:

— Какие же у вас лекарства есть?

— Лекарства? О, у меня всякие, разные есть кропли: и на зубы, и на голова, и на рука, и на нога — всякие, всякие кропли есть. Только, хорош фрау²³, деньга будешь не жалеть? — сказал венгерец, довольно нахально улыбаясь.

— Ну, хорошо, а есть ли у тебя такое лекарство, чтобы от всяких болезней ребенку помогало?

— О, как же, от разной болезни есть, разное, всякие кропли есть.

И он раскрыл свою коробку, показывая ей пузырек за пузырьком с разноцветною жидкостию.

— Вот эта от зуба, эта — голова, эта — лихорадка, эта — рука, эта — нога, эта — брюшка немножко.

— А нет ли у тебя семибратней крови²⁴? Она одна ото всех болезней помогает.

— Есть, есть, зараз ищю!

И он вскоре достал из коробки завернутую в бумажке семибратнюю кровь. Это небольшие кусочки чего-то окаменелого, вроде мелкого ракушника темно-розового цвета. А почему оно называется семибратней кровью, то этого и сами венгерцы не знают.

— Что же будет стоить этот кусочек?

— Этот два рубля и одна полтина.

— А Боже ж мой, что же мне делать? У меня только три копы.

— Только один рубля и одна полтин. Нельзя, немножко мало. Разве еще, хорошей фрау, румочка шнапс, понимаешь — водка, и немножко кушать.

— Хорошо, и водки дам, и кушать дам, только уступите мне, ради Бога, за три копы.

— Хорошо, хорошо, отдаю, — и он подал ей кусочек волшебного медикамента.

Она взяла его с благоговением, завернула в хустку и спрятала за образ. Достала медные деньги из сундучка, расплатилась с венгерцем и посадила его за стол, достала

из мисныка восьмиугольную размалеванную пляшку с водкой и поставила перед ним. Поставила пасху, холодное порося и пирожки с сыром и со сметаной. Уставивши все это порядком, положила ему ручник белый, вышитый по концам красной заполочью, на колена и отошла к колыбели.

Венгерец, хотя просил немножко шнапсу, однако выпил две рюмки залпом, а третью после первого куса поросенка. Окончивши все, что было на стол поставлено, он вежливо раскланялся с Лукией, потом попросил огня, закурил свою фарфоровую трубку с кривым чубуком и начал собираться в дорогу. Взваливши коробку на спину, плащ на плечи, палку в руки, шляпу на голову, он еще раз раскланялся с Лукией и вышел из хаты.

Лукия, проводивши венгерца за ворота, возвратилась в хату, подошла к колыбели, открыла простыню и, увидевши, что Марко спит, перекрестила его и едва коснулася губами его разгоревшейся щечки, бояся поцелуем разбудить его.

— Теперь я, слава Богу, спокойна, — говорила она про себя. — Теперь я хорошо знаю, что мой Марочко будет жив и здоров. Теперь у меня есть лечение от всяких немочей. А про счастье его я уже не сомневаюсь. Я вымолю у Бога ему и век долгий, и долю добрую. Сказать ли ему когда-нибудь, что я его родная мать? Или никогда не говорить? — И она задумалась. — Нет, не скажу, никогда не скажу. Разве перед смертью на исповеди попу покаюсь, а то никому в свете не скажу.

И, говоря это, она убрала со стола после трапезы венгра, подошла к колыбели, посмотрела на сына, стала на колени перед образами и молилася со слезами о жизни и счастья возлюбленного сына.

Солнце уже закатилось. Домочадцы с песнями возвратилися домой. Наконец ворота растворилися, и сами хозяева возвратилися домой.

— А мы, Лукие, на дороге венгра встретили, — говорила Марта, входя в хату, — и я у него купила семибратней крови для нашего Марочка. Бог его знает, а може, что и случится, так вот у нас и лекарство есть. Что, он спит? — сказала она, понизив голос.

— Спит, — отвечала тихо Лукия. — И здесь венгр был, и я тоже купила семибратней крови.

Ой, гоп, по вечера,
Запырайте, диты, двери,
А ты, стара, не журысь
Та до мене прыхылысь²⁵.

Так припевал веселый Яким, входя в хату.

— Цыть!.. Пьяный лобуре! — проговорила шепотом Марта, показывая на колыбель.

Яким замолчал и, как бы испугавшись, снял шапку и начал креститься перед образами, потом молча разделся и лег на постель.

— Ай да отець Нил, а бодай же его...

— Цыть... — прошипела Марта.

Яким замолчал, опустил голову на подушку, и вскоре заснул. Не замедлило и все живущее на хуторе последовать примеру Якима.

Весна быстро развивала зеленые ветви в Якимовом гаи. Черешни, вишни и все фруктовые деревья сверх зелени покрылись молочным белым цветом, а земля разноцветным рястом. Начались полевые работы. Яким выпроводил с пшеницею чумаков своих в дорогу, но сам не пошел чумаковать, боясь положить где-нибудь свои старые кости на чужине, в степи при дороге, как это нередко случается с записными чумаками.

Проводивши чумаков, он усердно и смиренно принялся за свою пасику, говоря:

— Где мне уже теперь по дорогам шляться та с купцами торговаться! Вот мое дело: вертоград та пчелки Божии. Нехай молодые чумакуют.

И он почти поселился в пасике. Раз в день заходил он в хату, и то только пообедать. Когда в пасике все было уставлено и убрано как следует, а пчелы еще не роились, то он раскроет себе Псалтырь и читает вслух с утра до ночи, от доски до доски, а когда язык устанет, то он доделывает новый улей, еще прошедшее лето начатый, или починивает старую серую свиту.

Иногда приходила к нему в пасику старая Марта с Марком, и это был для него торжественный праздник. Вынималась часть меду из лучшего улья и со всеми ласками угощался дорогой гость, т. е. Марко.

С наступлением весны Лукия с другою работницею неумоимо приготавливала гряды на огороде за гаем. И когда гряды были готовы и огородные овощи посеяны и посажены, она вскопала две грядки в гаи между деревьями, посадила цветов и каждый вечер поливала.

Настало лето, настали жнива, настал, наконец, и день рождения Марка, ей одной известный.

В тот памятный день она до рассвета пошла в свой цветник, нарвала самых лучших цветов, свила из них венок и, тихо вошедши в хату, так что и Марта не слышала, положила венок на голову спящему Марку. Дитя от прикосновения свежих и влажных цветов проснулося и заплакало. Марта проснулася и увидела над колыбелью испуганную Лукию.

— На что ты его разбудила? — спросила Марта.

— Я не будила, оно само проснулося, я только венок ему принесла, потому что оно сегодня... — И она чуть-чуть не проговорила.

— На что ему твой венок? Только ребенка перепугала. Возьми его, повесь перед Варварою-великомученицею²⁶.

Лукия молча взяла венок и повесила перед образом.

В тот день был какой-то большой церковный праздник. Она позычила рубль денег у другой наймички и отпросилась у Марты в первый раз в село сходить, оделася в свою юпку, сподницу, повязала на голову шелковый платок, посмотрела в зеркальце, в стене вмазанное, и покраснела от удовольствия. И правду сказать, несмотря на пролитые ею слезы и претерпенное горе, сердечное и физическое, она все еще была красавица. Она все еще живо напоминала собою ту увенчанную пшеничным венком, ту счастливую царицу праздника Лукию. Простяся с Марком и Мартою, она пошла в село.

Еще и во все звоны не звонили, когда она вошла в церковь. В церкви уже народу было довольно, и все до единого заметили незнакомую молодницу. Девушки и женщины шепотом спрашивали одна у другой:

«Чия это такая хорошая молодыця?..» Она же, не обращая ни на кого внимания, поставила перед местными образами по свечечке и подала на часточку²⁷ о здравии младенца Марка.

После обедни она заказала молебен о здравии рабов божих Якима, Марты и младенца Марка. После обедни отец Нил вручил ей просфирку и просил зайти к нему пообедать.

Она зашла. Матушка Якилына привитала ее, как свою родственницу, много расспрашивала о хуторянах, в особенности о Марке: здоров ли он, большой ли он вырос, вырезались ли у него зубки? и т. д.

После обеда Лукия простилася с отцом Нилом и матушкою Якилыною, пошла на хутор.

В селе долго об ней молва ходила между парубками и молодыми девушками, но никто не доведася, откуда она и кто такая.

Возвратясь на хутор, она отдала поклоны от батюшки и от матушки старой Марте и Якиму, положила просфирку за образ до завтreshнего дня, полюбовалася на спящего Марка, сняла с себя праздничную одежду. Затопила печь в другой хате и принялася варить вечерю.

Так прошел первый год пребывания Лукии на хуторе, так или почти так прошел и второй год без особенных приключений, разве только что Марко начал произносить довольно явственно слово «мама». И, Боже мой, сколько общей радости было! Его, бедного, как попугая, попеременно заставляли повторять магическое слово. По прошествии недели или двух старый Яким добился до того, что Марко начал выговаривать слово «тато». Старый Яким был в детском восторге. Он уже хотел его начать грамоте учить, только, [к] великому его горю, оказалось, что Марко не мог выговорить ни одной буквы. А Марта каждый день ему мы[ли]ла серую голову за то, что он понапрасно мучит бедную дытыну.

Еще в конце того же года, как-то в воскресенье, после обеда, сидели они все трое под хатою и пробовали краснобокие спасовские яблоки, а Марко перед ними ползал на шпорыше. Только они себе, пробуя яблоки,

заслушались Якима, а он им рассказывал уже в сотый [раз], как он раз, идучи с Дону, у заднего воза колесо и л у ш н ю потерял. Они заслушались и не видят, что Марочко, вставши на ножки, и дыбает к ним, протянувши ручки и улыбаясь, произнося слова: «мамо», «тату». Какая же радость их была, когда они увидели идущего к ним Марка!

Лукия затрепетала от восторга и бросилась к своему Марочку, взяла его за ручонку и подвела к внезапно ошастливленным старикам.

Тут они принялись поочередно водить его около хаты и доводили до того, что Марко заплакал и сквозь слезы проговорил: «Мама кака».

Старый Яким в восторг пришел от Маркового изречения.

— Так их, так, сыну, — говорил он, — ишь, старые бабы, замучили бедную дытыну.

Хотя он первый неумоимо мучил его первым уроком хождения.

Да в этом же году осенью, по первой пороше, охотники, гоняся за зайцем, подскакали к самому хутору, и так как бедный заяц спрятался от собак на хуторе в гаи, то неистовые псари решились не оставлять бедного зверька и в гостеприимном хуторе.

На этом основании они, подъехавши к воротам, стали громко требовать, чтобы им отворили ворота.

Накинувши тулуп, вышел к ним сам Яким и спросил, снявши шапку, что им нужно.

— Отворяй ворота, тебе говорят, старый хохол!

Яким надел шапку и, не говоря ни слова, пошел обратно в хату.

— Что там такое за воротами? — спросила его Марта.

— Татары подступили, — отвечал он спокойно.

Ворота, кроме засова, были замкнуты еще тяжелым шведским замком. Охотники, полагать надо, что были немного намоча морду²⁸ (термин из их же словаря).

Спешились и начали ломать ворота, но труд был не по силам и только привел их в пущее бешенство. Яким вышел во второй раз, а за ним не утерпела, вышла Марта и Лукия.

Один из охотников вскочил на двор через перелаз и бежал с поднятым арапником к Якиму. Но вдруг остановился, как вкопанный, и арапник опустил.

Это был красивый, стройный юноша с едва пробившимися усами.

Это был бездушный обольститель бедной Лукии. Он увидел ее и руки опустил в изумлении. Когда же пришел в себя, то вежливо сказал Якиму:

— Ну, добрый старичок, когда не хочешь нас пустить на свой хутор поохотиться, то пусти, пожалуйста, в свою избу немного обогреться.

— Милости просимо, — сказал Яким приветливо.

— Пожалуйста на двор, господа! — крикнул он своим товарищам.

Лукия узнала его по голосу, быстро воротилась в светлицу, взяла спящего Марка из колыски и вынесла в другую хату.

— Что ты делаешь? — спросила ее Марта.

— Они пьяные войдут в светлицу и разбудят его, бедного.

Лукия не ошиблася: охотники вошли с шумом и огромной оплетенной бутылью в хату. Спросили довольно нахально закуски, уселись за столом и принялись мочить морды.

Молодой корнет выпил только два стакана и больше не хотел пить. Он вопросительно осматривал хату и, наконец, спросил у Марты:

— Почтенная старушка, я с тобой на дворе видел еще одну женщину; кто она у вас такая?

— Это Лукия, наша наймичка.

— Так эта колыбель, должно быть, ее ребенка?

— Нет, это наша дытына!

— Куда же спряталась твоя работница? Ведь мы не звери, чего она испугалась! — Так спрашивал чернобровый, со вздернутым фиолетовым носом и длинными усами охотник. Это был эскадронный командир уланского полка.

— Она в другой хате порается.

— Нельзя ли, голубушка, взглянуть на твою работницу? Она, кажется, недурна собою, — сказал тот же ротмистр, покрывая усы.

— Такая же, как и другие люди. Да ей теперь и некогда, — отвечала Марта.

— Закуримте трубки, господа, да марш! Я думаю, кони порядочно продрогли. Старушка, одолжи-ка нам огонька.

Марта зажгла им свечу. Охотники закурили разнокалиберные трубки, вышли из хаты. За ворота проводил их Яким и, пожелав им счастливого полюваньня, возвратился в хату.

Лукия, по уходе непрошенных гостей, тоже вошла с плачущим Марком, уложила его в люльку, укутала и стала качать, тихонько напевая какую-то песню. Марко замолчал и вскоре заснул.

Яким долго молча сидел за столом, облокотясь на руки, и наконец едва внятно заговорил:

— Бог его святой знает, когда эти уланы от нас уйдут? Прогневали мы милостивого Господа; вот уже четвертый год стоят да и стоят. Как будто навеки тут поселились. И что тот дурень турок думает, хоть бы войну скорее начал. А там бы, может, Бог дал бы, и улан от нас вывели на войну. А то даром только хлеб едят, благо дешевый. Ну, да хлеб бы еще ничего, у нас его, слава Богу, немало. А то грех, да и только с ними! Теперь хоть бы и наши Бурта — велико ли село? А люди добрые говорят, что уже третью покрывку покрыли.

Лукия вздрогнула.

— Да, третью покрывку! Шутка ли? Каково же отцу и матери бесталанной? А им, горемычным? Пропашие, пропашие навеки!

Лукия тихо заплакала.

— Плачь, моя доню! Плачь! Ты еще, слава Богу, хоть московка, все-таки не покрывка. У тебя еще осталась хоть добрая слава! А у них, бедных, что осталось? Позор, и до гроба позор!

В продолжение всего этого монолога Марта сидела на скрыне, подперши старую голову руками. Потом и она заговорила:

— Так, Якиме, так. Вечная наруга. Вечное проклятие на земли. А на том свете что? Огонь неугасимый! Сказано — блудница!

— Ото-то и есть, что ты глупая баба, стоишь в церкви, а не слышишь, что отец диякон в Евангелии читает!

— А что ж он там читает?

— А то, что Господь прощает всех раскаявшихся грешников, даже и блудницу.

— Правда! Правда, Якиме! А вот и Мария Египетская... как ты читаешь в житии...²⁹

— Вот то-то и есть, а преподобилась же? Не плачь, дочко Лукие. Тебе нечего плакать. Ты мужнина жена, пускай плачут да молятся вот те бесталанницы. А уж ты и без мужа найдешь кусок честного хлеба... А и в самом деле, давайте пообедаем, а то за тымы уланами и пообедать не удастся.

Лукия молча накрыла стол чистой скатертью, поставила солонку и положила хлеб и нож на стол. Яким, перекрестясь, начал резать хлеб на тонкие куски, сначала сделав ножом крест на хлебе. Богу помоляся, [села] за стол Марта, а Лукия стала наливать борщ в миску.

Заяц, на беду свою, выскочил из хутора в поле в то самое время, как Яким затворял калитку и желал охотникам доброго полеванья. Охотники, увидя косога врага своего, закричали: «Ату его!» — и помчались вслед за борзыми. Только снежная пыль поднялась.

Один охотник, проскакав немного, отстал от товарищей, остановил коня, постоял недолго, как бы раздумывая о чем-то, потом махнул нагайкою и поворотил коня по направлению к Ромодановому шляху.

Охотник этот был молодой корнет, которого мы видели в хате пьющего водку стаканом. Но это в сторону: можно и водку пить, и честным быть. Одно другому не мешает. Молодому корнету, как кажется, вино (а может быть, и воспитание) помешало быть честным (потому что он по породе благородный).

Долго он ехал молча, как бы погрузясь в думу.

О чем же он думал, сей благородный юноша? Верно, он вспомнил прошлое, бывшее. Верно, он вспомнил свой проступок перед простою крестьянкою — и совесть мучит молодую и уже испорченную душу.

Ничего не бывало! Он по временам говорил сам с собою вот что:

«Фу ты, черт ее побери, как она после родов похорошела! Просто бель фам³⁰. — Молчание. — Жаль, не видал мальчугана, а должен быть прехорошенький. Я помню его глазенки, совершенно как у нее. — Опять молчание. — А что, если на досуге начать снова? Далеко, черт возьми, ездить — верст 30 по крайней мере? А чертовски похорошела! И зачем она, дура, бежала из своего села? Смеются... Эка важность! Посмеются да и перестанут. — Опять молчание. — Ба! Превосходная идея! Эскадрон один в этих двух селах! Решено! Жертвую Мурзою ротмистру, пускай меня переведет в третий взвод, а он квартирует в этом селе, как бишь его, Гурта, Бурта, что ли? Bravo! Превосходная мысль! Я тогда могу бывать каждый день на хуторе. Превосходно! Ну, моя чернобровая Лукеюшка, закутим! Вспомним прежнее, бывшее! Марш, нечего долго раздумывать!» И он пустился в галоп. Проскакав версты две, он дал лошади перевести дух и опять заговорил: «Хорошо! А как же я расстануся с братьями-разбойниками? Ведь день, другой, пожалуй, неделю, можно поесть рябчиков, а там захочется и куропатки! Впрочем, я могу каждую неделю, по крайней [мере], навещать свою удалую братию один раз. Оно будет и разнообразнее, и, следовательно, интереснее. Решено! Ведь в этих случаях жертва необходима! Неси меня, мой борзый конь».

И он сильно ударил нагайкою по ребрам своего борзого коня.

Конь полетел быстрее и быстрее, почуя близость знакомого села.

И в широкой, покрытой снегом долине показалась синяя полоса. Это было село, родное село Лукии.

Он проехал шагом царыну и легкой рысью въехал в село. Первый живой предмет, попавшийся ему на глаза, это был пьяный мужик, едва державшийся на ногах. Корнет узнал в нем отца Лукии.

— Здравствуй, почтеннейший! — сказал корнет, приостанавливая коня.

— Здравствуйте, ваше благородие, — едва проговорил мужик, снимая шапку.

— А я ведь отыскал твою Лукеюшку!

— Она теперь не моя, а ваша, ваше благородие.

И, сказавши это, нахлобучил свою порыжелую шапку на глаза и побрел, шатаясь, к своей давно уже не беленой хате.

Корнет посмотрел вслед ему и проговорил:

— Глупый мужик, а туда же рассуждает.

И, подбоченясь, поехал шагом вдоль села.

А глупый мужик, не рассуждая, пришел в свою не-топленую хату, посмотрел на голые стены и, как бы отрезваясь, снял шапку, перекрестился три раза и лег на дубовой, давно уже не мытой лаве, говоря как бы сквозь сон: «Вот тебе и постеля, старый дурню! Не умел спать на перине — теперь на лаве! под лавою! в помыйныщи! на смитныку! в калюже с свиньями спи, стара пьянице! О Господи! Господи, Твоя воля! А, кажется, такая тихая, такая смиренная была! А вот же одурила, одурила мою седую голову!»

И он, не подымая головы, навзрыд заплакал.

В хате было пусто, холодно, под лавами валялись разбитые горшки и растрепанный веник. От стола и ослона только остатки валяются по хате. А от другой лавы и остатков не видно, кочерги, макогона и рогача тоже не видно около печи, а в печи зола инеем покрылася.

Пустка! Совершенная пустка! А недавно была веселая, белая, светлая хата.

Куда же девалась скромная прелесть простой мужицкой хаты?

Посрамления своего единого дитяти, своей Лукии, не пережила престарелая мать. Она плакала, плакала, потом захворала и вскоре умерла. Старик, похоронивши свою бедную подругу, не устоял против великого горя, начал пить и в два года пропил все свое добро, уже добивался до самой хаты.

Такие-то бывают иногда последствия минутного увлечения.

Старик долго еще бормотал, полусонный, и наконец замолк. Немного погодя, мышь из норки выбежала на середину хаты, повертела головкой и, вероятно, заметила спящего на лаве хозяина, повернулася назад, еще раз осмотрелася и скрылася в норку.

На хуторе дни проходили без особых приключений. Марко вырастал не по дням, а по часам. У него прорезались зубки без особых припадков, как это бывает с другими детьми. Он стал уже ходить по хате без помощи ослона или лавы, и, целые часы глядя на его походку, любяся, старый Яким давал ему разные названия, как-то гайдамака, чумак, запорожец, и однажды нечаянно назвал его уланом, отчего Лукия вздрогнула, побледнела и вышла из хаты, а Марта, не замечая смущения Лукии, вскрикнула на Якима:

— Перекрестыся, божевильный! Какой он у тебя улан! — И, взявши Марка на руки, целовала его, крестя и приговаривая:

— Укрой и сохрани тебя Матерь Божия от всякой злой напасти. — И, лаская, укладывала его в люльку.

Лукия возвратилась в хату. Марко уснул, и тишина водворилась в хате.

Неделю спустя после описанной нами сцены, после обеда, Яким по обыкновению отдыхал, Марта тоже на печи дремала, а Марко, вооружась арапником, нарочно для него сплетенным Лукиею, бегал от стола до порога и от порога до стола, размахивая своим арапником. Лукия молча любовалась своим сыном. Она с чувством тихого восторга смотрела на него и не знала предела своему счастью.

Ей послышалось, что наружная дверь заскрипела. Она вздрогнула. Через минуту отворилась дверь в хату, и вошел в охотничьем наряде корнет.

Лукия вскрикнула, схватила Марка и выбежала из хаты. Он выбежал за нею, но не мог ее догнать. Лукия спряталась в клуне, куда он побоялся войти, потому что там были молотники.

Походивши немного по двору, он вышел за ворота и, севши на коня, поскакал в поле.

Дремавшая Марта соскочила с печи и, не видя в хате ни Марка, ни Лукии, переполошилась.

За нею проснулся и Яким, и оба, не понимая, что случилось, смотрели друг на друга.

— Где Марко? — спросила Марта.

— Не знаю! — отвечал Яким.

— Кто тут кричал в хате?

— Не знаю! — отвечал Яким.

— Ты никогда ничего не знаешь! — почти крикнула Марта и вышла из хаты.

— А ты так хорошо знаешь, когда едят да тебе не дают, — сказал Яким, медленно подымаясь с постели.

Марта вошла в другую хату, и там нету ни Марка, ни Лукии. Она вышла во двор и встретила из клуни идущую перепуганную Лукию.

А Марко, бедняжка, посинел от холоду и прегромко плакал.

— Ты Бога не боишься, Лукие? — кричала Марта. — Ну, как-таки можно бедное дитя выносить на такой холод. Видишь, как оно, сердечное, посинело? Дай его мне. И что это тебе в голову пришло, скажи ради Матери Божой?

— Я испугалась, — едва проговорила Лукия.

— Какого ты там рожна испугалась?

— У нас был в хате...

— Кто там у нас был в хате?

— Улан, кажется, — шепотом проговорила Лукия.

Они вошли в хату.

— Что там такое случилось с вами? — спросил Яким.

— Лукия говорит, что у нас улан был в хате!

Яким засмеялся и спросил:

— А волка не было с уланом?

Лукия на его остроту не отвечала.

Марка кое-как успокоили. И старый Яким снова, усмехаясь, заговорил:

— Ну, скажи, Лукие, какой это к нам улан приходил: рудый, серый и волохатый? А бодай же тебе, Лукие. От насмешила, так так!

И он простосердечно захохотал.

Лукия молча улыбалась. А Марта, качая люльку, шепотом говорила:

— Цыть! Дытыну розбудиш своим проклятым хохотом. Оно, бедное, только что глазки закрыло.

— Да как же тут не смеяться? В о в ку л а к а, или тот, как его, улан рудый, в хату заходил.

— Та пускай себе и заходил, только ты замолчи, — сказала Марта, не переставая качать люльку.

Не проходило дня, чтобы старики не подтрунивали над бедною Лукиею, и это продолжалось до тех пор, пока не посетил их корнет в другой раз.

А это случилось ровно через неделю.

Старики и Лукия тешились Марком, как он таскал за собою повозочку, Лукиею же сделанную из редьки, и погонял сам себя нитяным арапником. И только что он прошел от стола до дверей, как дверь отворилась и в хату вошел корнет и чуть не свалил с ног чумака Марка.

Лукия бросилась к ребенку, схватила его и бросилась из хаты. Марта выбежала за нею, а корнет, снявши шапку, поздоровался с Якимом.

— Доброго здоровья, — отвечал Яким, вставая.

— Что это они у тебя такие дикие?

— Да что, добродию! Сказано — бабы. А бабы и козы — все равно, скачут, когда завидят человека. Дуры хуторяне, никакого звычаю не знают.

— А я сегодня поохотился немного да и тебя, старина, навестил, — сказал он, садясь на лаву.

— Покорно благодаримо, просимо — садитесь. Не угодно ли будет пополудновать у нас по-простому? Вы, я думаю, на своей охоте проголодались?

— Да, весьма не помешало [бы]. Я таки порядочно голоден. С утра ничего не ел.

— Ото-то ж! Посидите ж часть времени, а я пойду отыскивать своих диких хуторянок.

И он вышел из хаты.

Корнет, оставшись наедине, прошелся раза два по хате и остановился около люльки.

— Ба! Превосходная мысль! — прошептал он и, вынув из кошелька червонец, положил под подушку в люльку, и только что уселся на прежнем месте, как вошла Марта в хату, молча поклонилась гостю, достала чистую скатерть, накрыла стол и начала молча готовить полдник. Через несколько минут вошел Яким в хату, говоря:

— Хоть кол на голове теши, не хочет войти в хату, да й только!

— Кто это не идет в хату? — спросил охотник.

— Да наша наймичка, такая глупая, как будто людей отродясь не видала.

— А не идет, так и пускай себе не идет, — сказала Марта, — мы и без нее управимся.

Приготовивши все для полдника, она вышла из хаты.

— Прошу вашей милости, садитесь за стол та полюбуйте, что Бог дал! — сказал Яким, садясь на ослоне.

— Ах да, я и забыл. Ведь у меня есть роменская кизлярка³¹!

И он вынул из охотничьей сумы бутылку с водкой и поставил на столе.

— Не извольте трудиться, ваша честь. У нас, правда, есть и своя, да мы с старою мало употребляем, то и добрых людей иногда забываем потчевать.

И он хотел встать, но охотник удержал его.

— Постой! постой, дядя! Ведь у вас не такая, у меня ведь настоящая кизлярка. — И он вынул серебряную чарку из сумы.

— Не знаю, не случилось пивать такой. А всякие вина перепробовал на своем веку.

— Так вот попробуй, дядя, — сказал охотник, подавая старику чарку.

— Попробуем, что там за кизлярка! — сказал он, принимая чарку и крестясь. — Господы благословы!

Выпивши водку, он немного помолчал и проговорил:

— Нечего сказать, хорошая водка. А дорога?

— По цалковому бутылка.

— О, цур же ей, когда так! У нас на карбованець видро купыш.

— Купишь, да не этакой!

— Э, все одинаково, лишь бы назавтра голова болела.

И они молча принялись закусывать колбасу и холодное свиное сало, до которого, впрочем, охотник не прикасался. Невежа не знал, что холодное свиное сало лучше всякого патефруа³². А впрочем, о вкусах спорить нельзя.

Охотник кстати привел поговорку, что по одной не закусывают. Потом другую, что без троицы дом не строится. Потом еще и еще поговорку, а за поговоркой, разумеется, наливалася и выпивалася чарка. Так что

не прошло часа, а в бутылке уже было пусто, как у пьяницы в кармане.

Они стали говорить громче и быстрее. Охотник наговорил Якиму много любезностей, почти великосветских. И, между прочим, вот какую:

— А ты мне, дядя, с первого разу понравился. Помнишь?

— Помню, — отвечал Яким. — А вы мне так попросту совсем тогда не понравились. А теперь так вижу, что ты человек хороший.

— Вот то-то и есть! Ты раскуси-ка меня, дядя, так не то увидишь!

— Нет, я кусать тебя не буду, а знаемишься милости просимо.

— Ведь я, правду тебе сказать, для тебя и в ваше село на квартиру перешел, чтобы только к тебе в гости ездить.

— Благодаримо, благодаримо! Марто! — крикнул он, вставая со скамьи. — Пряжи яешню с колбасою! Давай видро выстоялки. Не знаешь, старая бабо, какой у нас человек сидит!

— Полно, полно, ничего не надо, дядя! Я сейчас уеду.

— Уедешь, только не сейчас, я тебе еще покажу нашего Марка.

— А кто это такой, ваш Марко?

— А наша дытына. Разве ты и не знаешь, что у нас и сын есть? — И он пошел к двери, бормоча: — Вот я вам дам, вражи бабы! — И он вышел за двери.

Через минуту он внес на руках в хату плачущего Марка, а за ним вошла и Марта.

— Посмотри! посмотри! — говорил он. — Какое нам добро Господь на старости послал! На, забавляй его по-своему, — и он передал Марка Марте.

— Иды, иды, гайдамака ты, сякий сыну такой! — И он рассказал охотнику историю успокоившегося Марка.

Охотник рассеянно выслушал рассказ Якима, сказал:

— А кто же его настоящая мать?

— А Бог ее знает! Уповать надо, покрывка какая-нибудь, бесталанница!

— У тебя все покрывки! А может, и честная женщина, только бедная, — сказала Марта.

— А может, и честная. Бог ее знает. Куда же вы? — сказал он, обращаясь к охотнику. — Погостите, Бога ради, вы у нас и то редко бываете. Стара! Выстоялки! Яешни!

— Благодарю тебя, дядя. Буду часто бывать, только сегодня не держи: не могу, дома есть дело.

— А коли дело, так и дело. Как волите, сами лучше знаете. А хорошо б попробовать еще нашей выстоялки.

— Нет, благодарю. В другой раз. Прощай, дядя.

И он вышел из хаты.

Яким, проводивши за ворота дорогого гостя и в сотый раз повторив просьбу не минать их хутора, возвращался в хату, бормоча про себя:

— Притча во языцех³³! Вот тебе и москаль! Вот тебе и улан! Та дай Бог, чтоб и хрещеные люди такие росли на Божьей земле. Молодец, нечего сказать. И где он такую дорогую водку покупает? Говорит, в Ромнах. Надо будет поехать в Ромен та достать такой водки, чтоб не стыдно было, когда в другой раз заедет. Так, я думаю, не достанешь. Паны всю выпили. Ну, уж за этими панами нашему брату просто некуда деваться. А что ж, ведь и он тоже пан, хоть и московский, а человек хороший, очень хороший человек. Хоть бы и у нас таких панив насыать. А что, на Москве тоже растут паны?

И, задавши себе такой хитрый вопрос, Яким, шатаясь, вошел в хату.

Лукия, перестилая ввечеру постельку Марка, нашла под подушкой червонец и сейчас догадалась, что это было дело его нежного папаша, взяла его в руки и не знала, что с ним делать. Подумавши немного, она опустила его в пазуху и молча продолжала свое дело.

Охотник сдержал свое слово: он каждую неделю исправно два и три раза посещал хутор, только без всякого со стороны сердечной поощрения. Поил Якима кизляркою, а Яким его потчевал десятилетнею выстоялкою. Тем и кончались его визиты. Лукия всегда убегала из хаты, когда его только завидит, а он был до того скромнен или лукав, что никогда ни слова не сказал старикам про их наймичку. Как будто он ее никогда и не видал.

Любовался всегда своим Марком, как совершенно для него посторонний, привозил ему всегда пряники, а иногда

и другие гостинцы, чем и успел приласкать к себе дитя. Так что, бывало, когда он входил в хату, то оно бежало к нему навстречу, протягивая ручонки, и кричало:

— Да-да.

В Великом посту, когда старики говели и с пятницы на субботу остались ночевать у отца Нила, чтобы не проспять заутрени, корнет перед вечером приехал на хутор. Он знал, что старики в селе и ночевать не будут дома. Оставил с денщиком своего коня, а сам прокрался, как вор, на двор и потом в хату.

Лукия в это время играла с Марком и, когда увидела его в хате, то вскрикнула и чуть ребенка из рук не уронила.

Они молча остановились друг перед другом. Марко протянул к нему ручонки и сказал свое обычное «да-да». Но «да-да» не отвечал ни слова на привет Марка. А Лукия схватила его ручонки и прижала к себе.

Долго продолжалось молчание. Наконец он заговорил:

— Скажи, Лукеюшка, за что ты меня не любишь, зачем ты от меня прячешься всякий раз, когда я сюда приеду?

Лукия молчала.

— Я мучуся! Я страдаю! Я умираю без тебя, цветочек мой прекрасный, мой розан ненаглядный. Проговори хоть одно слово, хоть взгляни на меня!

Она взглянула на него, но не проговорила ни слова.

— За что я тебе вдруг немилым стал? Вспомни ты темный сад и те короткие сладкие минуты, что мы проводили с тобой.

Она опять взглянула на него, и из прекрасных ее карих очей покатались крупные слезы.

— Чего ты плачешь, моя прекрасная? Или тебе стало жаль прошлого? Что ж, от тебя зависит, начнем снова.

Она плюнула ему в глаза.

— Не сердися, моя крошечка, я тебе всего, всего себя, всю жизнь свою тебе отдам.

Лукия с омерзением отворотилась от него, подошла к двери и, отворивши дверь, громко крикнула:

— Катре!

— Не зови никого, побудь со мною наедине, я тебе всю правду, всю истину скажу. И, ежели есть у тебя хоть искра чувства, ты извинишь меня!

Между тем вошла в хату со скалкою в руках дюжая Катря.

— Катре, голубочко, побудь с этим паном, а я вынесу Марка в другую хату, а то он его боится и плачет.

И с этим словом она вышла из хаты. Через минуту она возвратилась, держа в руке червонец. Подошла к нежному своему обожателю и, подавая ему червонец, сказала:

— Марко и без твоих червонцев богат, возьми.

Он отодвинул ее руку. Она бросила ему червонец на пол и вышла из хаты.

Он поднял червонец, повертел его в руках, как бы раздумывая, что с ним делать.

— Вот тебе, голубушка, — сказал он Катре, подавая ей червонец. — Только ты пособи мне ее уломать.

Катря, взявши червонец, проговорила:

— Какой хорошенький дукачик! Что ж это у него дирочки нету? Как же его носить? Вот теперь если б доброе наместо.

— И монисто куплю, только ты уломай ее.

— Добре, уломаю.

И он вышел из хаты.

— За что это он ломать просил? — спросила Катря у входящей Лукии.

— Не знаю, — ответила она.

— Посмотри, какой хорошенький он мне дукачик подарил.

Лукия взглянула на червонец и не сказала ни слова. Катря вышла, а Лукия осталась в светлице и всю ночь проплакала.

В субботу, после вечерни, старики возвратились домой и не могли нахвалиться гостеприимством своего знакомого охотника. Он их после обеда от отца Нила зазвал к себе на квартиру, и чем уж он их не угощал! И чаем, и сахаром, и всякою всячиною, так что всего и не упомнишь. Одно только Марте не понравилось, что у него

езде табак: и на столе табак, и на окнах табак, и на лаве табак — везде табак. Она думала, что у него и чай из табаку. А потому-то съела кусочек сахара, другой спрятала для Марка, а до чаю и рукой не прикоснулась. Еще две вещи ей сильно не понравились: это собака на постели и денщик, такой старый, оборванный, грязный, на руках грязи, что и вихтем не отмоешь. И еще чудно: он уже сытый, а он ругает и все кричит: «Эй, малый!» — А может, это по их московскому обычаю так и следует, Бог там их знает?

Посещения его продолжались по-прежнему, и по-прежнему без успеха. Он часто дарил разные безделушки дебелий и простоватой Катре. А та по простоте своей говорила ему, что Лукия каждый день и ночь за ним плачет и что даст Бог Велькодня дожидаться, тогда можно будет просто в церковь да и «Исаия, ликуй»³⁴.

Пост был в исходе. Нужно было и Лукии отговориться. Как же ей быть? Он теперь квартирует в Буртах, он не даст ей и Богу помолиться, а не то что отговориться. Подумавши, она попросилась у своих хозяев навестить своего отца и заодно отговориться в своем селе.

Старики охотно согласились и предложили ей сани и лошадь. Она отказывалась, но не могла отказаться. А на говенье, кроме платы за службу, [Яким] дал ей карбованец.

После обеда, в воскресенье, на шестой неделе, она выехала из хутора на маленьких саночках прямо на Ромодановский шлях.

Не хотелось ей, бедной, ехать в свое село, но любовь дочери поборола в ней стыд покрывки. Она уже третий год не имела никаких сведений о своих родных.

С трепетом въехала она в свое родное село. Подъехала к воротам своим и вскрикнула в ужасе.

Ворота были разобраны, частокол повалился, соломенная крыша на хате ветром разорвана, и черные стропила виднелись, как ребра из полуистлевшего чудовища.

Привязала лошадь к оставшейся около ворот вербе, а сама вошла в хату.

Пустка, и снаружи, и внутри пустка!

— Куда же они делись, неужели умерлы? — спросила она сама себя и вышла из хаты.

У кого же она теперь приютится?

У нее давно когда-то, года три тому назад, была знакомая край села, старая московка, у которой прежде собирались вечерницы. Она к ней и направила свою лошадку.

У этой старой московки почти на выгоне было не то, что называют хатой, а, вернее, то, что у нас называют куриным, т. е. ежели смотреть издали, то это скорее похоже на кучу навозу, нежели на жилище человека. Вблизи же она была, как говорится (и говорится справедливо), живописна. И живописна до такой степени, что я, хотя и не любитель подобных живописных вещей, беруся, однако же, нарисовать — того для, чтоб показать моим почти сонным слушателям, что я не лгу, как какой-то курьер.

Ахнули в селе люди добрые, когда увидели около куреня московки клячу и едва заметные санишки.

— Откуда она взяла такое добро? — все в селе вскрикнули. — Ведь у нее давно уже вечерницы не собираются!

Пошли по селу толки — такие точно толки, как бывают в уездном городе, когда проедет по его единственной улице жандарм на тройке в чем-то [?].

Лукия, распрягши лошадь, привязала ее к санному ползу и, бросивши ей сенца, вошла в москалыхин куринь (это было в сумерки). Войдя, помолилася и едва-едва нащупала свою старую знакомую. Нащупавши, она сказала: «Добрывечир!»

— Добрывечир! — едва отвечало ей что-то.

Лукия ощупала тряпки, а в тряпках завернуто что-то живое.

— Нездужаю; стара, погана, погана стала.

— Чи нема у вас лою, я б каганець засвityла.

— Ничого нема! И печь не топлена. Я позавчора ходила в гости, воротилася до дому та й занедужала.

— Что же у вас болыть?

— Все болыть, моя голубко.

Лукия оставила ее и через полчаса возвратилася с дровами, затопила полуразвалившуюся печь, нашла где-то

под прыпичком с обитыми краями горшок и, положив в него снег, приставила к огню.

— Спасыби тоби, — проговорила больная.

Пока растаивал снег и потом грелась вода, Лукия вышла на двор, посмотрела на клячу, на сани и говорила сама с собой: «Господы, у мене хоть чужие добри люды есть! А у нее никого нету, настоящая сирота».

Она подошла к саням, вынула из них торбу с паляныцями и молча вошла в хату. Вода в горшке уже кипела; она его отставила от огня и спросила хозяйку:

— Чи нема у вас какой-нибудь мисочки?

— Есть, голубко, на печке посмотри. Мне на днях Майчиха прислала рыбки, дай Бог ей доброе здоровье, так мисочки я ей еще не относила.

Лукия действительно нашла глиняную небольшую чашку, вымыла ее, налила горячей воды и, подавая больной, сказала:

— Выпей ты горячей воды немного та съешь хоть кусочок паляныци, тебе лучше станет. Если б можно было достать ш а в л и и, то оно бы еще лучше было. — И, говоря это, она отломала кусок белого хлеба и подала больной. Больная выпила воду, съела немного хлеба и благодарилась своей лекарке.

— Тебя сама Матерь Божия послала ко мне.

— Лежи, не вставай, я тебя укрою. — И она укрыла ее своим тулупом.

Между тем печка истопилась, она закрыла трубу. Больная начала дремать. Зазвонили к павечерне³⁵. Лукия надела белую свиту, осмотрела еще раз свою больную, вышла из хаты.

Она пошла к павечерне. Как она войдет в церковь? Ведь на нее все пальцами покажут. Все скажут ей в глаза, что она свою мать и отца в гроб свела.

«Пускай показывают на меня, — думала она себе, — пускай смеются, говорят, знущаются, я все вытерплю, все выстрадаю, я должна выстрадать, я великая грешница. Об одном только прошу Тебя, милосердый Боже мой, пошли Ты здоровья и добрую долю моему единому сыну».

Опасения ее насчет насмешек были напрасны: народу было в церкви мало, и ее никто не заметил. Она же себе

остановилась у самых дверей, а в церкви никто назад не обращается (по крайней мере так делается в наших селах).

Уже в сумерки она возвратилась в хатку и, увидя, что больная все еще спит, тихонько вышла из хаты, сводила свою лошадку к Суле, напоила ее и, приведя обратно, подложила ей сена и обошла кругом хаты, выбирая место, где бы приютить свою лошадку. Хотя на дворе уже был март, но все-таки на случай ветру не помешало б приютить, но приюта совершенно никакого не было.

— Господи, какая она бедная! — сказала она. — Хоть бы тебе тынок какой, хоть бы хлевушка какой, — таки совершенно ничего! Как же она живет, горемычная?

И, проговоря это, она вошла в хату. Больная уже проснулась и хотела подняться с постели, чтобы достать воды. Лукия подала ей простывшей воды, уложила ее в постель и в потемках села на полу около ее постели. Больная заговорила:

— С меня как рукою сняло. Если бы не ты, то я не знаю, что бы со мной и было. Благодарю тебя, пускай Бог тебе заплатит.

Лукия молча вздохнула.

— Чего ты так тяжело вздыхаешь?

— Так, — отвечала Лукия.

— Может быть, ты тоже нездужаешь?

— Нет, слава Богу, здорова!

— Ах ты, моя бесталаннице! — сказала больная с чувством. — Я и забыла, при моей немощи, про твое тяжелое бесталанье! Ну, скажи ж мени, моя горлыце, живо ли оно, здорово ли оно, моя рыбочко?

— Слава Богу, здорово.

— Как же его зовут, моя галочка?

— Марком, — неохотно ответила Лукия.

— О горе мое, тяжелое горе! — помолчав, заговорила больная снова. — Что же мы с тобою будем вечерять? Ведь у меня ничего нету.

— У меня паляныця есть.

— У тебя... у тебя... да у меня ничего нету.

— Даст Бог, и у тебя будет.

— А где же мы свитла возьмемо? — через минуту проговорила больная.

— Сегодня и так повечеряем. — И она ощупью нашла мешок с хлебом, подала кусок больной и себе другой отломала. Поужинавши, чем Бог послал, Лукия наведальась к лошади и, возвратясь в хату, помолилась Богу и легла на полу спать. Словоохотливая стару[шка] пробовала с нею заговаривать, но Лукия, пожелавши ей доброй ночи, вскоре заснула или притворилась заснувшею.

На другой день поутру Лукия, возвратясь от заутрени, нашла свою пациентку на ногах. Она уже затопила печку и что-то приставила в горшке к огню. Увидя входящую Лукию, она быстро обратилась к ней и сказала:

— Добрыдень! Добрыдень, моя голубка! А я уже и печь затопила.

— Добрыдень вам! — сказала Лукия.

— А ты еще краше стала, как прежде была. Ей-богу, правда. Да у тебя и лошадь есть?

— Лошадь не моя, добрые люди позычылы.

— Добрые люди — спасыби им! Побудь ты, моя голубочко, недолго дома, а я сбегая тоже к добрым людям, не добуду ли чего к обеду. Ведь ты знаешь, как я живу: где день, где ночь.

— Возьми у меня денег, за деньги скорее достанешь, нежели выпросишь.

— Правда! Правда твоя, голубко сыза. — И она взяла у нее копу грошами. — От тепер можна и на свежую рыбку рассчитывать, и на олию, и на все доброе. Хазяйнуй же, моя рыбка, я духом вернуся.

И она выбежала из хатки. Зазвонили к «Часам», хозяйка не возвращается в свою господу. Уже на шестой и на девятый звонят, ее все нету. Лукия хотела замкнуть хатку и идти в церковь. Но, горе, и засунуть нечем, не то чтобы замкнуть. Делать нечего, нужно дожждаться, хату нельзя так оставить. Хоть, правду сказать, вору там совершенно нечего было делать. Наконец, далеко уже за полдень, пришла и хозяйка. Правда, она принесла, кроме съестных припасов, четыре свечи и даже кое-что из посуды, как-то: две ложки и что-то вроде черепка. И несмотря на все эти покупки, и сама еще была навеселе. Бедняжка таки не утерпела, забежала к своей щирой приятельке-шинкарке.

— Вот тебе, моя голубка сыза, — сказала она скороговоркою, — вот тебе и все наше господарство. Теперь заходимося варить обедать.

— Вары вже ты без мене, — сказала Лукия, улыбнувшись. — Вары, а я пойду до церкви.

— Разве уже дзвоньлы?

— Скоро задзвонять.

И действительно, вскоре стали благовестить к павечерне. Лукия оделась и ушла в церковь. Хозяйка осталася одна и принялася за стряпню, тихо припевая:

Упылася я,
Не за ваши я —
В мене курка неслася,
Я за яйца выпылася³⁶.

Не знаю, как назвать подобные явления в семье человечества: жалкими или счастливыми. Я думаю, скорее счастливыми, потому что они на всякое житейское горе почти смеются, и это, не думайте, чтоб было от недостатка того, что мы называем чувством. Совсем нет. Они чувствуют по-своему. Вот хоть, например, и эта бедная поющая старушонка. Бог ее знает, быть может, песня эта у нее выражает самый злой сарказм, а может быть, и самую чувствительную элегию. Или она готова рассказать вам свое грустное похождение в Казань и обратно с непритворным смехом, а на чужое полугоре готова зарыдать и сию же минуту утереть слезы, как ни в чем не бывало.

По-моему, счастливы подобные натуры.

Когда Лукия пришла из церкви, у ней уже готов был смиренный ужин. Вместо стола накрыла свою пустую бодню, поставила на нее зажженную свечу, поставила свежую рыбу и поставила четверточку водки.

От водки и рыбы Лукия отказалась по той причине, что она говееет.

— Не хочеш, то як хочеш, моя голубко сыза, а я на старости выпью.

— Выпый на здоровья.

После вечери они долго еще просидели — Лукия за работою, а хозяйка за рассказами да расспросами. Лукия шила своему сыну к празднику обнову — жупанок

из красной китайки и белую рубашечку с мережанным ко-
миром.

— Так ты его с тех пор и не видала, голубко сыза?

— Ни.

— Его недавно вывели из нашего села у какое-то другое село на квартиру. И что же ты думаешь? Найшлася така дура, что и туда за ным пошла. Может быть, знала Одарку Нори в ну, так вот она сама. Та й лыхо ж он с нею здесь и выделывал! Да и то правда, с одной ли ею!

При этом рассказе Лукия то бледнела, то краснела. Бедная женщина, неужели злость или ревность прокра-
дывается в твою смиренную душу? Забудь его, не стоит он твоего воспоминанья.

Так или почти так провожали они вечера в продол-
жение недели. Отговевшись, Лукия заложила лошадку, простилася с хозяйкою и выехала за село. В поле снегу уже почти не было, оставался кой-где по дороге, и то почерневший. Кое-как дотащилася она до Ромоданового шляху, а там оставила свои санишки, а лошадь повела за повод на хутор.

В сели довго говорылы
Дечого багато,
Та не чулы вже тых речей
Ни батько, ни маты³⁷.

Уланы же, когда узнали о любовнице своего коман-
дира, то, глядя на нее, идущую из церкви, только улыба-
лися и усы крутили.

Сердобольные кумушки-соседушки, когда узнали, что она еще у московки квартировала, тогда и рукой махнули.

Лукия, возвратясь на хутор, не могла налюбоваться на своего Марочка. Она еще никогда на целую неделю с ним не разлучалась. В радости хотела было и сшитые ею обно-
вы на него одеть, но поудержалась. Старики за радость ей объявили, что, когда она уехала говеть, в тот самый день приезжал к ним улан-охотник, брал Марка на руки, целовал его, любовался им и обещал к празднику такое ему подарить, что мы все здывуемся.

Лукия даже не улыбнулась, чем старики были недовольны. И когда она вышла из хаты, то Марта, лаская Марку, проговорила:

— Да ей-то что до тебя, моя дытыно! Ты для нее чужой, то ей и б а й д у ж е.

— Ну, ты вже пойдешь прибирать, — проворчал Яким, надел шапку и пошел на двор.

До праздника не посещал их улан-охотник по случаю распутицы, зато на праздники не проходило дня, чтобы он не посетил хутора и каждый раз не говорил, что почта не пришла еще из Петербурга, должно быть, по случаю распутицы. Случалось иногда, он заставлял Лукию наедине, и тут меры не было его клятвам, что он ее полюбил пуще прежнего. Она уже на него почти не сердилась.

Подлый ты, лукавый человек! Чего ты от нее хочешь? Ужели для мгновенного скотского наслаждения ты возмущаешь ее едва успокоенное сердце?

Бедная ты, слабая ты женщина! Ты опять готова слушать его хитрые дьявольские речи. Ты опять готова впутаться в его ядовитую паутину. Ты готова забыть свое собственное прошедшее горе, горе отца и матери и даже их могилы!

Она и забыла бы (дьявол же искусил святого), она опять упала бы в бездну и, может быть, упала б невозвратно, но, к счастью ее, уланам на Фоминой неделе³⁸ назначен поход в другую губернию. И это только обстоятельство спасло ее.

Каких усилий! какого тяжкого труда ей стоило переломить себя! И только одна благородная, возвышенная любовь матери спасла тебя от разверзавшейся в другой раз перед тобою пропасти. Без высокой любви своей к детищу пошла бы ты за эскадроном, как ходят тысячи тебе подобных. Сначала твой мылый-чорнобрывый остриг бы тебя и одел мальчиком (как сердечную Оксану³⁹), чтобы скрыть твой пол от товарищей, а через месяц он перестал бы тебя и скрывать, а на другой — играла бы тобою пьяная молодежь на бивуаках. На третий — ты бы для них устарела и опротивела, потому что ты опять забеременела, и возили б тебя вместе с дорогими

собаками в телеге, потому что от тебя отвязаться нельзя, а тебе приютиться негде, кроме уланского обоза. И вот ты родила ночью под телегою. И только одна безмолвная луна святая, свидетельница твоих физических страданий, а милосердый Бог один утешитель и успокоитель твоей сердечной горести. Ты успокоилась немного, отерла слезы, прислушиваешься, — кругом все тихо, только едва слышно издали фырканы коней да вблизи чириканы кузнечика. Младенец твой молчит. Ты едва поднялась на ноги, берешь его и крадешься тихонько в степь из обоза, и, вышедши на дорогу, ты снова с нее своротила, потому что ты дороги боишься. Ты опять в степи, и уже далеко от дороги и обоза, кладешь свое дитя на душистую траву, и, как волчица роет нору для своих будущих волчат, так ты, исступленная, роешь могилу для своего детища. Остановися! Оно плачет, но ты не слышишь, тебе чудится вой волков в степи. Ямка готова, ты судорожно схватываешь дитя свое, бросаешь в яму, и у тебя не достало духу покрыть его землю, ты как сумасшедшая бежишь в степь. О, какое благоденствие было б теперь для тебя помешательство! Но ты в изнеможении [падаешь?] в траву и вскоре, как после страшного сна, пробуждаешься, и пробуждаешься на горе. Ты смутно, но все вспомнила и от изнеможения не можешь встать на ноги, силишься, силишься, и все напрасно. Так тебя и рассвет, и утро застает. Так тебя и полдненное [солнце] печет. Смерть близится к тебе. Но смерть грешников люта⁴⁰. Вечер освежает тебя, и ты, собравши остаток силы, ползешь в траве и, на свое горькое горе, выползаешь на дорогу. Тебя, полуживую, подняли чумаки и привезли в село, сдали добрым людям на руки, и ты медленно оживаешь. Выздоровливаешь. И полунагая отправляешься в корчму. Ты припомнила: когда тебя уланы вином поили, тебе было весело и ты забывалась. Но кто теперь тебе, нищей, подурневшей, вина даст? Ты у жида в корчме нанялася носить воду за четвертку вина. Но, увы! Вино не помогло, а злее еще напомнило тебе, что ты детоубийца! И разгоряченное воображение твое представляет бесконечный ряд страданий. «Что мне делать?» — ты в исступлении кричишь,

а дьявол шепчет тебе на ухо: «Утопись!» И ты, послушная сатане, бежишь, быть может, к твоей родной Суле и топишься. Косари тебе помешали. Ты рассказала им свое преступление. Тебя в сельскую расправу, потом в тюрьму, потом в село твое родное да, не снимая кандалов, и на кобылу⁴¹. А с кобылы прямехонько в Сибирь.

Могло случиться и иначе. Ты могла бы и подружиться с добрыми уланами — и попутешествовала б себе за их эскадронами во всякую погоду, как единородная мать Энея (у Котляревского):

Боса,
Задрыпана, простоволоса...⁴²

И часто, часто бедная богиня Пафоса⁴³ —

В шинели сирий щеголяла,
Манишки офицерам прала,
Горилку з перцем продавала⁴⁴, и т. [д.]

Так, может быть, и тебе бы пришлось коротать свою поруганную, грешную, безраскаянную жизнь. Но ты спасена; ты ангелом прекрасным, ты своим сыном спасена. И будущность твоя хотя и горькая, печальная, но не преступная и безотрадная.

В понедельник на Фоминой неделе старик со старухою поехали в село родителей поминать, Лукия и за своих дала им на часточку.

— От что, Якиме, — сказала Марта, — запишемо и ее отца и матерь в свою г р а м а т к у⁴⁵, та пускай так укупи и поминают, ведь она у нас как наша дочь родная.

— А что ж, и хорошо. Запишемо.

И Лукия, простясь со стариками, засунула изнутри двери, вошла в хату, остановилася над колыбелью, долго смотрела на спящего Марка и наконец проговорила:

— Господы мылосердый, и укрупы, и спасы мене! Где я на всем свете найду таких людей, которые б меня дочерью звали и отца моего и мать мою в свою граматку записали?

И она тихо заплакала и стала молиться. В это время проснулся Марко и, протягивая к ней ручонки из

колыбели, пролепетал к ней: «Мамо!» Она, как бы испуганная, обратилась к нему. Взяла его на руки и, цалуя его, залилася слезами, едва выговаривая:

— Сыну мий! Сыну, моя ты дытыно!

А Марко, как бы понимая ее слова, охватил пухлыми ручонками ее прекрасную шею и лепетал:

— Мамо! Мамо!

Придя в себя, она стала на колена перед образами, перекрестилась, потом взяла Марка за ручонку, сложила его розовые пальчики и начала учить его креститься, говоря и плача:

— Молыся, сыну, молысь, моя дытыно, молыся, ангеле Божий, за мене, за мене, грешницу, молыся!

До обеда Лукия утешалась своим сыном в хате, а после обеда окутала его и пошла в сад рясту рвать. Погулявши в саду и нарвавши рясту, она возвращалась в хату и уже было взялася за ручку у дверей, вдруг слышит — ее зовут. Она оглянулася и вздрогнула: за воротами стоял ее возлюбленный. Она хотела скрыться в хату, но он снова позвал ее.

— Да отвори ворота, мне не хочется с коня слазить.

Лукия как бы невольно подошла к воротам, но не отворила их.

— Что же ты стоишь? Или не отворяй, выйди сюда, я тебя поцелую.

Лукия не вышла.

— Что же, на тебя столбняк, что ли, напал? Готова ли ты или опять раздумала?

— Раздумала.

— Фу ты, несносная! Полно дурачиться, одевайся скорее, за хутором тебя телега дожидает.

— Пускай себе дожидает.

— Да не беси же ты меня! Скажи, пойдешь ли ты или нет?

— Ни.

— Проклятая! Да вить я без тебя жить не могу!

— То не живи!

— То не живи? Тварь ты бездушная! Что же мне — давиться, что ли, из-за тебя?

— Давись.

— Шутишь ты, что ли, со мною? Скажи, последний раз я тебя спрашиваю, пойдешь ты или нет?

— Нет, не пойду.

— Дура же ты, дура. А я тебе добра желал, хотел тебя счастливою сделать.

Лукия грустно посмотрела на него. Он продолжал:

— Хотел в Ромне перевенчаться с тобою.

Лукия еще раз взглянула, отвортилася и хотела было идти в хату.

— Остановися, одно слово! — Она остановилась.

— Подойди ближе!

— Ну, говори, что ты там такое скажешь? — И она подошла к воротам.

— Ну, скажи, глупая, разве тебе лучше мужичкой быть?

— Лучше!

— Да пойми ты меня! Ведь ты будешь офицерша!

— Не хочу я быть офицершей. Я мать офицерского сына, с меня довольно!

И она снова отвортилася.

— Вот же тебе, упрямая хохлачка! — И он ее ударил по голове нагайкой, проговоря: «Проклятая!» Поворотя коня, он ускакал в поле. Лукия посмотрела ему вслед, спустила дитя на землю и тихо пошла с ним в хату. Но в хату не могла войти. Села на призьбе, бледная и изнеможенная, выпустила из рук Марочка и лицо закрыла руками. Долго она сидела в таком положении, а Марочко между тем уселся у ног ее и уже увядший ряст рассыпал вокруг себя.

Лукия наконец проговорила шепотом:

— Офицерша... Бреше... За что же он меня ударил? Что я ему сделала? Сына привела.

И она горько, горько заплакала. Марочко, глядя на нее, и себе заплакал. Она взяла его на руки, поцеловала, встала и молча пошла в хату.

Старики, возвратяся ввечеру из села, рассказывали ей, смеяся, как уланы выходили из села и как одна, уже тяжкая, дивчина пошла за повозкою их знакомого охотника.

— Як бо ии зовуть? — заговорила Марта. — Постой... постой... вот же и забыла... те, те, вспомнила — Одаркою!

Лукия вздрогнула.

— Только из какого-то другого села, а не буртыанская.

— Что же это нашего знакомого не видно было меж уланами?

— Да, не видно было. А я нарочно его выглядывала, да нет, не видно было.

— Должно быть, вперед уехал.

— Должно быть.

Мирно и безмятежно текли часы, дни, месяцы и годы на благодатном хуторе Якима. Коморы его начинялись всяким добром, волы и коровы его и всякая другая хуоба множилась и тучнела, чумаки его каждое Божие лето возвращались с дороги с великою лихвою, пчелы его по трижды в одно лето роились, так что одного меду продавал он ежегодно рублей сот на пять, если не больше, не говоря уже про воск. Садовой овощи, правда, он не продавал, а то и тут бы не одну лупнул сотнягу. «Пускай, — говорит, — хорошие люди поживут, спасибо скажут». Словом, к Якиме на хутор со всех сторон добро лилось, как будто сама фортуна коловратная на его хуторе поселилась — в лице Лукии и Марка. И то правду сказать, что Лукия была хозяйка невсыпущая и распорядительная. «И Бог его знает, где это она всему так научилась? — бывало, глядя на ее дела, говорит старая Марта. — Вот тебе и московка. Поди ты с нею! Благодать Божия, да и только. Верно, разумного отца дытына». Старикам оставалось только смотреть на нее и молиться Богу. Они таки и не забывали Бога. Марта ежегодно ходила в Киев на поклонение святым угодникам печерским. А Яким хотя и не ходил, зато дома в продолжение года молебствовал: то крыницу в саду посвятит, то пасику посвятит, то так пригласит отца Нила помолобствовать о здравии и долгоденствии. А сам все себе сидит в пасике, рои снимает да Псалтырь читает.

Так-то счастливо проходили дни, месяцы и годы на хуторе. А Марку между тем кончался седьмой годочек. И что же это за дитя выросло! Прекрасное, тихое, послушное, несмотря на то, что все его чуть на руках

не носили. Особенно Лукия. Бывало, в воскресенье, когда старики уедут в село до церкви, оденет его в жупанок, в красные сапожки и сывую крымских смушек шапочку, поставит его перед собою и любителю на него, как на малеванного. А между тем она ему и виду никогда не показала, что она ему мать. Для чего это она делала, Бог ее знает. Может быть, она боялася старых, а может быть, и так.

Старики часто поговаривали, что пора Марка в школу отдать, но все дожидали, пока ему исполнится семь лет.

И вот ему исполнилось семь лет. Это случилось как раз на Зеленых святках⁴⁶, в воскресенье. Из церкви прямо на хутор привезли отца Нила, и отца диякона, и весь причет церковный. После молебствия и водоосвящения в саду вернулись во облачении в хату. А окропивши святою водою о селю, сыны и коморы, вернулись снова в хату. Тогда отец Нил взял Марка за руку и, поставив его на колени перед святыми образами, а сам, раскрыв Псалтырь и перекрестясь трижды, прочитал псалом «Боже, в помощь мою вонмиши»⁴⁷. По прочтении псалма, сложив с себя ризы, сел за стол и спросил у Якима букварь. Марта достала из скрыни букварь (он у нее хранился, потому что она его принесла из Киева) и подала Якиме, а Яким уже отцу Нилу.

«Приступи ко мне, чадо мое», — сказал он Марку. Марко подошел. «Говори за мною». И Марко робко повторил: «Аз, буки, веди» и т. д. По прочтении азбуки отец Нил закрыл букварь и сказал:

— Корень учения горек, плоды же его сладки суть⁴⁸. Сегодня пока довольно, а на будущее время и вящше потрудимся⁴⁹. А теперь пока, отдавши Богово Богу, отдаймо и кесарево кесареви⁵⁰.

Яким, как сам тоже человек грамотный, тотчас смекнул, к чему говорит отец Нил из Писания. Моргнув Марте и Лукии, а сам побежал в комору, сказавши: «З-за позволения вашего, прошу, батюшка, садовитесь за стол». Через минуту стол был уставлен яствами и напойми, разными квасами фруктовыми и наливками, а кроме всего этого, Яким посередине стола поставил хитро сделанный стеклянный бочонок с выстоялкою. Отец Нил, прочитавши

«Отче наш» и «Ядят убозии и насытятся»⁵¹, поблагословил ястие и питие сие и сел за стол. Его примеру, перекрестясь, последовали и другие (окроме Марты и Лукии).

И молча начали воздавать кесарево кесареви.

После обеда отец Нил и весь причет церковный вышли в сад и сели на траве под старою грушею около крыльицы, и отец Нил отверз уста своя, в притчах глаголя⁵². И чего он тут не глаголал? И о Симеоне Столпнике⁵³, и о Марии Египтяныне, и о Страшном суде. И только было начал «Отолсте сердце их»⁵⁴, а тут явилася Лукия с ковром, а Марта с стеклянным бочоночком, только уже налитым не выстоялкою, а сливянкою. Отец Нил, увидя их, воскликнул:

— Хвалите, отроци, Господа. И господыню, — прибавил он, ласково улыбаяся, Марте.

Лукия между тем разостлала ковер, а Марта поставила на него барыльце с сливянкою и, поклонившись, просила: «Батюшко, благословить». Батюшка, возвыся глас свой и осеняя барыло крестным знамением, возгласил: «Изыди из тебе душе нечистый, и вселися в тебе сила Христова и яви чудеса миру».

В это время старый Яким подошел к ним, держа в руках на малеванной тарелке свежие большие яблоки. Отец Нил, увидя яблоки, сказал:

— Благ муж, щедряя и дая⁵⁵. Только скажите вы мне, Бога ради, Якиме, каким образом вы их сохранили?

— А вот как покушаете, то тогда и скажу, — говорил Яким, ставя яблоки на ковер.

— Хорошо, и покушаемо. Да где наш новый школяр? Пускай бы он нас хоть сливянкою попотчевал, — говорил отец Нил, протягивая руку к яблоку. В минуту Лукия привела в сад и Марка.

— А ну-ка, новый школяру, — говорил Яким, смеясь, — попотчуй батюшку сливянкою, а воны тебе когда-нибудь березовую кашею попотчуют.

— Корень учения горек, — весьма кстати проговорил отец Нил.

Лукия взяла бочонок, а Марко рюмку и стали потчевать гостей. Когда поднес Марко рюмку отцу диякону, то тот, принимая рюмку, проговорил:

— Не упивайтесь вином, в нем же есть блуд⁵⁶.

— Та блуд таки, блуд, — скороговоркою сказала Марта, — а вы, отче Елисею, выпейте еще одну рюмочку нашей сльвяночки.

Что отец Елисей и исполнил.

Сидели они под грушею до самого вечера и слушали отца Нила. А отец Нил договорился до того, что начал выговаривать вместо «пророк Давид» «пророк Демид». А потом все духовенство запело хором «О всепетую Мати», потом «Богом избранную Мати, Деву Отроковицу», а потом «О горе мне, грешнику сущу»⁵⁷. Тут уже и Яким не утерпел, подтянул-таки тихонько басом.

— Эх, если бы тимпан и органы или хоч гусли доброгласны⁵⁸! — воскликнул отец Нил. — О, тут бы мы воскликнули Господеви⁵⁹. А что, не послать ли нам за гуслами?

— Послать! Послать! — закричали все в один голос.

— А послать, так и послать, — говорил Яким. — Лукие, скажи Сидорови, нехай коней запрягае, я сам поеду. А тым часом, отче Ниле, прошу до господы. И вы, отец Елисей, и вы, и вы, — сказал он, обращаясь к причетникам. — На дворе и темно, и холодно.

И компания отправилась в хату, а что там было в хате, Бог его знает. Знаю только, что Яким за гуслами не поехал.

Клечальное воскресенье продлилося до вторника. Во вторник, уже поснидавши, гости поехали домой, а Яким и Марта, провожая их, весь [час?] жалкувалы, что они не остались еще на годыночку, т. е. на два дни.

В следующее воскресенье рано поутру одели Марка в самый лучший его жупан, засунули ему граматку за пазуху, посадили его на повозку и повезли в село, якобы до церкви. Обманули бедного Марка: они повезли его в школу.

Лукия хотя и не плакала при расставаньи с сыном, но ей все-таки жаль было расставаться с ним.

Грустно, неохотно расставалася Лукия с своим сыном, с своею единою утехой, но она не останавливала, не отговаривала, как это делала старая Марта. Марта сквозь слезы выговаривала Якиму:

— Ну, скажи! скажи ты мне, где ты видел, чтоб из школы добро вышло? Так, выйдет какой-нибудь пьянычка, а может, еще и вор, Боже обороны; от только дытыну испортят.

— Замолчи ты, пока я не рассердился, — говорил Яким, надевая на Марка сверх жупанка новую свитку.

— Ну куда ты его кутаешь?

— Куда? В дорогу, ведь он там останется, так не возыть же за ним свыту.

Так снаряжали Марка в далекую дорогу. Лукия молча смотрела на все это и, слушая доводы Марты, почти соглашалась с нею. Но когда Яким, помолясь Богу и выходя с хаты, сказал: «Учение свет, а неучение тьма»⁶⁰, — то Лукия вполне с ним согласилась, говоря:

— По крайней мере, выучится хоть Богу помолиться.

И, проводя их за ворота, долго стояла она и смотрела вслед удалявшейся повозке. А когда повозка скрылась, она перекрестила воздух в ту сторону и, возвращаясь в хату, говорила:

— Пошли тебе, Господи, благодать свою святую.

Вечеру Марта рассказывала Лукии про Марка, что он, бедный, плакал, когда прощался с ними, и что он будет жить у отца Нила, а в школу только учиться будет ходить, и что она нарочно заходила в школу, чтобы посмотреть, где он будет учиться.

— Пустка! Совершенная пустка! — говорила она. — Так что страшно одной зайти было. А школяры такие желтые, бледные, как будто с креста сняты, сердечные. А под лавою все розги, все розги, да такие колючие! Бог их знает, где они их и берут. Настоящая ш и п ш и н а. А на стене, около самого образа, тройчатка, настоящая д р о т я н к а, да, я думаю, она таки из дроту и сплетена. А дьяк такой сердитый! Аж страшно смотреть. Я, правда, дала ему копу, знаешь, чтобы он не очень силовал Марка, хоть на первые дни. Надо будет еще чего-нибудь послать ему; я думаю, хоть полотна на штаны та на сорочку, а то замучит бедную дытыну. Чи не понесла б ты ему, Лукие, хоть даже завтра, а то я боюся: убье, занивечить сердечного Марочка.

— Добре. Я понесу, — сказала Лукия. — Та и сама посмотрю на ту школу.

— Посмотришь, посмотришь. Та вот еще что: учынык завтраму паляныци. Я думаю и паляныць зо дви послать Маркови, а то воно, бедное, хоть и обедает у попа, да какой там у них обед. Я думаю, всегда голодное.

Назавтра Лукия отправилась в село с паляныцями и со свертком полотна. Она не зашла к отцу Нилу, а прямо прошла в школу. Дьяк встретил ее совсем не сердитый, и школа не была похожа на пустку. Хата, как хата. Только что школяры сидят да читают, кто во что горазд. И Марко ее тут же меж школярами сидит и тоже читает. Она когда увидела его читающего, то чуть было не заплакала. «Как оно, бедное, скоро научилося», — подумала она и посмотрела под лаву. Под лавою ни одной розги не видно было. Посмотрела на образа — около образов тройчатки тоже не видать. Она, отдавши дьякови посильное приношение, спросила его, можно ли ей повидаться с таким-то Марком.

— Можна, можна. Чому не можна? — говорил дьяк с важностию и, подойдя к новобранцу (как он называл Марка), сказал ему:

— Ты, Марку, сегодня учился хорошо, а посему и гулять остаток дня можешь. Иди с миром домой.

Марко сложил азбучку, положил ее за пазуху и встал со скамейки, обернулся, увидел свою наймичку и заплакал. Лукия тоже чуть не заплакала. Она взяла его за руку и, простясь с дьяком, вышла из школы. Вышедши из школы, она утерла слезы у Марка рукавом своим, потом сама заплакала, и пошли они тихонько к хате отца Нила.

Такие приношения делала она дьяку и Марку каждую неделю. А в воскресенье Марта само собою привозила дьячку и копу грошей, или меду, или кусок сала, или что-нибудь тому подобное.

Месяца через два с Божией помощью Марко одолел букварь до самого «Иже хочет спастися»⁶¹. По обычаю древнему нужно бы кашу варить, о чем дано было знать заблаговременно на хутор. Варивши кашу, Марта поло-

жила в нее 6 пятаков, а Лукия, когда Марта отвернулась, бросила в кашу гривенник.

Когда каша была готова, Лукия понесла ее в село к отцу Нилу. А от отца Нила Марко понес ее в школу в ручнике, вышитом Лукиею. Принесши кашу в школу, он поставил ее доли. Ручник преподнес учителю. А до каши просил товарищей. Товарищи, разумеется, не заставили повторять просьбы, уселись вокруг горшка. А Марко взял тройчатку, стал над ними, и пошла потеха. Марко немилосердо бил всякого, кто хоть крошку ронял дорогой каши на пол.

Кончивши кашу, Марко тройчаткою погнал товарищей до воды, а пригнавши от воды, принялись громадою горшок бить. Разбили горшок, и учитель распустил их всех по домам в знак торжественного сего события.

После описанной церемонии Марко был отпущен на родину, т. е. на хутор, отдохнуть недели две после граматки. Но вместо отдыха он встретил новые, неподвижные им труда. Яким, в присутствии Марты и Лукии, заставлял его прочитывать каждый день всю граматку, от доски до доски, и даже «Иже хочет спастися».

— Да для чего это уже «Иже хочет спастися» ты заставляешь его читать? — говорила Марта. — Он его не учился, то и читать не нужно.

— Ты, Марто, человек неграмотный, то и не мешалась бы не в свое дело, — говорил обыкновенно Яким. — Мы-то знаем, что делаем.

Марко под конец второй недели готов был бежать из родительского дома в школу. В школе ожидали его ровесники, товарищи, а дома кто ему товарищ? Правда, оно и в школе не тепло, но все-таки лучше, нежели дома.

По прошествии двух недель снабдили Марка всяким добром удобосъедаемым и вдобавок Часословом⁶², принесенным Мартою в то лето из Киева, и отправили в школу.

В Великом посту, когда говели Яким и Марта, то Марко уже посередине церкви читал большое повечерие к неопisanному восторгу стариков. Выходя из церкви, Яким погладил по голове Марка и дал ему гривну меди на бублики, сказавши:

— Учись, учись, Марку! Науку не носят за плечима.

А Марта дома Лукии чудеса про Марка рассказывала. Она говорила, что дьяк просто дурень в сравнении с Марком, что Марко вскоре и самого отца Нила за пояс заткнет. Разве только что на гуслах не будет играть, да это ему и не нужно.

— Да что же это он, да как же это он там читает? — обыкновенно спрашивала Лукия.

— А так читает, что хоть бы и самому дьяку, так не стыдно. Да, я думаю, дьяк и заставляет читать все такое, чего сам прочитать не в силах. Я думаю, что так.

Лукия с нетерпением ожидала шестой недели поста, в которую собиралась говеть. Наконец дождалась и наконец услышала читающего Марка, и уже не одну «Нескверную, неблазную», а и «Полуношницу», и даже «Часы»⁶³. Велика была ее сердечная радость, когда она, [выходя] из церкви, слышала такие слова:

— Какой хороший школяр! Дак он прекрасно читает, точно пташка какая щебечет. Наделил же Господь добрых людей такую дытыною.

Такие [и] им подобные слова слушала Лукия всякий раз при выходе из церкви. Зато Марко и возмездие получал не малое. Он в продолжение недели всю школу кормил бубликами.

Марко быстро двигался на поприще образования, так что к концу другого года, к удивлению всех, в особенности учителя, он прошел всю Псалтырь, даже с молитвами. А чтением кафизм⁶⁴ в церкви приобрел общую известность и похвалу всего села; так что уже на что Денис Посада, который никого не хвалил, и тот, бывало, выходя из церкви, скажет:

— Ничого сказать, славный школяр. Прекрасно читает.

Долго толковали между собою отец Нил с Якимом, учить ли Марка писать или так и кончить на Псалтыре. С домашними Яким не входил в рассуждение по поводу этого предмета. Он знал навверное, что в Марте первой он встретил бы оппозицию, а потому и молчал благоразумно. А по зрелом рассуждении с отцом Нилом решил, чтобы Марка учить писать.

Хитрость книжная, можно сказать, далася нашему Марку. Да и хитрость скорописца не отвернулася от него. В полгода с небольшим он постиг все тайны каллиграфии и так, бывало, выведет букву ферт, что сам учитель только плечами двинет и больше ничего. Но кого он больше всех восхищал своею тростию скорописца, так это старого Якима. Он ему при всяком удобном случае писал послание, надписывая на конверте, что такой-то и такой губернии, такого-то и такого повета, на благополучный хутор такой-то, жителю Якиму Миронову сыну такому-то. Старик был в восторге, получа такое письмо от своего сына из школы.

— Вот оно что значит просвещенный человек, — говорил он, бывало, Марте и Лукии, держа письмо в руках, которого он, конечно, не понимал, потому что читал только печатное. — Я вот и не был в селе, а знаю, что там творится. А вы, бабы, ну, скажите, что вы знаете? Вот то-то и есть! А я так знаю. Вчера отец Нил на гуслах играл «Исусе мой прелюбезный»⁶⁵, а матушка Якилына с прочими мирносыцами ему подтягивали. Вот что.

— Ну, та ты из своего письма наговоришь, что и груши на верби растут, — говорила обыкновенно Марта.

— Что ж, когда не веришь, то на, возьми прочитай. — И он ей подавал письмо.

— Читай уже ты один, а мы и так себе останемся.

И Яким, бывало, через пятое-десятое по складам прочитает им:

«Любезнейшии и драгоценнейшии родители. Я, слава Всевышнему, жив и здоров, чего и вам желаю. Единородный сын ваш М. Г.».

— Только то и было? — спрашивала Марта.

— А тебе чего еще хочется? — отвечал, смеясь, Яким.

— А как же там батюшка с матушкою? Говорил ты, что в письме написано.

— А дзус вам знать, цокотухи. — И при этом он клал письмо за образ.

Смеючися, пролетали годы над хутором. Марко вырастал, делался юношею, и каким юношею? Просто чудо! Бывало, сельские красавицы не налюбуются на Марка

Гирла. Школу он оставил вот по какому случаю. Однажды Марта, возвратясь из Киева, занемогла; да, прохворавши семь недель, и Богу душу отдала. Долго плакал старый Яким и, плачучи, поселился наконец в своей пасици. Надо было для утехи старика взять из школы Марка. Лукия так и сделала. «Пускай себе, — думала она, — чего не доучилось в школе, доучится дома. А старику, бедному, все-таки будет розвага. А [то] и он умрет, бедный, с тоски та с горя».

И в воскресенье, рассчитавшись с дьячком и отцом Нилом, привезла Марка на хутор. Обрадовался, ожил Яким, увидя перед собою существо, которое одно только и привязывало его к жизни.

До прибытия Марка из школы старый Яким был похож на Афанасия Ивановича после смерти Пульхерии Ивановны, с тою разницею, что в доме и вообще в хозяйстве не было заметно того печального запустения, какое было видно в доме Афанасия Ивановича после смерти Пульхерии Ивановны⁶⁶. Потому что у него осталася Лукия.

Бывало, сидит бедный старик в пасике несколько часов сряду, головы не подымая, только вздохнет и утрет машинально слезу, скатившуюся на седые усы. Вздохнет опять и опять заплачет. И так просиживал он до тех пор, пока Лукия приходила звать его обедать. Тогда молча вставал он и шел за Лукиєю в хату. Она заводила с ним речь о хозяйстве, о чумаках, о пчелах, о яблукках. Но он отвечал только «да» или «нет». Однажды она ему сказала:

— Вы бы взяли хоть Псалтырь прочитали за ее грешную душу, и вам бы легче стало.

Яким молча с полки достал Псалтырь и пошел в сад (Марта была похоронена в саду между старыми липами), остановился над могилою Марты, раскрыл книгу, перекрестился и начал читать «Блажен муж»⁶⁷. Когда же дочитался до «Славы» и начал читать «Со святыми упокой»⁶⁸, то не мог проговорить «рабу твою Марту». Залился старик слезами, и книга из рук упала на могилу.

Так-то время и уединение связывают простосердечных людей друг с другом.

Благословенно и время, и уединение, простосердечные люди.

Яким с каждым днем оживал более и более. Лукия угождала и ухаживала за ним, как за малым ребенком. А Марко, несмотря на его юность (и, как Гоголь говорит, юркость⁶⁹), не отставал от него ни на минуту. Он уже знал, что он не родной его сын, и в глубине молодой души своей чувствовал все благо, сделанное ему чужими добрыми людьми. Он иногда задумывался и спрашивал себя: «Кто же мой отец? И кто моя мать?» — и, разумеется, оставался без ответа.

Каждую субботу с утра до обеда читал он Псалтырь над могилою Марты. А Яким, стоя около него, молился, и плакал и, плачучи, шептал иногда:

— Кто же бы за твою душу теперь Псалтырь прочитал, если б мы его не отдавали в школу? Читай, сыну! Читай, моя дытыно! Она с того света услышит и спасибо тебе скажет. Душа ее праведная по мытарствах⁷⁰ теперь ходит. — И старик снова заливался слезами.

А между тем Марку пошел уже двадцатый год. Пора ему уже была и вечерныци посетить, посмотреть, что и там делается. Дождавшись осени, он это и сделал, и так удачно, что после первого посещения вечерныц, возвратясь домой, стал у Якима просить благословения на женитьбу.

— Вот тебе и на! — сказал Яким, выслушавши его. — Я думал, что он все еще школяр, а он уже во куда лезет! Рано, рано, сыну. Ты сначала погуляй, попарубкуй немного, почумакуй, привезы мени гостынец з Крыму або з Дону. А то — ну сам ты скажи, какая за тебя, безусого, выйде. Разве какая бессережная! А вот спросим у Лукии — я думаю, и она скажет, что еще рано.

Спросили у Лукии, и она сказала, что рано.

Марко наш и нос повесил. А между тем ночевать стал ходить у клуню. В хате ему, видите, стало душно.

— Знаю я, чего тебе душно! — говорил, улыбаясь, старый Яким.

А Лукия ничего не говорила, только по целым ночам молилась Богу, чтобы Бог сохранил его от всякого скверного дела, от всякого нечистого соблазна.

Однажды после обеда, когда Яким отдыхал, она вызвала Марка в другую хату и ласково спросила у него:

— Скажи мне, Марку, по истинной правде, кого ты полюбил? На ком ты думаешь жениться?

Марко расписал ей свою красавицу, как и все любовники расписывают. Что она и такая, и такая, и красавица, и раскрасавица, что лучше ее и во всем мире нет. Лукия с умилением слушала своего сына и сказала наконец:

— Верю, что краше ее во всем мире нет. А скажи ты мне, какого она роду? Кто отец ее и кто такая мать? Что они за люди и как они с людьми живут?

— Честного она и богатого роду!

— Богатства тебе не нужно, ты и сам, слава Богу, богатый. А скажи ты мне, любишь ли ты ее?

— Как свою душу! Как святого Бога на небесах!

— Ну, Марку, я тебе верю. Ты ее любишь, а когда любишь, то ты ей зла не сделаешь. Смотри, Марку! Сохрани тебя Матерь Господняя, если ты ее погубишь! Не будет тебе прощения ни от Бога, ни от добрых людей!

— Как же я погублю ее, скажи ты мне, когда я ее люблю?

— Как погубишь?.. Дай, Господи, чтобы ты и не знал, как вы нас губите. Как мы сами себя губим!

— Лукие, ты давно у нас живешь. Скажи мне, не знаешь ли ты, кто такая моя маты?

Лукия при этом неожиданном вопросе затрепетала и не могла ответить ни слова.

— Скажи мне! Скажи, ты, верно, знаешь?

Лукия едва ответила: «Не знаю!»

— Знаешь! Ей-богу, знаешь! Скажи мне, моя голубко, моя матинко! — И он схватил ее за руки.

— Марта, — отвечала Лукия тихо.

— Ни, не Марта, я знаю, что не Марта! Я знаю, что я б а й с т р ю к, подкидыш.

Лукия схватила его за руку, сказавши:

— Молчи! Кто-то идет! — И вышла быстро из хаты.

«Она, верно, знает», — подумал Марко и вышел вслед за нею.

Дождавшись весны, Яким поручил все хозяйство Лукии. А сам, по обещанию, поехал в Киев, взяв и Марка с собою.

Лукия не пропускала ни одного воскресенья, чтобы не побывать в селе. И после обедни всегда заходила к матушке и после обеда долго с нею беседовала наедине. Она расспрашивала попадью о своей будущей невестке и узнала, что она честного и хорошего роду и что про нее дурной славы не слыхать. Наконец она через попадью и сама с нею познакомилась. И увидела, что сын и попадьа говорят правду.

Через месяц Яким с Марком возвратились на хутор и навезли разных дорогих гостинцев своей на й м и ч к е. А для себя привезли, кроме синего сукна и китайки, Е ф р е м а С и р и н а ⁷¹ и «Житие святых отец» за весь год ⁷².

Дни летние и длинные вечера осенние Марко читал святые книги, а Яким слушал и обновлялся духом. Он пришел в свое нормальное положение, подчас не прочь был послушать, как отец Нил играет на гусях и как отец дьякон поет «Всякому городу нрав и права» ⁷³. И прочее такое. Только всегда приговаривал:

— Ох, якбы теперь со мною была Марта! Дали б мы себе знать. — И после этого всегда старик задумывался, а часто и плакал, говоря:

— Сырота я сыротою! Так и в домовыну ляжу. Марко? Так что ж Марко! Звычайне, не чужий! Оженю его, непременно оженю после П о к р о в ы. А летом пускай сходит в дорогу та привезе мени з Крыму сыву шапку, таку сыву, как моя голова.

А Марко, прочитавши житие какого-нибудь святого, отправлялся в клуню ночевать, т. е. в село, к своей возлюбленной.

А Лукия, уложивши спать старого Якима, молилася до полуночи Богу, чтобы охранял Он ее сына от всякого зла.

Весною, снарядивши новые возы, новые м е р е ж а н ы е ярма, притыки, лушни и занозы, Яким отправил своего Марка ч у м а к о в а т ь на Дон за рыбою.

— Иди ж, мой сыну! — говорил он, — та везы свойи молодой подарки. После Покровы, даст Бог, мы вас и скрутымо.

Марко с горем пополам отправился на Дон за рыбою.

А Лукия, взявши котомку на плечи, пошла в Киев помолиться святым угодникам о благополучном возвращении сына с дороги. Яким один остался на господи. Он, распорядившись весенними работами, вынул пчел из погреба, расставил их как следует по пасике, взял Ефрема Сирина и поселился на все лето в пасике.

А Лукия между тем пришла в Киев, стала у какой-то мещанки на квартире и, чтоб не платить ей денег за квартиру и за харч, взялася ей носить воду для домашнего обиходу. В полдень она носила воду из Днепра, а поутру и ввечеру ходила по церквам святым и пещерам. Отговевшись и причастившись Святых Таин, она на сбереженные деньги купила небольшой образок святого гробокопателя Марка⁷⁴, колечко у Варвары-великомученицы⁷⁵ и шапочку Ивана Многострадального⁷⁶. Уложивши все это в котомочку и простившись с своею хозяйкою, она возвращалася домой. Только не доходя уже Прилуки⁷⁷, именно в Дубовому Гаю⁷⁸, занемогла пропасницею. Кое-как доплелася она до Ромна и из Ромен должна была нанять подводу до хутора, потому что уже не в силах была идти. А она хотела зайти в Густыню, в то время только возобновлявшуюся⁷⁹. И не удалось ей, бедной.

Испугался старый Яким, когда ее увидел. «Исхудала, постарела, как будто с креста снятая, — говорил он. — Чи не послать нам за знахуркою?» — спрашивал ее Яким.

— Пошлить. Бо я страх нездужаю. — И Яким не послал, а сам поехал в село и привез знахурку. Знахурка лечила ее месяц, другой и не помогала.

Во времена самой нежной моей юности (мне было тогда 13 лет) я чумаковал тогда с покойником отцом. Выезжали мы из Гуляйполя. Я сидел на возе и смотрел не на Новомиргород, лежащий в долине над Тикичем⁸⁰, а на степь, лежащую за Тикичем. Смотрел и думал (а что я тогда думал, то разгадает только один Бог). Вот мы

взяли с об, перешли вброд Т и к и ч, поднялись на гору. Смотрю — опять степь, степь широкая, беспредельная. Только чуть мреет влево что-то похожее на лесок. Я спрашиваю у отца, что это видно.

— Девятая рота⁸¹, — отвечает он мне. Но для меня этого не довольно. Я думаю:

— Что это — 9-я рота?

Степь. И все степь.

Наконец мы остановились ночевать в Дидовой балке⁸².

На другой день та же степь и те же детские думы.

— А вот и Елисавет⁸³! — сказал отец.

— Где? — спросил я.

— Вон на горе цыганские шатры белеют.

К половине дня мы приехали в Грузовку⁸⁴, а на другой день поутру уже в самый Елисавет.

Грустно мне! Печально мне вспоминать теперь мою молодость, мою юность, мое детство беззаботное! Грустно мне вспоминать теперь те степи широкие, беспредельные, которые я тогда видел и которых уже не увижу никогда.

Побывавши в Таганроге и Ростове, Марко с своими чумаками вышел в степь. И непочтовым шляхом прямувалы чумаки через Орель на Старые Санжары⁸⁵. В Санжарах, переправившись через Ворсклу, задали чумаки пир добрым людям.

Купили три цебры вина. Найняли троисту музыку. Та и понесли вино перед музыкантами. Кого встретят, панли это, мужик ли, все равно: «Стой, пый горилку!» Музыка играет, а чумаки все до одного танцуют.

С таким-то торжеством прошел Марко через Санжары.

В Белоцерковке⁸⁶ повторилось то же. А в Миргороде, хоть и не было переправы, чумаки таки сделали свое.

«Хорол хоть и не велика ричка, а все-таки, — говорили они, — треба свято отбуты». И отбулы свято. В Миргороде они взяли уже не четыре цебра вина, а бочку. И весь город покотом положили. А о музыкантах и танцах и говорить нечего.

Из Миргорода с Божью помощью вышли на Ромодан.

Вышедши на Ромодан и попасши волы, чумаки потянулись по Ромодану на Ромен.

Идутъ соби чумаченьки
Та йдучи спивають⁸⁷.

Что же ты, Марку, что же ты не поешь с товарищами-чумаками?

А вот почему я не пою с товарищами-чумаками:

Покинул я дома молодую девушку.

Что теперь сталося с нею?

Везу я ей с Дону парчи, аксамиту, всего дорогого.

А она, быть может, моя молодая,

вышла за другого.

И чем ближе они подходили к корчме, от которой ему поворотить надо вправо, тем он грустнее становился.

«Что это мне эта наймишка не идет с ума?.. А може, вона скаже», — прибавлял он в раздумьи.

Минули Лохвыцю, прыйшли и до корчмы. Попрошался Марко с своими товарищами-чумаками как следует, подякував их за науку и поворотил себе на хутор с своими возами.

Путь невелик, всего, может быть, пять верст, но он оставился с своею валкою ночевать в поле. Наймиты себе ночуют в поле около волов и возов, а он побежал к своей возлюбленной.

Серце мое! доле моя!
Моя Катерино⁸⁸! —

сказал он ей, когда она вышла в вышнык. Он много говорил ей подобных речей, говорил потому, что не знал, что делается дома.

А дома делалось вот что.

Знахурка довела своими лекарствами бедную Лукию до того, что Яким просил отца Нила с причетом отправить над нею маслосвятие.

После этого духовного лекарства Лукии сделалось лучше. Она начала по крайней мере говорить. И первое слово, что она сказала, это был вопрос:

— Что, не пришел еще?

— Кто такой? — спросил Яким.

— Марко, — едва прошептала она.

К вечеру ей стало лучше, и она просила Якима постлать постель на полу. Когда перенесли ее на пол, то она показала знаком Яким, чтобы он сел около нее. Яким сел. И она ему шепотом сказала:

— Я не дождуся его, умру. У мене есть гроши, отдасте ему. Вся плата, что я от вас брала, у мене спрятана в коморе, на горыщи, под соломяным жолобом. Отдайте ему, я для него их прятала. Та отдайте ему еще образок Марка святого гробокопателя, что я принесла из Киева. А молодой его, когда пойдут венчаться, отдайте перстень святой Варвары. А себе, мой тату, возьмите шапочку святого Ивана.

И, помолчавши, она сказала:

— Ох, мне становится трудно. Я не дождуся его, умру. А он должен быть близко. Я его вижу. — И, помолчав, спросила: — Еще далеко до света?

— Третьи петухи только что пропели, — ответил Яким.

— Дай-то мне, Господи, до утра дожить, хоть взглянуть на него. Он поутру приедет.

И в ту ночь, когда она исповедывалась Яким, Марко целовал свою нареченную, стоя с нею под калиною, и говорил ей сладкие, задушевные, упоительные юношеские речи. Замолкал и долго молча смотрел на нее, и только целовал ее прекрасные карие очи.

Пропели третьи петухи. Вскоре начала заниматься заря.

— До завтра, мое сердце единое! — сказал Марко, целуя свою невесту.

— До завтра, мий голубе сызый! — И они расстались.

— Иде, иде, — шептала больная, когда взошло солнце. — О! чуєте, ворота скрипнули. — Яким вышел из хаты и встретил Марка с чумаками, входящего во двор.

— Иды швидче в хату! — сказал обрадованный Яким Марку. — Я тут и без тебе лад дам.

Марко вошел в хату. Больная, увидя его, вздрогнула. Приподнялася и протянула к нему руки, говоря:
— Сыну мий! Моя дытыно! Иды, иды до мене!
Марко подошел к ней.
— Сядь, сядь коло мене. Нагни мени свою голову.
Марко молча повиновался. Она охватила его кудрявую голову исхудалыми руками и шептала ему на ухо:
— Просты! Просты мене. Я... я... я твоя маты.
Когда Яким возвратился в хату, то увидел, что Марко, плача, целовал ноги уже умершей н а й м и ч к и.

25 февраля 1844

Переяслов

ВАРНАК

Повість

Есть в нашем русском православном огромном царстве небольшая благодатная земля, так небольшая, что может вместить в себе по крайней мере четыре немецких царства и Францию в придачу¹. А обитают в этой небольшой земле разноязычные народы и, между прочим, народ русский и самый православный. И этот-то народ русский не пашет и не сеет совершенно ничего, кроме дынь и арбузов, а хлеб ест белый, пшеничный, называемый по-ихнему калаци, и воспевает свою славную реку, называя ее кормилицей своей, золотым дном с берегами серебряными².

Грустно видеть грязь и нищету на земле скудной, бесплодной, где человек борется с неблагоприятною почвой и падает, наконец, изнеможенный под тяжестью труда и нищеты. Грустно! невыразимо грустно!

Каково же видеть ту же самую безобразную нищету в стране, текущей млеком и медом, как, например, в этой земле благодатной? Отвратительно! А еще отвратительнее встретить между этой ленивой нищеты обилие и при обилии отвратительную грязь и невежество!

А в этой стране благословенной это встречается не редко, а даже очень часто.

Какие же могут быть причины нищеты в краю, текущем млеком и медом?

На сей важный политико-экономический вопрос я на досуге напишу четырехтомный нравоописательно-исторический роман, в котором потщуся изобразить с микроскопическими подробностями нравы, обычаи и историю сего архиправославного народа.

А пока созреет этот знаменитый роман в моей многоумной голове, я расскажу вам вот что.

Есть в этой благодатной стране, неглубоко под землей, огромная глыба соли, а на этой глыбе соли построена небольшая крепостца, называемая в простонародии Соляною Защитой³.

Обстоятельства заставили меня побывать однажды в этой Соляной защите.

В первое воскресенье моего там пребывания увидел я в церкви старика, совершенно седого, но еще довольно свежего и необыкновенно выразительной и благородной физиономии.

Он в церкви исправлял должность причетника, ставил свечи перед образами, снимал со свечей, гасил догоревшие и в конце обедни ходил с кошельком вместо церковного старосты.

Его величаявая наружность меня поразила. Огромный рост, седая длинная волнистая борода, такие же белые густые вьющиеся волосы, темные густые брови. Лицо правильное, чистое, с легким румянцем на щеках, как у юноши. Словом, он мог бы быть прекрасной моделью для Мойсея-Боговидца⁴ или для гомеровского Нестора⁵.

Пленившись симпатически старческой прелестью этого почтенного мужа, я, выходя из церкви, спросил у хромого инвалида, кто такой этот почтенный старец, что снимал со свечей перед образами.

Инвалид отвечал мне довольно лаконически:

— Это, батюшка, бывший в а р н а к, а теперь здешний посельщик. Добрейшей души человек.

После этого ответа я остановился около церкви и провожал глазами заинтересовавшего меня старика. И чем более смотрел я на него, тем менее находил я в нем сходства с варнаком.

Однако ж инвалид не мог сказать зря такого слова!

Я вспомнил, что прежде здесь добывалась соль арестантами и что многие из них, кончивши свой тяжкий термин, были поселены тут же, смотря по нравственности.

Но неужели такая благородная наружность могла принадлежать преступнику?

И я решился узнать подробнее о прошлом этого замечательного наружностию старика.

В продолжение недели я узнал, что он действительно здешний поселенец, и что человек испытанной честности, и человек, хотя и не богатый, но и не бедный, живет в своем собственном домике, хотя и небольшом, но живет так, как дай Бог и в хоробах бы жили: чисто, сытно и честно.

Имеет он у себя человек десять работников, хотя из киргиз, но дай Бог, чтобы и русские так работали, как эти полудикари.

И что на будущий год его непременно выберут церковным старостой за его добродетели. И т. д.

Я решился познакомиться с ним лично и при благоприятном случае узнать точнее его прошлую жизнь, и если найду в ней что-либо нравственное, назидательное или по крайней мере занимательное, то запишу все это, предам тиснению, назидания или увеселения ради.

Случалось ли вам встречать старика такой почтенной, благородной наружности, что невольно снимешь шапку и поклонисься ему?

Со мной это часто случалось.

Однажды встретил я его идущего от вечерни и невольно ему поклонился. Он мне вежливо ответил поклоном и спросил:

— Вы, кажется, не здешний? Я вас не встречал здесь прежде.

— Вы не ошиблись. Я, действительно, недавно приехал в вашу Защиту.

— А позвольте спросить, издали ли?

Я сказал ему место моей родины.

Старик мне судорожно подал руку, которую я чуть-чуть не поцаловал.

— Вы земляк мой! — сказал он грустно. — Давно ли вы оставили нашу прекрасную родину?

— Не более года, — отвечал я.

— Какой вы счастливец! Вы так недавно видели наш Богом благословенный край! А я вот уже лет тридцать с лишком не видал его! Что-то там теперь делается?

И у старика навернулись слезы.

— Ежели досуг вам, — сказал он, — то не побрезгуйте мною, посетите меня, пусть я хоть посмотрю на вас,

на земляка моего! Будьте добры и ласковы, не откажите мне!

Я, разумеется, был рад такому предложению.

И через несколько минут мы подошли к небольшому беленькому домику, соломой крытому; наружность его мне напомнила Малороссию.

У ворот встретила нас пожилая женщина в малороссийском платье и приветствовала нас добрым вечером.

— Добрый вечер, Мотре! Прошу покорно в нашу хату, — сказал он, обращаясь ко мне. — Здесь, видите, неподалеку живут земляки наши, курские и харьковские, так я и взял себе в работницы землячку — оно все как-то лучше.

Говоря это, он ввел меня в свою хату.

Внутренность хаты, как и наружность ее, напоминала Малороссию. Стены вымазаны белой, а пол желтой глиной и усыпан ароматными травами. Вокруг стен чистые широкие дубовые лавы. А перед образом Всех скорбящих Матери⁶ теплилась лампада и стоял налой, покрытый чистым, белым, с широкою бахромою полотенцем. На налое лежала книга, с виду похожая на Псалтырь, in quarto⁷.

— Прошу, садитесь, дорогой мой гость!

Я сел и стал внимательнее рассматривать комнату или, лучше сказать, любоваться ею.

Везде во всем видно было порядок доброго хозяина и заботливость хозяйки, все было чисто и привлекательно. Комната была разделена на две половины узкою, длиною печкой вместо перегородки. А печка украшена лепными арабесками домашнего художества. (Такие печи можно видеть на Волыни и Подолии.) В углу перед образами стоял стол, покрытый бухарским ковром и сверху белой скатертью. На столе лежал ржаной хлеб, вполовину покрытый тонким белым полотенцем, вышитым разными цветными шелками; около хлеба стояла фаянсовая солонка с белой, как рафинад, солью, и тут же, на другом конце стола, лежала большая книга, вроде Четии Минеи⁸, в красном сафьянном переплете, с золотыми вытиснутыми и почерневшими от времени украшениями. Это была Библия (как я после узнал) —

изящное киевское издание 1743 [года], с высокопарным посвящением гетману Разумовскому⁹ (издание весьма редкое). Между окнами на стене висел в позолоченной рамке эстамп, выгравированный Миллером с картины Доменикино Цампиери, изображающий Иоанна Богослова¹⁰. Около двери в углу стоял посох степного дерева джигилу. И тут же около посоха на гвозде висели кандалы.

Старик в продолжение этого времени хозяйничал вне хаты и возвратился в хату в то самое время, когда я смотрел на кандалы.

— Что, земляк, любишься на мой трофей? Тяжкий трофей! Я завоевал его многолетним преступлением и принес его сюда на ногах своих из самого Житомира. Здесь носил я его двадцать лет и теперь еще казнюся им и буду казниться и исповедовать ему грехи свои до гробовой доски.

Все это было сказано таким грустным, потрясающим душу голосом, что я не мог сказать слова утешительного бедному старику и сидел молча, пока он сам не заговорил.

— Прости мне, старому грешнику, земляк, я возмутил твою душу своим нечистым воспоминанием! Что делать? Против воли рвется на язык! Я держу у себя этот проклятый знак человеческого унижения для казни собственной души. Но оставим в покое прошлое, а поговорим лучше о чем-нибудь другом. Расскажи мне, друже мой, что-нибудь о нашей прекрасной Волыни и Подолии!

Но я совершенно не мог ни о чем говорить и вскоре простился с ним.

Он меня не удерживал, просил только навещать его, как время позволит.

Мне время позволяло, и я посещал его почти ежедневно, и часто мы с ним заговаривались до полуночи. И всякий раз я открывал в нем новые добродетели, новые достоинства. Он был образован, как любой аристократ того времени, с тою разницею, что любил читать, и в особенности итальянских поэтов — Боккаччио¹¹, Ариосто¹², Тасса¹³. А «Божественную комедию» он наизусть читал.

— Давно я уже ничего не читаю, — сказал он мне однажды, — кроме этой божественной книги! Да и к чему теперь читать? Было время, читал, восхищался дивными созданиями прекрасного искусства! Теперь довольно, я состарился, огрубел, я ничему уже не могу сочувствовать, как бывало когда-то! Да и к чему, правду сказать, послужило мне чтение? Мои чистые, молодые сочувствия? Что я из них сделал? Или, лучше сказать, что люди из них сделали? Грех! И бесконечное горе!

Если б я не читал ничего, не увлекался ничем, не то бы из меня было: был бы я себе простым пахарем, добрым человеком... А теперь что я?

Мы с ним каждый вечер делались откровеннее и откровеннее.

Однажды я навел его на мысль, чтобы он мне поверил свое горе, чтобы рассказал мне про свои прежние, молодые лета!

Он долго как бы не хотел меня понять, ему неприятно, горько было вспоминать свое прошедшее. И однажды сказал он мне:

— Друзе мой! Ты хочешь моей исповеди! Ты желаешь знать мою прошлую бесталанную жизнь. Тяжело будет слушать тебе, друже мой добрый, потому что прошлая жизнь моя исполнена греха и беззакония. А настоящая, как ты сам видишь, — немощь и одиночество вдали от моей [прекрасной?] и милой Волыни!

Я знаю, ты будешь слушать с участием мою сердечную исповедь и тебе будет горько ее вчуже слушать.

Слушай же, мой благородный друже! Она мне душу освежит, моя грустная нелицемерная повесть.

И он вздохнул, перекрестясь, и начал свою повесть с самых ранних лет своего детства.

На гранитных берегах прекрасной реки Случи¹⁴, где она, верстах в десяти выше Новограда-Волынского¹⁵, извившись подобно змии, образовала правильное кольцо версты две в поперечнике, в центре этого кольца стоят окруженные дубровою остатки огромных каменных палат. Прежде бывшее жилище одной знатной польской фамилии¹⁶, а теперь жилище сов и нетопырей!

Это дело моих проклятых рук! Я поселил там змию и ночную птицу. О! Господи, прости мне сей грех невольный! грех великий!

По косогору, спускаясь к самой реке, лежит укрытое фруктовыми садами большое село с почерневшею от времени деревянную треглавою церковью.

Эти церкви у нас поляки называют козацкими, вероятно потому, что большая часть этих церквей построена козаками во времена унии, на скорую руку, и представляют они собою тип простой, грубой, хлопской, как говорят поляки же, архитектуры.

Это село — моя родина! В этом прекрасном селе я родился на грех и на страдания!

Отца своего я не помню; а мать как во сне вижу, когда в гроб ее положили и понесли на м а р а х на кладбище.

И едва помню еще, когда священник над ее телом прочитал молитву, напечатанную на большом листе красными и черными буквами, и, прочитавши, накрыл ей лицо этою молитвою; потом заколотили гроб и опустили в яму. Священник заступом крестообразно запечатал яму и заставил меня бросить горсть земли на гроб моей матери. Я бросил и пошел за людьми в село.

Помню еще, в нашей хате было много людей, и все обедали, только не шумно, а тихо и скромно: вдова, как видно, не оставила по себе обильных поминок.

Во время обеда я играл с детьми на дворе, а когда все разошлись после обеда, то меня и дети покинули, и я остался один с моею заузданной палочкой-лошадкой. Вошел я в хату. В хате соседка наша, тоже горемычная вдова, убирала посуду, дала мне кусок пирога, я съел его и заснул на материнной постели. Старушка, прибравши все в хате, заперла ее на засов и ушла к себе домой. Я проспал в пустой хате всю ночь один, и, проснувшись поутру, я чего-то испугался и заплакал.

Плакал я недолго. Вскоре пришла соседка-старушка и принесла мне полную миску угорок-слив и утешила меня.

Старушка посыпала курам пшена и, накормивши серого кота и рябую собаку, взяла меня и повела к себе домой.

У вдовы была дочь, старше меня несколькими годами. Она меня приласкала, накормила яблуками, грушами и тому подобными сладостями.

Когда я уходил к себе домой, то она меня всегда провожала, и когда начинал плакать дома, не найдя в хате матери, то она утешала меня, говоря, что мать моя поехала на ярмарок и привезет мне гостинца — медяного мо-скаля¹⁷. Чем я, разумеется, и утешался.

И так мало-помалу стал я забывать свою великую потерю при помощи вдовиной прекрасной дочери.

Я привязался к ней, как к сестре родной, и она, действительно, заменяла мне сестру родную.

После я думал матерью ее назвать, но Богу не угодно было благословить мое предположение!

Часто посещал я свою бедную опустелую хату!

Скажите, что может быть грустнее пустки?

Я до сих пор помню то страшно грустное впечатление, которое тогда меня одолевало!

В Великом посту, на Страстной неделе, священник, обходя с молитвою село, посетил и мою бедную благодетельницу и, увидя меня, взял к себе, обещаясь вывести меня в люди.

У священника был сын Ясь, моих лет, и, не знаю почему, он мне с первого взгляда не понравился.

Меня посадили за букварь вместе с Ясем. Мне это было весьма не по нраву, однако я учился с успехом, а Ясь был туп. Яся хвалили, а меня называли ленивцем и тупицей. Мне эта несправедливость казалась обидною, и я стал бегать от попа к своим благодетельницам, откуда меня приводили обратно к попу, а поп меня жестоко наказывал за побеги.

Однажды убежал я от попа к своим друзьям и, бояся войти к ним в хату, просидел целый день в бурьяне под тыном, выжидая, не выйдет ли сестра из хаты; я звал сестрою дочь вдовы. Наконец она вышла, я показался ей и попросил хлеба. Она мне вынесла большой ломоть хлеба и кусок свиного сала. Я сквозь слезы поцаловал ее и скрылся в густом сливнике.

Утоливши голод, я начал помышлять о ночлеге.

Идти к попу — будут бить, идти ко вдове — она ответит к попу и все-таки будут бить.

Идти в свою пустку ночевать — страшно. Размышляя таким образом, я очутился за ц а р ы н о й (выгон).

А за ц а р ы н о й стояло в копнах сжатое жито. Не рассуждая, я отправился к копнам и в первой копне приютился и заснул сном непорочности.

Ночью просыпаюсь я и слышу вдали вой волков.

До сих пор не могу забыть того неприятного чувства. Это не страх за жизнь, а что-то смешанное со страхом и отвращением.

Вой волков начал стихать понемногу, и я, скорчившись от холоду и накрывшись снопом, снова заснул.

Поутру рано разбудил меня арапником л а н о в ы й.

— Ты что здесь делаешь? — спросил он меня грозно.

— Сплю! — отвечал я ему.

— Я тебе дам сплю. Нашел место спать! Разве у тебя хаты нет?

— Есть, дядюшка, только пустка, — сказал я ему сквозь слезы.

— Ну, а отец и мать у тебя есть?

— Нету, дядюшка, я сирота.

— Ну, а коли сирота, так иди же за мною!

И он поворотил свою лошадь к дороге, ударил ее слегка арапником и поехал. А я пошел босиком по колючей с т е р н и, дрожа всем телом от холода и страха.

«Не поведет ли он меня, — так я думал себе, — Боже сохрани, к попу!» И при этой мысли я хотел от него бежать в село и спрятаться где-нибудь в бурьян, но он минутно оглядывался на меня и, направляя свою лошадь в противоположную сторону от села, привел меня на панский двор и отдал на руки управителю, рассказавши, где и как меня нашел.

Управитель был добрый старичок пан Кошулька. Велел мне сшить курточку и шаровары из домашней п и с т р и¹⁸. И я сделался у него домашним козачком. Жил я у пана Кошульки осень и зиму. Немногим лучше мне было у него, чем у попа, — разница только та, что не учили грамоте, а бил и щипал меня, кто хотел.

Весною однажды увидела меня на дворе старая графиня (управитель жил с нею на одном дворе, только в особом флигеле), подозвала меня к себе, спросила, как зовут, и ушла в свои покои.

На другой день после этого случая сняли с меня мерку и начали шить новое платье — и уже не пистревое, а суконное, и сукна тонкого, дорогого — и сапоги, и шапку, а прежде я так ходил.

Когда все было готово, дали мне чистую рубашку, чего прежде также не бывало.

И когда меня умыли, причесали, одели в новое суконное платье, тогда сам пан Кошулька надел новый синий фрак с медными пуговицами и повел меня в графинины покои.

Дежурный гайдук доложил о нас графине. Графиня велела звать нас в приемную. В приемной мы долго ее ждали, и пан Кошулька не смел сесть на стул. Я удивлялся: в комнате так много стульев, а он не хочет сесть ни на одном.

Наконец графиня вышла.

Приветствовала пана Кошульку легким наклоением головы и велела позвать панну Магдалену.

Через минуту из боковых дверей явилась панна Магдалена.

Очаровательное, незабвенное видение!

Я как теперь ее вижу: молодая, стройная, прекрасная! Ее задумчивые голубые выразительные глаза были устремлены прямо на меня. По мне пробежал какой-то невыразимо приятный трепет.

Панна Магдалена была дочь одного промотавшегося пана, и, благодаря хорошему воспитанию, она была принята графиней к себе в дом в виде компаньонки для себя и гувернантки для малолетнего своего сына.

— Вот, друг мой Магдалена, — сказала графиня, — рекомендую тебе компаньона и лакея моему бедному Болеславу. Возьмите его к себе, пусть они вместе играют в свободное время.

Графиня вышла. А панна Магдалена взяла меня за руку и повела к себе в покои.

В покоях панны Магдалены встретил меня мальчик моих лет, только такой худой и зеленый; это был граф Болеслав, единственный сын графини. Он довольно нагло спросил меня:

— Как тебя зовут?

Я тихо отвечал ему: «Кириллом».

— Фи, какое хлопское имя! Ну, да это ничего, я тебя буду звать Яном. А что, Ян, ты в лошадки умеешь играть?

— Нет, не умею, — отвечал я.

— Ну, так я тебя выучу!

И сейчас же принялся меня учить играть в лошадки. Хотя я эту науку понимал не хуже его, но мне почему-то не хотелось быть с ним откровенным.

На другой день поутру, когда граф Болеслав еще спал, панна Магдалена накормила меня булкою с горячим молоком и с участием сестры спросила меня, кто был у меня отец и кто мать. И где они теперь?

Я рассказал ей все с такими подробностями, что она поцеловала меня и заплакала.

С той поры она каждый божий день поила меня по утрам горячим молоком и кормила сладкими булочками.

— Ну, Ясю! (Меня все в доме звали Ясем.) Ну, Ясю! — однажды поутру сказала она мне. — Хочешь ли ты учиться грамоте?

— Я уже учился у попа грамоте, — отвечал я, — но если вы будете меня учить, то я опять буду учиться, а если не вы, то я не хочу, чтоб меня учили грамоте.

Она улыбнулась и сказала:

— Я сама буду тебя учить, — и подала мне французскую азбучку.

— Посмотри, ты знаешь эти буквы?

— Нет! Мне показывали у попа другую азбучку.

— Ну, так я тебя буду учить по этой азбучке, по этой легче!

И тут же принялась мне показывать новые для меня буквы.

К удивлению ее и радости, я в один день выучил все буквы французского алфавита.

Когда я начал довольно бегло читать по-французски, она стала учить меня по-итальянски, — это был тогда модный и любимый ее язык.

Я и тут показал довольно быстрые успехи, так что в непродолжительном времени сравнялся в познаниях с графом Болеславом, к невыразимой радости панны Магдалены.

Мир душе твоей, прекрасное, доброе создание! Никогда я не забуду твоих ласковых, приветливых речей! твоего сердечного участия в судьбе моей печальной!

Она полюбила меня так, как только может любить мать свое единственное дитя.

Всеми возможными ласками поощряла она мои успехи.

Бедная, она не предвидела последствий моему неуместному образованию!

Время шло своим чередом; я подрастал, учился с прилежанием и успехом.

С графом Болеславом мы не могли подружиться совершенно, в нем было что-то отталкивающее, какая-то преждевременная, наглая, недетская спесь. Он иногда показывал мне приязнь за то, что, бывало, когда он нашалит не в меру, то я всю вину брал на себя, что мне, разумеется, не проходило даром.

Вследствие его шалостей прослыл я почти разбойником; великодушие мое было известно только одной панне Магдалене и всегда вознаграждалось необыкновенными ее ласками.

Графиня была женщина светская, избалованная прежними успехами на поприще светской жизни, любила у себя банкеты, где, разумеется, первенствовала между провинциалками, читала итальянские и французские новеллы и больше ничего не делала. Сын вырастал хотя и под одной крышей с нею, но она его видела раз или два в день, и то мимоходом.

Однажды заметила она, что Болеслав уже мальчик порядочный ростом и что нужно для него выписать учителей, потому что она намерена приготовить его для университета.

Пригласили учителей, начались уроки. Я в виде слуги присутствовал при этих уроках и заучивал все то, что было читано и толковано графу.

Я почти всегда приготавливал графа к экзамену, потому что он ничего не мог или не хотел помнить из уроков учителей.

Панна Магдалена по-прежнему меня ласкала и лилеяла и разговаривала со мною не иначе, как на италиянском языке. И по вечерам, проэкзаменуя меня из того предмета, который я слушал в учебной графа, она давала мне уроки на фортепиано.

Сама она — настоящая артистка на этом инструменте. Часто, бывало, после моего урока она просиживала до полуночи за фортепиано, варьируя чудные создания Бетговена¹⁹ (это был ее любимый композитор и только что явившийся в музыкальном мире).

Я, бывало, сижу в уголку, не пошевельнуся, сижу и слушаю, слушаю и заплачу, сам не знаю отчего.

Музыку я полюбил страстно, и этой любовью я обязан панне Магдалене.

Через год с небольшим мы с нею играли в две руки некоторые сонаты Моцарта²⁰ и Бетговена.

Однажды графиня застала нас за фортепиано и была очень недовольна, заметя весьма справедливо панне Магдалене, что я рожден не для музыки, а для рала и плуга.

Панна Магдалена почувствовала всю важность этого замечания, обняла меня и горько зарыдала.

За нею заплакал и я, не вполне разумея благоразумное замечание графини.

Граф быстро вырастал и учился весьма медленно и тупо; нельзя сказать, чтобы он был вовсе без способностей, нет, в нем были кое-какие способности, но и те были заглушены небрежением матери.

Графиня постоянно восхищалась успехами своего милого Болеслава, а успехи Болеслава ограничивались гармоническим лепетаньем на италиянском языке; она была в восторге и больше ничего не требовала от своего милого Болеслава, хотя и готовила его для университета.

Учителя получали исправно содержание и жалованье и делали свое дело, как наемники или как большая часть учителей.

Читали ему ежедневно свои уроки или на досуге рассказывали ему про псовую охоту и т. п. анекдоты.

Одна панна Магдалена с чувством матери заботилась о его моральном образовании; но неуместные восторги графини мешали ей, и Болеслав уже очень хорошо понимал (тоже, может быть, учителя поселили в нем это понятие), что он граф, и граф богатый, что ему не нужно никаких познаний и добродетелей. И часто грубыми своими выходками приводил бедную панну Магдалену в слезы.

Мне было больно смотреть на эту благородную, прекрасную женщину. Я в душе возненавидел Болеслава, и если б не она, то я давно бы ему свернул голову.

Но она, бедная, жестоко оскорбленная, бывало, приголубит меня и повторяет мне святые слова: «Любите и ненавидящих вас»²¹.

Я забыл вам сказать, друже мой добрый, что графиня была ни вдова, ни мужнина жена, как говорится.

Муж ее бросил и жил постоянно в Италии, быстро проматывая свое прекрасное подольское имение.

А графиня с сыном жила, как вам уже известно, на Во-лыни и занималась (как она сама говорила) эдукацией²² единственного сына.

Теперь скажите мне, какой добрый, нравственный пример мог видеть мальчик в семейной жизни своих родителей?

Прежде он часто, бывало, спрашивал у своей нежной матери: скоро ли приедет папаша?

На что мать ему отвечала, что его папаша негодяй и что если он и приедет когда-нибудь, то она его в дом не пустит.

Хорошо было слушать сыну от матери подобные слова!

Впрочем, в быту богатых людей подобная семейная распря не редкость, следовательно, и на молодого графа это не делало большого впечатления.

Домашнее воспитание графа кончилось; надобно было выбрать приличное его породе учебное заведение, в которое можно бы было послать его для окончательного образования.

По этому случаю дан был большой банкет; а после банкета, на другой день, приглашены были гости на домашний сейм, на котором было рассуждено, куда именно послать графа для окончательного образования.

Перебрали все лицеи, все университеты, начиная с Геттингенского²³, и наконец общим голосом решили послать графа в Вильно и приготовить из него политико-эконома²⁴.

После этого важного события, спустя месяц, дала графиня еще большой банкет, на котором молодой граф отличился в мазурке.

Через несколько дней после банкета уехал он в огромном дорожном берлине в Вильно.

Я почувствовал себя свободнее: он стоял перегородкой между мною и панной Магдаленой; мне нельзя было при нем сказать ей простого слова, чтобы не подвергнуть ее, бедную, насмешкам злого мальчика.

Наконец он уехал, и мы остались одни, и действительно одни. Во всем доме не было никого, с кем бы можно было так дружески и так откровенно поговорить, как мы с нею разговаривали.

Старая графиня едва замечала ее присутствие в своем доме. Ее это грубое невнимание тревожило, она несколько раз собиралась оставить графиню, но где она, бедная, могла приклонить свою одинокую голову?

Она готова была выйти замуж за самого грубого посессора²⁵, чтоб только избавиться ей графини.

Но грубые посессоры на бедных девушках не женятся, а она, бедная, совершенно ничего не имела, кроме чистого, благородного сердца!

Открывая свои задушевные мысли, она мне говорила, что останется в этом доме только до тех [пор], пока я не вырасту и не буду в силах располагать собою; тогда она отправится в Варшаву или в Вильно и примет чин смиренной кармелитки²⁶.

Мир твоей доброй, твоей праведной душе!

Грустно мне было выслушивать ее задушевную исповедь, ее непорочные предположения.

Бывало, просидим за полночь, наговоримся, наплачемся и расстанемся до другого вечера почти счастливыми.

Часто свои грустные проекты она кончала симфонией Себастиана Баха²⁷ на домашнем органе.

Это была святая Цецилия²⁸! И я, затаив дыхание, слушал ее и молился на нее. Это были самые чистые, самые счастливые минуты моей печальной жизни.

Меня засадили в экономическую контору писать. И тут-то [я] почувствовал свою горькую зависимость.

Тут я впервые услышал слово к р е п о с т н о й.

Горькое! проклятое слово! И день тот проклят, в который я его услышал в первый раз!

Но делать было нечего! Нужно было покориться судьбе! Тяжкое для меня настало время!

Одна только незабвенная панна Магдалена могла укрощать и успокаивать меня. Я ей одной обязан, что не наложил на себя грешные руки!

А может быть, было бы и лучше? Нет! Как ни печально, как ни тяжела наша жизнь, но мы не вправе ее прекратить.

Пускай тот ее от нас отнимет, кто даровал нам ее.

Я продолжал писать в конторе, а по вечерам посещал панну Магдалену.

О чем мы с ней ни говорили! О чем мы с ней ни мечтали! И все-то наши мечты и предположения разошлись, как дым по светлому небу!

Она мне сообщала книги, какие только могла открыть порядочного содержания в домашней библиотеке графини, потому что вся почти библиотека была составлена из романов.

В конторе писаря смеялись надо мною, называя меня панычем, белоручкой, немцем, потому что я читал не русские и не польские книги.

Однажды во время ж н ы в, или, по-здешнему, страды, послали меня с л а н о в ы м на л а н переписать жниц и копны нажатой пшеницы.

Проходя мимо жниц, я увидел женщину, как будто мне знакомую, и около ее, между снопами и прикрытая зеленым холодком (спелая спаржа), спала девочка лет десяти, украшенная полевыми цветами; около ее, в тени, тыква (кувшин) с водою и торба с хлебом.

Я долго любовался прекрасным личиком спящего дитяти.

Налюбовавшись этою скромною, прекрасною картиною, я спросил у почти знакомой мне женщины, как ее имя, чтобы записать в реестр жниц. Она сказала мне свое имя. Имя и голос мне показался чрезвычайно знакомым.

Я спросил ее, не дочь ли она, Домаха, такой-то вдовы? Она отвечала, что она самая.

— А это твое дитя?

Она отвечала: «Мое!»

Я расспросил ее о ее домашнем житье-бытье. Напомнил ей тот вечер, когда она мне, голодному беглецу, вынесла кусок хлеба.

Она вспомнила, узнала меня и обрадовалась, как родному брату. И просила меня навестить ее в старой материной хате.

В следующее же воскресенье, после обедни, посетил я ее в знакомой мне хате. И из грустного ее рассказа узнал я вот что. Старушка-вдова, моя благодетельница, давно уже умерла, а после смерти матери она вышла замуж. Муж вскоре бежал на Бессарабию, бросил ее одну с маленькою дытыною. Рассказала она мне все это так просто, так трогательно, как только рассказывается самая печальная истина.

Просила она меня остаться у нее обедать, чем Бог послал. Я остался; и она, бедная, почти плакала, что не было у нее и пятака на четвертку горилки. Бедная!

Во всей хате ее была видна скудость и нищета. Но при всем том все было чисто и опрятно. Старая хата была тщательно вымазана, хотя и желтой глиной, — белую глину нужно купить или на хлеб выменять, а за желтой стоит только сходить на берег Случи.

Вся бедная домашняя утварь была в чистоте и порядке. Рубахи, как на ней самой, так и на дочери, были чистые, белые. Все у нее было в таком порядке, что и самая ни-

щета показалась мне не так отвратительною, как я себе ее воображал.

Простившись с нею, я пошел домой, обещаясь навещать ее каждое воскресенье.

По дороге зашел я в свою старую пустку. Печальный вид! Окна выбиты, двери выломаны, дорожки поросли бурьяном, а в провалившейся печи сова гнездо себе свила!

Посмотрел я на это запустение, и мне стало грустно, и страшно почувствовал свое одиночество.

Мне пришло в голову возобновить свою пустку и поселиться в ней. Но что я буду делать в ней один? Жениться? На ком же я женюсь? На крестьянке? Как же я с нею буду жить?

И, подумавши, решился я возобновить свою пустку и поселить в ней мою ново-старую знакомку с дочерью. Девочке в это время было лет десять, не более, мне было семнадцать лет. Воспитаю ее по-своему и женюсь на ней. Подумал, подумал и пошел я в свою контору.

Дорогой разыгралось мое молодое воображение. Я представлял себе все счастье, всю прелесть своей будущей семейной жизни.

Вечеру сообщил я свой план панне Магдалене. Она была в восторге, плакала, целовала мои руки, называла меня своим сыном, своим родным братом, говорила, что я делаю доброе христианское дело, укрывая от нищеты и горя вдову и сироту. В заключение обещалась помогать мне всем: и советами, и деньгами, и научить мою будущую жену и грамоте, и музыке, и хозяйству.

На другой день я принялся за дело; выпросил себе свободы на несколько дней, нанял мастеров, и началось возобновление моего детского жилища.

К хате вместо коморы прибавил я светлицу; сад огородил новым частоколом, около хаты оставил место для цветника; не забыл также сарая для коровы и прочих домашних животных; словом, устроил все, что необходимо для крестьянского быта.

И когда все это было готово, пошел я просить свою соседку на новоселье.

Заплакала она, бедная, когда сказал я ей, что все это устроено для нее и ее маленькой Марыси.

В воскресенье, после обеда, пошли мы навестить их с панною Магдаленою, и как же она, бедная, была рада, что ею и панна не погнушалась.

Так как хата моя была недалеко от панского двора, то мы с панною Магдаленою каждый день посещали нашу воспитанницу. Панна Магдалена учила ее читать по-польски, а я по-русски. Мне не хотелось ее больше ничему учить, я все как-то не верил в свое и ее счастье.

Быстро мчались мои молодые годы! Быстро вырастала Марыся, и выросла, и стала красавицей, настоящей вольтынянкой-красавицей. Боже мой! Я, бывало, смотрю на нее и не насмотрюсь! А бывало, когда в саду вечером запоет под гитару нашу заунывно-мелодическую песню! В это время я плакал и молился Богу! И какая же умная-разумная была! Панна Магдалена, бывало, не налюбует-ся ею, не надивуется ее понятливости. Я был счастлив, она меня любила и, следовательно, была тоже счастлива. Насущные дела мои тоже двигались вперед. Я из простого писаря сделался конторщиком, а по смерти пана Кошульки и управляющим имениями графини.

Было предположено, чтобы после праздника Рождества Христова обвенчаться нам с Марысею. Панна Магдалена была прощена посаженной матерью с моей стороны, а посаженным отцом почтенный сосед наш тятарь (церковный староста). Все было готово, но не сбылось!

Кончивши курс в университете, бог его знает, по какому факультету, граф не заехал даже повидаться со старухою матерью, отправился за границу (для усовершенствования себя в некоторых науках, — так он писал по крайней [мере] матери). Разумеется, старая графиня была в восторге от такого похвального рвения к наукам.

Нежная мать посылала ему исправно деньги и в каждом письме просила его, чтобы он скорее усовершенствовался в науках и ехал бы домой, потому что она уже старуха, близкая гробу, то хоть бы посмотреть на него перед смертью.

Но добрый сын не внимал мольбам старой матери. Она, бедная, постоянно плакала, — она его наконец полюбила и не знала, как заманить его к себе; а я, видя

ее постоянно унылою и, действительно, близкою гробу, на погибель свою посоветовал ей не посылать ему денег, то он поневоле приедет. Старуха так и сделала. Через несколько месяцев нежный сынок возвратился к старой умирающей матери.

Возвратился он из-за границы с французом-камердинером и двумя бульдогами. И милой мама своей привез бронзовый браслет и анекдот о том, как он убил на дуэли (не зная, впрочем) родного отца своего, за что старуха мать наделила его самыми судорожными поцелуями.

Это было в сентябре месяце; мне нужно было в подольское имение графини, чтобы отправить пшеницу в Одессу и самому за нею вслед отправиться, чтобы продать ее. И я поехал.

Я поехал из Балты²⁹ в Одессу на почтовых. Это было во время полнолуния. Я проехал две станции от Балты, и меня застала ночь в степи. Ночь лунная, светлая, тихая, очаровательная ночь! В степи ничто не шелохнется, ни малейшего звука, ни малейшего движения; только когда проедешь мимо могилы, то на могиле будто тырса пошевелится, и тебе делается чего-то страшно.

О могилы! могилы! высокие могилы! Сколько возвышенных, прекрасных идей переливалось в моей молодой душе, глядя на вас, темные, немые памятники минувшей народной славы и бесславия.

А еще, бывало, когда ночью далеко-далеко в степи чабан заиграет на сопилке (свириели) свою однотонную грустную мелодию.

О горе мое! что мне нельзя переселиться в тот чудный край и послушать на старости родную унылую песню!

Бывало, я часто остановлю ямщика на дороге и слушаю чабана, слушаю, слушаю и не наслушаюсь. Ямщик, бедный, продрогнет от ночной росы и бездействия, а я сижу себе на телеге и слушаю, долго слушаю, слушаю, пока не заплачу.

— Пошел, гонец! Пошел живее! Карбованец на пиво! — И гонец встряхнет вожжами, махнет арапником, и кони полетели, колокольчик завизжал, заплакал, и вот опять в степи землянка — это почтовая станция.

Мне будто легче, но ночевать не хочется, я требую лошадей и еду. На другом переезде то же самое, что и на первом, та же широкая степь и те же темные могилы. Тот же чабан, и та же заунывная песня, и та же прекрасная полная луна!

Приехал я в Одессу. Дождался чумаков своих, продал пшеницу и с мешком дукатов возвратился домой.

Горе меня, горе горькое дома ожидало!

Теперь, друже мой! теперь, на старости, после тяжких испытаний, я не могу вспоминать об этом равнодушно.

Отдавая графине отчет о своей поездке в Одессу и полученные мною за пшеницу деньги, я увидел мелькнувшую в другой комнате Марысю в голубом немецком платье (она обыкновенно носила наше национальное платье). Меня это в сердце кольнуло.

От графини я побежал домой. Меня встретила в слезах мать Марыси.

— Что случилось? — спрашиваю я.

— Боже ж мой, Боже милостивый!

— Что случилось?

— Доле моя! Моя проклятая доле!

Я долго стоял, не понимая ее. А она все плакала, проклинала свою долю и целовала мои ноги. Когда она пришла в себя, я спросил ее: «Что случилось?» Она сквозь слезы едва проговорила:

— Графиня Марысю твою взяла в покоивки (в горничные)!

— Что ж, тут еще большого горя нет, я выпрошу ее у графини назад додому.

— Большое! Большое горе! — простонала она. — Молодой... молодой граф! Будь он проклят со всем его родом и племенем!

— Что же такое? Что граф?

— Не спрашивай, не говори со мной! Иди к нему, пусть он сам тебе все расскажет.

И она снова стала плакать и рвать на себе волосы, со стоном произнося имя Марыси.

Я, наконец, понял, что бедная моя Марыся сделалася жертвою гнусного, развращенного сластолюбца.

Боже мой великий! Зачем ты меня не поразил тогда своим святым громом! Сколько бы греха тогда пронеслось мимо моей грешной души!

Его судьбы неисповедимы³⁰. Он иначе судил меня!

Я, не помня себя, побежал во двор. Вошел в кабинет графа и увидел у ног его плачущую свою Марысю. Я бросился на него, и только два огромные гайдука спасли его от смерти.

Меня связали, и вынесли в погреб, и приставили сторожей.

Не помню, долго ли я находился связанным. Но когда пришел в себя, то я почувствовал, что лежу на соломе в сыром и темном погребе; нащупал я около себя ведро воды и кусок хлеба. Но мне пить и есть не хотелось. Я чувствовал во всем теле слабость, прошедшее казалось мне каким-то страшным сном.

Через несколько дней силы мои восстановились. Добрая панна Магдалена присылала мне тайком чаю и белого хлеба. Но сама не решалась навестить меня.

Я пробовал несколько раз сломать дверь и уйти, но мне сторожа снаружи грозили веревкою. Веревки я не боялся, да дверь-то была железная, и силой нельзя было взять.

Сидел я в погребе до тех пор, пока граф, укравши у матери деньги, опять уехал за границу.

Меня из погреба выпустили ночью, и я, как дикий зверь, бросился за ворота. Это было зимою, и я без шапки побежал куда глаза глядят.

Вскоре я увидел в поле огонек и пошел на него. То была корчма. Я почувствовал холод и побежал к корчме.

Вошел в корчму и вижу — за столом сидят два широкоплечих мужика, и перед ними на столе стоит медная кварта с водкой. Я поздоровался, они мне молча кивнули головами. Я сел за стол и спросил себе кварту водки. Жид узнал меня и, подавая мне водку, с каким-то страхом показал мне глазами на моих соседей.

Я выпил стакан водки, потом другой, предложил моим соседям, они не отказались.

Завел я с ними разговор, и они на вопрос мой, что они за люди, сказали мне, что были в Одессе на заработках и теперь возвращаются домой.

Я почувствовал сладость хмеля и спросил себе еще кварту водки, они спросили две кварталы.

Вскоре стали они надо мною подшучивать, что я не выпил еще двух кварт водки, а уже пьян. Я сначала отшучивался, а потом пустился в откровенности и рассказал им свою историю с самого детства, а в заключение заплакал. Один из них сказал мне, смеясь:

— Э, э! Земляче! Бый лыхом об землю, як швець мокрою халявою об лаву. Слезами, земляче, ничего не возьмешь. Мы тоже, как видишь, были люди бедные, обиженные, загнанные, ограбленные! А теперь, слава милосердному Богу, пануем! Да еще как пануем! Только глянь да посмотри! Ударь горем о землю! Пойдем с нами, с нами, вольными козаками, право слово, не будешь каяться! Мы живем вольно, весело! Палаты наши — зеленая дуброва! майданы наши — степь широкая, привольная! Мы днем спим в своих зеленых палатах, а ночью гуляем и топчем ногами аксамит и золото! Что ж, товарищ, так? По рукам, что ли?

— Постой, дайте подумаю, — сказал я.

— А по-моему, земляче, и стоять и думать нечего. Пускай жида да паны думают, как им подальше дукаты прятать, накраденные у бедных мужиков! Не думай, а выпей-ка лучше вот этой думы.

И он налил мне стакан водки. Я выпил и протянул им руку.

— Вот это так! Вот это по-нашему! А то думать! А что выдумаешь? Ей-богу, ничего. Чарки горилки не выдумаешь, право!

— Гей, свыняче ухо! — закричал другой. — Давай вина! Давай меду! Давай пива! Горилки не хочу! Да слушай, свине! Чтоб было пороса жареное! Я индыка и петуха терпеть не могу. Слышишь! Живо!

Бедный жидок задрожал и пошел с фонарем и поставцем в погреб.

Мы просидели за полночь. Они мне заплатили откровенностью за откровенность. Из рассказов их я узнал, что один из них был бежавший на Бессарабию отец моей Марыси. А другой тоже был беглый крепостной крестьянин,

и промышляют они с товариством честным рыцарским промыслом, т. е. разбоем.

Перед рассветом они пошли в стодолу спать. Я хотя был сильно пьян, но заснуть не мог. Мне не давал сомкнуть глаза ненавистный граф.

Я тихонько встал, вышел из стодолы и пошел в село. Подошел к своей хате, обошел ее кругом. Горько мне было. Посмотрел я, посмотрел на хату, машинально вырубил огня и сунул трут в соломенную крышу. Через минуту она вспыхнула. Я остановился на улице, посмотрел, как горит мое добро, и пошел обратно в корчму, к своим новым товарищам.

Начало светать, когда я подошел к корчме. Разбудил товарищей, они были совершенно трезвы. Я был тоже почти трезв. Они выпили еще кварту водки, но я пить не мог. Взяли приготовленный жидом мешок с жареными курами и гусями и пошли молча через поле в дуброву.

И я пошел за ними. Долго я оглядывался на свое родное село, его уже не видно было, только слышен был какой-то гул и видно было зарево от моей бедной хаты.

Мы пришли на хутор, нашли там одну старуху, топившую печь. Товарищи мои спросили у нее:

— Что, не было Марка? — Старуха отвечала: «Не было».

— Ну, вари обедать, а ты, приятелю, ложись да отдохни. — Я лег и заснул. Мне снился разбойничий притон. С испугу я проснулся и увидел, что я, действительно, нахожусь в разбойничьем притоне.

Прошел один только месяц, и я сделался настоящим разбойником. Правда, я никого не убивал, зато немилосердно грабил богатых жидов и шляхту и всякого, кто проезжал в богатом экипаже. И, начитавшись романов о великодушных рыцарях-разбойниках, мне вздумалось подражать им, т. е. брать у богатых и отдавать бедным. Я так и делал.

Прошел еще месяц, и меня единогласно провозгласили отаманом. Шайка моя быстро увеличивалась, так что по прошествии четырех месяцев у меня уже было более

сотни удалых голов; с такою силой я брал уже смелость нападать открыто на господские дома, и не без успеха, потому что крестьяне изменяли своим тиранам.

Рыцарскими подвигами своими я снискал любовь крестьян на Подолии и Волыни. Слава о моем бескорыстии быстро распространялась между ними, а шайка моя еще быстрее выростала, так что через полгода у меня считалось около трехсот товарищей. Я своей армии никогда не держал в одном месте, потому что прокормить ее было трудно и потому, чтобы полицию сбить с толку насчет моего местопребывания. Полиции я, правда, не очень трусил, потому что крестьяне меня любили и в случае опасности укрывали.

Я иногда скоплял свою армию в одно место, не для того, чтобы сделать нападение на неприятеля, а для того, чтобы попить неделю-другую вместе. Для этого у меня в разных лесах были погреба или забытые древние пещеры, которые были известны только моим эсаулам и весьма немногим испытанным товарищам.

В погребах хранилось вино, съестные и прочие припасы, оружие, свинец, порох и деньги.

Такой погреб был у меня один близ Звенигородки³¹, в так называемом Братерском лесу. Этот погреб был вырыт, как говорит народное предание, гайдамаками в 1768 году. Другой такой же погреб — между Заславлем³² и Острогом³³, тоже, кажется, гайдамацкой работы. А третий, самый большой, — около Киева, за оградю Китаевской пустыни³⁴ — в лесу же. Это были огромные пещеры, вырытые, как кажется, во время Андрея Боголюбского³⁵. На горе, в которой вырыты пещеры, заметны и до сих пор следы земляных укреплений, может быть, ограды его загородного терема.

В этих-то пещерах пировал я по несколько дней со всем своим товариществом в виду Китаевской обители, а святые отцы и не подозревали этого.

Освещал я их белыми восковыми свечами, тут же, в Китаевской обители, приготовляемыми для Киево-Печерской лавры. Устилал я эти мрачные пещеры дорогими коврами, шаями и аксамитом. Шумно! весело было!

Иногда переселишься мыслью в тот край, вспомнишь бывалое и как будто помолодеешь!

Господи, прости мое согрешение! — И рассказчик набожно перекрестился.

— Попирававши несколько дней, я распускал свою команду в разные стороны, назначая каждому отряду или прежнего утверждая эсаула, с наказом, чтоб все эсаулы назывались моим именем и прозвищем. Сам же я переряжался мужиком или паном и отправлялся в Киев или другой какой город.

Словом, я вел себя, как знаменитый Ринальдо Ринальдини³⁶.

Случалось часто мне бывать на берегах Случи, близ моего родного села, но я в село зайти боялся. Я не боялся измены со стороны крестьян, они были все мною наделены, кто деньгами, а кто натурою, как-то: волами, лошадьми и прочим. Я не боялся их, но мне страшно было встретить Марысю или панну Магдалену.

Бывало, целые ночи просиживал я на берегу моей милой Случи, смотря на угасавшие огоньки в смиренных хатах мирных, покорных своей судьбе моих собратий. Бывало, плакал я и каялся, но я слишком далеко зашел, чтобы можно было назад воротиться без помощи искреннего друга. Я несколько раз покушался навестить панну Магдалену. И всякий раз раздумывал. Мне стыдно, мне страшно было ее видеть! Так боится дьявол встретить чистого ангела! В это время я был самый жалкий, самый несчастный человек!

Походивши около села, полюбовавшись на светлые воды Случи, я удалялся в лес, как волк, бояся встречи человека. В лесу находил я одну из своих шаек, увешивал широкие ветви столетнего дуба дорогим ковром и бархатом и принимался пить с своими преступными товарищами.

Я думал окунуть свою грязную совесть в дорогом вине, но не тут-то было! Она выплывала из вина и бешеной кошкой впивалась мне в сердце!

В эти страшные минуты являлась мне, как будто наяву, панна Магдалена и моя прекрасная бракоокраденная невеста. Они являлись мне, как два ангела, и говорили

со мной так тихо, сладко, так приятно, что я приходил в себя совершенно счастливым человеком.

Однажды я решился написать письмо, и в письме своем просил я у них свидания наедине. Местом свидания я назначил пустую хатку в саду у нашего тытаря, предполагаемого моего посаженного отца.

Я решился оставить свое проклятое ремесло и готов был сделаться хоть каторжником, только [бы] очистить свою грязную совесть.

Я тщательно скрывал свое намерение от товарищей, да и к чему [бы] повела откровенность? К грубым насмешкам и больше ничего!

С трепетом дождался я дня, назначенного мною для свидания с панною Магдаленою.

В это время шляется я с своим малым отрядом около Луцка³⁷.

Однажды из лесу заметили мы: большой дорожный берлин катился в пыли по столбовой дороге.

Я скомандовал своим удальцам: «Из яру на дол и ну!», т. е. выйти на дорогу и остановить берлин. Сказано — сделано. Берлин остановили. Он мне издали показался знакомым, и, пока я подбежал к нему, чтобы увериться, не ошибаюсь ли я, чемоданы от берлина были уже отрезаны и сам хозяин был донага раздет и дрожал за свою жизнь.

И кого же я узнал в этом нагом человеке?

Своего злейшего врага! Развратного сластолюбца, графа Болеслава.

Признаюсь, мне было смешно и больно смотреть на него. Он меня тоже узнал и затрепетал всем телом.

Я отвернулся от него и приказал привязать чемоданы, развязать и одеть графа и его камердинера-француза. И дал еще червонец ямщику на водку и отпустил их с Богом, не тронувши ни волоска.

Граф со страха не мог проговорить слова, а француз, усевшись на козлах, вежливо приподнял шляпу и сказал: «Mersi, monsieur»³⁸.

После этого происшествия мне казалось, что я смело могу идти на свидание с панною Магдаленою. Я мечтал уже о ее тихих, сладких речах, о ее прекрасном, ми-

досердом взгляде. Я воображал себя покаявшимся, безмолвным, покорным тружеником где-нибудь в глухом монастыре или в далекой ссылке с очищенной совестью. Я был счастлив.

Но Бог судил продлить мои преступления.

На дороге я сильно заболел. Меня привезли товарищи на хутор в лесу близ Дубно, к старухе знахарке, и там оставили. Старуха меня кормила и лечила, как знала.

Старшинство свое я передал товарищу, Прохору Кичатому, человеку физически сильному и не разбойничьего сердца.

С октября месяца я пролежал до апреля, почти не двигаясь; в конце апреля я мог встать на ноги и перейти в другой угол хаты.

На Фоминой неделе я уже сидел под хатою и мог любоваться тихими меланхолическими прелестями оживающей природы.

Это был хутор самый уединенный, так что, кажется, кроме моей лекарки и ее старого мужа, никто и не подозревал существования их хутора.

Я начал выходить почти каждый день, с позволения моей лекарки, посидеть несколько часов под хатою.

Сижу, бывало, себе и люблюсь на прозрачный небольшой ставок, увенчанный зеленым очеретом и греблею, усаженною в два ряда старыми вербами, пустившими свои ветви в прозрачную воду. А ниже гребли старая, как и ее хозяин, мельница об одном колесе, с сладко шепчущими лотоками. На поверхности пруда плавают гуси и утки, каждая в двух экземплярах: одна вверх головою, а другая вниз; издали кажется, что и в воде утка, и на воде утка. На берегу, около гребли, маленький челнок, опрокинутый вверх дном, а под навесом старой мельницы развешена рыбацья сеть. А кругом хутора — дубовый лес непроходимый, только в одном месте вроде просеки, как будто нарочно для полноты пейзажа. И в эту просеку далеко на горизонте синеют, как огромные бастионы, отрасли Карпатских гор.

Я оживал, глядя на эту прекрасную волшебницу природе.

По временам навещал меня Прохор Кичатый, привозил всегда подарок моей лекарке, а мне разных лакомств, говорил мне, что товарищи без меня соскучились, что заработков никаких нету, что он чуть было не попался в руки полиции в Кременце³⁹ и что меня товарищи ждут, как самого Бога с неба.

Но у меня было другое на уме. Я думал, как бы только собраться с силами и пуститься прямо в Почаев помолиться святой заступнице Почаевской⁴⁰, потом пробраться на берега Случи, повидаться с панною Магдаленою, а потом уже — куда Бог пошлет, только не к товарищам.

В конце мая я мог уже, с помощью посоха, пуститься в дорогу.

Оделся я в старое крестьянское платье, взял котомку на плечи, посох в руки и, по старой привычке, пистолет за пазуху, поблагодарил, чем мог, моих добрых хозяев, помолился и вышел из хаты. Старик вывел меня на Кременецкую дорогу, и я, простившись еще раз с стариком, пошел по дороге к Кременцу, думая сначала зайти в Почаев, а потом уже идти на свидание с панною Магдаленою.

Возвращаясь из Почаева, я зашел в Кременец посмотреть на королеву Бону⁴¹ и на воздвигающиеся в то время палаты, или кляштор, для Кременецкого лица⁴².

Мир праху твоему, благородный Чацки⁴³! Ты любил мир и просвещение! Ты любил человека, как нам Христос его любить заповедал!

Из Кременца пошел я через село Вербы⁴⁴ в Дубно, а из Дубна на Острог, Корец⁴⁵ и на Новгород-Волынский, на берега моей родной, моей прекрасной Случи.

Тут я отдохнул и на другой день к вечеру был уже в виду своего села.

Я думал было переночевать в дуброве и поутру уже дать знать панне Магдалене, что я здесь, — но как я дам знать? У меня не было ни бумаги, ни чернила, ни пера.

Подумавши, я решился идти в знакомую корчму, написать там записку и послать жида к панне Магдалене; притом же меня и голод сильно одолевал. Я пошел в корчму.

Жид не показал виду, что узнал меня. Я спросил четвертку водки, кусок хлеба и тарань. Утоливши немного голод, я спросил у жида лоскуток бумаги, перо и чернило, написал записку и послал жида на панский двор.

В ожидании ответа я прилег было на лавке отдохнуть и уже начал дремать.

Вдруг двери отворились и в корчму вбежал граф с толпою вооруженных мужиков.

— Держите! Вяжите его! — кричал он.

Я вскочил с лавки, вынул пистолет, ни на кого не целясь, спустил курок, и граф повалился на пол.

Прости мне, милосердый Господи, сей грех невольный! Я не хотел его смерти. Он был у меня в руках, и я отпустил его.

Сам сатана направил мою руку, и я сделался невольным убийцею.

Прослывши разбойником во всем краю, это была первая и последняя жертва моих рук. Но это не оправдание. Я все-таки был разбойником и посягателем на чужое добро.

Мужики, зная меня лично и зная мою разбойничью славу, которая была сопряжена со слухами, будто [я] колдун, не хотели вязать меня, но я бросил пистолет в голову жиду-предателю и в сопровождении мужиков пошел на панский двор.

На дворе уже меня связали по приказанию графини и заперли в знакомый уже мне погреб. Но уже не дали мне ни хлеба, ни воды, и панна Магдалена не присылала мне ни чаю, ни белого хлеба, как это делала прежде. «И она! — так я думал тогда. — И она, моя добрая! моя единая! и она оставила меня».

Я пролежал в погребе, связанный, трое суток. Это я знаю потому, что три раза показывался дневной свет сверху, в душник. Мне не подавали ни хлеба, ни воды, да мне и не нужно было ни того, ни другого. Меня кормило мое сердечное горе и поили слезы, а мучила и терзала совесть. Я почувствовал все свои преступления разом. Я был хищник, грабитель и, наконец, убийца! О, мое горе в ту бесконечную трехсуточную ночь было

неизмеримо! Мне представлялись все мои преступления так живо, так страшно выразительно, что я закрывал глаза руками. Иногда, и то ненадолго, картина переменялась. И мне представлялось мое детство: пустка, ночь в поле, вой волков, л а н о в ы й, пан Кошулька и моя благородная панна Магдалена, а за нею, как светлый божественный ангел, прекрасная моя, непорочная Марыся...

Боже мой! Боже мой! Вскую мя еси оставил⁴⁶!

Картина переменялась. И я видел погубившего меня врага моего. Кругом меня все в огне горело, и я впадал в бешенство: кричал, плакал и грыз каменный пол погребца. Мучения мои были страшны, молитвы и всякие другие добрые помыслы покинули меня на жертву лютым демонам.

Припадки бешенства повторялись со м[ною] ежечасно. Однажды я пришел в себя и почувствовал жажду, подполз к дверям (я ходить не мог, потому что у меня были связаны руки и ноги), стал кричать, просить воды. Никто не отзывался на мой крик. Жажда меня терзала. Я рванулся, и веревки на руках подались. Я еще раз, веревки чувствительно ослабли. Кое-как я освободил руки и потом ноги. Прошелся ощупью по своей темнице, и мне стало будто легче. Подхожу к душнику, смотрю, свету не видно: должно быть, ночь. Теперь все спят, неужели ж и сторожа мои заснули? Подхожу к дверям, стучу, зову, никто не откликается. Через минуту прислушиваюсь, на дворе слышу легкий шум и голоса людей: вероятно, меня услышали. Кричу опять, никто не отвечает, а шум на дворе все более и более увеличивается. Оглядываюсь, из душника красный свет пробился в погреб, и слышу голоса: «Пожар! Пожар!»

Тут я потерял всякую надежду выпросить воды. Кто теперь меня услышит? А жажда сильнее и сильнее меня стала мучить. Я пробовал лизать сырые стены, но мне легче не было. Я знал, что в погребе есть вино, но оно было заперто другою железною дверью. Я выл, как зверь, от страдания, мне представлялась со всеми ужасами голодная смерть. Слушаю, дверь отворяют

и зовут меня по имени. Я бросился к двери, дверь растворилась, и я увидел на пороге своих товарищей. Первое мое слово было: «Воды!» Принесли мне воды, я напился, оглядываюсь вокруг себя, и страшно выговорить, что я увидел.

На дворе, при свете пожара, соучастники мои режут, и бьют, и живых в огонь бросают несчастных гостей графини.

О, лучше не родиться, чем быть свидетелем и причиной такого ужаса!

Пока меня держали в погребе, крестьяне дали знать моим товарищам о случившемся. И они прилетели на выручку.

Ужасная была выручка!

К графине собралось много гостей с детьми и женами по случаю похорон сына. Но ему Бог не судил в земле лежать — труп его грешный сгорел на пышном катафалке.

Все уже было готово к похоронам, уже ксендзы начали панихиду петь, как тут мои разбойники налетели, как коршуны, зажгли великолепные палаты и началось убийство. Грудных младенцев не пощадили. Варвары!

А крестьяне собрались на двор как бы на потешное зрелище. Ни один и пальцем не пошевелил, только хохотали, когда разбойники бросали со второго этажа толстого пана или пани. Грубые, жестокосердые люди!

А кто их огрубил? Кто ожесточил? Вы сами, жестокие, насытые паны!

Крестьяне, впрочем, спасли панну Магдалену за ее ангельскую доброту и за то, что она по воскресеньям ходила в нашу церковь. Спасли и мою бедную Марысю, потому что она была не панна.

Я отыскивал их в селе, мне хотелось еще хоть раз взглянуть на них, бедных. Но крестьяне не показали мне их убежища, бояся, чтобы я не убил невольно преступную Марысю.

Бедные, они не верили, что я чистосердечно простил ее.

И мне не удалось их тогда увидеть.

При свете пожара товарищи увлекли меня с собою по направлению к корчме, где я в первый раз встретил разбойников и где совершил убийство!

Товарищи напились вина, зажгли корчму и жида-предателя живого в огонь бросили.

Мы ушли ночевать в дуброву.

К удивлению моему, я не видел у разбойников никакой добычи. Следовательно, все это было сделано только для моей свободы!

О бедная моя свобода! Убийством и пожаром ты куплена была!

Я не принимал никакого участия в делах преступного братства, я почти все хворал, и вскоре опять ко мне болезнь прежняя возвратилась; случилось это недалеко от моей родины, то я и просил товарищей перенести меня в село и положить в тытаревой хатке, что в саду, а там, что Бог даст.

Долго они не соглашались, боясь преследования полиции, но я убедил их в моей безопасности. Я знал наверное, что меня тытарь не выдаст. А если б и выдал, то я не боялся правосудия и казни, потому что я и без того казнилса ежеминутно. Мне страшно надоела зверям подобная разбойничья жизнь.

Ночью перенесли меня товарищи в назначенную мною хатку в тытаревом саду. Положили меня в хатке и дали знать хозяину, что у него есть гость н е д у ж и й.

Поутру пришел ко мне сам хозяин. Принес мне воды, хлеба и кипяченого молока с шалфеем; с участием расспросил, что у меня болит, и напоил меня горячим молоком. Потом принес мне постель и ввечеру привел знахаря. Прекрасное, благородное лицо знахаря, с белою окладистою бородою, внушило мне доверие, но лекарства его все-таки мне не помогали.

Хозяин и знахарь просиживали со мною целые дни, но женщин я не видал у себя в хате. Вероятно, благо-разумный хозяин не говорил своей жене про меня, не полагаясь на женскую скромность.

Мне становилось хуже и хуже, так что я просил к себе священника позвать.

Привели ко мне ночью священника, и я узнал того самого отца Никифора, который когда-то обещал сделать из меня человека.

Он был уже седой, но бодрый старец. Удивился простодушный старик, когда я ему напомнил того бедного Кирилка-сироту, взятого им давно когда-то у бедной вдовы Дорошихи.

После исповеди и принятия Святых Тайн я почувствовал себя лучше.

Святое, великое дело религия для человека, тем более для такого, как я, грешника!

День ото дня мне становилось лучше.

Добрый хозяин мой как ни старался скрыть мое пребывание в его доме, однако тайна была открыта.

Поздно вечером я сидел у окна и слушал пение соловья в саду, вдыхая в себя запах цветущих черешен и вишен.

За деревьями, мне показалось, что-то будто бы мелькнуло черное. Смотрю пристальнее — человеческая фигура тихо подходит к хате. Ближе — вижу: женщина в черном платье, только не крестьянского покроя. Подходит к самому окну, и кого же я узнал? Мою единую! мою незабвенную панну Магдалену.

Она вошла тихонько в хату.

Мы судорожно обнялись и поцеловались и долго держали друг друга за руки, не говоря ни слова.

Потом, как сестра, как самая нежная, нежная любовница, она обвила меня своими руками. И горько, горько зарыдала.

Не долго продолжалось наше свидание, потому что я был еще слаб. Она это поняла и вскоре простилась со мною, обещая навестить меня на другой день.

Она ради моей бедной Марыси осталась с нею жить в селе, потому что Марыся, как подданка, не могла следовать за нею в монастырь. Случайно узнала она о моем пребывании у тытаря. Она искала для себя квартиру в селе, и ей рекомендовала дияконша тытареву хатку в саду как самое уютное и дешевое убежище.

Она днем пришла посмотреть хатку. Хозяева мои были в поле на работе, а то бы они ее не пустили в сад.

Я в то время спал, когда она приходила в хатку. Она меня видела спящего, узнала и не разбудила, а посетила вечером.

Свидания наши продолжались ежедневно, когда хозяйка мои уходила в поле на работу. И, Боже мой, о чем мы с ней не переговорили. Какие возвышенные, благородные помыслы и чувства она исповедала передо мною!

Она рассказала мне, как она по получении моего письма, в котором я просил у нее свидания, приходила каждый вечер в продолжение лета и осени в эту самую [хатку] и дожидала меня иногда до рассвета. И какие чистые христианские средства в то время она придумывала к моему обращению.

Мы исповедались друг перед другом, говорили обо всем, что было близкого, сердечного, но о Марысе не было сказано ни слова. Она как бы боялась напомнить мне о ней, а я тоже боялся услышать ее имя из непорочных уст панны Магдалены.

А Марыся моя бедная приходила каждый раз с панною Магдаленою и оставалась в саду, не смея зайти ко мне в хату.

Однажды я собрался с духом и спросил:

— Что моя бедная Марыся? Жива ли она?

— Жива. Но не скажу здорова, — отвечала панна Магдалена.

— Что же с нею? — спросил я с трепетом.

— Она страдает! Сердечным недугом страдает!

— Можно ли мне ее увидеть? Приведите ее ко мне, пускай я хотя взгляну на нее.

Панна Магдалена вышла из хаты и через минуту возвратилась, ведя за собою Марысю.

Я не узнал ее, она страшно переменилась. Бледная, худая и с каким-то лихорадочным блеском в глазах.

Долго она стояла, как окаменелая, наконец едва внятно проговорила:

— Прости!.. Прости меня!

И, рыдая, упала к ногам моим.

Я был слишком потрясен и не мог проговорить ей ни слова.

Безмолвное свидание наше скоро кончилось. Панна Магдалена вывела ее полуживую из хаты. И я не смел останавливать их. Панна Магдалена имела надо мною безграничную моральную власть, я повиновался ей, как ребенок матери.

Марыся вместе с панною Магдаленою посещали меня каждый день, и однажды Марыся рассказала мне свою грустную историю со дня, как я уехал в Одессу продавать пшеницу.

Не повторяю я тебе, друже мой, этой тяжелой повести, потому что она отвратительно гнусна и, к несчастью, слишком обыкновенна на нашей бедной родине!

Она, несчастная, была матерью и в нищете растила своего бедного сына. Графиня покойная не хотела ничем помочь нищей матери своего внука, страшась ложного стыда.

Бедные вы, мелкодушные графини!

День ото дня мне было лучше, а между нами решено было, как скоро можно будет мне выходить, то отправиться не в отдаленный глухой монастырь, как я прежде думал, а идти в Житомир и явиться к губернатору, рассказать ему все преступления свои и положиться на милосердие Божие и на правосудие человеческое.

Я так и сделал.

Ночью, простившись с моим скромным и гостеприимным хозяином, я, не видимый никем, вышел из села.

В лесу, на берегу Случи, меня ожидала панна Магдалена и Марыся. Мы так еще днем условились.

С рассветом они вывели меня на житомирскую дорогу, и мы расстались, расстались навеки.

И при последнем целовании незабвенная моя панна Магдалена благословила меня этою святою книгою. — И он указал на лежавшую на столе Библию, о которой я говорил уже. — Святая! Божественная книга! — продолжал он восторженно. — Мое единое прибежище, покров и упование. — Старик задумался, заплакал и сквозь слезы говорил, как бы сам про себя: — Одна-единственная вещь, уцелевшая от пожара.

— Друже мой! — сказал он после минутного молчания. — Ежели Бог приведет тебя в наш край, то посети

бедное село на берегу Случи, и если найдешь их живыми, то поцалуй их от меня, а если померли, то отслужи за их мученические души панихиду.

Я пришел в Житомир, явился к губернатору, рассказал ему чистосердечно свою страшную историю и был арестован. Меня судили как убийцу и осудили милостиво и человеколюбиво.

Вот тебе и вся моя грешная повесть, мой друже и мой милый земляче.

А остальное пускай тебе доскажут кандалы мои и мои преждевременные седины.

1845 года

Киев

ПРИМІТКИ ТА КОМЕНТАРІ

ПРИЧИННА

¹ Причинна — та, якій «спричинено», тобто «пороблено» (на яку наслано) недугу-«порчу».

² «Треті півні» співають на світанку, перед вранішньою зорею. Згідно з народними віруваннями, цей спів означає кінець дії нечистої сили.

³ К и т а й к а — шовкова тканина, переважно синього кольору, яку завозили з Китаю; згодом так стали називати бавовняну тканину.

⁴ Рядки з української народної пісні, що її, як вважалося, співають русалки на Зелену неділю, виходячи з води.

ТАРАСОВА НІЧ

⁵ Шевченко змальовує переможний бій козацького війська на чолі з Тарасом Федоровичем (Тарасом Трясилом) проти військ польного коронного гетьмана Станіслава Конецпольського, що відбувся 25 травня 1630 р. під Переяславом. Цю подію поет подає за «Історією русов», бо саме тут Тараса Федоровича названо «Трясилом», а сам бій — «Тарасовою ніччю».

⁶ Варіація на тему української народної пісні «Ой з-за гори, з-за Лиману...». Пор.: «Встає хмара з-за Лиману, а другая — з поля, / Заплакала Україна — така її доля».

⁷ У н і я т и — вірні греко-католицької Церкви.

⁸ С е в е р и н Н а л и в а й к о (?—1597) — керівник козацького повстання 1594—1596 рр.

⁹ К р а в ч и н а — загін. У першій половині ХІХ ст. дехто з письменників, наприклад Михайло Максимович, услід за «Запорожской стариною» Ізмаїла Срезневського, де було подано подробиці українських народних пісень і дум, трактував це слово як власне ім'я одного зі сподвижників Наливайка.

¹⁰ І д е т ь с я п р о П а в л а М и х н о в и ч а Б у т а (?—1638) («Павлюгою» його названо в «Історії русов») — гетьмана нереєстрового козацтва, керівника козацького повстання 1637 р. Це повстання насправді розпочалося вже після виступу Тараса Федоровича.

¹¹ І д е т ь с я п р о Д н і п р о в с ь к и й л и м а н .

- 12 Трубайло, чи Трубіж, — ліва притока Дніпра.
- 13 Станіслав Конєцпольський (1592—1646) — великий коронний гетьман (з 1632 р.), польний коронний гетьман (з 1618 р.), каштелян краківський (з 1633 р.), один з найвидатніших полководців Речі Посполитої.
- 14 Альта — притока Трубежа.
- 15 Варіація на тему народної пісні «Ой сів пугач на могилі...». Пор.: «Ой колись ми панували, / А тепер не будем. / Того щастя, тії долі / Повік не забудем!»

НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

- 16 Іван Петрович Котляревський (1769—1838) — зачинатель нової української літератури. Його образ Шевченко змалював у повісті «Близнецы».
- 17 Руна — луна.
- 18 Тобто троянців на чолі з Енеєм. Шевченко має на думці слова з «Енеїди» Котляревського: «Еней пройдисвіт і не промах...» (VI, 40).
- 19 Троя, чи Іліон, — стародавнє місто в Малій Азії, на побережжі Егейського моря, напобіч від входу в протоку Дарданелли. Історія загибелі Трої описана в Гомеровій «Іліаді».
- 20 Цей образ запозичено з української народної пісні «Ой у полі могила з вітром говорила...»

КАТЕРИНА

- 21 Василь Андрійович Жуковський (1783—1852) — російський поет, перекладач і критик, академік Санкт-Петербурзької Академії наук, таємний радник.
- 22 Цього дня була підписана Шевченкова відпустка.
- 23 «Москалями» в старій Україні називали солдатів і росіян. Шевченко вживає це слово в обох значеннях.
- 24 Матері позашлюбної дитини обрізали коси й покривали голову хусткою.
- 25 Тобто пісню «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці...», авторкою якої вважають Марусю Чурай.
- 26 Світилки, дружки, старости й бояри — учасники весільного обряду.
- 27 Кете — дайте, подайте.
- 28 Тобто чумацьку пісню «Ой сидить пугач в степу на могилі...».
- 29 Шаг — півкопійки.
- 30 Бровари — містечко Остерського повіту Чернігівської губернії (тепер місто обласного підпорядкування, районний центр Київської обл.).

- 31 Гетьманщина — доба гетьманської влади та відповідного адміністративно-територіального поділу на Лівобережній Україні (1649—1782 рр.).
- 32 Покотьоло — дерев'яна дитяча іграшка у вигляді обруча.
- 33 Карбівничий — лісник.
- 34 Тобто псалму «Ісусе мой прелюбезный», автором якої є Дмитро Туптало (св. Димитрій Ростовський).
- 35 Міхonoша — той, хто носить за сліпцем мішок для милостині.
- 36 Берлин — чотиримісна дорожня карета.

ПЕРЕБЕНДЯ

- 37 Перебендя — химерник. Словом «Перебендя» Шевченко підписав один зі своїх листів до Григорія Квітки-Основ'яненка.
- 38 Ідеться про українську народну пісню «Ой не шуми, луже, зелений байраче».
- 39 Сава Чалий (?—1741) — полковник надвірного війська князів Потоцьких. Шевченко говорить про пісню «Ой був в Січі старий козак на прізвище Чалий».
- 40 Шевченко має на думці або пісню «Ой летіла горлиця через сад...», або «Ой дівчина-горлиця до козака горнеться...».
- 41 Див. прим. 25 до поеми «Катерина».
- 42 Є кілька народних пісень про сербина, наприклад, «Ой, сербине, сербине! покинь сербовати...».
- 43 Ідеться про відому в численних варіантах пісню про те, як козаки підмовили шинкарку поїхати з ними, а потім убили її (див., наприклад, «Ой там на горі...»).
- 44 Поширений мотив перетворення невістки на тополю походить із пісні «Оженила мати неволею сина...».
- 45 Поет має на думці народні пісні на зразок «Ой за гаєм, гаєм...».
- 46 Лірницька псалма про Лазаря засновується на євангельській притчі про Лазаря та багатія (Євангелія від св. Луки 16:19—31).
- 47 Ідеться про історичні пісні на зразок «Славне було Запорожжє...».
- 48 Господня слава — одне з центральних біблійних понять. Воно означає перш за все Божу велич. Крім того, слава є ознакою світу Божого на противагу світові людському.

ТОПОЛЯ

- 49 Балада засновується на двох мотивах: 1) викликання милого чарами (народна пісня «При березі, при морі...»; відповідна літературна традиція: від «Роксоланії» Кленовича до романтичної поезії) та 2) перетворення дівчини на тополю.

- 30 Ремінісценція з народної пісні «Вода в морі, риба в воді...». Пор.: «Без милого і години / Трудно перебути; / Без милого — отець, мати, / Як чужії люди».
- 51 Міфологічний мотив: досить пригадати хоч би улюблений багатьма митцями сюжет про Орфея та Евридику або історію Лотової дружини, що стала темою, зокрема, трактату Сковороди «Жена Лотова».

ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА

- 52 Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко (1778—1843) — зачинатель нової української прози. Шевченкове послання було відгуком на нарис Квітки-Основ'яненка «Головатий», надрукований у журналі «Отечественные записки» за 1839 р.
- 53 Ремінісценція з народної пісні під умовною назвою «Запорожці втекли за море, не хотівши йти в пікінери». Пор.: «Ой у степу високі могили / Стоять та сумують: / Ой десь наші славні запорожці / За морем панують».
- 54 Пор. з думою про Івана Коновченка: «Слава не вмере, не поляже, / Лицарство козацьке всякому розкаже».
- 55 Ремінісценція з народної пісні «Зібралися всі бурлаки...». Пор.: «Що діється тепер на світі, / Да чиї ж ми діти!».
- 56 Спочатку цей рядок звучав так: «Наш завзятий Головатий». Остаточну версію Шевченкові запропонував Пантелеймон Куліш (див. його лист до Шевченка від 25 липня 1846 р.).
- 57 Шевченко має на думці українську народну пісню «Ой не шуми, луже, зелений байраче...».
- 58 Див. прим. 25 до поеми «Катерина».

ІВАН ПІДКОВА

- 59 Іван Підкова (?—1578) — запорозький отаман, у 1577—1578 рр. був молдавським господарем. Єдине джерело, яке розповідає про морські походи козаків на чолі з Іваном Підковою, є надрукована Ізмаїлом Срезневським у «Запорожской старине» дума під назвою «Татарский поход Серпяги» (Срезневський отожднив Серпягу з Підковою).
- 60 Розмова могили з вітром — мотив народної пісні «Ой у полі могила з вітром говорила...».
- 61 Ремінісценція з першого рядка народної пісні: «Добре було нашим батькам на Україні жити...».
- 62 Синоп, чи Синопа, — турецьке місто на південному березі Чорного моря, на схід від мису Карамбіса.
- 63 Царград (Константинополь, Стамбул) — столиця Османської імперії впродовж 1453—1922 рр.

- 64 Образ засновується на приказці: «Просилися злидні на три дні...».
- 65 Цей мотив перегукується зі словами пісні «Ой біда, біда чайці небозі...», що її приписують Іванові Мазепі. Пор.: «Ой діти, де вас подіти? / Чи мені втопиться, / Чи з горя убитесь?».
- 66 Це народнопісенний мотив. Пор. зі словами пісні, надрукованої Михайлом Максимовичем: «Покидай сей край, де роду не маєш, / Да йди на Україну, там знайдеш родину, / Там знайдеш родину, любую дівчину».

Н. МАРКЕВИЧУ

- 67 Микола Андрійович Маркевич (1804—1860) — український історик, поет, етнограф, композитор, автор п'ятитомової «Истории Малороссии» (1842—1843), поетичної збірки «Украинские мелодии» (1831) тощо. Шевченко написав цю поезію на іменини Маркевича.
- 68 Микола Маркевич був музикантом, добрим знавцем української пісні, видавши 1840 р. збірку «Народные украинские напевы, положенные на фортепиано».

НА НЕЗАБУДЬ ШТЕРНБЕРГОВІ

- 69 Василь Іванович Штернберг (1818—1845) — український і російський художник, вихованець Санкт-Петербурзької академії мистецтв, один з найближчих приятелів Шевченка. У 1840 р., як пансіонер академії, виїхав до Риму, де й помер. Шевченко написав цю поезію, прощаючись зі своїм другом.

ГАЙДАМАКИ

- 70 Гайдамаки — повстанці на Правобережній Україні, яка до кінця XVIII ст. перебувала у складі Речі Посполитої.
- 71 Так називали польові криниці.
- 72 Вавилон — столиця стародавньої Вавилонії, одне з найстаріших міст світу. У ранньохристиянській традиції Вавилон трактували як перше місто, засноване після потопу.
- 73 Висячі сади Семіраміди — одне із «семи чудес світу»; сади, створені у Вавилоні для дружини царя Навуходоносора II (605—562 рр. до н. е.).
- 74 Шевченко має на думці несприйняття деякими російськими публіцистами, зокрема Осипом-Юліаном Сенковським, Миколою Полевим, Василем Межевичем, української мови «Кобзаря».
- 75 Очевидно, Шевченко має на думці міщанські пісеньки на зразок «Ох ты, тетушка Матреша...», а також образ Параші в тодішній

російській літературі: досить пригадати поему Олександра Пушкіна «Домик в Коломне» чи мелодраму Миколи Полевого «Параша Сибирячка».

76 Скутар (Ускюдар) — історичний район Стамбула в його азіатській частині.

77 Хортиця — найбільший острів на Дніпрі, на якому, починаючи з XV ст., мешкали запорожці; про це свідчать самі назви місць: урочище Сагайдачного, Козача могила, Січові ворота тощо.

78 Див. прим. 25 до поеми «Катерина».

79 Тма, мна — склади в церковнослов'янських букварях.

80 Оксія — надрядковий знак наголосу.

81 Шевченко називає «батьком» Василя Івановича Григоровича (1786—1865) — історика мистецтва, професора (з 1828 р.) і конференц-секретаря (1829—1859) Санкт-Петербурзької академії мистецтв. Григорович брав участь у викупі Шевченка з неволі. Поема «Гайдамаки» в першому виданні була присвячена йому на згадку про день підписання відпускної (22 квітня 1838 р.).

82 Євген Гребінка писав про Григоровича: «Двадцать лет его пребывания в Петербурге не могли изменить его малороссийского выговора».

83 Інтродукція (від *лат.* *introductio*) — вступ.

84 Стефан Баторій (1533—1586) — польський король і великий князь литовський (з 1576 р.).

85 Ян III Собеський (1629—1696) — король Польщі (з 1674 р.). При ньому Річ Посполита пережила свій останній розквіт.

86 Сейм — представницький орган шляхетської демократії в Речі Посполитій; сеймик — регіональний представницький орган.

87 Королі тікали з Польщі не раз. Досить пригадати Яна-Казимира чи Станіслава Лещинського.

88 Не дозволяю! (*пол.*). Ідеться про принцип *liberum veto*, який давав право кожному депутатові перервати обговорення питання чи навіть роботу сейму, висловивши свою незгоду. Це право існувало впродовж 1573—1791 рр.

89 Станіслав II Август Понятовський (1732—1798) — останній король Речі Посполитої (1764—1795).

90 Проросійська політика Станіслава-Августа Понятовського давала шляхті підстави звинувачувати його у зраді національних інтересів. Ці настрої відображені, зокрема, у знаному Шевченком романі Міхала Чайковського «Вернигора» (1838).

91 Юзеф Пулавський (1704—1769) — депутат сейму, варецький староста, надвірний коронний писар; у 1768 р. став одним із засновників Барської конфедерації.

92 Міхал-Ян Пац (1730—1787) — генеральний маршалок Барської конфедерації.

93 Конфедерація — тимчасовий політичний союз шляхти.

- 94 Шевченко говорить про Барську конфедерацію, створену 29 лютого 1768 р. у місті Барі на Поділлі й спрямовану проти спроб Станіслава Августа Понятовського зміцнити королівську владу та зрівняти в правах католиків і православних.
- 95 Спираючись на народні перекази, Шевченко вважав Ярему Галайду історичною особою.
- 96 Герш-ту? (*Євр.*) — Чи чуєш?
- 97 Патинки — туплі без каблуків.
- 98 Вільшана — містечко на Звенигородщині (нині селище Городищенського р-ну Черкаської обл.).
- 99 Літанія (літія) — молитва, в якій заклики до Бога та святих супроводжуються проханнями-повторами.
- 100 Поставець — ківш для зачерпування вина та інших напоїв.
- 101 Перший рядок «Мазурки Домбровського» — патріотичної пісні, написаної 1797 р. в Італії польським публіцистом і письменником Юзефом Вибицьким (1747—1822) для сформованих в еміграції польських легіонів під командуванням генерала Яна-Генрика Домбровського. Барські конфедерати співати її, звісно, не могли.
- 102 «Була собі Гандзя...» — українська народна весільна пісня.
- 103 «Схизматами» католики Речі Посполитої презирливо називали православних.
- 104 Це пісня з інтермедії про єврея та солдата у старовинній вертепній драмі.
- 105 У ХІХ ст. «шелягом» називали в народі російську копійку.
- 106 Парафраза слів «Мазурки Домбровського»: «Jeszcze Polska nie zginęła, / Kiedy my żyjemy» («Ще бо Польща не згинула, / Коли ми живемо»).
- 107 Чигирин (Чигрин) — старовинне місто на Черкащині (нині районний центр Черкаської обл.). Навесні 1768 р. загін Максима Залізняка збирався поблизу Чигирини в Холодному Яру.
- 108 Очевидно, Шевченко полемізує тут з образом барських конфедератів як захисників вітчизни та свободи, змальованим, зокрема, у романі Міхала Чайковського «Вернигора».
- 109 Див. прим. 8 до поеми «Тарасова ніч».
- 110 Шевченко, услід за народними переказами та творами деяких польських авторів, які писали про Коліївщину, зокрема романом Чайковського «Вернигора», пов'язує початок повстання з празником Маковія (1 серпня за ст. ст.). Насправді воно розпочалося наприкінці травня 1768 р.
- 111 Тясмин — права притока Дніпра.
- 112 Існувала легенда, зафіксована, зокрема, в романі Чайковського «Вернигора», згідно з якою імператриця Катерина ІІ прислала в дарунок повстанцям ножі й звеліла освятити їх, що й було зроблено на Маковія в Мотронинському монастирі.

- 113 Кирея — верхній довгий суконний чоловічий одяг із відлогою.
- 114 Образ «старого Головатого» Шевченко, очевидно, запозичив з роману Чайковського «Вернигора».
- 115 Максим Залізняк (бл. 1740 — після 1768) — один з керівників Коліївщини. Перед тим як очолити гайдамаків, був на Запорозжжі (у Тимошівському курені), потім став послушником Мотронинського монастиря. Після придушення повстання наприкінці липня 1768 р. був засуджений у Києві на заслання до Сибіру. Подальша доля невідома.
- 116 Іван Гонта (1705—1768) — сотник надвірної міліції графа Потоцького в Умані, який перейшов на бік гайдамаків і став одним з керівників Коліївщини. Після поразки повстання був переданий росіянами польській владі й страчений.
- 117 Ідеться про так звану «золоту грамоту», якою імператриця Катерина II нібито закликала народ до повстання.
- 118 До цих слів Шевченко подав таку примітку: «За гайдамаками ходив кобзар; його називали сліпим Волохом. (Дід розказував).»
- 119 Ідеться про Молдавське князівство (Цара Молдовей, Мала Валахія), яке з'явилося в 1359 р. і невдовзі потрапило в залежність від Османської імперії та Кримського ханства.
- 120 До цих слів Шевченко робить примітку: «Чорний шлях виходив од Дніпра, між устями річок Сокорівки й Носачівки, і біг через степи Запорізькі, через воєводства Київське, Подольське і Волинське — на Червону Русь до Львова. Чорним названий, що по йому татари ходили в Польщу і своїми табунами вибивали траву». Така сама примітка є в романі Чайковського «Вернигора».
- 121 Пор. з народною весільною піснею: «І по хаті тинини, / І по сінях тинини, / Вари, жінко, нині, нині».
- 122 Народнопісенний мотив. Див., наприклад, пісню «Наварили ляхи пива».
- 123 Можливо, прообразом благочинного став архімандрит Мельхіседек Значко-Яворський (бл. 1716—1809) — ігумен Мотронинського монастиря (з 1753 р.), правитель православних монастирів і церков Правобережжя (з 1761 р.).
- 124 Петро Конашевич-Сагайдачний (бл. 1570—1622) — кошовий отаман Війська Запорозького, гетьман реєстрового козацтва.
- 125 Богдан Хмельницький був похований в Іллінській церкві села Суботова праворуч від вівтаря.
- 126 Яків Остриця (Остринин) (?—1641) — гетьман нереєстрового козацтва, один з провідників козацького повстання 1638 р. проти поляків. Після його поразки оселився в Чугуєві, де й загинув під час козацьких заворушень.
- 127 До цих рядків Шевченко, покликаючись на «Історію русов», робить такий коментар: «Павла Наливайка живого спалили в Варшаві, Івана Острицю і тридцять старшин козацьких після

страшної муки розчвертували і розвезли їх тіла по всій Україні. Зіновій Богдан і син його Тимофій були поховані в Суботіві коло Чигрина; Чарнецький, коронний гетьман, не доставши Чигрина, од злості спалив їх мертвих...»

128 Іван Богун (бл. 1618—1664) — полковник кальницький і волоцький, один з полководців Богдана Хмельницького.

129 Інгул — ліва притока Південного Бугу. На Інгулі наприкінці лютого — на початку березня 1651 р. відбулася переможна битва військ Івана Богуна з поляками, які намагалися захопити Вінницю.

130 Ідеться про Тараса Федоровича (Трясила) (див. прим. до поеми «Тарасова ніч»).

131 Ідеться про народний звичай прикрашати козацькі могили білими хустками.

132 Іван Гонта був четвертований у селі Сербах (нині Гонтівка Чернівецького р-ну Вінницької обл.).

133 Шевченко говорить про кровопролитну Корсунську битву (на Росі) 1648 р., «Тарасову ніч» 1630 р. (на Альті), а також про Варфоломіївську ніч (на 24 серпня 1572 р.) у Парижі (на Сені) — масову різанину гугенотів католиками.

134 Місто Черкаси, яке мало невеличкий гарнізон, гайдамацькі загони Максима Залізняка здобули легко.

135 Пор. з рядками народної пісні: «Та не буде лучче, / Та не буде краще, / Як у нас та на Україні! / Що немає жида, / Що немає ляха, / Не буде зміни!»

136 Шевченко використовує тут народнопісенні образи. Пор.: «На святую Пречистую / В усі дзвони дзвонять...»; «Бери свячений та й кропи ляхів, / Хай вражая шляхта гине!».

137 Медведівка — містечко на Черкащині (нині село Чигиринського р-ну Черкаської обл.).

138 Сміла — містечко на Черкащині (нині районний центр Черкаської обл.), від кінця XVII ст. до 1793 р. було власністю князів Любомирських.

139 Корсунь — старовинне місто на річці Рось (нині Корсунь-Шевченківський — районний центр Черкаської обл.).

140 Канів — старовинне місто (нині районний центр Черкаської обл.). Його взяв штурмом гайдамацький загін Семена Неживого.

141 Домаха — шабля з дамаської сталі.

142 Лисянка — містечко в долині річки Гнилий Тікич (нині районний центр Черкаської обл.).

143 Цю назву сам Шевченко пояснював так: «Село Будища, недалеко од Керелівки, в яру озеро і над озером ліс невеликий, зовється Гупалівщиною за те, що там Залізник збивав ляхів з дерева».

144 Згадки про участь жінок у Коліївщині є в романі Міхала Чайковського «Вернигора».

145 Вираз біблійного походження. Пор.: «Хто вилле кров людську з людини, то виллята буде його кров...» (Книга Буття 9:6).

- 146 **Воронівка** — село (тепер) Городищенського р-ну Черкаської обл.
- 147 **Вербівка** — село (тепер) Городищенського р-ну Черкаської обл.
- 148 Ідеться про мліївського титаря Данила Кушніра, убитого 27 червня 1766 р.
- 149 **Тобто село Боровикове** (тепер) Звенигородського р-ну Черкаської обл.
- 150 **Рідне село Шевченка** (нині: Шевченкове Звенигородського р-ну Черкаської обл.).
- 151 **Будище** — село (тепер) Звенигородського р-ну Черкаської обл.
- 152 **Гнилий Тікич** — річка на Придніпровській височині, яка бере початок біля села Сніжки на Київщині.
- 153 Схожі слова є в українській народній пісні «На горі гарбузи, на долині дині...».
- 154 **Жіночий монастир Св. Миколая** було засновано пізніше від описуваних подій (у 1779 р.) за чотири версти від Лебедина, у лісі, на землях, які належали князеві Ксаверію Любомирському.
- 155 У цьому розділі Шевченко рясно використовує тексти народних сороміцьких пісень. Наприклад, тут подано початок пісні «Заганяйте квочку в бочку...», один з варіантів якої звучить так: «Заганяйте квочку в бочку, / А курчата в вершу — / Скажи мені, Марусенько, / Хто тебе шморгнув спершу?».
- 156 **Майданівка** — село (тепер) Звенигородського р-ну Черкаської обл.
- 157 Рядки з відомої весільної пісні, яку співали, коли везли молоду до молодого.
- 158 Тропарем «Ісаїя, ликуй!» закінчується обряд вінчання.
- 159 Епіграф узято з гайдамацьких пісень. Пор.: «Хвалилися уманьчики, під Умань ідучи: / “Будем драти, пани-молодці, з китайки онучі!”».
- 160 Поет має на думці Троянську війну (XIII—XII ст. до н. е.), змальовану в Гомеровій «Іліаді».
- 161 Насправді так звана «Kawaleria Narodowa» з’явилася пізніше (у 1775 р.) замість гусарських та кірасирських формувань, які залишилися після Барської конфедерації.
- 162 Епізод убивства Гонтою своїх дітей-католиків Шевченко запозичив з роману Міхала Чайковського «Вернигора».
- 163 Ідеться про уманську школу отців-василіян, яка існувала при тамтешньому василіянському монастирі й де на ту пору навчалося близько семи сотень учнів. Гайдамаки зруйнували монастир. Загибло чимало ченців, зокрема, ректор школи Гераклій Костецький.
- 164 **Іван Андрійович Шевченко**, дід поета по батьковій лінії, помер 28 січня 1849 р., а батько — Григорій Іванович Шевченко — 21 березня 1825 р.
- 165 Ідеться про Четьї-Мінеї, тобто житія святих, упорядковані за церковним календарем. Мабуть, батько поета читав «Книгу житій святих» (1689—1705) Дмитра Туптала.

166 Очевидно, це алюзія на славетну лірницьку пісню «Про Правду та Кривду».

167 Шевченко говорить про переселення в 1792 р. козаків Чорноморського козачого війська, тобто решток Війська Запорозького, на Кубань, а також про Задунайську Січ (1775—1828) на території Османської імперії.

168 Варіація на тему української народної пісні про дівчину-«халайду». Пор.: «А в нашої халайди хата на помості. / Грай, море, добре, море, добре буде, халайда».

МАР'ЯНА-ЧЕРНИЦЯ

169 Оксана Степанівна Коваленко (1817—?) — подруга дитячих літ Шевченка, коли він жив у Кирилівці.

170 Тобто народну пісню «Була собі Маруся, / Полюбила Петруся...»
171 Син героїні поеми «Катерина».

172 Пристрит — хвороба, викликана лихим поглядом.

173 Див. прим. 25 до поеми «Катерина».

174 Придани — весільні гості з боку молодої.

СЛЕПАЯ

175 Далі йде варіація на тему старовинної псалми «Плач Йосифа Прекрасного»: «Кому повім печаль мою, / Кого призову ко рьданію...».

176 Ку щ а (*церковнослов.*) — шатро; тут: рідний дім.

177 Ремінісценція з поеми російського поета й перекладача Івана Івановича Козлова (1779—1840) «Княгиня Наталья Борисовна Долгорукая». Пор.: «Его хоромы опустели, / Широкий двор зарос травой» (I, 3).

178 Йосиф Прекрасний — одинадцятий син Якова й первенець від Рахілі. Про перебування Йосифа в єгипетській в'язниці сказано в Книзі Буття 39: 19—22.

179 Ма ко ве ї в де нь — 1 серпня (за ст. ст.), коли Церква відзначає день пам'яті семи святих мучеників Маккавеїв.

180 Тобто псалму про Йосифа Прекрасного.

181 Тобто ходила на прощу до Києво-Печерської та Почаївської лавр.

182 Це — Шевченків переклад української народної пісні «Ой летіла зозуленька / Через поле, гай...».

183 Фінальна сцена поеми, можливо, була нав'яна відповідним епізодом з роману Вальтера Скотта «Айвенго» (помста Ульріки).

184 Слова заупокійної молитви: «Со святыми упокой, Христе, душу раба твоего, идиже нисть болізнъ, ни печаль, ни въздыханіе, но жизнь безконечная».

- 185 Ідеться про Великий Луг Запорозький, чия територія розпочиналася від теперішнього Запоріжжя й тягнулася лівим берегом Дніпра до Нікополя.
- 186 Див. прим. 76 до поеми «Гайдамаки».
- 187 Я н и ч а р и — регулярна піхота у війську Османської імперії.
- 188 Б а ш а, тобто паша, — титул високих військових та цивільних чиновників в Османській імперії. У формі «баша» це слово вживається в думках.
- 189 Х а р е м, тобто гарем, — частина палацу, де жили дружини можновладців.
- 190 Ві з а н т і я — назва Східної Римської імперії. У 1453 р. Візантія занепала під ударами військ султана Мехмеда II. Починаючи з цього часу, турецькі султани вважали себе спадкоємцями візантійських імператорів.
- 191 Х у р д и г а — тюрма.
- 192 Д а р д а н е л л и — протока між півостровом Галліполі та північно-західним узбережжям Малої Азії.
- 193 Поет говорить тут про Петра Конашевича-Сагайдачного, який, за легендою, під кінець життя постригся в ченці.
- 194 Г а л а т а — колишнє північне передмістя Константинополя (Стамбула), яке згодом стало основним торговим районом міста (тепер один із кварталів стамбульського округу Бейоглу).
- 195 Див. прим. 59 до поеми «Іван Підкова».
- 196 Тобто на бенкет.

ТРИЗНА

- 197 Княжна Варвара Миколаївна Репніна-Волконська (1808—1891) — донька князя Миколи Григоровича Репніна-Волконського та Варвари Олексіївни Репніної-Волконської (вродженої графині Розумовської), свого часу була закохана в Шевченка.
- 198 Піснеспів «Вічная память» у православній службі звучить як урочисте поминання небіжчиків.
- 199 Біблійний образ. Пор.: «Господь Бог есть истина; Он есть Бог живой и Царь вечный» (Книга пророка Єремії 10:10).
- 200 Шевченко розробляє тут старовинний мотив «гноної Правди».
- 201 Поширений образ. Він є, наприклад, у поезії Миколи Язикова «Поэт» (1831): «А ты, мой чистый ангел рая, / Ты примешь, очи потупляя, / Их гармоническую ложь...»
- 202 Автобіографічний епізод: малий Тарас свого часу ходив на пошуки «кінця землі».

203 Слова Пилата (Євангелія від св. Івана 19:5). Цей євангельський сюжет набуває великої популярності в мистецтві, починаючи з доби Відродження. Його відтворено на картинах Антонелло да Мессіна, Єроніма Босха, Тіціана, Дюрера, Рубенса й інших. Можливо, картини цих майстрів були джерелом натхнення для Шевченка.

204 Алюзія на «Евгения Онегина» Пушкіна. Пор.: «А нынче все умы в тумане, / Мораль на нас наводит сон, / Порок любезен — и в романе, / И там уж торжествует он. / Британской музы небыллицы / Тревожат сон отроковицы, / И стал теперь ее кумир / Или задумчивый Вампир, / Или Мельмот, бродяга мрачный, / Иль Вечный жид, или Корсар, / Или таинственный Сбогар. / Лорд Байрон прихотью удачной / Облек в унылый романтизм / И безнадежный эгоизм» (3, XII).

205 Презирство до «нікчемної юрби» — характерний мотив романтичної поезії. Див., наприклад, поезію Михайла Лермонтова «Как часто, пестрою толпою окружен...».

206 Іммануїл Кант (1724—1804) — німецький філософ, який уже наприкінці XVIII — на початку XIX ст. мав на Україні багатьох прихильників. Недаром перший переклад Канта російською мовою зробив вихованець Києво-Могилянської академії Яків Рубан (Миколаїв, 1803). На ту пору серед українців не бракувало й опонентів Канта, як-от Петро Лодій чи Сильвестр Гогоцький. У Харківському університеті з критикою філософії Канта виступили, зокрема, Євграф Філомафітський та Петро Гулак-Артемовський.

207 Галілео Галілей (1564—1642) — італійський фізик, механік, астроном, математик і філософ.

208 Образ «мрачної думи» прикметний для дум Кондратія Рилєєва. Пор., наприклад: «Сидел он, склоненный на длань головою, / Угрюмою думой в минувшем летал...» («Глинский»); «Пред ним прошедшее, как смутный сон, / Тревожной оживлялось думой...» («Борис Годунов»); «И, мрачною тревожим думой, / Певец задумчивый глядел...» («Державин»).

209 Ремінісценція з поеми Рилєєва «Войнаровский». Пор: «Рожденный с пылкою душой / Полезным быть родному краю...».

210 Див. прим. 184 до поеми «Слепая».

РОЗРИТА МОГИЛА

211 Ці рядки, очевидно, нав'яні народною піснею «Ой чи ж бо я сама на світі одна...». Пор.: «— Чи ти мене, моя мати, в церкву не носила, / Чи ти мені, моя мати, долі не впросила?» / «— І в церкву тебе носила, Богу молилася, / Така тобі, моя доню, доля судилася».

212 Поет говорить про передачу колишніх земель Запорозької Січі німецьким та єврейським колоністам.

- 213 Чигирин, який у 1648—1660 рр. був резиденцією Богдана Хмельницького й столицею гетьманської держави, за часів Шевченка перетворився на невеличке повітове містечко, де мешкало близько 4000 чоловік. Своїми настроями ця Шевченкова поезія близька до поезії Миколи Маркевича «Чигирин» (збірка «Украинские мелодии»).

СОВА

- 214 Пор. з рекрутською піснею: «Та повезли до прийому — / Задрижали ніжки, ручки йому».
- 215 Ці рядки взято з рекрутських пісень. Пор.: «А у вдови один син, / І той пішов під аршин».
- 216 Можливо, цей образ навіяний «Енеїдою» Котляревського. Пор.: «Се що з порожніми сумками / Жили голодні під тинами, / Собак дражнили по дворах...» (III, 123).

СОН (КОМЕДІЯ)

- 217 Далі йде варіація на тему 10-ї пісні Сковороди «Всякому городу нрав и права», в якій філософ розробляє старовинний мотив людського «різнопуття».
- 218 Мотив рівності людей перед смертю був одним з найпоширеніших у літературі старої України. Можна пригадати, зокрема, твори Кирила Ставровецького, Антонія Радивиловського, Климентія Зиновієва, Григорія Сковороди та інших. Його ж таки передають і народні приказки «Пани і жебраки по смерті однакі», «Смерть не розбирає чина, а бере селянина і дворянина» тощо.
- 219 Варіації на тему Книги Екклезіястової 1: 4—5. Пор.: «Покоління відходить, й покоління приходить, а земля віковічно стоїть! І сонечко сходить, і сонце заходить, і поспішає до місця свого, де сходить воно».
- 220 Ремінісценція з Апокаліпсиса 21: 4. Пор.: «...і не буде вже смерти — ані смутку, ані крику, ані болю...».
- 221 Образи, навіяні Апокаліпсисом. Пор.: «...і вчинилися град та огонь, перемішані з кров'ю, і впали на землю» (8: 7); «...ось змії червоновогняний, великий, що мав сім голів та десять рогів, і на його головах сім вінців» (12: 3).
- 222 Образ Всесвітнього царя походить із Книги псалмів 71 (72). У християнській традиції він префігурально тлумачиться як Христос. З поетів, чию творчість Шевченко добре знав, цей образ використав Гаврило Державін («Бессмертие души»): «Как можно, чтобы Царь всемирный, / Господь стихий и вещества — / Сей

дух, сей ум, сей огонь эфирный / Сей истый образ Божества — / Являлся с славою такою, / Чтоб только миг в сем свете жить, / Потом покрывся б вечной тьмою? / Нет, нет! — сего не может быть». Шевченко, крім усього, натякає тут на декабристів.

223 Митарства — у православної традиції, перепони, крізь які має пройти душа на шляху до Божого престолу.

224 Ідеться про Санкт-Петербург.

225 Ідеться про Миколу I (Павловича) (1796—1855) — російського імператора (1825—1855) з династії Романових.

226 Ідеться про дружину Миколи I імператрицю Олександрю Федорівну, уроджену принцесу Фредеріку Шарлотту Вільгельміну (1798—1860).

227 Поет говорить про Петропавлівську фортецю й Петропавлівський собор, чия дзвіниця має високий шпиль.

228 Поет змальовує пам'ятник Петру I на Сенатській площі — перший кінний пам'ятник російському цареві. Виконаний у класицистичній стилістиці скульптором Етьєном Фальконе (1716—1791) й урочисто відкрито 7 серпня 1782 р.

229 З одного боку на пам'ятнику написано: «ПЕТРУ первому ЕКАТЕРИНА вторая лета 1782», а з другого — «PETRO primo CATARINA secunda MDCCLXXXII».

230 Пор. з народною піснею «У Глухові у городі»: «У Глухові у городі у всі дзвони дзвонять, / Да вже наших козаченьків на лінію гонять».

231 Поет викладає свої думки у формі монологу Павла Леонтійовича Полуботка (бл. 1660—1724) — наказного гетьмана після смерті Івана Скоропадського. Полуботок виступив оборонцем Гетьманщини, за що з наказу Петра I потрапив до Петропавлівської фортеці, де й помер.

232 Про участь козаків у будівництві Санкт-Петербурга Шевченко говорить услід за «Історією русов», народними піснями, а також поемою Адама Міцкевича «Дзяди».

233 М у с я н ж о в и й — тут: мідний.

234 Мотив праведного суду над Петром I, очевидно, нав'яний фіналом апокрифічної промови Полуботка перед імператором, що її подано в «Історії русов», де гетьман каже: «...Говорю тебе истину, о государь! что воздаси ты непременно отчет пред царем всех царей, всемогущим Богом, за погибель нашу и всего народа».

«У НЕДІЛЮ НЕ ГУЛЯЛА...»

235 Цей та два наступні рядки взято з народної пісні «Ой ішов козак з Дону та з Дону додому...».

236 Див. прим. 131 до поеми «Гайдамаки».

- 237 Цю поезію Шевченко присвятив великому акторові й одному з своїх найближчих друзів Михайлу Семеновичу Щепкіну (1788—1863).
- 238 «Сонце правди» — біблійний образ (див.: Книга пророка Малахії 4:2).

ГОГОЛЮ

- 239 Микола Васильович Гоголь (1809—1852) — український і російський письменник, чию творчість Шевченко високо цінував.
- 240 Болиголов (*Conium maculatum*) — багаторічна отруйна трав'яниста рослина.
- 241 Поет має на думці легенду про вбивство Іваном Гонтою своїх синів (див. прим. до поеми «Гайдамаки»), а також повість Гоголя «Тарас Бульба», де головний герой убиває свого сина-зрадника.
- 242 Євангельський образ (див.: Євангелія від св. Марка 12:41—44; Євангелія від св. Луки 21:1—4).

ЄРЕТИК

- 243 Згідно з богословською наукою, єретик — це людина, яка свідомо відходить від догматів віри.
- 244 Павел Йозеф Шафарик (1795—1861) — чеський та словацький славист, діяч національного відродження.
- 245 Схожі погляди на взаємини між слов'янами та німцями в добу середньовіччя свого часу висловлювали Ян Коллар, Осип Бодяньський та інші.
- 246 Шевченко навіязується тут до 37-ї глави Книги пророка Єзекіїля: видіння долини, повної кісток.
- 247 Образ «слов'янських рік», які зливаються в єдине «море», характерний для слов'янофільської публіцистики й поезії. Він зринає, наприклад, у посланні Пушкіна «Клеветникам России» («Славянские ль ручьи сольются в русском море?»). Утім Шевченкова візія цієї єдності цілком інакша, ніж у Пушкіна. Її єство, очевидно, віддзеркалюють костюмарівські «Книги биття українського народу», де єдність слов'ян описано за допомогою термінів христологічного догмата.
- 248 Ян Гус (1369/1371—1415) — проповідник і мислитель, ідеолог чеської Реформації. Був спалений у Констанці 6 липня 1415 р.
- 249 «Євангеліє правди» — слова з літургії (ектенія про оглашених).
- 250 Тіара — потрійна, у формі бджолиного гнізда, корона римського папи.

- 251 Віфліємська каплиця в Празі була відкрита в 1391 р. для проведення мес чеською мовою. З 1402-го до літа 1412 р. проповідником Віфліємської каплиці був Ян Гус.
- 252 Цей епізод Шевченко запозичив зі статті Спиридона Палаузова (1818—1872) «Иоанн Гус и его последователи», надрукованої в журналі «Москвитянин» за 1845 р. Палаузов писав, нібито один з послідовників Гуса Єронім Празький попрохав якусь жінку сумнівної поведінки почепити собі на шию папську індульгенцію, а потім у супроводі чималої юрби водив її вулицями Праги.
- 253 Розпусність римського духовенства, зокрема й пап, — один із провідних мотивів української полемічної літератури зламу XVI—XVII ст. Варто пригадати хоч би трактат Василя Суразького «О единой истинной православной вірі» (Остріг, 1588).
- 254 К о н к л а в — зібрання кардиналів для обрання нового папи. Уперше це слово вжив папа Григорій X на II Ліонському соборі 1274 р.
- 255 Тобто до Риму.
- 256 А в і н ь й о н — старовинне місто на півдні Франції, яке в 1309—1378 рр. було папською резиденцією. В історії Західної Церкви цей період (від Климента V до Григорія XI) отримав назву «Авіньйонського полону пап».
- 257 У католицькій традиції «антипапами» називають тих, хто незаконно носив титул папи. Час дії Шевченкової поеми припадає на добу так званої «Великої схизми» (1378—1417). Після смерті Григорія XI (1378 р.) з'явилася римська (Урбан VI, Боніфатій IX, Інокентій VII, Григорій XII) та авіньйонська (Климент VII, Бенедикт XIII) лінії пап, а в 1409 р. на соборі в Пізі було обрано третього папу — Олександра V, оскільки і Григорій XII, і Бенедикт XIII відмовились прибути на цей собор.
- 258 XVI Вселенський собор (1414—1418) у німецькому місті Констанці був скликаний імператором Священної Римської імперії Сигізмундом I Люксембургом для того, щоб покласти край церковній схизмі.
- 259 Шевченко говорить про так званій «гадючий вирій». Згідно з народними віруваннями, гадюки повзуть до свого вирію напередодні Здвиження величезними гуртами.
- 260 Сарацинами (у перекладі з грецької мови — «східні люди») в часи середньовіччя називали магометан, з якими воювали хрестоносці.
- 261 Аттіла (?—453) — вождь гунів у 434—453 рр., знаменитий завойовник, якого в Європі називали Божим бичем (flagellum Dei).
- 262 Ідеться про Сигізмунда I Люксембурга (1368—1437) — імператора Священної Римської імперії (1410—1437).
- 263 Ідеться про Вацлава IV (1361—1419) — римського короля в 1376—1400 рр., короля Чехії (з 1419 р.).

- 264 Ліванський кедр (*Cedrus libani*) — біблійний образ, символ сили і влади. У Книзі псалмів ліванський кедр постає також як «Боже дерево» чи «дерево Господа».
- 265 А в т о д а ф е — урочиста церемонія оголошення присуду інквізиції.
- 266 Образ походить зі слів Христа: «Стережіться фальшивих пророків, що приходять до вас ув одежі овечій, а всередині — хижі вовки» (Євангелія від св. Матвія 7:15).
- 267 Пор. зі словами Христа: «Отче, відпусти їм, — бо не знають, що чинять вони!» (Євангелія від св. Луки 23:34).
- 268 Можливо, цей образ нав'язано статтею Спиридона Палаузова «Иоанн Гус и его последователи», в якій сказано, нібито гусити стверджували, що імператор Сигізмунд — той самий червоний змії, про якого сказано в Апокаліпсисі (Апокаліпсис 12:3).
- 269 «*Te Deum laudamus*» («Тебе, Боже, хвалимо» — *лат.*) — християнський гімн, створений наприкінці IV ст. Його авторство приписують Амвросію Медіоланському або Августиніві.
- 270 Орлом поет назвав тут німецького богослова й церковного реформатора Мартіна Лютера (1483—1546). Джерелом цього Шевченкового образу був такий пасаж зі статті Спиридона Палаузова «Иоанн Гус и его последователи»: «Гус між іншим писав: “Гусак, — казав він, натякаючи на своє ім'я, — птаха домашня, яка не може літати високо; та незабаром, можливо, з'являться інші птахи, яких не спутають сіті ворогів”. І справді! Він надто низько літав і невдовзі піймався у сіті ченців. Та все ж його пророцтво збулося: пройшло століття, і вормський орел, Лютер, злетів високо!».
- 271 Я н Ж и ж к а (1360—1424) — вождь гуситів, полководець. Радикальне крило гуситів, до якого належав і Жижка, мало своїм осередком місто Табор у південній Чехії (звідси назва «таборити»).

СЛІПІЙ

- 272 Тобто на Тройцю.
- 273 Поет має на думці Києво-Могилянський колегіум, розташований на території Братського монастиря. Ці повчання старого козака нагадують слова гоголівського Тараса Бульби, коли той проводжав на Січ своїх синів.
- 274 Цим рядком починається розділ («Гонта в Умані») поеми «Гайдамаки».
- 275 Ідеться про Межигірський Спасо-Преображенський монастир, який існував (до 1935 р.) неподалік села Нові Петрівці Вишгородського р-ну Київської обл.
- 276 На час описуваних подій Свято-Успенська Почаївська лавра була василіянським монастирем, тож Шевченкова героїня не могла її відвідувати.

- 277 Віскривий — сопливий, шаркаятий.
- 278 Тобто дня апостолів Петра і Павла (29 червня за ст. ст.).
- 279 Тендер (Тендра, Тендрівська коса) — острів поблизу південно-західного узбережжя Чорного моря.
- 280 Ідеться про Задунайську Січ.
- 281 Ідеться про січову церкву Покрови Пресвятої Богородиці.
- 282 Тобто імператриця Катерина II.
- 283 Ідеться про графа, світлішого князя Григорія Олександровича Потьомкіна (1739—1791), який у 1772 р. записався до Запорозького коша під ім'ям «Грицько Нечоса». Він супроводжував Катерину II під час її подорожі до Криму в 1787 р.
- 284 Навесні 1787 р. Катерина II мала намір відвідати Межигірський монастир, але вночі, напередодні від'їзду імператриці з Києва, монастир згорів за нез'ясованих обставин.
- 285 Ідеться про графа Кирила Григоровича Розумовського (1728—1803) — останнього гетьмана Лівобережної України (1750—1764).
- 286 Антон Андрійович Головатий (1732/1744—1797) — військовий суддя, кошовий отаман, один із засновників Чорноморського та Кубанського козачих військ.
- 287 Див. прим. 39 до поезії «Перебендя».
- 288 Див. прим. 116 до поеми «Гайдамаки».
- 289 Див. прим. 115 до поеми «Гайдамаки».
- 290 Тобто на «всеїдний тиждень» (перед Масляною).

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ

- 291 Містеріями в християнській традиції називали різдвяні та великодні драми часів середньовіччя, Ренесансу й бароко. Пізніше до цього жанру, крім Шевченка, зверталися Байрон («Каїн»), Золя («Віолен»), Гамсун («Містерії»), Панас Мирний («Спокуса») та інші.
- 292 Суботів — родовий маєток Хмельницьких (нині село Чигиринського р-ну Черкаської обл.).
- 293 Ідеться про другого сина Богдана Хмельницького Юрія (бл. 1641—1685).
- 294 Поет говорить про першу дружину Богдана Хмельницького Ганну Сомківну.
- 295 Ідеться про Переяславську раду, яка відбулася в січні 1654 р.
- 296 Після Полтавської битви, яка відбулася 27 червня (8 липня) 1709 р., Петро I вирушив не до Москви, а на зустріч з польським та пруським королями.
- 297 У 1669—1708 рр. Батурин (нині місто Бахмацького р-ну Чернігівської обл.) був резиденцією гетьманів Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича та Івана Мазепи. Під час Північної війни російські війська під командуванням князя Олександра Меншикова 2 листопада 1708 р. захопили місто й ущент зруйнували його.

- 298 Дмитро Васильович Чечель (?—1708) — сердюцький полковник, який керував обороною Батурина; страчений у Глухові 12 листопада 1708 р.
- 299 Іван Степанович Мазепа (1639—1709) — гетьман Лівобережної України (1687—1704), гетьман Війська Запорозького обох берегів Дніпра (1704—1709), князь Священної Римської імперії (1707—1709).
- 300 Див. прим. до поеми «Гайдамаки».
- 301 Див. прим. до комедії «Сон».
- 302 Ч у т а — ліс неподалік Суботова.
- 303 Шевченко має на думці князя Міхала Гедеона Героніма Радзивілла (1788—1850), який у ході Листопадового повстання 1830—1831 рр. командував військами повсталих, та Олександра Потоцького (1798—1868).
- 304 Поет має на думці залізницю між Санкт-Петербургом і Москвою, будівництво якої розпочалося 27 травня 1843 р.
- 305 Очевидно, Шевченко говорить про графа Модеста Андрійовича Корфа (1800—1872) — державного діяча Російської імперії.
- 306 Тобто дванадцятитомову «Историю государства Российского» Миколи Михайловича Карамзіна (1766—1826), де описано історію російської монархії від найдавніших часів до Івана Грозного та Смути.
- 307 Ідеться про Карла XII (1682—1718) — шведського короля (1697—1718), який восени 1708 р. вступив на територію України.
- 308 Поет говорить про розправу вірних Петрові I українських козаків над спільниками гетьмана Мазепи, яка сталася в місті Ромен (тепер районний центр Сумської обл.) наприкінці 1708 р. Шевченко знав про цю подію з «Історії русов».
- 309 Ідеться про будівництво в 1730-х рр. так званої «Української лінії» (для оборони від татарських набігів), яка проходила, зокрема, по річці Орелі.
- 310 Див. прим. 232 до комедії «Сон».
- 311 Поет говорить про Іржавецьку (Іржавську, Ржавську) чудотворну ікону Пресвятої Богородиці.
- 312 Ідеться про Івана IV Грозного (1530—1584) — великого князя московського і всієї Русі (з 1533 р.), царя всієї Русі (з 1547 р.).
- 313 Ідеться про Петра I Великого (1672—1725) — царя московського (з 1682 р.), першого імператора всеросійського (з 1721 р.) (з династії Романових).
- 314 Поет говорить про політичну й літературну газету «Северная пчела», яка виходила в Санкт-Петербурзі в 1825—1864 рр.
- 315 Мітла — комета.
- 316 Див. прим. 111 до поеми «Гайдамаки».
- 317 Я р ч у к — згідно з народними віруваннями, пес із «вовчим зубом»; може проганяти нечисту силу, перемагати інших тварин, зокрема гадюк.

- 318 Я с с и — місто в північно-східній частині теперішньої Румунії, колишня столиця Молдавського князівства, пов'язана з іменами Івана Підкови, Северина Наливайка, Тимоша Хмельницького, Пилипа Орлика та інших діячів української історії.
- 319 Поет говорить про переможну битву війська Богдана Хмельницького з військом Речі Посполитої під Жовтими Водами, яка відбулася 29 квітня — 16 травня 1648 р.
- 320 Ідеться про битву війська Богдана Хмельницького з військом Речі Посполитої під командуванням короля Яна-Казимира II, яка відбулася 28 червня — 10 липня 1651 р. під Берестечком (тепер місто Горохівського р-ну Волинської обл.).
- 321 До цих слів Шевченко зробив таку примітку: «Козака Яременка клуня на тім місці, де стояли Богданові палати».
- 322 Ідеться про Олексія Михайловича (1629—1676) — другого московського царя (1645—1676) з династії Романових.

НАЙМИЧКА

- 323 Ці Шевченкові рядки нагадують початок народної пісні «Ой у полі могила, там удова ходила...».
- 324 Г о р о д и щ е — старовинне місто на березі річки Вільшанки (тепер районний центр Черкаської обл.).
- 325 Ідеться про святу великомученицю Варвару Іліопольську (?—306), чії мощі за часів Шевченка зберігалися в Михайлівському Золотоверхому монастирі.
- 326 Ідеться про преподобного Івана Многостраждального (?—1160) — ченця Києво-Печерської лаври, чії мощі зберігаються в Антонієвій печері. За легендою, шапочка Івана Многостраждального знімає головний біль.
- 327 П е р ш а П р е ч и с т а — Успіння Пресвятої Богородиці (15 серпня за ст. ст.).
- 328 Ідеться про акафіст святителю Миколаю (бл. 270 — бл. 345) — архієпископу Мир Лікійських, покровителю моряків, купців та дітей.
- 329 «Д а т и н а ч а с т о ч к у» — пожертвувати на церкву за здоров'я якоїсь людини або за упокій душі.
- 330 М а с л о с в я т і є, тобто елеєсвячення (соборування), — церковний обряд помазання елеєм тіла недужого.
- 331 Г а б а — тут: облямівка хустки.
- 332 З а н о з а — притика, якою запирають волову шию в ярмі.

КАВКАЗ

- 333 Г р а ф Я к і в П е т р о в и ч д е Б а л ь м е н (1813—1845) — український художник і письменник, приятель Шевченка. Був ад'ютантом генерала Олександра Миколайовича Лідерса (1790—1874) і загинув на Кавказі під час Дангінського походу.

- 334 Прометей — син Япета й Клімени, титан, який виступив захисником людей від сваволі богів. За те, що він викрав для людей вогонь, Зевс наказав Гефестові прикувати титана до Кавказького хребта. Щодня до Прометея прилітав орел і клював йому печінку, яка знов виростала. Муки Прометея тривали (за Есхілом) 30 тисяч років.
- 335 Ч у р е к — прісний хліб горців Кавказу у формі плаского коржа.
- 336 С а к л я — хижа, хатка, землянка.
- 337 Образ «Божії глаголи» походить зі слов'янської Біблії. Пор.: «...и меч духовный, иже есть Слово Божіе» (Послання св. ап. Павла до ефесян 6:17).
- 338 Алюзія на пушкінський «Пам'ятник» (1835). Пор.: «Слух обо мне пройдет по всей Руси великой, / И назовет меня всяк сущий в ней язык, / И гордый внук славян, и финн, и ныне дикой / Тунгус, и друг степей калмык».
- 339 Поет говорить про другого царя Ізраїля Давида (бл. 1005—965 до н. е.), який, оволодів дружиною свого воєначальника Урії, а щоб прикрити свій гріх, послав Урію на вірну смерть.
- 340 Поет має на думці Лондонську (П'ятірню) угоду від 20 грудня 1841 р. між Росією, Австрією, Великобританією, Пруссією та Францією про заборону торгівлі рабами, а також указ імператора Миколи I від 26 березня 1842 р., в якому работоргівля прирівнювалася до піратства.

І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ...

- 341 Змальована Шевченком картина суголосна, зокрема, старовинним українським духовним віршам про Судний день. Пор.: «Нема тепер на всім світі правды: / Отец сына не любит, / Сын же отца израдит / За свою злість. / А дочка матку зневажає, / Матка ю в щастю проклинає, / Брат на брата воює, / На здоровіє чатує, / Бы го згладыв».
- 342 Цей образ походить з Нового Заповіту. Пор.: «Цьогосвітня бо мудрість — у Бога глупота, бо написано: “Він ловить премудрих у хитрощах їхніх!”» (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 3:19).
- 343 Поет має на увазі поширену в тодішній історичній науці думку про монгольське походження слов'ян. Її, покликаючись на німецьких істориків, висловлював, зокрема, Шафарик, у перекладеній Осипом Бодянським фундаментальній праці «Славянские древности».
- 344 Та мерлан, чи Тімур (1336—1405), — один з найбільших завойовників світу, засновник династії Тімуридів.
- 345 Ян Коллар (1793—1852) — словацький політик, поет і філософ, один з родоначальників панславізму.
- 346 Див. прим. до поеми «Єретик».

- 347 Вацлав Ганка (1791—1861) — чеський філолог і поет, автор містифікацій «Краледворський рукопис» (1819) та «Зеленогорський рукопис» (1820).
- 348 Слов'янофіли — прихильники ідеї самобутнього розвитку слов'янських народів, несхожого на шлях Західної Європи. Слов'янофільство розвивалося в XIX—XX ст. на ґрунті словацької (Вацлав Ганка), чеської (Ян Коллар, Павел Йозеф Шафарик), української (Григорій Квітка-Основ'яненко, Петро Гулак-Артемівський, Ізмаїл Срезневський, Яків Головацький, Іван Вагилевич, Михайло Максимович, Осип Бодянський, Микола Костомаров) культури, але найбільшого розмаху набуло в російській соціально-філософській думці, зокрема, у творчості Олексія Хом'якова, Івана Кирєєвського, Івана Аксакова та інших.
- 349 Поет має на думці Луція Юнія Брута, який очолив повстання проти останнього римського царя Тарквінія Гордого в 509 р. до н. е., та Марка Юнія Брута Цепіона (85—42 до н. е.) — римського сенатора, убивцю Цезаря.
- 350 Публій Горацій Коклес (Одноокий) — герой, який у VI ст. до н. е. врятував Рим від етрусків, стримуючи їхній натиск, аж доки міст через Тибр не був зруйнований.
- 351 Синоп, Трапезунд (Трабзон) — турецькі міста на узбережжі Чорного моря, на які не раз нападали запорожці.
- 352 «Світло невечірнє» — одне з імен Христа.

ХОЛОДНИЙ ЯР

- 353 Холодний Яр — лісове урочище, розташоване (нині) на території Чигиринського та Кам'янського районів Черкаської обл., яке було осередком гайдамацького руху.
- 354 Ідеться про Свято-Троїцький Мотронинський монастир, заснований у Холодному Яру (перша згадка припадає на 1198 р.).
- 355 Клавдій Цезар Август Германік Нерон (37—68) — римський імператор (з 54 р.), останній з династії Юліїв-Клавдіїв. Шевченко називав «Нероном» Миколу I.
- 356 Натяк на Кавказьку війну 1817—1864 рр.
- 357 Поет полемізує з оцінкою гайдамацького руху, даною українським істориком Аполлоном Олександровичем Скальковським (1808—1899) у його книзі «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733—1768» (Одеса, 1845).

ДАВИДОВІ ПСАЛМИ

- 358 Яків — син Ісаака й Ревекки, який жив у XVIII—XVII ст. до н. е., третій біблійний патріарх.

359 Аарон — старший брат Мойсея, перший іудейський первосвященик. Про миропомазання Аарона Мойсеєм ідеться, наприклад, у Книзі Левит 8:12: «І вилив з оливи помазання на Ааронову голову, та й помазав його, щоб його посвятити».

360 О м е т — полá.

361 Єрмон (Хермон) — гора висотою 2814 м, найвища точка гірського пасма Антіліван.

362 Гора Сіон знаходиться на південному заході Єрусалиму.

363 Едомітяни (ідумеї) — потомки Ісава, прозваного Едомом, мешканці країни Ідумеї. Вони були справжнім «бичем» для іудеїв.

ТРИ ЛІТА

364 Ідеться про героїню поеми «Катерина».

365 Шевченко говорить про поему «Гамалія».

366 Ідеться про Оксану Коваленко. Див. прим. 169 до поеми «Мар'яна-черниця».

У КАЗЕМАТІ

«ЗГАДАЙТЕ, БРАТІЯ МОЯ...»

367 Поет звертається до заарештованих у справі Кирило-Мефодіївського братства: Юрія Андрузького, Василя Білозерського, Миколи Гулака, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Опанаса Марковича, Олександра Навроцького та Івана Посяди.

Н. КОСТОМАРОВУ

368 Микола Іванович Костомаров (1817—1885) — український та російський історик, поет і публіцист, професор Санкт-Петербурзького університету, близький приятель Шевченка.

369 Ідеться про Тетяну Петрівну Костомарову (1798—1875) — колишню кріпачку поміщика Івана Петровича Костомарова, з якою той одружився після народження сина.

«НЕ СПАЛОСЯ, А НІЧ, ЯК МОРЕ...»

370 Алюзія на поезію Василя Жуковського «Цвет завета» (1819). Пор.: «Младенчества веселый сон промчался...».

371 Асигнація вартістю 25 карбованців.

КНЯЖНА

372 Кунштуки — картинки.

373 Ромен (Ромни) — повітове місто Полтавської губернії (тепер районний центр Сумської обл.). З кінця XVII ст. до 1852 р. тут проходив славетний Іллінський ярмарок.

374 Ідеться про Київський інститут шляхетних панночок, відкритий у 1838 р.

375 Ченчіо — Беатріче Ченчі (1577—1599), донька римського аристократа Франческо Ченчі (1527—1598). За переказом, разом із мачухою Лукрецією Петроні-Ченчі та братом Джакомо вбила свого батька за вчинене над нею сексуальне насильство.

376 Ідеться про Чигиринський Свято-Троїцький жіночий монастир.

N. N. («МЕНІ ТРИНАДЦЯТИЙ МИНАЛО...»)

377 Плоскінь — чоловічі рослини конопель.

СОН («ГОРИ МОЇ ВИСОКІЇ...»)

378 Переяслав — старовинне місто на річці Трубіж (тепер Переяслав-Хмельницький — районний центр Київської обл.).

379 Вибла могила — залишок стародавнього кургану поблизу Переяслава.

380 Трахтемирів — містечко на правому березі Дніпра навпроти Переяслава, колишня козацька резиденція (тепер село Канівського р-ну Черкаської обл.).

381 Монастирище (Монастиршок) — село поблизу Трахтемирова. Див. прим. 265 до поеми «Єретик».

383 Ідеться про Вознесенський собор у Переяславі, побудований 1700 р. за ініціативою та на кошти Івана Мазепи.

384 Цей скіфський курган Шевченко згадує у своїх археологічних нотатках: «По Золотоношской дороге в семи верстах от города высокий курган, называемый Богданова могила».

385 Про ці могили, розташовані за п'ять кілометрів від Переяслава, Шевченко згадує у своїх археологічних нотатках.

ІРЖАВЕЦЬ

386 Іржавець (раніша назва: Ржавиця) — село Прилуцького повіту Полтавської губернії (тепер Ічнянського р-ну Чернігівської обл.). Свого часу тут, у Троїцькій церкві, знаходилась чудотворна ікона Божої Матері.

387 Після Полтавської катастрофи шведське військо на чолі з Карлом XII та козаки Івана Мазепи відступили до міста Бендери, яке належало тоді Османській імперії.

388 Кость Гордієнко (?—1733) — кошовий отаман Запорозької Січі, який виступив на боці Івана Мазепи та Карла XII проти Петра I.

389 Ідеться про Семена Палія (справжнє ім'я — Семен Пилипович Гурко) (?—1710) — білоцерківського (фастівського) полковника.

390 Поет говорить про Гната Івановича Галагана (?—1748) — чигиринського (1709—1714) та прилуцького (1714—1739) полковника.

391 Ідеться про Олешківську Січ, засновану кошовим отаманом
Костем Гордієнком у 1711 р. в урочищі Олешки, на землях, які
належали Кримському ханству.

392 Шевченко говорить про першу частину «Божественної комедії»
Данте Аліґ'єрі (1265—1321), в якій змальоване пекло.

393 Глухів — старовинне місто (нині районний центр Сумської
обл.), яке впродовж 1708—1764 рр. було резиденцією українських
гетьманів.

394 Ідеться про участь козаків у будівництві Санкт-Петербурга.

395 Див. прим. 309 до містерії «Великий льох».

N. N. («О ДУМИ МОЇ! О СЛАВО ЗЛАЯ!..»)

396 Див. прим. 355 до поезії «Холодний Яр».

397 Сарданапал (Ашшурбаніпал) (669 — бл. 633 до н. е.) —
останній цар Ассирії.

398 Ірод I Великий (73/74 до н. е. — 4 н. е.) — цар Іудеї (40 до
н. е. — 4 н. е.), засновник ідумейської династії Іродіадів.

399 Сократ (бл. 470—399 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ,
чия творчість є поворотним пунктом у розвитку стародавньої
грецької філософії (перехід від натурфілософської проблематики
до питань людського життя).

ПОЛЯКАМ

400 Ідеться про Берестейську церковну унію 1596 р.

401 Див. прим. 269 до поеми «Єретик».

ЧЕРНЕЦЬ

402 Поет наслідує тут шумку «По дорозі жук, жук...», а далі — пісню
«Од Києва до Лубен».

403 Див. прим. 275 до поеми «Сліпий».

404 Семен Палій у 1660-х рр. перебував на Запорозжжі. Саме там за
свої військові подвиги він був прозваний «Палієм».

405 Палій народився в 1640-х рр. у місті Борзні (тепер районний
центр Чернігівської обл.); там-таки ще наприкінці XVII ст. жила
його мати й брат Федір.

406 Компанійські, тобто вільнонаймані, кінні полки були створені в
1667—1672 рр. за часів гетьмана Дем'яна Многогрішного.

A. O. КОЗАЧКОВСЬКОМУ

407 Андрій Осипович Козачковський (1812—1889) — пе-
реяславський міський лікар, а згодом також викладач медицини
в місцевій семінарії; приятель Шевченка.

- 408 Григорій Савич Сковорода (1722—1794) — український філософ і поет. У дитинстві Шевченко міг читати й переписувати духовні пісні Сковороди, зокрема «Всякому городу нрав и права».
- 409 Поет говорить про якусь старовинну різдвяну псалму на мотив поклоніння волхвів.
- 410 Пор.: «Змучився я від стогнання свого, щоночі постелю свою обмиваю слізьми, слъозами своїми окроплюю ложе своє!..» (Книга псалмів 6:7).
- 411 Тобто до Миколи І.

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ *(Перша редакція)*

- 412 Яків Герасимович Кухаренко (1799—1862) — наказний отаман Чорноморського козачого війська (1852—1856), генерал-майор російської армії, український етнограф і письменник; приятель Шевченка.
- 413 Ненатля — жадібність, ненажерливість.
- 414 Поет, очевидно, натякає на Коліївщину.
- 415 Шевченко має на думці повстання 1773—1774 рр. під проводом Омеляна Пугачова.
- 416 «Великою зимою» називали дуже холодну й тривалу зиму 1788 р.
- 417 Пікінерські полки були сформовані переважно з військових поселенців у 1764—1776 рр. для оборони від татар Новоросійської губернії.

ВАРНАК

- 418 Варнак — каторжник, затаврований літерами «вор».
- 419 Елек (Ілек) — річка в Актюбінській обл. Казахстану й Оренбурзькій обл. Росії, ліва притока Уралу.
- 420 Іква — права притока річки Стиру на Волині.
- 421 Тобто на Тройцю, чи Зелені свята.
- 422 Броварський ліс, розташований на лівому березі Дніпра неподалік Києва, здавна був пристанищем для розбишак. Існує гадка, що сама назва «Бровари» — це не що інше, як «Борвори».

«У БОГА ЗА ДВЕРИМА...»

- 423 Тингиз (Тенгиз) — солоне озеро в степу Сари-Арка (центрального Казахстану).
- 424 Тобол — річка в Казахстані та Росії, ліва притока Іртиша.
- 425 Карабута́к — річка, права притока річки Великий Кумак.
- 426 Сингичагач (джангисагач) — святе дерево між річками Уймула (Курпе) та Карабута́к.

- 427 І тут, і в поезії 1858 р. «Муза» Шевченко називає Музу «сестрою Аполлона (Феба)».
- 428 Д а в и д — цар Ізраїля після Саула, який правив понад 40 років (див.: Друга книга царств 5, наст.).
- 429 М а й д а н (*старослов.*).
- 430 І деться про Ковчег Заповіту Єрусалимського храму.
- 431 У р і я Х е т т е я н и н — один з «хоробрих» царя Давида, чоловік Вірсавії.
- 432 В і р с а в і я — донька Еліама, спершу дружина Урії, а після його смерті — Давида, мати Соломона.
- 433 С и к е р а — міцний хмільний напій або нерозбавлене вино.
- 434 Ці події описані в Другій книзі Самуїлової 11:4—21.
- 435 І деться про Псалом 50 (51).
- 436 Ф а м а р — донька Давида від Маахи, сестра Авессалома.
- 437 І деться про Амнона — Давидового сина від Ахіноами.
- 438 Ця історія описана в Другій книзі Самуїлової 13: 1—14).
- 439 Ця історія описана в Першій книзі царів 1: 1—4.
- 440 Р о г в о л о д (? — бл. 978) — засновник династії полоцьких князів. Подальшу історію Шевченко переказує так, як вона подана в «Повісті минулих літ» під 980 р.
- 441 Р о г н і д а (Рогнеда, Горислава) (? — бл. 1000) — донька князя Рогволода, просватана за великого київського князя Ярополка Святославовича.
- 442 Л е л ь — у слов'янській міфології син Лади, бог любові; Л а д а — богиня весни, покровителька шлюбу.
- 443 В а л ь к і р і ї — жінки-войовниці в «Старшій Едді».
- 444 В о л о д и м и р І С в я т о с л а в о в и ч (бл. 960—1015) — великий київський князь (з 978 р.), хреститель Русі.

«ДОБРО́, У КОГО Є ГОСПО́ДА...»

- 445 І деться про Сирдар'ю — другу за величиною річку Середньої Азії.

ТИТАРІВНА

- 446 О р а н д а — шинок.

«НУ ЩО Б, ЗДАВАЛОСЯ, СЛОВА...»

- 447 Д і а н а — у римській міфології богиня місяця і полювання, тут — місяць.
- 448 О с т р о в н а (Островне) — село (тепер) Саракташського р-ну Оренбурзької обл. Росії.
- 449 Ці чотири рядки взято з народної пісні «Ой не шуми, луже, дубровою дуже...».

- 450 П. С. — Петро Петрович Скоропадський (1805—1848) — чернігівський поміщик, власник села Григорівни Конопського повіту Чернігівської губернії (нині Бахмацького р-ну Чернігівської обл.).
- 451 Ідеться про Івана Ілліча Скоропадського (1646—1722) — гетьмана Лівобережної України в 1708—1722 рр.

Г. З.

- 452 Г. З. — Ганна Іванівна Закревська (1822—1857) — дружина поміщика, полковника у відставці Платона Олексійовича Закревського; Шевченко був закоханий у цю жінку.
- 453 Ремінісценція з «Божественної комедії» Данте («Пекло» V, 121). Пор.: «Немає більшого страждання, / Як згадувати любий щастя час / В біду...» (пер. Євгена Дроб'язка).
- 454 Ідеться про Тетяну Густавівну Волховську (1763—1853) — власницю села Мойсівки (Мосівки) Пириятинського повіту Полтавської губернії (нині Драбівського р-ну Черкаської обл.), що його називали «українським Версалем».

[МАРИНА]

- 455 Див. прим. 174 до поеми «Мар'яна-черниця».
- 456 Білиця — жінка, яка живе в монастирі, але ще не прийняла чернечий постриг.
- 457 У перших рядках пісні Марини використано початок пісні про тройзілля. Пор.: «Є в Марусі хата на помості, / Приїхали три козака в гості».
- 458 Можливо, джерелом цього образу була старовинна сатирична вірша про Кирика та ненажерливого попа, де бідний Кирик не цурається горілки.
- 459 Жартівлива народна приспівка.
- 460 Рядки із записаної Шевченком в альбомі 1846—1850 рр. народної пісні.
- 461 Поет цитує народну веснянку.
- 462 Перший куплет народної пісні «Ой гиля, сірі гуси...».

[СИЧІ]

- 463 У цій віршованій байці алегорично змальовані події галицького повстання 1846 р.: селяни ловлять і віддають у руки влади польських революціонерів, які намагалися зруйнувати Австрійську імперію.

«І ВИРІС Я НА ЧУЖИНІ...»

- 464 Поет говорить про відвідання своєї рідної Кирилівки в червні та вересні 1843 р.

«НЕ ДЛЯ ЛЮДЕЙ, ТІЄЇ СЛАВИ...»

465 Ці рядки — переспів поезії «Пишу не для мгновенної слави...»
Олексія Васильовича Кольцова (1809—1842). Пор.: «Пишу не для
мгновенної слави — / Для розвлечення, для забави, / Для ми-
лих, искренних друзей, / Для пам'яті минувших дней» (1829).

ШВАЧКА

466 Микита Швачка (1728—?) — запорожець, один із ватажків
Коліївщини. Наприкінці літа 1768 р. Швачка потрапив у
російський полон і був засланий на довічну каторгу в Сибір.

467 Тобто Семена Палія.

468 Поет говорить про могилу на Переп'ятовому полі біля села
Фастівця (тепер Фастівського р-ну Київської обл.).

469 Ідеться про містечко Бишів (тепер село Макарівського р-ну
Київської обл.).

470 Федір Левченко — учасник Коліївщини, згаданий як спо-
движник Івана Бондаренка в народній пісні «Хвалилася Україна,
що в нас добре жити...».

«У ТІЄЇ КАТЕРИНИ...»

471 Козлов — Гезлев (Кезлев), портове місто Кримського ханства
(нині — Євпаторія).

472 Бахчисарай — столиця Кримського ханства впродовж 1532—
1736 рр. (тепер районний центр Автономної Республіки Крим).

«ОЙ ЧОГО ТИ ПОЧОРНИЛО...»

473 Див. прим. до містерії «Великий льох».

«У НЕДІЛЕНЬКУ У СВЯТУЮ...»

474 Ідеться про Григорія Лободу (?—1596) — козацького гетьмана
в 1693—1696 рр. Джерелом, за яким Шевченко змальовує об-
раз Лободи в цій поезії, є стилізація під народну думу «Подвиги
Лободы» Ізмаїла Срезневського, надрукована в «Запорожской ста-
рине»; звідти ж запозичено й неправильне ім'я Лободи — Іван.

475 Ідеться про Северина Наливайка (див. прим. 8 до поеми «Тара-
сова ніч»).

«У ПЕРЕТИКУ ХОДИЛА...»

476 Перетика (перетик) — це або перелісок, або полотняна тка-
нина для сорочок.

477 Шеретує — обдирає зерно на шеретівці.

478 Кичка — підхомутник.

479 Заупокійна молитва «Со святыми упокой».

У ВІЛЬНІ...

480 Тобто слово «університет». За участь студентів та професорів у Листопадовому повстанні 1831 р. Віленський університет 1 травня 1832 р., згідно з рескриптом Миколи I, був закритий, а його медичний факультет перетворений на Медико-хірургічну академію.

481 Бакалярі — стара українська назва студентів.

482 Остра брама — ворота міської стіни й каплиця з чудотворним образом Божої Матері Остробрамської у Вільно. Від початку XIX ст. з'явився звичай проходити Острою брамою з непокритою головою на знак пошани до ікони Богородиці.

483 Очевидно, Шевченко має на думці Любчанський замок на лівому березі Німану (тепер у селищі Любча Гродненської обл. Республіки Білорусь).

484 Закрет (Вінгіс) — урочище під Вільно (тепер найбільший парк Вільнюса).

«ЗАСТУПИЛА ЧОРНА ХМАРА...»

485 Іван Самійлович Самойлович (поч. 1630-х — 1690) — гетьман Лівобережної України (1672—1687). Походив із родини священника з Ходоркова (тому поет називає його «гетьманом-поповичем»).

486 Ідеться про князя Григорія Григоровича Ромодановського (?—1682) — командувача російських військ під час чигиринських походів у російсько-турецькій війні 1676—1681 рр.

487 Петро Дорофійович Дорошенко (1627—1698) — гетьман Правобережної України в 1665—1676 рр.

488 Після зречення з гетьманства Дорошенко якийсь час жив у селі Сосниця (тепер районний центр Чернігівської обл.).

489 Останні роки життя Петро Дорошенко мешкав у селі Ярополче, надане йому в спадкове володіння (тепер — Ярополець Волоколамського р-ну Московської обл. Росії).

490 Стефан Чарнецький (1599—1665) — польний гетьман коронний Речі Посполитої, національний герой Польщі.

491 Ромодан (Ромоданівський шлях) — старовинний торговельний шлях, що проходив Лівобережною Україною з півночі на південь через Ромен—Лохвицю—Лубни—Кременчук.

492 Ідеться про митрополита Дмитрія Ростовського (в миру Данила Савича Туптала) (1651—1709) — церковного діяча й письменника.

493 Оглав — містечко Остерського повіту Чернігівської губернії (тепер село Гоголів Броварського р-ну Київської обл.).

494 Бориспіль — містечко Переяславського повіту Полтавської губернії (нині районний центр Київської обл.).

495 Це — варіант народної пісні «Не ходи, не люби, не залищайся».

496 Варіант народної пісні «Ой чи ти, чи не ти по воду ходила...»

497 Цю народну пісню Шевченко записав у своєму альбомі 1846—1850 рр.

498 Час освячення й перетворення Святих Дарів, тобто найважливішу частину літургії, сповіщають звоном до молитви «Достойно».

«ХІБА САМОМУ НАПИСАТЬ...»

499 Тобто в крицю.

«ГОТОВО! ПАРУС РОЗПУСТИЛИ...»

500 К у г а — осока, рогаза.

501 К о с - А р а л — острів у північно-східній частині Аральського моря.

«МЕНІ ЗДАЄТЬСЯ, Я НЕ ЗНАЮ...»

502 Поет говорить про російського поета Михайла Юрійовича Лермонтова (1814—1841).

503 Ремінісценція з прикінцевого рядка поезії Лермонтова «Когда волнуется желтеющая нива»: «И в небесах я вижу Бога».

504 Поет звертається до свого приятеля Михайла Матвійовича Лазаревського (1818—1867), який надіслав йому твори Лермонтова.

«БУВАЄ, В НЕВОЛІ ІНОДІ ЗГАДАЮ...»

505 С и г і з м у н д І І І В а з а (1566—1632) — король польський і великий князь литовський (з 1587 р.).

506 Картина, запозичена з «Історії русів». Пор.: «Духовенство римское, разъезжавшее с триумфом по Малой России для надсмотр и понуждения к уніятству, вожено было от церкви до церкви людьми, запряженными в их длинные повозки по двенадцати и более человек в цуг».

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ (Друга редакція)

507 Див. прим. 412 до першої редакції поеми «Москалева криниця».

508 Див. прим. 419 до поеми «Варнак».

- 309 К о б и л а — колода, на якій карали канчуками.
510 С к р е п и ц я — дерев'яні колодки-кайдани.
511 Штурм Очакова російськими військами князя Потьомкіна
відбувся 6 (17) грудня 1788 р.
512 Запорозька Січ була зруйнована військами генерал-аншефа
Петра Текелі (1720—1793) 5 червня 1775 р.

НЕОФІТИ

- 513 Н е о ф і т — новонавернений.
514 24 грудня 1857 р. Михайло Щепкін (див. прим. до поезії «Заворо-
жи мені, волхве...») прибув до Шевченка в Нижній Новгород.
515 Л е т а — у грецькій міфології ріка забуття, яка протікає в Аїді.
516 Тут: мешканець Назарета.
517 Євангелія від св. Луки 1: 42.
518 «Всіх скорблящих радосте» — початковий рядок богородичної
стихири.
519 Г а й М е с с і й К в і н т Т р а я н Д е ц і й (201—251) — рим-
ський імператор у 248—251 рр.
520 Див. прим. 355 до поезії «Холодний Яр».
521 Г і м е н е й — бог шлюбу в грецькій міфології.
522 Г і н е к е й — жіноча половина житла в Стародавній Греції.
523 П е н а т и — боги-покровителі домашнього вогнища в римській
міфології.
524 К а п і т о л і й — один із семи пагорбів, на яких виник Рим, місце
Капітолійського храму.
525 А л к і д — Геракл (Геркулес), син Зевса і Алкмени, герой грецької
та римської міфології. У пізнішій традиції «Гераклом» інколи
називали Христа.
526 Г е т е р а м и в Стародавній Греції називали жінок, які вели вільний
спосіб життя.
527 Ф а р и с е ї — релігійна течія в іудаїзмі, яка виникла у II ст. до
н. е., після повернення іудеїв з полону, й існувала ще в I ст. н. е.
Фарисеї відзначалися особливою скрупульозністю в дотриманні
норм Закону.
528 Ф а в н — покровитель природи в римській міфології.
529 А п п і є в и й ш л я х — дорога від Риму до Капуї, прокладена в
312 р. до н. е. за цензора Аппія Клавдія Цека.
530 П р і а п — бог плодючості в греків та римлян.
531 К і п р и д а — одне з імен богині кохання Афродіти-Венери.
532 С і р а к у з и — грецьке місто на східному березі острова Сицилія,
засноване бл. 735 р. до н. е., а в 212 р. до н. е. завойоване римля-
нами.
533 М е д у з а — одна з трьох горгон у грецькій міфології. Оскільки
поет говорить далі про помсту деспотам, то, очевидно, він мав
на увазі не горгону, а богиню помсти Мегеру.

- 534 Преторіане — державні службовці.
535 Ліктори — охоронці.
536 Колізей (амфітеатр Флавіїв) — найбільший давньоримський амфітеатр, споруджений у Римі в 75—80 рр.
537 Тут поет використовує текст свого власного переспіву 149-го псалма.
538 Ремінісценція з початкового рядка поезії Лермонтова «Умирающий гладиатор»: «Ликует буйный Рим...».
539 Сціпіони — римський когномен, гілка роду Корнеліїв.
540 Поет говорить про Альбано Лаціале — місто (тепер) в адміністративному регіоні Лаціо.

ЮРОДИВИЙ

- 541 Мається на увазі імператор Микола I.
542 Ідеться про Дмитра Гавриловича Бібікова (1792—1870) — російського державного діяча, київського військового, волинського й подільського генерал-губернатора в 1837—1852 рр. Бібіков втратив ліву руку в битві під Бородіно.
543 Князь Микола Андрійович Долгоруков (1792—1847) — харківський, чернігівський і полтавський генерал-губернатор у 1839—1847 рр.
544 Поет має на увазі Миколу Еварестовича Писарева (1805—1884) — керівника канцелярії київського генерал-губернатора (з 1838 р.).
545 Джордж Вашингтон (1732—1799) — перший президент США, Голова конвенту з розробки Конституції Сполучених Штатів (1787).
546 Профос — військовий «парашник», тобто прибиральник нечистот.

СЛАВА

- 547 Поет говорить тут про Наполеона III Бонапарта (1808—1873) — президента Французької республіки (1848—1852), французького імператора в 1852—1870 рр.

СОН («НА ПАНЩИНІ ПШЕНИЦЮ ЖАЛА...»)

- 548 Марко Вовчок — приbrane ім'я Марії Олександрівни Вілінської (1833—1907) — української та російської письменниці й перекладачки.

«Я НЕ НЕЗДУЖАЮ, НІВРОКУ...»

- 549 Ідеться про Олександра II Миколайовича (1818—1881) — російського імператора (1855—1881) з династії Романових.

550 Карміл (Кармель) — гірський масив на північному заході Ізраїлю.

551 Ліван — найвищий гірський масив у Сирії.

НЕВОЛЬНИК

552 Нума Помпій — другий після Ромула цар Стародавнього Риму (715— 673/672 рр. до н. е.).

553 За легендою, німфа Егерія дала Нумі Помпілю запроваджені ним громадянські та релігійні закони. Джерелами цього образу в Шевченка могли бути, зокрема, картина Карла Брюллова «Нума Помпій у німфи Егерії» чи поезія Аполлона Майкова «Нимфа Эгерия».

554 Див. прим. 279 до поеми «Сліпий».

555 Див. прим. 283 до поеми «Сліпий».

556 Ідеться про Кирила Розумовського (див. прим. 285 до поеми «Сліпий»).

557 Слободзея — місто на лівому березі Дністра, яке в 1791 р. стало центром Чорноморського козачого війська.

558 Див. прим. 286 до поеми «Сліпий».

«ОЙ ПО ГОРІ РОМАН ЦВІТЕ...»

559 Федір Іванович Черненко (1818—1876) — діяч української «громади» в Санкт-Петербурзі, приятель Шевченка.

СЕСТРИ

560 Поезія присвячена сестрі Шевченка Ярині Григорівні Бойко (1816—1865).

«ВО ІУДЕЇ ВО ДНІ ОНИ...»

561 Див. прим. 398 до поезії «N. N. (О думи мої! О славо злая!...)».

562 Зіновать — рокитник чи дерева.

563 Алюзія на Євангелію від св. Івана 7:42. Пор.: «Чи ж не каже Писання, що Христос прийде з роду Давидового, і з села Віфлеєму, звідкіля був Давид?».

МАРІЯ

564 Шевченко використовує тут слова з кондака Богородиці. Пор.: «Все упованіє мое на Тя возлагаю, Мати Божія, сохрани мя под кровом Твоим».

565 Бурнус — просторий вовняний плащ.

566 Поет має на думці Тиверіадське озеро (Галілейське море), тепер — озеро Кінерет.

- 367 Фавор — гора висотою 588 метрів у Нижній Галілеї, за
9 кілометрів на південний схід від Назарета.
- 368 Пор.: Євангелія від св. Луки 1:63.
- 369 Кабиця — зроблена з каменю чи глини піч.
- 370 Ідеться про згаданого в Євангелії від св. Луки Симеона
Богоприємця (Симеона Праведного).
- 371 Авраам (бл. 2000 р. до н. е. — ?) — перший із трьох біблійних
патріархів післяпотопного часу. Про Авраама сказано в Книзі
Буття 11: 26—25: 10.
- 372 Мойсей (XIII ст. до н. е.) — єврейський пророк і законодавець.
- 373 Тобто потомки Єссея — християни. Слова пророка Ісаї 11:1: «І ви-
йде пагінчик із пня Єсеевого, і галузка дасть плід із коріння
його» — у християнській традиції тлумачаться як пророкування
про Христа.
- 374 Див.: Євангеліє від св. Матвія 1:23.
- 375 Ідеться про Книгу пророка Ісаї 7:14 та про Книгу пророка Єремії
31:31—33.
- 376 Кандійка — миска із загнутими всередину краями.
- 377 Єлеонська, чи Маслинова, гора — узвишся навпроти східної
стіни Єрусалима.
- 378 Вісон — тонка тканина білого або золотистого кольору.
- 379 Див.: Євангелія від св. Марка 6:14—29.

ПОДРАЖАНІЄ ЕДУАРДУ СОВІ

- 380 Едуард Сова — польський поет і перекладач Едвард-Вітольд
Желіговський (1816—1864) (літературний псевдонім — Antoni
Sowa), приятель Шевченка. Поезія Шевченка є наслідуванням
пісні «Ej, posadzę ja rzyu chatce...» з недрукованої драми
Желіговського «Зорський» (друга частина поеми «Йордан»).

«ОЙ ДІБРОВО — ТЕМНИЙ ГАЮ!..»

- 381 Це переспів української народної пісні «Ой дуброво, дубро-
вонько!..».

ПОДРАЖАНІЄ СЕРБЬСЬКОМУ

- 382 Ця поезія Шевченка нагадує пісні «Дјевојка и коњ момачки» та
«Будљанка дјевојка и коњ» зі збірки Вука Караджича «Српске
народне пјесме» (№ 407, 408). Утім вірогідніше, що це короткий
переспів поезії Аполлона Майкова «Конь (Из сербских песен)»,
яка розпочинається словами: «Светлолица, черноброва...» (1860).

«КОЛИСЬ-ТО ЩЕ, ВО ВРЕМЯ ОНО...»

- 383 Шевченко розробляє тут міфологічний сюжет про Нуму Помпілья
та німфу Егерію (див. прим. 553 до поеми «Невольник»).

- 584 Єфросинія Ярославна — донька галицького князя Ярослава Осмомисла, дружина новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича.
- 585 Путивль — стародавнє місто на північному сході України (тепер районний центр Сумської обл.).
- 586 Мова йде про перемогу великого київського князя Святослава Всеволодовича (?—1194) над половецьким ханом Кобяком у 1183 (1184) р.

«З ПЕРЕДСВІТА ДО ВЕЧОРА...»

- 587 Ігор Святославович (1151—1202) — князь новгород-сіверський (1180—1198) та чернігівський (1198—1202), з роду Ольговичів.
- 588 Всеволод Святославович (?—1196) — князь курський і трубчевський (1164—1196), молодший брат Ігоря Святославовича.

«УМРЕ МУЖ ВЕЛІЙ В ВЛАСЯНИЦІ...»

- 589 Ідеться про смерть митрополита новгородського, санкт-петербурзького, естляндського та фінляндського Григорія (в миру — Георгій Петрович Постников), яка сталася 17 липня 1860 р.
- 590 Віктор Іпатійович Аскоченський (1813—1879) — український і російський письменник, історик, публіцист, редактор, видавець журналу «Домашня беседа».
- 591 Олексій Степанович Хомяков (1804—1860) — російський поет, публіцист, філософ, богослов, член Санкт-Петербурзької Академії наук (з 1856 р.).
- 592 «Юбкоборцем» митрополита Григорія назвав Герцен у своєму «Колоколе» за 1858 р., пошкільювавши в такий спосіб з протесту преосвященного проти використання релігійної символіки в жіночій моді.
- 593 «Русская беседа» — журнал слов'янофільського спрямування, який видавав у Москві в 1856—1860 рр. Олександр Іванович Кошелев.

«СВІТЕ ЯСНИЙ! СВІТЕ ТИХИЙ!...»

- 594 Шевченко звертається до Христа, нав'язуючись до початку церковного піснеспіву «Світе тихий»: «Світе Тихий святяты славы, безсмертнаго Отца небеснаго, святаго блаженнаго, Иисусе Христе».
- 595 Ідеться про нерукотворні ікони.

ЛИКЕРІ

- 596 Ликера Іванівна Полусмакова (1840—1917) — покоївка
Варвари Яківни Карташевської, наречена Шевченка.
- 597 Саваоф — одне з Божих імен в іудейській та християнській
традиціях, яке підкреслює Божу всемогутність.

«БАРВІНОК ЦВІВ І ЗЕЛЕНІВ...»

- 598 Микола Якович Макаров (1828—1892) — чиновник
(наприкінці життя — член ради міністерства фінансів), поміщик
із Чернігівщини, письменник, близький до кола кирило-
мефодіївців та петрашевців, знайомий Шевченка.
- 599 Недосвіт — вранішній мороз.

«І АРХІМЕД, І ГАЛІЛЕЙ...»

- 600 Архімед (287—212 до н. е.) — грецький математик, фізик та
механік із Сіракуз.
- 601 Див. прим. до поеми «Тризна».

Л.

- 602 Л. — Ликера Полусмакова (див. прим. 596 до поезії «Ликері»).

САУЛ

- 603 Саул (друга пол. XI ст. до н. е.) — засновник і перший цар
об'єднаного Ізраїльського царства.
- 604 Бонза — буддійський монах.
- 605 Самуїл (XI ст. до н. е.) — пророк, останній із суддів ізраїль-
ських. Змальовану Шевченком історію див.: Перша книга Са-
муїлова 8.
- 606 Згідно з Біблією, Саул був дуже високий (див.: Перша книга Са-
муїлова 9: 2).
- 607 Пор.: Перша книга Самуїлова 16:14—23.
- 608 Пор.: Перша книга Самуїлова 31:4.

«ХОЧА ЛЕЖАЧОГО Й НЕ Б'ЮТЬ...»

- 609 Вірш-відгук на смерть імператриці Олександри Федорівни, яка
сталася 20 жовтня (1 листопада) 1860 р.

«ЯКОСЬ-ТО ЙДУЧИ УНОЧІ...»

- 610 Поет має на думці Невські ворота Петропавлівської фортеці.

- 611 Галагани — рід української козацької старшини (дворянства), засновником якого був Гнат Іванович Галаган (?—1748). Останнім представником роду став Павло Григорович Галаган (1853—1869).
- 612 Киселі — старовинний українсько-польський шляхетський рід, засновником якого був Тихна Микитович Кисіль, згаданий у литовській метриці 1528 р.
- 613 Кочубеї — український дворянський рід, засновником якого був знатний татарин Кучук-бей (XVII ст.), охрещений під ім'ям Андрій.

Н. Т.

- 614 Н. Т. — Надія Василівна Тарновська (?—1891) — сестра громадського та культурного діяча й мецената Василя Васильовича Тарновського-старшого.

«КУМА МОЯ І Я...»

- 615 Ідеться про Надію Василівну Тарновську.
- 616 Очевидно, поет має на думці Петропавлівський собор як усипальницю російських імператорів.
- 617 Ізіда — одна з найвеличніших богинь стародавнього світу, сестра й дружина Осіріса, мати Хора.
- 618 Поет говорить про концерт Дмитра Степановича Бортнянського «Вскую прискорбна еси, душе моя».

«ЧИ НЕ ПОКИНУТЬ НАМ, НЕБОГО...»

- 619 Див. прим. 515 до поеми «Неофіти».
- 620 Тобто з подарунком до лікаря.
- 621 Харон — у грецькій міфології перевізник душ небіжчиків через підземну річку Стікс.
- 622 Парки — богині долі в римській міфології.
- 623 Флегетон (Піріфлегетон) — одна з трьох рік світу мертвих, змальована, зокрема, у «Божественній комедії» Данте (Пекло XIV, 115—135).

НАЗАР СТОДОЛЯ

- 1 Байбарак — жіночий святковий козушок особливого покрою.
- 2 Див. прим. до поем «Тарасова ніч» та «Гайдамаки».

- 3 Горобина ніч — бурхлива ніч зі зливою, градом і грозою. Згідно з народними віруваннями, у цю ніч негода виганяла горобців з їхніх сховищ і вони літали, жалібно цвірінькаючи.
- 4 Ідеться про київський Братський (Богоявленський) монастир, заснований у 1615 р., та про школу при ньому.
- 5 Цей монолог Шевченко запозичив з обряду сватання.
- 6 Тобто кухоль.
- 7 Варіант старовинної української колядки «Ой видит Бог».
- 8 Очевидно, Шевченко має на думці містечко Златополь Чигиринського повіту Київської губернії, яке до 1787 р. мало назву Гуляйполе (див. прим. до повісті «Наймичка»).
- 9 Шепотник — диявол, спокусник. Наприклад, саме так називав диявола Григорій Сковорода в діалозі «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
- 10 Адамові сльози — горілка (солдатський жаргон). Утворене, очевидно, за аналогією до назви вина «Христові сльози» (Lacryma-Christi).
- 11 Ідеться про апокрифічні оповідки про юного царя Соломона. У одній із них Соломон, побачивши, як люди під час посухи орали землю золотим плугом, сказав: «Золотий плуг тут ні до чого. Орить хоч стома золотими плугами; в них ціни немає і врожаю не ждять. А як будуть іти дощі в маю, то буде врожай і без золотих плугів».
- 12 Згідно з народними віруваннями, плями на Місяці — це намальована Богом для науки людям сцена вбивства Каїном Авеля, або: брат заколює брата вилами.
- 13 Кодак — фортеця на правому березі Дніпра навпроти Кодацького порога, споруджена під керівництвом французького інженера Гійома Левассера де Боплана в 1635 р. за завданням польського уряду. Під час війни Хмельницького стала козацьким опорним пунктом. Зруйнована в 1711 р.
- 14 Сава Чалий (див. прим. до поезії «Перебендя») жив пізніше за описувані в драмі події.
- 15 Іван Свирговський (? — бл. 1575) — козацький ватажок першої половини 1570-х рр.
- 16 Труну з тілом свого старшого сина Тимоша, який був смертельно поранений 15 вересня 1653 р., Богдан Хмельницький зустрів у Жванці над Дністром.
- 17 Зінське щеня — кріт, якого називали так через те, що він схожий на щеня й нібито дивиться не очима, а самими тільки зінцями («зіньками»).

НАЙМИЧКА

- 1 Див. прим. до поезії «Заступила чорна хмара...».
- 2 Крюків — місто на Полтавщині, яке з 1817 р. стало частиною Кременчука.
- 3 Хорол, Золотоноша, Веселий Поділ, Миргород, Лохвиця, Ромен — міста й села Полтавської губернії.
- 4 Чепіги — народна назва сузір'я Оріон; Волосожар — народна назва Плеяд.
- 5 Див. прим. до поезії «Заступила чорна хмара...».
- 6 Московська армія Григорія Ромодановського та полки Івана Самойловича атакували резиденцію Петра Дорошенка Чигирин восени 1676 р.
- 7 Так звана «Українська лінія» (див. прим. до містерії «Великий льох») будувалася вже після смерті Петра I.
- 8 Зоріан Доленга-Ходаковський (справжнє ім'я — Адам Чарноцький) (1784—1825) — польський, український та білоруський фольклорист, етнограф і археолог.
- 9 Див. прим. до містерії «Великий льох».
- 10 Сула — ліва притока Дніпра.
- 11 Церера — римська богиня землеробства й родючості.
- 12 Українська народна пісня. Інший її варіант є, зокрема, у драмі Кирила Тополі «Чари».
- 13 Білокняже поле — місцина біля села Фастівець Васильківського повіту Київської губернії (нині Фастівського р-ну Київської обл.).
- 14 Очевидно, ідеться про село Бурти (тепер) Новосанжарського р-ну Полтавської обл.
- 15 Псалом 90 (91).
- 16 Шевченко трохи неточно цитує Книгу Псалмів 36 (37): 1.
- 17 Фрагмент коліскової пісні «Ой ну, люлі, коте-котинку».
- 18 Початок рекрутської пісні про вдову, яка виростила сина й віддала його до війська.
- 19 Чумацька пісня «Гей, гей! Ой, хто лиха не знає...».
- 20 Початкові рядки народної пісні. Пор. із записом Степана Руданського: «Ой воли ж мої сірі, половії, / Чому ж ви не орете?»
- 21 Неточна цитата з Книги псалмів 26(27):1. Пор.: «Господь просвіщення мое и спаситель мой, кого убоюся?».
- 22 Молитва Чесному Хресту.
- 23 Жінка (нім.).
- 24 Семибратня кров — вапняковий скелет корала (*corallium rubrum*) темно-малинового кольору, що його простолюд наділяв магичною силою.

- 25 Уривок з пісні «А мій батько орандар...», яку Шевченко подав у поемі «Гайдамаки».
- 26 Див. прим. до поеми «Наймичка».
- 27 Див. прим. до поеми «Наймичка».
- 28 Тобто випивши.
- 29 Преподобна Марія Єгипетська (?—522) — свята, покровителька розкаяних жінок.
- 30 Розкішна жінка (*фр.*).
- 31 К и з л я р к а — виноградна горілка, чия назва походить від назви дагестанського місті Кизляр.
- 32 Патефруа (*фр.* *râtes froids*) — холодний паштет.
- 33 Вираз біблійного походження. Пор.: «и будеш тамо в гаданіи и в притчу и повість во всіх язиціх...» (Повторення Закону 28: 37).
- 34 Тропар, який завершує чин вінчання.
- 35 Тобто до великої навечірні.
- 36 Слова з української народної сороміцької пісні «Ой п'яна я, дерев'яна я...».
- 37 Цитата з другого розділу поеми «Катерина».
- 38 Ф о м и н а неділя, чи Антипасха, — наступна неділя після Пасхи.
- 39 Ідеться про героїню повісті Квітки-Основ'яненка «Сердешна Оксана».
- 40 Книга псалмів 33(34):22.
- 41 Див. прим. до другої редакції поеми «Москалева криниця».
- 42 Неточна цитата з «Енеїди» Котляревського (III, 12). Пор.: «...коса, / Розхристана, простоволоса...». Це сказано не про матір Енея Венеру, а про Сивілу.
- 43 Одним із центрів культу Венери був острів Кіпр, де в місті Пафосі розташовувався її храм. В «Енеїди» Котляревського цей храм подано як домівку Венери.
- 44 Неточна цитата з «Енеїди» Котляревського (VI, 6). Пор.: «В шинелі сірій щеголяла, / Походом на візку тряслась; / Манишки офіцерські прала, / З стрючком горілку продавала...».
- 45 Г р а м а т к а — тут: поминальний список.
- 46 Тобто на Тройцю.
- 47 Трохи неточна цитата з Книги псалмів 69 (70):2.
- 48 Слова, що їх Діоген Лаерцій приписує Аристотелеві (*Diogenes Laertius V, 18*).
- 49 Тобто більше попрацюємо.
- 50 Парафраза слів Христа: «...воздадите убо кесарева кесареви, а Божія Богови» (Євангелія від св. Матвія 22:21).

- 51 Молитва вечірньої трапези: «Ядят убозії и насытятся, и восхвалят Господа взыскающіи его, жива будут сердца их во вік віка» (Книга псалмів 21(22):27).
- 52 Парафраза біблійного: «Отверзу в притчах уста моя» (Книга псалмів 77 (78):2; Євангелія від св. Матвія 13: 35).
- 53 Преподобний Симеон Стовпник (бл. 390—459) — святий, засновник аскези під назвою «стовпництво».
- 54 Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 13:15. Пор.: «...отолсті бо сердце людій сих...».
- 55 Неточна цитата з Книги псалмів 111(112):5. Пор.: «Благ муж щедра и дая...».
- 56 Послання св. ап. Павла до ефесян 5:18.
- 57 «О всепітая Мати» — кондак на честь Богородиці; «Богом избранныя Мати, Діва Отроковица» — очевидно, старовинна духовна пісня; «О горе мні, грішнику сущу» — псальма, складена св. Димитрієм Ростовським.
- 58 Шевченко нав'язується до слів Книги псалмів 150:3—4. Пор.: «...хвалите его во псалтири и гуслех, хвалите его в тімпані...».
- 59 Шевченко нав'язується до слів Книги псалмів 65 (66):2. Пор.: «Воскликните Господеві вся земля...».
- 60 Афоризм російського полководця Олександра Васильовича Суворова (1729—1800).
- 61 Початкові слова афанасіївського «Символу віри» (Symbolum Quicumque).
- 62 Часослов — богослужбова книга з текстами незмінних молитов добового циклу.
- 63 «Нескверная, неблазная» — молитва на честь Богородиці; «Полунощница» — служба, що правиться опівночі або в будь-який час ночі до ранку; «Часи» — молитвослів'я, які входять до «Часослова».
- 64 Кафізма — розділ Псалтиря в богослужбовій традиції східного обряду.
- 65 Псальма св. Димитрія Ростовського.
- 66 Персонажі повісті Миколи Гоголя «Старосветские помещики».
- 67 Книга псалмів 1:1.
- 68 «Со святыми упокой» — кондак, глас 8-й.
- 69 У четвертому розділі «Мертвых душ» Гоголь писав про Ноздрьова: «Ружье, собака, лошадь — все было предметом мены, но вовсе не с тем, чтобы выиграть: это происходило просто от какой-то неугомонной юркости и бойкости характера».
- 70 Див. прим. до комедії «Сон».

- 71 Преподобний Єфрем Сирін (бл. 306—373) — один з великих учителів Церкви, автор тлумачень на Святе Письмо та догматичних творів.
- 72 Очевидно, Шевченко має на думці «Книгу житій святих» св. Димитрія Ростовського, яка згодом багато разів перевидавалася.
- 73 10-а пісня циклу Сковороди «Сад божественных пісней».
- 74 Ідеться про ікону преподобного Марка Печерського, гробопателя — ченця Києво-Печерської лаври, який жив наприкінці XI — на початку XII ст.
- 75 Див. прим. до поеми «Наймичка».
- 76 Див. прим. до поеми «Наймичка».
- 77 Прилуки — повітове місто Полтавської губернії (тепер районний центр Чернігівської обл.).
- 78 Дубовий Гай — село Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Прилуцького р-ну Чернігівської обл.).
- 79 Ідеться про Густинський Свято-Троїцький монастир, розташований у селі Густинь Прилуцького повіту Полтавської губернії (тепер Прилуцького р-ну Чернігівської обл.). Монастир був заснований у 1600 р. У 1793 р. обитель була закрита. Її відновлення почалося в 1841 р., а 15 травня 1844 р., у день Святої Тройці, відбулося відкриття монастиря.
- 80 Гуляйполе — стара назва містечка Златополь Чигиринського повіту Київської губернії. У 1959 р. Златополь було об'єднано з Новомиргородом — містом (тепер) Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл., розташованим на річці Великій Висі, яку Шевченко помилково називає Тікичем.
- 81 Дев'ята рота — назва частини Златополя за часів військових поселень графа Аракчеєва.
- 82 Урочище Дідова балка розташоване за кілька кілометрів від села Володимирівка (тепер) під Кіровоградом.
- 83 Тобто Елисаветград — повітове місто Херсонської губернії (тепер Кіровоград — обласний центр України).
- 84 Ідеться про село Грузьке (тепер) Кіровоградського р-ну Кіровоградської обл.
- 85 Старі Санжари — село (тепер) Новосанжарського р-ну Полтавської обл.
- 86 Білоцерківка — село Хорольського повіту Полтавської губернії (тепер Великобагачанського р-ну Полтавської обл.).
- 87 Неточна цитата з третього розділу поеми «Катерина». Пор.: «Ідуть шляхом чумаченьки, / Пугача співають».
- 88 Очевидно, це варіації на тему поеми «Катерина», але найближче до цих слів стоять рядки з поеми «Гайдамаки»: «Доле моя! серце моє! / Оксано, Оксано!».

- 1 Шевченко говорить про Оренбурзький край і Зауралля.
- 2 Ідеться про Урал — річку, яку колись називали «золотое доньшко, серебряные бережка».
- 3 Соляна Защита — місцева назва фортеці Ілецька Защита, заснованої в 1754 р. (тепер місто Соль-Ілецьк — районний центр Оренбурзької обл. Росії).
- 4 Очевидно, Шевченко має на думці мармурову статую Мойсея роботи Мікеланджело на гробниці папи Юлія II в римській базиліці Сан-П'єтро-ін-Вінколи (1513—1515).
- 5 Нестор — цар Пілоса, найстаріший учасник Троянської війни.
- 6 Ідеться про ікону Божої Матері «Всіх скорбящих радість».
- 7 У четверту частину аркуша (лат.).
- 8 Див. прим. до поеми «Гайдамаки».
- 9 Такого видання не існує. Видання з присвятою Кирилу Розумовському (див. прим. до поеми «Сліпий») — це книга Самуїла Миславського «Догмати православних віри католицькія и апостолскія Церкви Восточныя» (Київ, 1760). Можливо, Шевченко мав на думці київське видання Біблії 1758 р., яке з'явилося в друкарні Київської митрополії і за своїм художнім оформленням досі вважається неперевершеним.
- 10 Ідеться про гравюру німецького гравера Йоганна Фрідріха Вільгельма Мюллера (1780—1816) з картини італійського художника Доменікіно (1581—1641) «Святий Іван Богослов».
- 11 Джованні Боккаччо (1313—1375) — італійський прозаїк і поет, автор «Декамерона».
- 12 Лудовіко Аріосто (1474—1533) — італійський поет і драматург, автор поеми «Несамовитий Роланд».
- 13 Торквато Тассо (1544—1595) — італійський поет, автор поеми «Визволений Єрусалим».
- 14 Случ — права притока Горині.
- 15 Новоград-Волинський — повітове місто Волинської губернії (тепер районний центр Житомирської обл.).
- 16 Шевченко говорить про старовинне село Гульськ (тепер) Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. та про палати поміщиці Ядвіги Яблоновської, що стояли на Панській горі.
- 17 Тобто медяник у вигляді солдата.
- 18 Пістря — груба тканина з різнокольорових ниток.
- 19 Людвіг ван Бетховен (1770—1827) — німецький композитор, диригент і піаніст.
- 20 Вольфганг Амадей Моцарт (1756—1791) — австрійський композитор, скрипаль і диригент.

- 21 Парафраза Євангелії від св. Матвія 5:44. Пор.: «...любите враги ваша, благословите кленущя вы, добро творите ненавидящым вас...». Див. також: Євангелія від св. Луки 6:27.
- 22 Освіта, навчання, виховання (*пол.*).
- 23 Геттінгенський університет ім. Георга-Августа, заснований 1734 р., а відкритий у 1737 р., — один із провідних університетів Німеччини.
- 24 Ідеться про Віленський імператорський університет, утворений актом імператора Олександра I від 4 (16) квітня 1803 р. на базі Головної віленської школи.
- 25 Посесор — орендар земельної ділянки.
- 26 Монастирі кармеліток та босих кармеліток, які виникли ще в середині XV ст. в Італії та Німеччині, були у Львові (монастир Св. Агнесси), Дубно й Вільно.
- 27 Йоганн Себастьян Бах (1685—1750) — німецький композитор і органіст доби бароко.
- 28 Цецілія (Кікілія, Чечілія) Римська (?—230) — свята діва-мучениця; у католицькій Церкві вважається покровителькою церковної музики. Образ св. Цецілії Шевченко міг знати з копії картини Рафаеля, яку виконав Карл Брюллов, або з картини Карло Дольчі (1616—1686) «Свята Цецілія», що зберігається в колекції Ермітажу.
- 29 Балта — повітове місто Подільської губернії (тепер районний центр Одеської обл.).
- 30 Парафраза послання св. ап. Павла до римлян 11:33. Пор.: «...неизслідовани путіе его».
- 31 Звенигородка — повітове місто Київської губернії (тепер районний центр Черкаської обл.).
- 32 Заславль (Ізяславль, Заслав, теперішня назва — Ізяслав) — повітове місто Волинської губернії (тепер районний центр Хмельницької обл.).
- 33 Острог — повітове місто Волинської губернії (тепер районний центр Рівненської обл.).
- 34 Китаївська пустинь — печерний монастир поблизу Києва в урочищі Китаїв.
- 35 Андрій Юрійович Боголюбський (бл. 1111—1174) — князь вишгородський (1149, 1156), туровський, пінський і дорогобужський (1150—1151), великий князь володимирський (1157—1174).
- 36 Рінальдо Рінальдіні — герой роману німецького письменника Крістіана Августа Вульпіуса (1762—1827) «Рінальдо Рінальдіні, отаман розбійників».
- 37 Луцьк — повітове місто Волинської губернії (тепер обласний центр Волинської обл.).

38 Дякую, пане (*фр.*).

39 Кременець — повітове місто Волинської губернії (тепер районний центр Тернопільської обл.).

40 Ідеться про чудотворну ікону Почаївської Божої Матері.

41 Бона Сфорца д'Арагона (1494—1557) — неаполітанська принцеса, польська королева й велика княгиня литовська (1518—1556), друга дружина Сигізмунда I Старого (1467—1548). У 1536—1556 рр. Кременець належав їй. Ім'ям Бони Сфорци названа гора Замкова неподалік Кременця.

42 Кременецький (Волинський) ліцей існував під різними назвами впродовж 1805—1833 рр.

43 Тадеуш Чацький (1765—1813) — польський учений, публіцист, громадський діяч; у 1803—1813 рр. був інспектором шкіл Волинської, Київської та Подільської губерній. У 1805 р. заснував Кременецьку гімназію.

44 Вербя — село Дубнівського повіту Волинської губернії (тепер Дубнівського р-ну Рівненської обл.).

45 Корець — місто Новоград-Волинського повіту Волинської губернії (тепер районний центр Рівненської обл.).

46 Євангелія від св. Матвія 27:46.

Л. В. Ушкалов

ЗМІСТ

Причинна	3
Думка («Тече вода в синє море...»)	8
Думка («Вітре буйний, вітре буйний!...»)	9
Думка («Тяжко-важко в світі жити...»)	10
Думка («Нащо мені чорні брови...»)	12
Тарасова ніч	13
На вічну пам'ять Котляревському	17
Катерина.....	20
Перебендя.....	39
Тополя	42
До Основ'яненка	48
Іван Підкова.....	51
«Думи мої, думи мої...»	53
Н. Маркевичу.....	56
На незабудь Штернбергові	57
Гайдамаки.....	57
«Вітер з гаєм розмовляє...»	125
Мар'яна-черниця.....	126
Утоплена.....	136
Песня караульного у тюрми (из драми «Невеста»).....	142
Слепая (Поэма).....	142
Гамалія.....	172
Тризна.....	177
Розрита могила	191
«Чигрине, Чигрине...»	192
Сова	194
Дівичії ночі.....	201
Сон (Комедія)	202
«У неділю не гуляла...»	217
«Чого мені тяжко, чого мені нудно...»	219
«Заворожи мені, волхве...»	220
Гоголю	221
«Не завидуй багатому...»	221
«Не женися на багатій...»	222

Єретик	223
Сліпий (Поема).....	233
Великий льох (Містерія).....	251
Наймичка	268
Кавказ.....	283
І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє	288
Холодний Яр.....	295
Давидові псалми	297
1. «Блаженний муж на лукаву...».....	297
12. «Чи Ти мене, Боже милий...»	297
43. «Боже, нашими ушима...»	298
52. «Пребезумний в серці скаже...».....	299
53. «Боже, спаси, суди мене...».....	300
81. «Меж царями-судіями...»	300
93. «Господь Бог лихих карає...»	301
132. «Чи є що краще, лучше в світі...».....	302
136. «На ріках круг Вавилона...»	303
149. «Псалом новий Господеві...»	304
Маленькій Мар'яні.....	305
«Минають дні, минають ночі...».....	305
Три літа.....	306
[Заповіт] («Як умру, то поховайте...»)..	309
«За що ми любимо Богдана...»	310
Лілея	310
Русалка	312
В казематі («Згадайте, братія моя...»)	314
I. «Ой одна я, одна...»	315
II. «За байраком байрак...»	315
III. «Мені однаково, чи буду...»	316
IV. «Не кидай матері», — казали...».....	317
V. «Чого ти ходиш на могилу...»	318
VI. «Ой три шляхи широкії...».....	320
[VII]. «Веселе сонечко ховалось...»	320
VIII. «Садок вишневий коло хати...»	321
IX. «Рано-вранці новобранці...»	322
X. «В неволі тяжко, хоча й волі...».....	323
XI. «Понад полем іде...»	323
XII. «Чи ми ще зійдемося знову...».....	324
«Не спалося, а ніч, як море...»	325
Княжна (Поема)	327
N. N. («Сонце заходить, гори чорніють...»)	338
N. N. («Мені тринадцятий минало...»)	339
«Не гріє сонце на чужині...»	340

Сон («Гори мої високі!...»)	341
Іржавець	346
N. N. («О думи мої! О славо злая!»)	348
Полякам	349
Чернець	350
«Один у другого питаєм...»	353
«Самому чудно. А де ж дітись?...»	354
«Ой стрічечка до стрічечки...»	354
Хустина	355
А. О. Козачковському	357
Москалева криниця [1-ша редакція]	361
«То так і я тепер пишу...»	369
«А нумо знову віршувать...»	369
Варнак	370
«Ой гляну я, подивлюся...»	375
«Та не дай, Господи, нікому...»	376
«У бога за дверми лежала сокира...»	376
[Царі] («Старенька сестро Аполлона...»)	378
«Добро́, у кого є господа...»	385
Титарівна	385
«Ну що б, здавалося, слова...»	391
«Мов за подушне, оступили...»	393
П. С. («Не жаль на злого, коло його...»)	393
Г. З. («Немає гірше, як в неволі...»)	394
«Якби зострілися ми знову...»	396
[Марина] («Неначе цвяшок, в серце вбитий...»)	396
Пророк	405
[Сичі] («На ниву в жито уночі...»)	406
«Меж скалами, неначе злодій...»	407
«За сонцем хмаронька пливе...»	411
«І небо невмите, і заспані хвилі...»	412
«Думи мої, думи мої...»	412
«І виріс я на чужині...»	413
«Не для людей, тієї слави...»	414
«Коло гаю в чистім полі...»	415
«Якби мені черевики...»	417
«І багата я...»	417
«Полюбилася я...»	418
«Породила мене мати...»	418
«Ой я свого чоловіка...»	419
«Ой виострю товариша...»	420
«По улиці вітер віє...»	420
«Ой сяду я під хатою...»	421
«Закувала зозуленька...»	421

Швачка	422
«Ой не п'ються пива́-меди...»	423
«На улиці невесело...»	424
«У тієї Катерини...»	424
«Із-за гаю сонце сходить...»	426
«Ой пішла я у яр за водою...»	427
«Не так тії вороги...»	427
«Ой люлі, люлі, моя дитино...»	428
«Ой чого ти почорніло...»	428
«Туман, туман долиною...»	429
«У неділеньку у святую...»	430
«У перетику ходила...»	432
«У неділеньку та ранесенько...»	433
«Не тополю високою...»	433
«Утоптала стежечку...»	434
«І широку долину...»	434
«На вгороді коло броду...»	435
«Якби мені, мамо, намисто...»	435
«Не хочу я женитися...»	436
Чума	437
«І знов мені не привезла...»	439
«В неволі, в самоті немає...»	440
«Ой умер старий батько...»	440
«Не вернувся із походу...»	441
«У Вільні, городі преславнім...»	441
«Заступила чорна хмара...»	444
«Не додому вночі йдучи...»	446
«Неначе степом чумаки...»	448
[Сотник] («У Ќглаві... Чи по знаку...»)	448
«Як маю я журитися...»	462
«Нащо мені женитися?...»	462
«Ой крикнули сірії гуси...»	464
«Якби тобі довелося...»	465
«Заросли шляхи тернами...»	468
«Зацвіла в долині...»	469
«У нашім раї на землі...»	470
«На Великдень на соломі...»	472
«Було, роблю що, чи гуляю...»	473
«Буває, іноді старий...»	474
«Хіба самóму написать...»	474
«Дурні та гордії ми люди...»	476
«І золотої й дорогої...»	477
«Ми вкупочці колись росли...»	478
«Готово! Парус розпустили...»	479

«Ми восени такі похожі...»	480
«Лічу в неволі дні і ночі...» [1-ша редакція]	481
«Лічу в неволі дні і ночі...» [2-га редакція]	484
«Ми заспівали, розійшлись...»	485
«Не молилася за мене...»	485
Петрусь (Поема)	487
«Мені здається, я не знаю...»	493
«Якби ви знали, паничі...»	494
«Буває, в неволі іноді згадаю...»	497
«І станом гнучим, і красою...»	500
«Огні горять, музика грає...»	501
«Чи то недоля та неволя...»	502
«На батька бісового я трачу...»	503
«І досі сниться: під горою...»	503
Москалева криниця (Поема) [2-га редакція]	504
Неофіти (Поема)	515
Юродивий	531
Доля	533
Муза	534
Слава	535
Відьма (Поема)	536
Сон («На панщині пшеницю жала...»)	550
«Я не нездужаю, нівроку...»	551
Подражаніє 11 псалму	551
Марку Вовчку	552
Ісаія. Глава 35 (Подражаніє)	553
N. N. («Така, як ти, колись лілея...»)	554
Невольник (Поема)	555
«Мій Боже милий, знову лихо!..»	573
«Ой по горі роман цвіте...»	573
«Ой маю, маю я оченята...»	574
Сестрі	574
«Колись, дурною головою...»	575
«Якби-то ти, Богдане п'яний...»	575
«Во Іудеї во дні они...»	576
Марія (Поема)	577
Подражаніє Едуарду Сові	597
Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19	597
Осія. Глава XIV (Подражаніє)	599
«Дівча любе, чорнобриве...»	600
«Ой діброво — темний гаю!..»	601
Подражаніє сербському	601
Молитва	602
«Царів, кровавих шинкарів...»	602

«Злоначинаючих спини...»	603
«Колись-то ще, во время оно...»	603
«Тим неситим очам...»	604
[Переспіви зі «Слова о полку Ігоревім»]	605
Плач Ярославни	605
«В Путивлі-граді вранці-рано...»	606
«З передсвіта до вечора...»	607
«Умре муж велій в власяниці...»	608
Гімн черничий	608
«Над дніпровою сагою...»	609
«Росли укупочці, зросли...»	610
«Світе ясний! Світе тихий!..»	610
Ликері	611
«Барвінок цвів і зеленів...»	611
«І Архімед, і Галілей...»	612
Л. («Поставлю хату і кімнату...»)	612
«Не нарікаю я на Бога...»	612
Саул	613
«Минули літа молодії...»	616
«Титарівна-Немирівна...»	617
«Хоча лежачого й не б'ють...»	617
«І тут, і всюди — скрізь погано...»	618
«О люди! люди небораки!..»	618
«Якби з ким сісти хліба з'їсти...»	619
«І день іде, і ніч іде...»	620
«Тече вода з-під явора...»	620
«Якось-то йдучи уночі...»	620
«Бували війни й військовії свари...»	621
Н. Т. («Великомученице кумо!..»)	622
«Зійшлись, побрались, поєднались...»	623
«Кума моя і я...»	623
«Чи не покинуть нам, небого...»	624
НАЗАР СТОДОЛЯ. П'єса	626
НАЙМИЧКА. Повість	663
ВАРНАК. Повість	738
ПРИМІТКИ ТА КОМЕНТАРІ. Л. В. Ушкалов	775